

ՄԵՇ ԵՂԵՈՆԸ ՎԵՐԱԴՐԱՄԵՆԸ

Ինգա Ավագյան

1915 թ.

**Բիթլիսիայան
ողբերգություն**

Միհրան Դազարյանի հուշապատումը

9(47.925)
կհ - 77

ՄԵՍ ԵՂԵՌՆԸ ՎԵՐԱԴՐԱԾՆԵՐԸ

4069

Ինգա Ավագյան

1915 թ.

Բիրթւիայան

ՈՂՔԵՐԳՈՎԹՅՈՒՆ

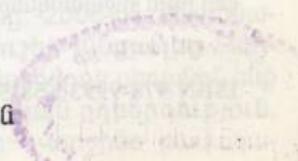
Միհրան Դազարյանի հուշապատումը



ԳՅՈՒՄՐԻ

«Դպիր» հրատարակչություն

2008



ՀՏԴ - 941(479.25):891.981-94

ԳՄԴ - 63.3(2Հ)+84Հ-4

Ա - 770

Երաշխավորված է հրատարակության գիտական խորհրդի (16.02.2008),
Գյումրու Մ.Նալբանդյանի անվ. պետական մանկավարժական
ինստիտուտի պատմության ամբիոնի (13.11.2007),
Գյումրու «Կումայրի» արգելոց-թանգարանի որոշումներով

Գիտական խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր
Լավրենտի Բարսեղյան
Գրախոսներ՝ Պարույր Չաքարյան,
Մոնիկան Տեր-Մարգարյան
Խմբագիր՝ Հովհիկ Կարապետյան

Ավագյան Ինգա

Ա - 770

1915 թ. Բիթլիսյան ողբերգություն. Միհրան Ղազարյանի
հուշապատումը. - Գյումրի: Դպիր, 2008. - 312 էջ:

«Մեծ եղեռնը վերապրածները» մատենաշարով՝ հեղինակի երրորդ գիրքն է, որը ևս ստեղծվել է իրական դեպքերի և փաստերի հենքի վրա: Այս անգամ մշակվել, պատմական փաստերի հետ համադրվել և ընթերցողի սեղանին են դրվել Արևմտյան Հայաստանում 1915 թ. հայոց եղեռնը վերապրած քիթլիսցի 14-ամյա պատանու՝ Կոտորածից մազապուրծ Միհրան Ղազարյանի հիշողությունները: Վերջիններս, ի պատիվ թե՛ հուշագրողի, թե՛ աշխատության հեղինակի, պատմական, փաստագրական, աղբյուրագիտականի և ազգագրականի հետ մեկտեղ, ունեն մեծ գեղարվեստական արժեք, քանզի դեպքերը, գործող հերոսները, վերապրող բնարական պատումները փիլիսոփայություն են հաղորդում գրքին: Հեղինակը մեջ առանձնանում է մահ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ամենամեծ զինավար Անդրանիկ Օզանյանի կերպարը, ով ռուսական բանակի կազմում ազատագրում է Բիթլիսը: Ընթերցողի վրա ծանր տպավորություն են գործում չափազանց ինքնապաշտպանության փորձերի նկարագրությունը և «Արաբու կանոնը» կազմող մեծիկան համակենտրոնացման մամբարում թուրք ոճրագործների կրկնվող գործարարությունները, և ի պատասխան դրանց՝ ոգևորությամբ և ներկայացված առաջադասք համակված հայ վրիժառու կանանց գործունեությունը:

Գյոյր մեծապես արժեքավորվում է հեղինակի գիտական և մեկնարանական նպատակ համարադրություններով, քարտեզներով, լուսանկարներով, ինչպես մահ քիթլիսցի խոսվածում օգտագործվող և օտար բառերի բառարանով:

Գյոյր հասցեագրվում է Մեծ եղեռնի թեմայով զբաղվող գիտական հաստատություններին, պատմաբաններին, աղբյուրագետներին, ազգագրագետներին, բանասերներին, ժողովրդագրության գրադպրոներին և, ընդհանրապես, ընթերցող լայն շրջանակներին:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)+84Հ-4

© Ավագյան Ի. Է., 2008թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

«Չայ դատը հայի համար հավատ է, անընկճելի հավատ: Ողբի և հեծեծանքի մեջ և նրանց հետ պահվել է և մեզ է ավանդվել մի անշեջ հույս, որ վերջապես արդարության դռները պիտի բացվեն և հայ հայրենիքի վրա: Չույսը վատարախտի համար կրկնակի ուժ է, մեզ համար այն հսկայական կանթեղը, որ տեսնում էին երազում հայրերը՝ երկնքից կախ հայրենի բարձունքների վրա»:

Ն.Ադոնց՝

Տարիներ են անցնում, սակայն ավելի է մեծանում հետաքրքրությունը XXդ. սկզբի խոշորագույն ոճրագործության՝ Չայոց Մեծ եղեռնի նկատմամբ, որը պայմանավորված է բազմաթիվ երկրների կողմից պատմական այդ փաստի ճանաչումով: Չայոց ցեղասպանության մասին լույս են ընծայվել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, գիտական և գեղարվեստական աշխատություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ: Չրատարակված գրականության մեջ փոքր մաս է կազմում պատմական հիշյալ իրադարձությունների անմիջական մասնակիցը դարձած ականատես վկաների և Մեծ եղեռնը վերապրածների պատմած և գրառած հիշողությունները: Չայ դատի լուծման և հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար մեծ նշանակություն ունեն մահ զանգվածային ոճրագործության զոհ դարձած հայ ժողովրդի մազապուրծ փոքրամասնությունը կազմող վերապրածների գրավոր և բանավոր վկայությունները:

2003-ի ամռանը հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի և Գյումրու «Կումայրի» արգելոց-թանգարանի /ԿԱԹ/ հանձնարարությամբ նախաձեռնեցինք «Մեծ եղեռն վերապրածները» խորագրով մատենաշարի հրատարակությունը՝ ընդգրկելով Երևանում, Շիրակի մարզում և Գյումրիում բնակվող Մեծ եղեռն վերապրած մարդկանց հուշապատումները: Դեռևս 2002-ի դեկտեմբերից էինք նախաձեռնել այս աշխատանքը. մատենաշարով հրատարակած մեր առաջին աշխատությունն էր «Ծննդավայրիցս դեպի Տեր Ջոր /Քաջունի Ղարագոյանի հիշողությունները/» վերնագրով հուշապատումը: 2006-ին մատենաշարը համալրվել է ևս մեկ հուշապատումով՝ «Չուշեր անցյալից /Չայրապետ Տոնոյանի հիշողությունները/»: Այժմ ընթերցողի սեղանին ենք դնում Միհրան Ղազարի Ղազարյանի «Կենսագրական ողբերգություն. 1915թ. Թուրքիա» վերնագրով հուշապատումը:² Վերջինս բավական

մին սերտ է մախրող աշխատանքին, քանի որ երկու գրքերի հերոսների ծննդավայրերը՝ Մշո դաշտը և Բիթլիս քաղաքը, օրգանապես կապված են եղել՝ մտնելով նույն Բիթլիսի կամ Բաղեշի մահանգի մեջ:

Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաների պատմած կամ գրառած հուշերը իրենց կառուցվածքով կամ հակիրճ են ու սեղմ, կամ ծավալուն ու երկարապատում: Մյուս հուշապատումների նման՝ Միհրան Ղազարյանի հիշողություններն էլ ունեն հակիրճ-սեղմ և ծավալուն-երկարապատում դրվագներ, որոնք ներառում են նաև զանազան երկխոսություններ, մեջբերումներ, ժողովրդական բանահյուսություն բանավոր ավանդույթներ /երգ, վիպերգ, զրույց, առած-ասացվածք, օրհնանք, անծծք, աղոթք, երգում/: Այս ամենով հուշագիրը փորձում է հաստատել իր պատմածի հավաստիությունը՝ առավել արժանահավատ ու տպավորիչ դարձնելով իր խոսքը:

Միհրան Ղազարի Ղազարյանի «Կենսագրական ողբերգություն. 1915թ. Թուրքիա» հիշողությունները գրառված են մի քանի օրինակներով: Առաջին օրինակը սևագիր ձեռագիրն է՝ բաղկացած տասնյոթ տետրից, որոնցից առաջին երկուսը պարունակում են հիշողությունների կազմման կառուցվածքի կետերը, մյուս տասնհինգը՝ տեքստը: Երկրորդ օրինակը մաքրագիր ձեռագիրն է, որն անավարտ է, պահպանված են 1-96, 101-111 էջերը: Երրորդ օրինակը 88 էջից բաղկացած մեքենագիրն է, որին հուշագիրը կցել է մաքրագիր ձեռագրի 101-111 էջերը: Բավականին ուշագրավ է Միհրան Ղազարյանի՝ Բիթլիս քաղաքին, գավառին և վիլայեթին վերաբերող մի շարք պատմական, աշխարհագրական և ազգագրական բնույթի տվյալներով ու տեղեկություններով հիշողությունները համալրելու և հարստացնելու փորձը: Այնպես է, որ հիշողությունները հագեցած են պատմականությամբ: Ինչպես մյուս վերապրողները, այնպես էլ Միհրան Ղազարյանն իր պատմածի հավաստիության նկատմամբ զգում է բարոյական պատասխանատվություն և պարտքի գիտակցում: Հայոց ցեղասպանությունը, որը իրականացվել է XX դարակազմին, անմիջականորեն ընկալվել է ականատեսի զգայարաններով և անջնջելի կերպով տպավորվել նրա հիշողության մեջ: Իրադարձությունների ականատես վկան, խոր ցավով վերապրելով իր տխուր անցյալը, մեզ է հաղորդում իր անձնական հուշերը՝ պատմական հայրենիքի, ծննդավայրի, հայրենի օջախի, սիրելի հարազատների մասին, որոնք վաղուց չկան: Այդ անձնական հուշապատկերները նա կրել է իր ողջ կյանքի ընթացքում և, ինչպես մյուս վերապրածները, չի կարողացել ազատվել այդ դառը հիշողությունների մղձավանջից:

Միհրան Ղազարյանի հիշողությունները միանշանակ են իրենց եզակիությամբ, բայց և համանման՝ մյուս վերապրողների պատմած հուշերին: Հուշապատման մեջ հանդես եկող գլխավոր անձը պատմողի կերպարն է: Նա ոչ միայն պատմում է դաժան իրադարձությունները, այլև դրսևորում է իր աշխարհայացքը, անհատականությունը, լեզուն, ոճը, մոտեցումները

ու տեսակետները: Մատենաշարում հրատարակված երեք հուշապատումներն էլ աչքի են ընկնում իրենց եզակիությամբ, բայց իրարից անկախ, գրեթե նույնությամբ պատկերում են պատմական նույն իրողությունները, պատմական համանման դեպքերն ու դեմքերը, նույն ահասարուռ տեսարաններն ու դաժանությունները, որոնք զուգակցվելով՝ հաստատում, շարունակում, լրացնում և ամբողջացնում են միմյանց՝ անձնականից վերածվելով համընդհանուրի, համազգայինի, Մեծ եղեռնի և հայոց ցեղասպանության:

Մ.Ղազարյանի հուշապատումում կան նաև ոճական և պատմական բնույթի որոշ անճշտություններ, այդ իսկ պատճառով հուշապատումը ներկայացվում է մեր մասնակի միջամտություններով: Հեղինակի հուշերում կան թվագրման հետ կապված անճշտություններ, որոնք ուղղված են անմիջապես տեքստում: Ընթերցելով հիշողությունները՝ չնոռանանք, որ մեր ականատեսը Մեծ եղեռնի ժամանակ եղել է ընդամենը 13-14 տարեկան դեռահաս: Մեր խոսքը՝ մեջբերումներ, լրացումներ, ընդգծումներ, մեկնաբանություններ, բերված են ծանոթագրություններում: Հուշապատման վերջում մեր կողմից ներկայացված է վերապրողի գրառումներում օգտագործված օտար բառերի բառարան: Որոշ փոփոխություն ենք մտցրել հուշապատման վերնագրի մեջ՝ գիրքը հրատարակելով «1915թ. Բիթլիսյան ողբերգություն. Միհրան Ղազարյանի հուշապատումը» խորագրով:

Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Մ.Ղազարյանի դստերը՝ **Ջուլիետտա Ղազարյանին** և թոռնուհի **Գայանե Ղազարյանին**՝ հուշապատման ձեռագիր և մեքենագիր օրինակները, լուսանկարները և այլ պահպանված նյութերը և փաստաթղթերը տրամադրելու համար: **Առանձնակի շնորհակալություն ենք հայտնում** «ԱրմենՏելի» Շիրակի մասնաճյուղի գլխավոր ճարտարագետ **Էդուարդ Ավագյանին** և Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ **Արտակ Հովհաննիսյանին**՝ գրքի հրատարակությանը սատարելու համար, ինչպես նաև պատմական գիտությունների դոկտոր **Լավրենտի Բարսեղյանին**, Գյումրու «Կուճարի» արգելոց-թանգարանի տնօրեն **Պարույր Զաքարյանին** և գլխավոր ֆոնդապահ **Ստեփան Տեր-Մարգարյանին**՝ պատրաստական աջակցություն ցուցաբերելու համար:

Սույն գրքով ցանկանում ենք հանրության ուշադրությունը մեկ անգամ ևս սևեռել 1915 թ. հայոց ցեղասպանության, Հայկական հարցի և Հայ դատի վրա:

Նվիրում են տատիկիս՝ Վիկտորիա Ավագյանի հիշատակին:

Ինգա Էդուարդի Ավագյան

Համառոտ նկարագրություն՝ Բաղեշ-Բիթլիս քաղաքի*

Բիթլիս³ /Բաղեշ, նախկին Մալնոձոր/⁴ քաղաքը շրջապատված է բարձրադիր լեռներով,⁵ բազում սառնորակ աղբյուրներով, ունի հարուստ բուսականություն⁶, պտղատու այգիներ: Երեք կողմերից հոսող գետերը, քաղաքի կենտրոնով անցնելով, աշխատեցնում էին ջրաղացներ:⁷ Քաղաքի կենտրոնում՝ ժայռաբլրի վրա, գտնվում է բերդը, որը Ալ. Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ կառուցել է Բաղեշ գորավարը: Բաղեշի պատմական անունն է Մալնոձոր: Ըստ ավանդության⁸ Ալ. Մակեդոնացին, Մալնոձոր /Բաղեշ-Բիթլիս/ քաղաքը գրավելով և Բաղեշ գորավարին թողնելով այստեղ, հրամայում է կառուցել մի այնպիսի բերդ-ամրոց, որ ինքն անգամ չկարողանա գրավել: Ալ. Մակեդոնացին արշավում է դեպի Ատրեստան: Մոտ յոթ-ութ տարի հետո վերադառնալով և հասնելով քաղաքի շրջակայքը՝ նկատում է, որ իր գորավար Բաղեշը, իրեն ըստ պատշաճի չի դիմավորում՝ անգամ սպառնալով բերդին չմոտենալ: Ալ. Մակեդոնացին հրամայում է շրջապատել բերդը և բռնելով հանդուզն գորավարին՝ կախել բերդից: Պաշարումը երկար ժամանակ է տևում, և չկարողանալով գրավել այն՝ Ալ. Մակեդոնացին ստիպված հեռանում է: Այդ ժամ Բաղեշ գորավարը, փողերը հնչեցնելով, շքախմբով դուրս է գալիս բերդից, դիմում Ալ. Մակեդոնացուն և խոնարհվելով՝ ասում. «*Տե՛ր իմ, ես կարարեցի Ձեր հրամանը. կառուցեցի մի այնպիսի բերդ, որ դուք անգամ չկարողացար գրավել*»: Դա հիմնները մոտենում են՝ ապստամբ գորավարին գլխատելու: Հեռատես աշխարհակալը կոսհում է իր գորավարի խոսքերը՝ «Ես կատարեցի Ձեր հրամանը», և գրկախառնվելով՝ հրամայում է այս քաղաքը կոչել Բաղեշ:

Բերդը⁹ կառուցվել էր քաղաքի կենտրոնում, երկու գետերով շրջապատված ժայռաբլրի վրա: Բերդի ներսում սենյակներ և պահեստային մառաններ կային: Բերդն ուներ կամարածև մուտք: Բացի գլխավոր մուտքից, կային ևս երկու գաղտնանցքներ: Մեկը ժայռի արևելյան ստորոտին գտնվող դարբնոցից, մյուսը արևմուտքից. երկուսն էլ 10-15 մ գետից հեռու: Դարբին Դարիբ-ջանի արհեստանոց-դարբնոցի գաղտնի անցքով բարձրանալիս մոտ քառասուն-քառասունհինգ աստիճաններով երևում էր մեծ դահլիճ՝ մեջտեղը՝ ջրավազան, որի վրա ցուլում էր նեղ լուսամուտներից թափանցող աղոտ լույսը, վերելքի երկու գաղտնի անցքեր և մութ սենյակներ /խցեր/: Բերդի դահլիճը և մյուս խցերը լուսավորվում էին խողովակածև պատուհանների հախճապակյա ապակիներով թափանցող ճառագայթներով: Բերդի հարավային և արևելյան ստորոտին էր գտնվում շուկան՝ մթերային խանութներով և արհեստանոցներով: Շուկայի կողմից գլխավոր մուտքով սայլերով կարելի էր բերդ բարձրանալ: Հարավային կողմից /Հարսնոյ թաղ/ նեղլիկ ճանապարհով երթևեկում էին բերդում ապրող թուրքերը: Բերդի վերևում ապրում էին միայն թուրքեր: Այստեղ էր գտնվում ճապախսանեն /զինանոցը/:

* Այստեղից սկսվում է Միհրան Ղազարյանի հուշապատումը:

Եկեղեցի¹⁰ և **դպրոց**:¹¹ Քաղաքում կային շատ եկեղեցիներ ու վանքեր: Քաղաքի կենտրոնում՝ **Ս. Կարմրակ** եկեղեցին էր, որի գմբեթին խաչի փոխարեն դարերից ժառանգություն էր մնացել կարմրագույն քարից /յաղուտ¹² կարմիր քար, սուտակ-рубин/ քանդակված աղավին, որը թե՛ հնության պատճառով, թե՛ վառած մոմերի կանթեղների ծխից գորշացել էր: Սև էին նաև տաճարի պատերն ու սրբապատկերները: Աղավինն քրիստոնեության ընդունումից առաջ տեղում կառուցված հեթանոսական մեծյան-տաճարի մնացորդն էր: 1915-ի մարտի վերջերին եկեղեցում հայտնվեց կիսատ-պոստ հայերենով խոսող մի քահանա, որը արտոնություն էր ստացել ապրելու առաջնորդարանում: Մի շաբաթից հետո նա անհետացավ՝ գողանալով տաճարի գմբեթի աղավինն՝ «կարմիր ակը»: Դպրոցում, որտեղ ես սովորում էի, հայտնեցին, որ եկեղեցու կարմիր ակը գողացել են: Չմայած ձեռնարկված միջոցառումներին՝ գողը չհայտնաբերվեց: Որոնումներն իզուր էին, գողը ամերիկյան հյուպատոսության կեղծ միսիոներն էր: Կարմրակ եկեղեցու գերեզմանոցում էր քաղված Սերոբ փաշայի գլուխը, որի վրա դրված էր մարմարից քանդակված մի հիանալի արձան: Կարմրակ եկեղեցուն կից կար կենտրոնական դպրոց, որտեղ սովորում էին հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն լեզուներով, ուներ հինգ կարգ/ հինգ դասարաններով/: Շուկայի մոտ էր գտնվում **Ս. Մարգիս** եկեղեցին: Այս եկեղեցուց 200 մ հեռավորությամբ բարձրադիրում էր գտնվում **Ս. Հինգյուրթան** եկեղեցին: *Ավելմեյդան* թաղի ճանապարհին էր գտնվում **Ս. Գևորգ** եկեղեցին: Քաղաքի արևելյան մասում՝ *Ծապրկորի* թաղում, **Տժիկ** սարի ստորոտին, *Ծապրկորու* ական մոտ էր **Ս. Կարապետ** եկեղեցին: Տժիկ սարի ստորոտից ահազին դրոշոցով հսկայական քանակով բխում, ցայտում էր զուլայ, սառը ջուրը և բաժանվում երկու առուների. ջուրն օգտագործում էին արևելյան բոլոր թաղամասերը՝ ընդհուպ մինչև *Ավելիսի* թաղը, իսկ մյուս կեսը օգտագործում էին արտերն ու թաղամասի այգիները ջրելու նպատակով: Սարի՝ Ս. Գևորգ լեռան գագաթին էր գտնվում Ս. Գևորգ եկեղեցին: *Գոմսոց* թաղում՝ **Ս.Նշան** եկեղեցին: Գոմսոց թաղում էին գտնվում նաև նշանավոր **Ամրոշու Ս.Հովհաննես վանքը**¹³ և վերը նշված Ս.Գևորգ եկեղեցին: Քաղաքի հարավարևմտյան մասում՝ Ավելիսի թաղում, գտնվում էր Ավելիսու՝ **Թաթոս Առաքելի /Ս.Թաղևոս/** վանքը, որտեղ գիշերօթիկ դպրոց կար և Ավելմեյդան թաղում՝ **Ս. Խնդրակատար** վանքը: Ավելմեյդան թաղից քիչ հեռու՝ քաղաքի հարավային մասում, ջերմուկների ջրի մոտ ևս երկու հինավուրց վանքեր կային. Ս. Գևորգ եկեղեցու դիմաց գտնվում էր **Ս. Հակոբ** վանքը, որը 1900 թ. թուրքերը քարուքանդ արեցին: Աբդուլ Համիդի կազմակերպած կոտորածներից խուսափելու նպատակով այստեղ ապաստանած հայերը կոտորվեցին, իսկ եկեղեցին վերածվեց մզկիթի՝ *ջամի*:¹⁴

1908-ից¹⁵ հետո հայկական թաղամասերում բացվեցին թաղային դպրոցներ աղջիկների ու տղաների համար: Բոլոր եկեղեցիներին կից գործում էին տարրական դպրոցներ, բացի Կարմրակ եկեղեցու միջնակարգ դպրոցից, որտեղ ընդունվում էին երրորդ դասարանից բարձր աշակերտներ: Բոլոր վանքերին կից գործում էին գիշերօթիկ դպրոցներ: *Քաղքի* թաղում էր գտնվում

ասորիների եկեղեցին, որի հաճախորդները մեծ մասամբ հայեր էին: Ավելմեյ- դան քաղում՝ Ամերիկյան հյուսիսատոսոթյանը կից, հայերեն և անգլերեն լե- գուներով սովորում էին բողոքականները:¹⁶ 1909-ին Ծապրկորի թաղում բաց- վել էր աղջիկների օրիորդաց դպրոց:

Արհեստ:¹⁷ Առանց բացառության բոլոր արհեստավորները հայերն էին, բացի նալբանդներից մի քանիսի, որոնք պատրաստի նալերը հայերից էին գնում: Չարգացած էր ոսկերչությունը: Պատրաստված ապարանջաններն ու ականջօղերն առաքվում էին այլ քաղաքներ: Դարբնոցը¹⁸ գտնվում էր բերդի ստորին շրջապատում: Դարբնոցի վարպետները իրենց պատրաստած գյու- դատնտեսական գործիքներով՝ խուփ ու գերանդի, բահ-կացին, քլումզ և այլ տնտեսական գործիքներ, հիացնում էին օտարներին: Դարբնոցի շարքում հսկողության տակ էին ավելի հմուտ արհեստավորները, որոնք պատրաստում էին դանակներ և դաշույններ: Կռչկակարները կարում էին տղամարդու և կա- նացի կռչիկներ, կարմիր սուլեր, թախթա փափուճ՝ խանումների համար, կուն- դուրա: Հարուստները մաշիկների և տրեխների կաշին պատրաստում էին դա- րախանայում: Սկզբում բոլոր դերձակները հայերն էին, սակայն հյուրիէթից հետո /1908թ.¹⁹ թուրքերն, հայերին նախանձելով, սկսեցին հայերից դերձա- կություն սովորել և արհեստանոցներ բանալ: Պղնձագործները պատրաս- տում էին մեծ և փոքր պղինձներ՝ ճաշի և բաղնիքի համար, պղնձյա սափոր- ներ, ափսեներ, սինիներ, թեյնոց, բաժակներ և այլ տնտեսական իրեր: Պղնձի հումքը բերում էին Ավելի լեռան ստորոտից, իրենք էլ հալում ու մշակում էին հանքանյութը: Տեղական ջուլիակների գործած կտորից պատրաստում էին սայիտակեղեն: Ջուլիակ-շիլաջիները կտորը ներկում էին կարմիր որթով:²⁰ Բաղեշից այլ քաղաքներ արտահանվում էր շիլան, կտավներ, ասեղնագոր- ծություններ, շրեշտ²¹, չոր մրգեր: Չիու մազից գործում էին արաններ, կուրտիկ- ներ: Օղի-գինեգործությունը սակավ էր, բայց Բաղեշի օղին,²² արտահանում էին այլ քաղաքներ: Մանր առևտուրը գլխավորապես թուրքերի ձեռքին էր, բայց վաճառականների ճնշող մասը հայեր էին, որոնք Թուրքիայի և հարևան երկրների տարբեր քաղաքներից քարավաններով բերում էին հատկապես մանուֆակտուրային և արդյունաբերական ապրանքներ: Քաղաքի կենտրո- նում գտնվում էր երկհարկանի առևտրական տունը՝ «խան»,²³ որի վաճառա- կանների 70%-ը հայեր էին: Բիթլիսն ուներ երեք բաղնիք:²⁴

Բիթլիսը համաճում վիլայեթի²⁵ /նահանգ/ վարչական կենտրոնն էր, լինե- լով վեց²⁶ վիլայեթներից²⁷ մեկը՝ կառավարվում էր փաշայի /կուսակալ, նա- հանգապետ/ կողմից: Քաղաքն ուներ 42000 բնակիչ, որի 15% քրդեր և թուր- քեր էին:

1915-ի ապրիլ:²⁸ Վանը ապստամբել էր և քաջարի կռվում էր: Ռուսները մտնեցել էին Էրզրումին և Խնուսի վրայով շարժվում էին դեպի Բիթլիս: Վանի, Էրզրումի վիլայեթներից գաղթողներն ու ռազմաճակատի վիրավորները գիշեր-ցերեկ գաղթում էին հարավ: Մարտի վերջին փակվեցին Բաղեշի դպրոցները: Վանի և Էրզրումի նահանգների ոստիկանական կազմը իրենց արբանյակներով և քրդական հրոսակախմբերով կիսապաշարողական վի-

ճակում էր պահում քաղաքը՝ հսկելով կարևոր ճանապարհները: Քաղաքի ազ- գաբնակչությունը, հատկապես հայությունը, արտաճնլիկ վիճակում էր: Մար- տի 20-ի առավոտյան բարձրաստիճան խորհրդակցությունից /մեճլիս/, թուր- քերը հեռացրեցին հայ պաշտոնյաներին, որոնց թվում նաև փաշայի փոխա- նորդ Տիգրան Ալթունյանին: Առաջնորդարանում տեղի ունեցավ երեսփոխան- ների ժողով՝ այցի ընկնող անճնավորությունների մասնակցությամբ: Այս խորհրդակցությունում ընթերցվեց թաքուն կերպով ձեռք բերված Էնվերի²⁹ ու Թալեաթի³⁰ հայերին բնաջնջելու մասին³¹ գաղտնի հրամանը: Այդ ժողովին մասնակցում էին բոլոր թաղերի ներկայացուցիչները, այդ իսկ պատճառով բնակչությունը սպասում էր նրանց վերադարձին և միջոցառումներին:

Թուրքական իշխանությունները նախօրոք գիտեին հայերի խորհրդակ- ցության մասին: Նախ շրջապատելով առաջնորդարանը՝ ձեռքակալեցին բռ- լոր մասնակիցներին՝ առաջնորդ Ս.Գալումյանի գլխավորությամբ և տեղա- փոխեցին *հյուլբյունեթ*, բացի դարբին Մամիթից, որին հաջողվել էր ուշ երե- կոյան ծածկաբար հասնել տուն: Երեկոյան՝ ժամը ութին-իննին ոստիկանութ- յան հսկողությամբ բանտարկյալները երկու-երեք ժանդարմների ուղղեկցու- յամբ ուղարկվեցին իրենց տները: Ըստ պատշաճի հյուրասիրվելով և ճաշա- կելով սեղանների բարիքները՝ ժանդարմները մնացին հայոց տներում կամ բակերում՝ տեղաշարժերը հսկելու: Գիշերվա ժամը 10-11-ից հայկական բոլոր թաղերում վիստում էին ասքյարների *թարուրներ* /վաշտեր/, և տները ու տա- նիքները հսկողության տակ վերցնելով՝ թաղի ոստիկանները ցուցակը ձեռքե- րին մտնում էին տները, հավաքում տղամարդկանց և հանձնում զինվոր- ներին:

Հայրս ու հորեղբայրս, ինչպես նաև այլ արհեստավորներ, մորիլիզացվել և աշխատում էին *ամալիա թարուրում* /աշխատանքային վաշտ/³² և միայն կիրակի օրերն էին տուն գալիս: Նրանք շինարարություն էին անում, քում տեղում, բայց սնվում մեր հաշվին: Արևոտ օր էր: Սովորականի նման, հորս և հորեղբորս ճաշ տանելու և հորեղբորս տուն գնալու համար առավոտյան դուրս եկա տնից: Ի՛նչ զարմանք, բոլոր հայոց տների տանիքներին և բակե- րում նկատեցի տաս-տասնհինգական զինվոր: Չկար ոչ մի երթևեկություն: Բարեբախտաբար մեր տան ներքնահարկում և մեր կողքին մեզ հետ մտերիմ թուրքեր էին ապրում: Քանի որ մեր տանը չափահաս տղամարդ չկար, չկային նաև հսկող ասքյարներ: Հարևան թուրքերը մեզ զգուշացրին, որ տնից դուրս չգանք. նրանք էլ մեզ նման սարսափի մեջ էին: Այդ գիշեր մինչև առավոտյան ժամը 10-11-ը հիմնականում բոլոր հայ տղամարդկանց տարան: Երեկոյան մի *քունսեր* /ոստիկանապետ/ երկու ժանդարմների ուղղեկցությամբ մեր տուն մտավ. կանչեց նաև մեր թուրք հարևաններին՝ ասելով.«*Փաշայի հրամանով՝ ամալիա թարուրում աշխատողների ընկալիքները անձեռնմխելի են*»: Այս- պիսով՝ կոտորածի առաջին օրը մեր և հորեղբորս տան դռներին փակցրեցինք քունսերի տված կնքված թերթիկները՝ մեր անձեռնմխելիության մասին արտո- նագրերը:

Դիմադրության փորձեր տեղի ունեցան Ծապրկորի թաղում դոկտոր Դեր-

ճիւղ է ֆեներոյ,³³ Մանդի քաղաքում դարբին Մանփրեի և Թադիզլում՝ Խանոյնեց Մինաս աղայի գլխավորությամբ: Դերձիս էֆենդին մոտ քառասուն-քառասուներկու տարեկան էր,³⁴ նախապես գորակոչվել էր *օրդաս* /բանակ/ զինվորական ծառայության իբրև զինվորական սափրիչ, ապա փախնելով բանակից՝ կրթություն ստացել Կ.Պոլսում, հետո գործուղվել Ֆրանսիա: Զինվորական բժշկի մասնագիտություն ստանալով³⁵ վերադարձել էր Կ.Պոլիս: Ուսանողական շրջանում մասնակցել էր քաղաքի աշխատանքներին, եղել վարսավոր-դիմահարդար: Նախքան ընդհանուր պատերազմի սկսվելը՝ նա աշխատել էր Տրապիզոնում, Էրզրումում, ապա կնոջ ու երկու երեխաների հետ 1912-ին տեղափոխվել Բիթլիս, որտեղ աշխատանքի էր մտել նոր բացված զինվորական հիվանդանոցում: Ընտանիքի ժամանակակից հայացքները ձևավորվել էին նախ Թուրքիայի արևմտյան մասում բնակվելու, ապա Ֆրանսիա և Գերմանիա կատարած շրջագայության ժամանակ: Նրա միջնորդությամբ 1914-ի քրդերի ապստամբության ժամանակ, քրդական հրոսակախմբերին դիմակայելու համար հայերին զենք բաժանվեց: Նրա ինտենսիվ գործունեության շնորհիվ՝ բռնվեցին քրդերի տասնչորս պարագլուխները՝ շեյխ Շահբադդինի և սեյդ Ալիի³⁶ գլխավորությամբ: Վերջինիս հաջողվեց փախչել և ապաստանել ռուսական կոնսուլի մոտ: Մուլթան Ռաշիդի *ֆարմանու*³⁷ ձեռքակալված շեյխ պարագլուխները *կոկնեղանում* /երապարակ/ կախաղան բարձրացվեցին, իսկ շեյխ սեյդ Ալիին, որպես պետության դավաճանի, բռնեցին 1914-ի աշնանը՝ ռուսական կոնսուլի հեռանալու օրը, և նույն օրը կախեցին:

Ներքին պայմանավորվածության համաձայն՝ հայ տղամարդիկ **Պոռոս** միջին անտառում փոքր խմբերով հավաքվում էին և զինավարժություններ³⁸ անցկացնում: Այս զինավարժություններին էր մասնակցում դոկտորի կինը՝ Սառան: Նա տղամարդու կիրք հագուստով էր ներկայանում, կրակում էր դիպուկ և արժանանում խրախուսանքների: Դոկտորի կնոջ արարքը բաբնասվում էր խավարամիտ հետադիմականների, սնոտիապաշտ պոռոտախոսների, իրենց քթից հեռու չտեսնողների շրջանում, բայց դոկտորի հեղինակությունը վանում էր ասեկոսները: Դոկտորի շրջագայությունները և կապը բարձր հասարակության, զինվորական աստիճանավորների, անհատների և խմբերի³⁹ հետ տարակուսանք էր առաջացրել փաշայի մտքում, որի հանձնարարությամբ ոստիկանությունը գաղտնի հետևում էր դոկտորին:

Դերձիս էֆենդին գլխավորում էր վարդապետի, թաղային երեսփոխանների և մեր դպրոցականների հայկական շքախումբը, որը Դաստալոշիքում հանդիպեց Վանից Բիթլիս եկող Վոանյանին:⁴⁰ Նրանց մտեցան փաշան՝ Մանդոհ պեյը և Տիգրան էֆենդին՝ իր ծիրանագույն ժապավեններով ու պաշտոնական զգեստով: Թուրքական քաղաքավարությամբ բարևներ փոխանակելով Բիթլիսի վալին⁴¹ առաջարկեց իր հյուրընկալությունը և *Կոք մեղան* չհասած՝ դիմավորողները ըստ ցանկության առանձնացան: Դերձիսի գլխավորած խումբը շարժվեց դեպի *հուփվեք*:

Հայկական ըմբոստ կազմակերպությունները դեմ էին Վոանյանի Վանից դուրս գալուն, սակայն Վոանյանը, հավատարմով իրեն եղբայրացած Էնվեր

պեյի երդմանը ու հեռագրին, խուսափելով արյունահեղությունից՝ նախընտրեց ներկայանալ Կ.Պոլիս՝ Էնվերին: Վանեցիները, հիասթափվելով Վոանյանի սխալ⁴² քաղաքականությունից և Դևտետի սպառնալիքները չհանդուրժելով, ապստամբեցին: Սկսվեց վանեցիների քաջարի կռիվը, որոնք մոտ երեք ամիս տևած գրոհներին դիմադրություն ցույց տվեցին: Թուրքերը թողեցին Վանը և հեռացան Վասպուրականի բոլոր շրջաններից:

Դերձիս էֆենդին շատ մարդամոտ էր, որպես մարդասեր բժիշկ՝ իր վերաբերմունքով վայելում էր Բիթլիսի հայ և թուրք քաղաքացիների համակրանքն ու հարգանքը: Չնայած այս ամենին՝ նրա ընտանիքը ծայտված կյանք էր վարում: Նա հաճախ էր գալիս առաջնորդարան և գրուցում վարդապետի և թաղային երեսփոխանների հետ:

Դոկտորի կինը՝ Սառան, քսանհինգ տարեկան էր: Նա շատ ամրակազմ և գրագետ կին էր՝ հեքիմի աղջիկ: Ունեին երկու փոքրիկ տղա՝ յոթ և ինը տարեկան: Ապրում էին սուլկար Մանուկեց տանը: Սառայի և ուսուցիչների հետ Կարմրակ, Ս. Գևորգ և Ս. Սարգիս եկեղեցիներում Դերձիս էֆենդին կազմակերպում էր երեկույթներ, թատերական ներկայացումներ՝ զարմանքի և գովասանքի արժանանալով հայերի և հրավիրված թուրք աստիճանավորների կողմից: Սառան հաճախ կնոջ և տղամարդու դերեր էր խաղում: Դոկտոր Դերձիսն ու տիկին Սառան հաճախ միասին էին այցելում հիվանդներին, հատկապես կանանց շրջանում գործում էր Սառան:

Ուշադրության է արժանի Դերձիս էֆենդու հերոսական, անհավասար մարտնչումը: Դերձիս էֆենդին կապ էր պաշտպանում երեսփոխանների խորհրդի հետ, հաճախում դպրոցներ: Շղեռնից մեկ-երկու օր առաջ նա տեսակցություն էր ունեցել փաշայի տեղակալ՝ Աղանայից եկած Տիգրան Ալթունյանի հետ, ումից իրագեկ էր դարձել իշխանության գաղտնի մտադրություններին:⁴³ Կազմակերպվող աղետի մասին տեղեկանալով՝ Դերձիս էֆենդին անմիջապես *հյուրընկալից*⁴⁴ իջել էր Կարմրակ եկեղեցի և այդ սուկալի բոթի մասին իրագեկ դարձրել վարդապետ Ս. Գալունյանին: Նրանք երկուսով եկել էին վարժապետարան և այդ գույժը հայտնել մեր դպրոցի տնօրեն Գևորգ Մարգարեանին, ով անմիջապես առաջարկել էր մեզ՝ աշակերտներին, զգուշորեն ուղարկել տուն: Ինչպես վերը նշեցինք, նույն օրը տեղի ունեցավ երեսփոխանների ժողով՝ աչքի ընկնող թաղային գործիչների մասնակցությամբ: Դերձիս էֆենդին և դարբին Մամփրեն ավելորդ համարելով ժողովը, առաջարկեցին ցրվել և դիմել միջոցառումների: Նրանք որոշեցին զնալ իրենց տները՝ պայմանավորվելով հանդիպել երեկոյան մթին: Նրանց հեռանալուց մոտ մեկ ժամ հետո ոստիկանությունը ներխուժեց առաջնորդարան և բոլոր խորհրդակիցներին կալանքի վերցրեց: Բերդի և դշլաղների կայազորները, նախապես գրավելով քաղաքի գլխավոր ճանապարհներն ու անցուղիները, երեկոյան սկսեցին ներխուժել հայոց թաղերը՝ փակելով բոլոր երթուղիները: Ուշ երեկոյան տուն գալով՝ դոկտորը տեսավ, թե ինչպես գորքերը ոստիկանների հետ հաջողությամբ հորդում էին բակերն ու տանիքները: Դերձիս էֆենդին, որպես զինվորական բժիշկ, հրավիրվել էր շտաբ, սակայն կռահելով, որ

ընկնելու էր որոգայթի մեջ, և պայմանավորվածություն ունենալով հանդիպելու դարբին Մամփրեի և Շմպենց դարբին Աղաջանի հետ, մնաց տանը և լուսամուտից տեսնելով թուրքերի տեղաշարժերը՝ կնոջը՝ Սառային, ուղարկեց Քամաղկանց /Քամալյանների/ տուն, որը իրենց տնից մոտ երկու հարյուր մետր ցածր էր գտնվում՝ նրանց զգուշացնելու գալիք աղետի մասին: Նույն օրը, մոտավորապես ժամը իննին, հյուրյունների բանտում կալանքի առնվածները ոստիկանների հսկողությամբ ուղարկվեցին իրենց տները, սակայն ոստիկանները չհեռացան, հյուրասիրվեցին՝ սպասելով պաշտոնական հրահանգին:

Ըստ նախօրոք պայմանավորվածության՝ Գերճիսը պետք է գնար Քամաղկանց տուն, այդտեղ հավաքվածների հետ միանալով դարբին Մամփրեին և Շմպենց դարբին, գիշերը բարձրանար Տժիկ սարը: Ավա՛ղ, շաբաթն ուրբաթից շուտ եկավ: Տիկին Սառան, Քամաղկանց տանից դուրս գալով, չկարողացավ ճանապարհը շարունակել և ստիպված ետ վերադարձավ: Գերճիս էֆենդին երկու գավակների հետ շնչասպառ սպասում էր Սառային: Նա լուսամուտից տեսավ հայոց տներ հորդող ասքյարներին ու ոստիկաններին, որոնք, շրջապատելով բակերն ու տանիքները, մտնում էին հայոց տները և ըստ նախօրոք կազմած ցուցակների՝ խաթրով ու զոռով կապված ձեռքերով դուրս բերում բոլոր չափահաս տղամարդկանց՝ դիմադրողներին դաշունահար անելով: Նա տեսավ, թե ինչպես փողոցներն ու բակերը լցվեցին անմեղ ոչխարների մման սպանդանոց տարվող մարդկանցով: Նա փորձեց դուրս գալ և գնալ Սառայի ետևից, բայց ինչպե՛ս թողնել երեխաներին, հետո էլ գնալու հնարավորություն չկար: Թողնելով քնած երեխաներին անկողնում՝ Գերճիսը զինվորական համազգեստով, զինված, խիզախելով դուրս եկավ Սառային դիմավորելու, բայց դուռը բացելիս, նկատելով ասքյարներին, փորձեց աստիճաններով իջնել: Բակում գտնվող ոստիկանները նրան ճանաչեցին և ցույց տալով գետնին փռված արյունվա դիակը՝ ծաղրեցին:

-Դոկտոր էֆենդի, արի բուժիր:

Այս ատրճանակները ուղղեցին վրան: Այդ պահին Գերճիսը լսեց թաղի բռնների ձայնը, որի հետ հաճախ կերուխում էր արել և բարեկամական սիրալիք հարաբերություններ ուներ: Քոմսերը ծաղրանքով դիմելով Գերճիսին՝ կանչեց.

-Է՛յ, գլավոր,⁴⁵ թեպիմ օլ /հանձնվիր/:

Ժանդարմները մոտեցան բռնելու, բայց մի ակնթարթում, խույս տալով, նա մտավ տուն և դուռը փակեց: Քոմսերը, նկատելով ըմբոստ հային, հրամայեց ջարդել դուռը: Կատաղած գազանների մման փախսած որսի ետևից վազելով՝ սկսեցին դուռը ջարդել:

Գերճիս էֆենդին ապրում էր սարի լանջին՝ սուկար Մանուկ աղայի մեկուսացված երկհարկանի տանը, որի դուռը բացվում էր առաջին հարկի տանիքի վրա, ուներ մի լուսամուտ: Գերճիսը կռթնած նայում էր Սառայի կողմը՝ զգալով, որ անհնարին էր նրա գալը: Լսվեց դռան ճռճոցը: Դուռը ջարդվեց և կիսարաց եղավ: Դուռը ջարդող ասքյարները ներս էին խուժում, լուսամուտից

կրակոցներ լսվեցին: Երեխաները լաց էին լինում: Երկու, երեք հոգի արդեն ներս էին մտել միջանցք և սվինները ուղղած՝ առաջանում էին դեպի սենյակ: Լսվեց հրացանի կրակոցը և տղայի ճիչը: Գերճիս էֆենդին, պատուհանից շուտ գալով, ուշադրություն չդարձրեց գալարվող վիրավոր որդուն, այլ ատրճանակը ձեռքին վազեց դեպի դուռը և պարպեց միջանցքում գտնվողների վրա: Շանսատակ եղած ներխուժող ասքյարը գետնին տապալվեց: Դոկտորը դռան ճեղքից կրակեց բակում և տանիքին գտնվողների վրա, որոնք հանկարծակիի գալով, սկսեցին հետ քաշվել և, թողնելով մի քանի վիրավորի՝ աստիճաններից ներքև թափվեցին:

Լսելով տղայի ճիչը, սարսափած Գերճիսը ներս մտավ, տեսավ արճաշողայի որդուն: Ատրճանակն ու փամփուշտները դռանը և լուսամուտին մոտեցնելով, նկատեց սանդուղքով բարձրացող զինվորներին, կրակեց նրանց վրա: Ջարդված դռնից սողոսկեցին երկու ասքյար: Դոկտորը հարձակվեց նրանց վրա, նրանք հազիվ փախան: Մի ակնթարթում շուտ գալով՝ տեսավ փոքր տղային փռված եղբոր կիսամեռ դիակին: Մոտեցավ մի քանի բուպե առաջ հեկեկող որդուն: Ջգալով նրա մահը՝ գրկեց, համբուրեց, սեղմեց կրծքին և պառկեցրեց սեղանի վրա: Թուրքերը նորից գրոհեցին, կրակը կենտրոնացնելով դռան անցքի և լուսամուտի վրա: Պատասխան կրակ չստեղծվեց և հուշում գռալով՝ հարձակվեցին դռան կողմից: Գարճատեց Գերճիսի ատրճանակը, և դահիճները փռվեցին գետնին: Թուրքերը այլևս դռան կողմը չբարձրացան:

Այս անհավասար կռիվը մահու և կենաց պայքար չէր: Գերճիսը համոզված էր, որ ինքն էլ է մեռնելու, միայն թե ցավում էր ու ափսոսում, որ Սառան իր մոտ չէր: Օգտվելով կրակոցների ընդմիջումից՝ նա հանեց ծոցատետրը և Սառային կտակեց իր վերջին պատգամը. «Միրեյի՛ իմ Սառա՛, եթե քեզ բախար վիճակվի գալ և մեր դիակները տեսնել, լաց չլինես և չկիսարվես. ես հապուցել եմ կրկնակի, զուցե և ավելի: Սառա՛, Գուրգենիկը աչքիս առաջ սպանվեց, Արամը ինչ օգնում է: Հինս թուրքերը դռնից ներխուժել չեն կարող: Միրեյի Սառա՛, Արամին Գուրգենի արյունով կթաթախեն, զգուշացրել եմ, որ մենած չեանա: Քեզ ազարություն: Սառա՛, չեմ համարչակվում գրել, բայց զիտեմ, որ կնեռնենք: Թուրքերը նորից են հարչակվում: Տանիքը վերևից փորում են, կրակում են, չեմ կարող գրել: Սառա՛, մեր տուն ներխուժողը և ինչ վիս կրակողը մեր բարեկամ բռններն է, որը դեռ երեկ մեր տանը հաց էր ուտում, ինչ գաղաշն, քեզ քույր համարում: Ա՛խ վիրավորվեցի: Սառա ի գուր չնեռնես, սպանի՛ր, որ չսպանվես, միևնույն է սպանելու են: Ըն Գերճիս»:

Երկտողը դնելով Գուրգենիկի կրծքին՝ շապիկով ծածկեց, համբուրեց երեխաներին և շարժվեց դեպի դուռը: Տղան հայտնեց, որ տանիքը քանդում են, և իրոք, առաստաղից թափվում էր հողը: Արամը վախից հոր կողքից չէր հեռանում: Դռնից, լուսամուտից և առաստաղից լսվող կրակոցները ավելի սաստկացան: Արամը՝ հայրիկ, ճշալով, հայտնեց, որ լուսամուտից թուրք ասքյարի գլուխ երևաց: Գերճիսը մի ակնթարթում դռան կողմից թռավ դեպի լուսամուտը: Թուրք ասքյարները այստեղ էին բարձրացել սանդուղքի օգնությամբ: Դոկտորը նրանց էլ ներքև տապալեց: Դարձյալ շուտ գալով դեպի դուռը՝

Ճերմիսը պատասխանում էր հաս ու կեմտ կրակոցներով: Մի քանի բուսից կատարվեց ավելի ահավորը՝ հողի հետ ընկավ տանիքի գերանը: Մի կողմից տանիքի քացվածքից կրակում էին, մյուս կողմից շարունակում քանդել առաստաղը: Արամի ճիշը շփոթեցրեց հորը: Տանիքի կրակոցներից տղան ընկավ՝ երեք տեղից գնդակահարված, թույլ ձայն հանելով՝ մամա:

Դարձյալ կիսամեռ երեխային գրկելով՝ հայրը շառագունեց: Ճերմիսն Արամին էլ Գուրգենիկի կողքին պառկեցրեց, ապա ատրճանակը ուղղելով դեպի տանիքը՝ կրակեց տանիքից կրակողների և տանիքը քանդողների վրա: Հրացանի հետ միասին վար ընկավ մի ասքյար: Ճերմիսը մահվան ճիւղաններում անգամ պայքարում էր այրյան քեռն ու վրեժը լուծելու համար: Դռան կողմից լավեցին ոտնաձայներ: Հրացանը ձեռքին մտնեցավ դռանը, փողը ուղեց դեպի դուրս, կրակեց, բայց ափսոս մի փամփուշտ կար մեջը: Հրացանը շարտելով՝ նա վերցրեց ատրճանակը և այդ պահին նկատեց թոկով տան անկյունում առաստաղից իջնող երկու ասքյարների, որոնք երեսնիվայր կրակեցին նրա վրա: Մեջքը պատին հենելով՝ Ճերմիսը դարձյալ կրակեց: Չինվորները, գլուխները խոնարհելով, գալարվելով հատակին, սկսեցին թալտալ: Ատրճանակի փամփուշտները սպառվում էին: Մնացել էր վերջին յոթ հատը: Փորից և քնից վիրավոր Ճերմիսը, ատամները կրճատեցնելով, դարձյալ վերցրեց սպանված զինվորի հրացանը և փողը ուղղելով տանիքն ի վեր՝ կրակեց: Հրացանը շարտելով և վերքերի ցավից ուժասպառ լինելով, սողալով՝ մտնեցավ դռան ճեղքին: Ասքյարները, օգտվելով առիթից, մտնեցել էին նախասենյակին: Ատրճանակը ձեռքին՝ Ճերմիսը դեմ առ դեմ կրակեց մտնեցող ժանդարմների վրա և սվինահար լինելով՝ ընկավ սեփական բնակարանի շեմին: Ներս մտավ «բարեկամ» քոմսերը և կատաղությունից՝ ատրճանակը պարպեց արդեն անշնչացած դիակի վրա և դուրս գալով՝ վրեժը լուծեց կապկպված հայերից:

Ճերմիս էֆենդու բնակարանը գտնվում էր Հոխիկյանների, դարբին Դարիբջանյանի և Աղոթյանների տների դիմաց, որտեղից պարզ երևում էր դուրսը և տանը կատարվածը: Սարսափը պատեց Աղոթենց տան կանանց, բայց ոգևորեց պատանի Մճոյին /Մկրտիչ/, որի աչքի առաջ սրախողխող էին արել հորեղորը: Մայրն ու հորեղբայրների կանայք մի կերպ հագիվ զսպեցին նրան՝ խելելով նրանից ատրճանակը. այս համառ պատանին փորձեց հարձակվել ժանդարմների վրա:

Հաջորդ օրը /թե երրորդ գիշերը/ Մառան սրտատրոփ գնաց տուն: Աղոթենց կանայք լուսամուտից նկատեցին նրան: Լուսամուտից Աղոթենց Մճոն էլ տեսավ և հակառակ մոր պաղատանքների՝ մտնեցավ նրան: Կանայք ձեռքով ներս կանչելով՝ Մառային մինչև երեկո պահեցին իրենց մոտ, պատմեցին ամուսնու քաջարի կովի, նահատակության մասին, թուրքերի սպանվածների ու վիրավորների մասին: Մճոն, ճանաչելով մեր թաղի քոմսերին, Մառային հայտնեց, որ դուկտորին և երեխաներին սպանելու հրահանգը նա էր հնչեցրել՝ դառնալով սպանողի ղեկավար: Մառան Մճոյի հետ գնաց տուն և լուցկու լույսով տեսավ կատարված ոճիրը:

Այս տեսարանը կարասիքների յուրաքանչյուր սիրտ ունեցողի: Երկու

անմեղ տղաները, մի քանի գնդակով խփված, սեղանին իրար կողք էին պառկած, սայտակ շապիկները կարմիր արյունով էր ներկված: Ճերմիս էֆենդին հատակին էր ընկած՝ գլուխը ջնջված: Մայրը, գավակների գլուխները գրկելով, հավեց երեխաներին՝ խոր կսկիծով, հեկեկանքով ողբաց: Գուրգենին գրկելիս և շոյելիս՝ նկատեց արյունոտ բոթի կտորը: Մութ էր, հնարավոր չէր կարդալ՝ մտնեցնելով լուցկու լույսին: Մառան երկտողը պահեց ծոցում: Մճոն, քնից քաշելով, ուզեց դուրս քերել, սակայն Մառան համառեց:

-Օգնիր ինձ, բալիկներին քաղել, և խնդրեց Մճոյին այգում մի փոս փորել, որ շտապ քաղեն:

Ամիջապես օգնության եկան հարևան երկու կանայք: Սկզբում հորը, հետո տղաներին քաղեցին միասին՝ թթենու տակ: Մառան, կատարելով սրբազան հուղարկավորությունը, աղիտղաբ հեկեկալով՝ ամբողջ մարմնով փարվեց գերեզմանի հողերին: Գործը վերջացնելով՝ Մճոն, որը նույնպես լալիս էր, ձգվելով կնոջ ձեռքից՝ գուշացրեց:

-Աղոթարանը բացվում է, գնա՛նք:

Մճոյի խնդրանքով գնացին իրենց մոտ:

Նույն գիշեր Մանդի թաղում Կատառլյանյանների և Մակարյանների տների կողքին հատկապես մեծ դիմադրություն ցույց տվեց դարբին Մամփրեն: Իրենց տանը ապաստանած անձնվեր հարևաններով երեք օր կռվելով՝ սպանեց մոտ քսանհինգ-երեսուն ժանդարմ և ասքյար: Վերջին բուսիին ապստամբները իրենք իրենց տունը վառեցին:

Մամփրեն, նախօրոք գուշակելով, նախապատրաստվել էր դիմադրությանը: Նրա տունը շրջապատված էր մի հարկանի տների տանիքներով, երկհարկանի էր, երկու սենյակները աշտարակի նման բարձր էին, չորս կողմը լուսամուտներով, որտեղից հնարավոր էր նայել և տեսնել շրջապատը: Դարպասի դուռը ներսից քար շարելով՝ ապահովված էին դուռը ջարդել ներս մտնելուց: Կար մի ելք. ներքնահարկից անցք բացել, հարևան տների միջով, հնարավորության դեպքում հեռանալ և սար բարձրանալ: Ժանդարմները ահ ու սարսափի մեջ առաջարկեցին բաց անել դարպասը և լուռ ու մունջ հանձնվել խոստանալով ազատ աքսոր: Ժանդարմները քանի անգամ պահանջեցին հանձնել տանը եղած տղամարդկանց, բայց մերժում ստանալով և տեսնելով լուսամուտներում դրված ալյուրի պարկերը, սինիներով դիրքավորումը՝ կանչեցին զինվորներին և սկսեցին չորս կողմից կրակել:

Մամփրեն իր լուսամուտներից պարզ տեսնում էր, թե ինչպես իր հարևաններին ծեծելով, սվինների հարվածներով տներից հանում էին և անմիջապես ձեռքերը մեջքին կապելով՝ հրելով տանում: Մինչև առավոտ թուրքերին չհաջողվեց տանիքների վրա բարձրանալ: Գնալով ավելի ուժեղացավ և՛ դիմադրությունը, և՛ հարձակումը: Ասքյարներին հրամայվեց կացիններով մտնեցնել և դարպասը ջարդել: Մամփրեն ասքյարներին խնդրեց հեռանալ, բայց նրանք սկսեցին կրակել: Մամփրեն և իր զինակիցները, ունենալով դիրքային առավելություն, սկսեցին կրակել: Հենց առաջին բուսից դիպուկ գնդակներով վիրավորվեցին ու սպանվեցին տանիքների վրա գտնվող և դուռը ջարդող ասք-

յարներին ու ժանդարմներից մի քանիսը, մյուսները բողոքին-փախսան: Այս անտվոր դիմադրությունը թուրքերին խուճապի ենթարկեց, որոնք բողոքելով մոտ տասնհինգ սպանված ու վիրավոր փախսան դես ու դեն:

Կես ժամից օգնության եկավ երկու *բարուր* /վաշտ/ գործ, որոնք դիրքավորվելով քեռուս, Գարաօղլանյանների և այլ տանիքների վրա՝ սկսեցին տեղատարափ կրակը: Ասքյարներին հաջողվեց տանիքների վրա դիրքեր պատրաստել և անընդհատ գնդակոծել: Պաշտպանվողները ավելորդ չէին կրակում՝ սպասելով հարձակման կամ հարմար առիթի:

Թուրքերը կատաղությունից մաղձը թափեցին անպաշտպան հարևան հայերի վրա: Հարևան տներից հավաքելով պատանիներին՝ բարձրացրեցին տանիքի վրա և ստիպեցին սանդուղքներ տանել-դնել լուսամուտների մոտ: Խղճուկ երեխաները՝ արյունվա, լաց ու կոծով բերեցին աստիճանները: Վերևից լավեց Մամփրեի ձայնը.

-Երեխաներին չխփե՛լ, կհատուցեք կրկնակին:

Կատաղած օճեաշին իր դիրքից կրակեց երկու տղաների վրա և սպառնաց, որ եթե չհամաձայնվեն հանձնվել, բոլորին կսպանեն: Այդ միջոցին մի գնդակ լեցրեց օճեաշուն, և լուսամուտից հնչող ձայնը սպառնաց.

-Թուրքե՛ր, մենք չենք ուզում մարդ սպանել, մի՞ք ստիպեք մեզ:

Հեռու Մամփրեն և իր զինակիցները շրկվեցին. երկու օր՝ զիշեր-ցերեկ, կռվեցին: Թուրքերը, շատ զոհեր տալով, դադարեցրին կրակը՝ հայերին խոտանալով ազատ ճանապարհ-հեռանալու դեպքում: Երկրորդ օրն է, որ քաջաբար դիմադրում էին, մինևույն ժամանակ անցք բաց անելով կից հարևանների սենյակով՝ տների միջով, դեպի սարը դուրս գալու համար: Երրորդ զիշերը հասան նախավերջին տանը: Թուրքերը քնած չէին, նրանք բոլոր մոտակա հարևան տներից արտաքսել էին բնակիչներին և հսկում էին:

Քեռանցսու տները տաս-տասներկու մետր հեռու էր Մամփրենեց տնից: Այդ զիշեր կատաղած թուրք ժանդարմները մտան նաև քեռուս տուն և հենց սենյակում սպանեցին քեռուս, որը կանացի զգեստով էր, և նրա երկու տղաներին: Մամփրեն և իր զինակիցները, հուսահատվելով փրկության միջոցներից, սկսեցին անխնայ դիմադրել: Երեկոյան թուրքերը, ասքյարների քանակը կրկնապատկելով ու սանդուղքներ բերելով՝ տանիքների վրայով սկսեցին բարձրանալ և հասան լուսամուտին: Ականատես թուրք հարևանների պատմածով՝ վիրավորված ձեռքով Մամփրեն խնդրել էր հեռանալ, բայց նրանք մերժել էին և համոզված լինելով, որ փամփուշտ չունենալու պատճառով հայերը այլևս անգոր են դիմադրելու, չորս կողմից գոռալով հարձակվել էին: Մամփրեն, լուսամուտից տեսնելով իր վաղեմի դրացի հաջի Մուստաֆային, խնդրել էր հեռանալ տանիքից, բայց նա՝ գյավուր, ասելով՝ ատրճանակն էր ցույց տվել: Ասքյարների համազարկերին հայերը պատասխանում էին, բայց ամեն մի գնդակ իր զոհն ուներ: Այդ երեկոյան միայն տանիքների վրա մնացել էր քսաներկու սպանված, որոնց թվում և հաջի Մուստաֆան:

Կռիվն ավելի բորբոքվեց. թուրքերին օգնության հասան *չոփչիները* /հրշեջներ/, որոնք ուզում էին ջրով լցնել սենյակները: Հայերի կողմից կրա-

կոցները գնալով պակասեցին: Թուրքերը նորից տանիք խուժեցին, հրշեջները սկսեցին դուր ջարդել: Ահա սարսափելի դժնդակ մահվան պահին ներսից բացվեցին լուսամուտները, չորս կողմից բարձրացող ասքյարների գլխին թափվեց նավթի հեղեղը և կենդանի ասքյարներն ու հրշեջները բռնկվեցին: Տանիքների վրայից աս ու սարսափով ասքյարները խուճապահար փախան դես ու դեն: Լուսամուտները այլևս չծածկվեցին, լեցին հայերի կրակոցների ձայները, չորս կողմից՝ չորս լուսամուտներից երևացին կամանց և տղամարդկանց ահաբեկված դեմքեր, նրանք, հաշվի չառնելով կրակոցները, վերջին անգամ նայեցին պատուհաններից: Նրանցից այլևս ոչ մի ձայն: Թուրքերին հաջողվեց նավթի բանկաները շարտել բակը, և առավոտյան հրդեհ բռնկվեց ներքնահարկում ու տարածվեց կից սենյակներում: Այդ ամեհի բռնկման միանգամից լուսամուտներին բարձրացան ծխի քուլաներ, մի երկու բուպեից՝ բոցի լեզուներ: Վառվում էր դարբին Մամփրեի տունը, բոցի և ծխի քուլաները երկինք էին բարձրանում:

Գնալով դիմադրությունը թուլացավ և լեց: Ոչ ոք չմտնեցավ նայելու: Երկու օր դես մխալու էր: Թուրքերը իրենց վիրավորվածներին փոխադրեցին Կարաօղլանյանների տունը, և սկսեցին պատրաստվել հետապնդելու հրդեհից ազատվողներին: Ոչ մի կին, ոչ մի երեխա, ոչ ոք չուզեց փախչելու փորձ անել: Բոլորը սպանվեցին և այրվեցին: Որպեսզի տղամարդկանց մահից հետո իրենց կանայք և երեխաները թուրքերի ձեռքը չընկնեն, ապստամբները վերջին փամփուշտները նվիրեցին իրենց հարազատներին և ինքնասպանությանը վերջ դրին իրենց կյանքին: Մի շաբաթից, երբ վառված տունը այլևս չէր ծխում, թուրքերը ներս մտան տուն և, ի գարմանս իրենց, տեսան իրար վրա կուտակված յոթանասունմեկ դիակ, բոլորն էլ նախքան այրվելը իրենք իրենց ձեռքով գնդակահարված, բոլորն էլ անճանաչելի դարձած:

Ստիպողաբար, հայ կանանց միջոցով դիակները դուրս բերեցին և թաղեցին Վարդանանց այգում: Յոթանասունմեկ այրված անճանաչելի դիակներ, որոնցից քսանուրը՝ կանայք, քսանմեկը՝ երեխաներ, քսաներկուսը՝ տղամարդիկ:⁴⁶ Թուրքերի վիրավորվածների թիվը մոտ քսանչորս հոգի էր, սպանվածների մասին խոսք չեղավ, բայց չար լեզուները ասում էին, որ սպանվածները ավելի շատ են եղել:

Ես՝ տասներեքամյա պատանիս, քեռուս տնից նայում էի վառված տան ավերակներին, սիրտ անելով՝ մտա այդ տունը: Նայելով՝ տեսա առաջին հարկի մի սենյակում այրված, կուչ եկած, սևացած և անճանաչելի դարձած դիակները, բայց ես ճանաչեցի քեռի Մամփրեին. նա ընկած էր մի քանի դիակների վրա, կողքին ատրճանակն էր՝ իր նման այրված ու սևացած: Լուռ ու մունջ թողի-հեռացա:

Խանոյենց Մինաս աղան իր հարստությամբ, իր երկու հարկանի գեղեցիկ շենքով, որը գտնվում էր Մոլլի կամուրջի մոտ, գետնգերբին փռված պտղատու այգիներով, չէր կարող վրիպել գետի մյուս ափին ապրող դայմական Շեֆքեթ էֆենդու աչքից, որին քաժին էր ընկել այդ թաղամասի բնաջնջումը: Խանոյան եղբայրների նախանձելի, երկհարկ վեց սենյականոց գեղե-

4069

ցիկ շենքը գրավում էր ամեն մի անցորդի ուշադրությունը:

Եղևոնի առաջին գիշերը, շրջապատելով շենքը՝ սեր քոսեր Շեֆքեր էֆենդին, մոտենալով դռանը, խփեց դռան կոչնակը: Դուռը բացեց ջոջ նանեն: Չորս-հինգ հոգով ներս մտան և պահանջեցին Մինաս և Քերոբ աղաներին: Խանոյան եղբայրները, ժամ առաջ լուսամուտից նկատելով ժանդարմների ու ասքյարների խմբերը հայոց տանիքներին ու բակերում, ճանապարհների փակվելը, տներին տղամարդկանց դուրս բերելը, հրացանների հարվածների ներքո մեկուսացնելը՝ չնայեցին Շեֆքեր էֆենդու խոստումներին և պատասխարկեցին շենքին կից ապաստարանում: Կեսգիշերին ներխուժելով տուն ու խուզարկելով տունը՝ կանանց առանձնացրին ու բռնելով երկու եղբայրներին, *դայնադասի* ցուցումով առանձնացրին նկուղում՝ պահակի հսկողությամբ: Շեֆքեր էֆենդին փոքր հարսին քաշելով՝ հանձնեց ժանդարմին՝ իրենց տուն տանելու համար: Փոքր երեխաները, որոնց թվում էր մոտ տասներեք-տասնչորս տարեկան Պարզևը, ողբալով փաթաթվեցին ջոջ նանեին: Չինվորներից մեկը, սվինահարելով Պարզևին, հրեց ձեռքերը դեմ արած ջոջ նանեին: Սկեսուրը դիմադրեց և նույն վայրկյանին սրախողխող եղավ, հրացանի կոշտ հարվածներով լուրջան մատնվեց՝ անտեր թողնելով երկու մանկիկներին: Մինասի տղաները ընկան իրենց տատի վրա: Նրանց նույնպես գնդակահարեցին և լուսամուտից ներքև շարտեցին: Մեծ հարսին և երկու փոքր երեխաներին փոխադրեցին հարևանների տուն: Ներքնահարկի փոքր լուսամուտից նրանք տեսնում էին կամրջի վրայով ասքյարների տարած հայերին, որոնցից հանդուգներին դաշուահարելով քցում էին գետը:

Այդ նեղիկ լուսամուտից պահակ ասքյարներին խնդրեցին, որ տնից իրենց հաց ու ջուր բերեն: Պահակ օճբաշին արհամարհանքով հարցրեց.

-Ո՞վ բերի, չիմացա՞ք, որ ձեռոնց արդեն ուղարկել են էն աշխարհ:

Մինաս և Քերոբ աղաները մոտեցան իրար, գրկախառնվեցին: Մինաս աղան, նկուղի գաղտնի անցքը բաց արեց, վերցրին պահած ատրճանակները: Նկուղի փոքր լուսանցքից լսեցին կիսամեռ տղաների հեռոցը, սկսեցին լուսամուտի ճաղերը հանել և դուրս եկան դեպի պարտեզ: Նկուղում պահված ատրճանակներով երեկոյան մթին դուրս թռան բակ: Անակնկալի բերելով պահակին՝ անձայն խեղդեցին: Լուսամուտի ներքևի հեռոցը լսելով՝ մոտեցան. կիսամեռ սվինահար ընկած էր տասներեք տարեկան Պարզևը՝ Մինասի տղան, ով հագիվ պատմեց.

-Բոլորիս բերին թոճրատուն և սվիններով խփեցին, իսկ կայմականը երկու հարսների ձեռքերը կապեց և չզիտեմ ուր տարավ:

Մինաս և Քերոբ եղբայրները, քառասուն-հիսուն տարեկան հասուն հասկում, սեփական տանը տեսան իրենց հարազատների խոշտանգված դիակները: Պարզևը, գլուխը բարձրացնելով և նայելով հորեղբորը, ասաց.

-Աշոտին ու Սաթիկին քցեցին էն լուսամուտից,-ու գլուխը հավերժ խոնարհեց:

Երկու եղբայր մի քանի քայլ արին և գրկած բերին կրծքից ու փորից սվիններով խոցված անշունչ երեխաներին: Իրենց արյունոտ զավակներին

համբուրելով՝ երեքին մի տեղ պառկեցրին, դողդողալով մի երկու թուփ կանաչով ծածկեցին, նորից խոնարհվեցին, ձեռքերով շոյեցին և հեռացան դեպի պատը:

Ուշ երեկոյան Շեֆքեր էֆենդին, հերթական զոհեր մատուցելուց հետո, եկավ Խանոյանց տուն, և ի գարմանս իրեն, նկատեց պահակի դիակը: Մեղմեց, դուռը փակ էր, փականքը վրան: Կանչեց՝ Մինաս՝ աղա, բայց պատասխան չստացավ: Ստուգելիս նկատեց, որ լուսամուտի ճաղերը քանդված էին: Հաջորդ օրը՝ կեսօրին, քոմսերը երեք կանանց մի քանի զավթիաների հետ ուղարկեց տուն. պառավ տատիկի ու երեխաներից մեկի դիակը շարտեցին այգին, իսկ կիսամեռ երեխաներին, ոտքերով հարվածելով, մայրերի ներկայությամբ կողովը քցեցին և ասքյարին հանձնարարեցին տանել-քցել գետը: Կանանցից երրորդը *սար քոմսեր* էֆենդու ընտանիքին երկարամյա հավատարմությամբ ծառայած, վստահելի տան տիրուհին էր: Երբորդ թուրք կինը, տեսնելով հայ կանանց լացն ու կոծը, կատաղելով պտոթկաց, պոկեց նրանց երեսի քողը և լռեցնելու համար սեղմեց բերաններին: Կանայք ուշաթափ ընկան հատակին:

Շեֆքերը համոզված էր, որ Խանոյան եղբայրները, թաքնված լինելով, հանուն իրենց կանանց ու երեխաների՝ դուրս կգան ու իրենց ոտքով ուղկանը կընկնեն: Երեկոյան Շեֆքեր էֆենդին, այցելության գալով, ներս մտավ հսկողության տակ առնված շենքը, շտապեց իրեն վաղուց հրապարտող սենյակները տեսնել: Նրան դիմավորեց դայակը, ում հետ, հիացմունքից բեղերը ոլորելով, ման եկավ սենյակներում: Շեֆքեր էֆենդու ցանկությունը միայն տանը տիրանալու միտքը չէր: Նա գիտեր և ինչպես մի անգամ այգում հյուրասիրվելիս արտահայտվել էր.

-Մինաս՝ աղա, դու կոտրով ոսկի ունես:

Շեֆքեր էֆենդին, եղբայրներին առանձնացնելիս, առաջարկել էր վճարել երկու հազար ոսկի՝ իրենց կյանքը ապահովելու, փրկելու համար:

Նա դուրս եկավ տնից, կարգադրություններ անելով, նորից մոտեցավ դայակին և պահանջեց, որ կանայք վեր կենան և միասին իջնեն առաջին հարկը տեսնելու: Չինվորների հրմշտոցից ոտքի կանգնելով՝ կանայք նայեցին սար քոմսերին, որն իսկույն իր հայացքը շուռ տվեց: Բակի աստիճաններով իջան ներքև և ծաղկանոցի մոտով անցնելով՝ մոտեցան ավազանին: Շեֆքերը երազային վայելքի մեջ էր: Նա, դայակին աչքով ակնարկելով, ուսումնասիրեց շրջապատը և գնաց:

-Այ գրգ հարաւզադա, որտե՞ղ են ձեր մարդիկը:

Խեղճ կինը ճչաց և վար ընկավ՝ ձեռքը կողքին սեղմելով: Տեքրակինը, կսկիծով նայելով, մի ահարկու ճիչ արձակելով, կանչեց.

-Ա՛յ Քերոբ, Մինաս:

Թուրք կնոջ ուժեղ ապտակը կիսամեռ կնոջը լռեցրեց:

Մինասն ու Քերոբը պահ էին մտել ջրավազանի կլորիկ ջրամբարի մեջ: Լսելով իրենց կանանց աղիողորմ ձայնը՝ գազանի մման որջից դուրս բռան, հարձակվեցին ուղեկցող զինվորների վրա և ձեռքով հարվածելով՝ գետնին

գլորեցին: Նկատելով, որ ժանդարմներից մեկը խույս տալով մտավ ծառի ետևը, ատրճանակը հանելու պահին Քերոբը հարձակվեց ու խլեց ձեռքից և զանգի հարվածելով՝ անշնչացրեց: Մինաս աղան հազիվ հասցրեց կնոջից իմանալ մոր ու երեխաների գեհեհնային վախճանի մասին: Քերոբի հետ բարձրացան և նկատեցին բուրբ կնոջ հարձակումը իրենց կամանց վրա: Լուսամուտից կրակեցին, թրբուհու հետ ընկան⁴⁷ նաև իրենց կանայք:

Չգալով իրենց կյանքի կարճ տևողությունը՝ երկու անմխիթար, կեսօրում որբացած ծերուկները, որոշեցին գնալ տուն: Պատի կողքով անցնելով՝ մոտեցան իրենց տան դարպասին, մթնում ստուգեցին, մարդ չերևաց: Դարպասը բաց էր, շան հաչոց չլսվեց, շտապեցին դեպի տուն: Մթանը նկատեցին բակում սրախողխող ընկած իրենց մորը՝ Խանոյենց նանեին, երկու երեխային, իրենց կանանցը ու շանը՝ բնում կապած, սատկած: Բարձրացան իրենց տուն, որի դռները բաց էին: Ներս մտան, դռան տղնակը քաշեցին, լամպը վառեցին: Տանը ամեն ինչ գրեթե կարգին էր՝ միայն անկողինները չէին հավաքված: Նորից մոտեցան դռանը, նորից ամրացրին այն: Դուռը ամրացնելով՝ անցան սենյակներն ու լուսամուտներից դարձյալ տեսան նանեի և երկու տղաների անշունչ մարմինները՝ արյունով շաղախված: Գնացին թոնրատուն, պատի պահարանի արանքից երկու հրացան հանեցին, տոպրակով փամփուշտները բերին, նստեցին լուսամուտի մոտ, սկսեցին դիտել կամուրջը և երկկողմ ճանապարհները: Լուսությունը խախտելով՝ Մինասն ասաց.

Քերոբ, մեր երկու հարսին տարել են, միևնույն է՝ նրանց նույնպես սպանելու են: Այդ Շևքեթի արած գործերն են: Նա կստիպի նրանցից կորզել մեր հարստությունը: Ասա՛, Լուսիկը, քո հարսը, գիտի՞ որտեղ ենք պահել, իսկ ինչ վերաբերվում է իմ հարսին, ես համոզված եմ, որ եթե նրան կտոր-կտոր անեն, նա տեղը չի ասիլ:

Ա՛յ տնաքանդ, մենք որ գնացինք, էլ ինչիս է պետք ոսկին:

Չէ՛, չեմ ուզում էղ շան փայը լինի,-ասաց Մինասը:

Մինասն ու եղբայրը լուսամուտները զրահապատեցին սինիներով, հրացանները ստուգեցին և փամփուշտները մոտեցրին երկու կողմի լուսամուտներին: Ա՛յս քաշելով նայեցին լուսամուտներից, մեկը՝ դեպի կամուրջը, մյուսը՝ դեպի այգին և դիմացը՝ Թաղիգլխի կողմը:

Քերոբ, էս փամփուշտներով մենք ինչքա՞ն կարող ենք դիմանալ: Բա վերջը... լա՞վ չի լինի, մառանից նավթ բերենք և վերջում տունը վառենք: Ինչի՞ թողնենք հաս՛մ մեզ սպանեն, հաս՛ էլ մեր հարստությանը տիրանան,-և մոմ վառելով շտապեց դեպի թոնրատունը, որտեղից պետք է անցնե՞ր մառանի կողմը:

Գիշերվա ժամը տասներկուսին մոտ Մինաս աղան նկատեց, որ կամրջի վրայով լապտերի լույսով դեպի իրենց կողմն են գալիս երեք հոգի: Նրանք մոտեցան պահակներին, որոնք պատվի կանգնելով՝ սպասեցին կարգադրության: Սպասելու պահը չէր: Մինասը եղբորը՝ Քերոբին կանչեց և մատնացույց արեց, որ Շեֆքեթը եկել է: Շեֆքեթը ներքնահարկի դռան կողպեքը բաց անելով, հրեց դուռը: Չրացվեց: Շևքեթը մոտեցավ դռան կողմից:

-Մինա՛ս աղա, ես եմ, դուռը բաց:

Նորից լուսյուն, կատաղեց, կանչեց զինվորներին: Չինվորները, ժանդարմները ներս մտնելու համար սկսեցին դուռը ջարդել: Լապտերը ձեռքերին ներս մտան, նայեցին չորս կողմ, ոչ որի չգտան: Շևքեթը հրամայեց ջարդել կարասները: Ամեն ինչ տակն ու վրա արին, ոչ մի հետք չգտան: Շեֆքեթը, ատամները կրճտացնելով, ապտակեց զինվորներին: Նրանք ստուգեցին միակ փոքր լուսամուտը, տեսան, որ երկաթյա ճաղերը անշարժ և ամուր էին: Կասկածեցին պահակ զինվորներին, չնայած համոզված էին, որ դռնից չէին դուրս եկել: Չինվորներին խուզարկեցին՝ կասկածելով կաշառքով բաց թողնելու մասին: Հիասթափված դուրս եկան նկուղից՝ անցնելով բակի կողմը:

Շեֆքեթը, պատի տակ կանգնելով, կարգադրեց ստորադրյալներին՝ մտնել տուն: Ի գարմանս բոլորի՛ դուռը չկարողացան բացել: Շեֆքեթը բարձրացավ վերև, սեղմեց դուռը՝ փակ էր: Նա պատին հենված՝ կարգադրեց դուռը ջարդել: Հենց որ սկսեցին գործիքներով դռանը մոտենալ, Մինասը առաջին գնդակով խփեց չավուշին: Շեֆքեթը, լսելով հրացանի ձայնը և տեսնելով զինվորի սպանվելը՝ փշաքաղվեց, ավելի ամուր հենվեց պատին ու հրամայեց կրակել դեպի լուսամուտները: Լավեց Քերոբի սարսափնցնող ձայնը.

-Շեֆքեթ էֆենդի, կրակի՛ր, մենք էստե՛ղ ենք:

Մինաս ու Քերոբ եղբայրները սկսեցին կրակել: Չինվորները նույնպես սկսեցին կրակել, բայց մինչև նրանց կողմնորոշվելը, Մինասը դիպուկ նշանառությամբ խփեց երկուսին: Ներխուժողները իսկույն դուրս փախան՝ թողնելով երկու վիրավոր ասքյարի: Շեֆքեթը, ատրճանակը բռնած, կրակեց գլխի վերևի լուսամուտին: Մի ձեռքում՝ լապտերը, մյուս ձեռքում՝ ատրճանակը բռնած, չավուշը ուզեց անցնել ծառի ետևը և մթության մեջ մատնեց իրեն: Նա արժանացավ երկու գնդակի: Սարսափած Շեֆքեթը, զգալով իր դրությունը, լսելով գյավուրի ձայնը, տեղից չշարժվեց: Քիչ անց Շեֆքեթ էֆենդին, կոթնելով ծառին՝ ձայնեց.

-Մինաս աղա՛, եթե փողերը տաք, ձեզ բաց կթողնենք, կզնաք:

Քերոբ աղան, մոտենալով լուսամուտին, կրակեց ծառին հենված խաբեբային և դարձյալ նկատեց եղբոր որդիների դիակները:

Հայկական թաղում վխտում էր ժանդարմիան, զորքերը փակել էին փողոցներն ու նրբանցքները, հավաքում էին անպաշտպան հայերին ու խմբերով տանում-սպանում մերձակա ճորերում: Այդ ժամանակ մեր թուրք հարևաններից մեկը մեզ պահում էր իր նկուղում: Չնայած հայրս և հորեղբայրս տանը չէին, որպես արհեստավոր աշխատում ու մնում էին տեղում՝ զինվորների ու ժող հսկողության տակ, դրա շնորհիվ մեզ օրենքով արտոնություն էր տրված: Հարևաններից իմացանք, որ հրամայված էր որևէ հայ տեսնելիս, անկախ նրա տարիքից ու սեռից, տեղում ոչնչացնել: Պարզվեց, որ թաղի վերին մասում հայերը մեկ օրում սպանել էին մոտ ութսուն ասքյար ու ժանդարմ. վերջում մեզ հայտնի եղավ, որ խոսքը Դարբին Մամփրեի տան մասին էր, մի ուրիշ տեղում՝ հինգ հոգու:

Լսելով հրացանակրի ձայնը՝ թուրքերը ամեն կողմից լցվեցին տանիքի

վրա ու շենքի չորս կողմը: Եղբայրները մինչև լուսադեմ հետևեցին Շեֆքեք բռնակռիմ, բայց մա երեկոյան, մախքան ընդհարման սկսվելը, խուսափելով գոհերի պատասխանատվությունից, շտապել էր հեռանալ: Լուսադեմին սկսվեցին համատարած կրակոցները: Սկզբում Խանդոյեց տնից կրակում էին կամրջին նայող լուսամուտներից, այդ պատճառով ըստ կայմակամի ցուցումի՝ օգնության եկած գործը համազարկերը ուղղեց դեպի այդ լուսամուտները: Մինասը, պաշտպանվելով, սպասում էր հարմար առիթի ու չէր պատասխանում: Չորքը, կարծելով, որ դիմադրությունը ընկճված էր, խմբերով երկու լուսամուտների կողմից առաջ շարժվեց: Որտասց Քերոք աղայի մավուզերը: Գետնին թավալվեցին տասնյակ զինվորներ: Ոգևորվեց Մինասը և մինչ այդ գործի դրեց իր մավուզերը, շանսատակ անելով մարդասպաններից մի քանիսին, ստիպեց մյուսներին դիրքավորվել: Գնալով պայքարը ավելի կատաղի բնույթ էր կրում: Լավեց Քերոքի առեղի ձայնը.

-Շեֆքե՛ք ու՞ր էս մտել, արի երկու հազար ոսկին տար:

Նրա ձայնը լսեցին թուրք զինվորները, չավուշներն ու յուզբաշիները, որոնք գլխավորում էին դիմադրությունը: Մինասն ու Քերոքը որոշել էին իզուր փամփուշտ չծախսել: Հռշոտված, արյունլիվա հարազատների դիակները աչքի առաջ ընկած տեսնելով, հույսերը կտրած ու իրենց գոյության մասին մոռացած՝ միայն մխիթարվում էին ոխը ու վրեժը լուծելով: Օգտվելով իրենց դիրքից, թիրախ ունենալով Մոլլի կամուրջը, երկու ճանապարհները՝ Խանդոյան եղբայրները, երեք-չորս ժամ դիմադրելով, տասնհինգ զինվոր ու ժանդարմ սպանեցին:

Կեսօրն անցել էր, Շեֆքեքը պատի կողքով ծլկել էր, գործում էր կանոնավոր գործը: Ըստ յուզբաշու՝ դիմադրող հայերի թիվը տասից անց էր: Թուրքերը, զգալով խմբովի հարձակման անարդյունավետությունը, սանդուղքներ բերին, սողալով սկսեցին պատին մոտենալ և պարանով սանդուղքը լուսամուտին մոտեցրին: Այդ ընթացքում գոհվեցին երեք զինվոր, բայց հաջողվեց երկու սանդուղք կանգնեցնել և բարձրանալ լուսամուտին: Դա կատարվեց այգու կողմից, որը պաշտպանում էր Քերոքը: Չինվորը հրացանի հարվածով փշրեց ապակին: Քերոքը գլխի ընկավ, և մի կրակոցից զինվորը սանդուղքի հետ վար ընկավ: Մյուսը երկյուղից իջավ: Եղբայրների ատրճանակների փամփուշտները վերջանում էին: Մինասը զգուշացրեց մնացած երեսուն փամփուշտը պահել: Թուրքերի գոհերի թիվը գնալով կրկնապատկվում էր: Ստիպված *հյուջուներ* /հարձակում/, ժամանակավորապես դադարեցվեց, բայց թուրքերը դիմեցին այլ խորամանկության: Օգտվելով ընկուզեմուց ու թթեմուց՝ թուրք զինվորները բարձրացան, սկսեցին ուղիղ կրակել: Մինիները մաղի մնան ծակոտվել էին: Եղբայրները նկատեցին, բայց ճիշտ նշանառությունը անհնարին էր: Ճիշտ է, Քերոքը երկուսին խփեց, բայց այդ թուպին լսեց Մինասի տնքոցը, որ վիրավորվեց ոտքից:

-Աղբա՛ր, գոչեց Քերոքը, դիմացի՛ր, դեռ փամփուշտ ունենք...

Կյանքից ձեռք քաշած վիրավոր վագրի կատաղությանը՝ մոտեցավ լուսամուտին, նայեց իրենց շրջապատող թշնամուն և սկսեց թափել ոսկիները:

Ոչ որո հայտնի չեղավ, թե ինչքան, բայց լավեց Քերոքի ձայնը.

-Չինվորնե՛ր, ահա ձեզ երկու հազար ոսկի:

Դեղին ոսկիները շարտեցին երկու կողմից, որի գոհը եղան տասից ավելի զինվորներ:

Երեկո էր: Մինասն ու Քերոքը իրենց մնացած փամփուշտներն էին հաշվում և դիտելով, պատուհանից զարմանում, որ թուրքերը չէին կրակում և չէին փորձում մոտենալ: Հանկարծ տանիքից լավեցին հարվածի ձայներ: Քերոքը փորձեց բուխարիկից /ծխնելույզ/ բարձրանալ: Չհաջողվեց. ստիպված սպասեցին իրենց օրհասական ժամին: Տանիքը ծակվեց, քանդված հողը ներքև էր թափվում: Երկու եղբայրները իրար էին նայում: Հրացանների փամփուշտները նույնպես վերջացել էին: Քերոքը, լուսամուտին մոտենալով, վեր քցեց երկու հրացանները և գոռաց.

-Հանճնվում ենք:

Քերոքը վիրավոր եղբորը քարշ տվեց դեպի դուռը, հրեց սողնակը, բացեց երկփետկանի դուռը, դեպի բակ շաղ տվեց երկու ափ ոսկի և զինվորների աչքի առաջ պառկեց հատակին: Երկու կողմից ոչ մի կրակոց: Թուրքերը, տեսնելով, որ գլավորները զինաթափ են եղել, օգտվեցին առիթից և ոսկիների փայլից ուզեցին մեկը մյուսից շուտ վազել ու գլավորներին բռնելով՝ ոսկիներին տեր դառնալ: Այդ պահին հնչեց յուզբաշու⁴⁸ ձայնը, որը որպես հաղթող առաջ անցավ և սուրը բարձրացնելով ու՝ հյուջում, գոչելով՝ հարձակվեց: Մինասը, վիրավոր ոտքը քարշ տալով, մոտեցավ եղբորը, որն արդեն կիսամեռ վիճակում էր: Համբուրվեցին և իրար կողքի պառկած, գլուխները բարձր պահած՝ սպասեցին իրենց մահավճռին:

-Քերո՛ք, չմոռանա՛ս, վերջին գնդակը պահիր,-և նայելով ոհմակի մոտենալուն՝ պարպեց իր ատրճանակն ու լուռ պառկեց:

Քերոքը, տեսնելով եղբորը, մի վայրկյան նայեց նրան, դրան մեջտեղում կանգնեց ամբողջ հասակով, հատ-հատ կրակեց՝ հաշվելով մինչև ութը: Դռնից դուրս եկավ, իններորդը կրակեց եղբոր գլխին, վերջինը՝ իր սրտին, ու ընկավ եղբոր վրա:

Մարավ Խանդոյանների մահապետական տոհմի մի ամբողջ սերունդ՝ տասներկու հոգի սեփական տան շրջապատում: Երկու ժամ տևող մաքսուսներից հետո թուրքերին հաջողվեց ներխուժել և տեսնել միայն ապստամբների դիակները: Այս անհավասար կռվում թուրքերը տվեցին 37 սպանված և 22 վիրավոր, ընդ որում՝ մեկ յուզբաշի, երկու չավուշ, երեք ժանդարմ:

Մի ժամվա դիմադրության փորձ տեղի ունեցավ Թաղիգլխի Շողիկյանների տան մոտ գտնվող արտին կլից տանը, որն անմիջապես հրդեհվեց: Չոհվեցին տան բնակիչները՝ մաքառողները:

* * *

Ապրիլի 22-ի ցերեկը, բացի վխտացող ժանդարմներից ու աքշարներից, որոնք կապված զոհերին խուճր-խուճր տանում էին, փողոցներում ոչ ոք չէր շարժվում: Հաջորդ օրը մեր հարևան բրբռուհիներից երկու հոգի եկան և մեզ պատմեցին տոքթորի մասին: Մորս խնդրանքով նրանք լուր բերեցին հորեղբորանցս դրուքյան վերաբերյալ: Երկու օրվա ընթացքում, ըստ կուլուխի՝ ուստիկանատան ցուցակի, վերջացնելով տասնհինգ տարեկանից սկսած տղամարդկանց ձեռքակալությունը, թույլատրվեց հայատյաց մուսուլմաններին փնտրելու-գտնելու անձանց, որոնք չէին բռնվել:⁴⁹ Կատաղած ամբոխը մտնում էր հայերի տները, փրկանք պահանջելով գազանաբար սպանում անմեղ կանանց, երեխաներին: Մեր թաղի կուլուխը գտնվում էր Եզդանենց Ավագի տանը՝ Աղութենց տան արտի ներքևը: Արտն ու Եզդանենց տունը բաժանված էր ճանապարհով, որի լայնքը հինգ-վեց մետր էր, իսկ տունը շրջապատված էր բարձր պարսպով: Մի քանի տեղ պահակակետեր թողնելով՝ մեր թաղի կուլուխի քոմսերը փաշային զեկուցեց, որ չափահաս հայ տղամարդկանց ոչնչացումը հիմնականում ավարտված է:

Ռուս-թուրքական պատերազմը զնալով ավելի սարսափելի էր դառնում թուրքերի համար: Արարական զորքերը դասալքում էին: Վանի կուսակալ Ղևտեր փաշան ապստամբած վանեցիների վրեժը լուծեց մյուս գավառների անպաշտպան հայերից: Մայիսի սկզբներին էր:⁵⁰ Գերեզմանային խոր լռություն էր տիրում հայոց թաղերում: Գիշեր-ցերեկ փողոցներում վխտում էին փոլիսների ու ժանդարմների խմբեր՝ փնտրելով թաքնված հայ տղամարդկանց: Անտեր մնացած շների ոհմակները հարձակվում էին՝ խանգարելով թուրքերի սանրող հետապնդումներին: Սովից կատաղած շները հոշոտում էին հայոց բակերում և փողոցներում ընկած սպանված հայերի դիակները՝ մանավանդ գիշերը հարձակվելով անձանոթ մարդկանց վրա: Կատաղած շները ավելի բարեսիրտ էին, քան մարդ կռված թուրքերը: Թաղում հայտնի էին Եզդանենց հինգ շները, որոնք ահ ու դողի մեջ էին պահում իրենց շուրջկալող ժանդարմներին: Նրանք գիշեր-ցերեկ չէին հեռանում տիրոջ դիակի կողքից: Կարգադրվեց ոչնչացնել շներին ևս:

Տղամարդկանց սպանող վերջացնելով՝ երեք օր հետո սկսեցին կանանց ու երեխաների աքսորը:⁵¹ Տասներկու օրվա ընթացքում ժանդարմիան զորքերի մասնակցությամբ և փոլիսների գլխավորությամբ սվինի, դաշույնի ուժով նրանց դուրս էր բերում տներից, գիշերով հեռացնում քաղաքից: Հիվանդներին և ծերերին, որոնք չէին կարող քայլել, սպանում էին տեղում: Արգելվում էր հաց ու հագուստ վերցնելը, ճչալը: Մի փոքր դիմադրելու կամ աղաղակելու դեպքում սրախտոլխող էին անում տեղում՝ չխնայելով ո՛չ անմեղ երեխաներին, ո՛չ էլ նրանց ողբացող մայրերին: Տնից դուրս հանելուց կանանցից մեկը մի փոքր դիմադրել էր: Արյունաբորու գազանները սրով կիսել էին երկու տարեկան աղջկան, ապա նրա, մոր և զրկանոց երեխայի վրա նավթ լցնելով՝ այրել:

Օգնության հասած շներից երկուսին թուրքերը գնդակահարել էին՝ դիակները գցելով այրվող մոր ու մանկան վրա: Մի ուրիշ բակում մոր զրկից սվիններով խել էին երեխային և գցել թեմու ճյուղերի արանքը: Ընթուստացած Խանամիլյանների երկու հարսները նույնպես արժանացան խարույկի: մի քանի դաշույնի հարված ստանալուց հետո, ի ցույց բոլորի, նավթ լցրեցին նրանց վրա և երեխաների հետ այրեցին: Շեմի վրա Նազլանց հարսի փոքր պատեցին և հռեռոցով ցույց տվին դուրս ընկնող կույր երեխային:⁵² Իշխանության թույլտվությամբ ազատ գործում էին կրոնամուլ մուլաները և շեյխերը,⁵³ որոնք մոլեզմած ամբոխի՝ թուրք և քուրդ բարբարոսների գլուխ անցած, խրախուսում էին վայրագությունները: Նրանք այլանդակում էին և չտեսնված տանջանքներով սպանում աքսորված քարավանից ետ մնացածներին կամ տներին հատուկեցնող դուրս եկած կանանց և երեխաներին: Հաճախ ծաղրածու-նակի ենթարկելով փողոցում հավաքած դժբախտ կանանց ու երեխաներին՝ մայրերից խլում էին գավակներին, ոտնահարում, կոխտոտում: Տարբեր ոճրագործներ իրենց իրավունք էին վերապահել տարբեր ձևերի տանջանքներով ցույց տալ իրենց «շնորհքը»: Տաս օրվա ընթացքում ամայացան հայոց թաղերը: Այսպես մեկ ամիս տևեց, մինչև համոզվեցին, որ այլևս կենդանի հայեր չկան և արգելվեց մոլեզմած խուժանի մուտքը հայոց թաղեր, որը հայ փնտրելու պատրվակով թալանով էր զբաղվում: Երեք օրում ամայացան նաև հայոց գյուղերը: Թուրք և քուրդ արյունաբորուներին իրավունք էր տրվում գյուղերում նույնպես ման գալ, գտնել և սրախտոլխող անել թաքնվածներին: Մեկ շաբաթից արգելվեց, քանի որ դիակները մնում էին անթաղ, իսկ ամբոխը զբաղված էր թալանով: Տագնապալի լուրեր էին գալիս ռազմաճակատից, թուրք *մուհաճիրները*⁵⁴ /գաղթական/ գիշեր-ցերեկ գալով լցվում էին փողոցները, նրանք չէին ցանկանում ապրել հայոց թաղերում: Միայն քաղաքի կենտրոնական մասի ճանապարհին կից հայոց տներից⁵⁵ հատկացվեց մուհաճիրներին բնակեցնելու համար:

Սառան Աղութենց տանը սրտատրոսի սպասում էր քոմսերի երևալուն, բայց քոմսերը գրասենյակում նստած՝ միայն հրահանգներ էր տալիս: Սառան մի քանի անգամ կարդացել էր անուսնու թողած թալիսման երկտողը: Երկու օրից փոլիսների գլխավորությամբ, զինվորների ու ժանդարմների⁵⁶ հսկողությամբ սկսեցին բռնի հավաքել կանանց ու երեխաներին և հեռացնել քաղաքի սահմաններից: Նրանք շրջում էին տնից տուն և դուրս շարտում կանանց ու երեխաներին: Սառայի խորհրդով Մճոյի մայրը մոտենալով քունջու ու պուճախը⁵⁷ բրբռող ժանդարմին՝ փող առաջարկեց իրեն և Մճոյին չտանելու համար: Ժանդարմը համաձայնվեց և ձեռքով նրանց մեկդի անելով՝ մնացածներին դուրս բերեց տնից: Չմայած Սառան Աղութենց ընտանիքի ցուցակում չկար, բայց նրանց և հարևան աքսորյալների հետ հասավ մինչև գերեզմանները և օգտվելով զինվորների անփութությունից՝ մտավ քարերի արանքն ու գիշերը եկավ տուն: Նրանք երեքով մտան բոնրատուն: Կրծքից հանելով արյունոտ բոթի կտորը՝ լամպի լույսի տակ վանկ առ վանկ կարդալով՝ ծալեց այն ու ծոցը դնելով՝ դառավ Մճոյին ու խանում Խաթուն մորը: Մի պահ լռելով՝ ասաց.

-Խաթունը քույրիկ, մեր օրերը հաշված են, մեզ սպանելու են, ես չեմ ուզում էշ նահատակ լինել,-և դառնալով տղային՝ հարցրեց,-Սկրտի՛չ, ճիշտ չե՞մ ասում:

Այսպես՝ գիշերները միասին, իսկ ցերեկները՝ առանձին մնացին՝ Սառան քաքնվելով զանազան տեղերում, մինչև խոստումը դրժելով՝ ժանդարնը սպանեց Խաթուն խանութին: Մճոն ու Սառան, պատասպարվելով իրենց տանը, սրտապնդեցին իրար և երգվեցին պահել Ճերճիսի սուրբ նշանաբանը, ի հաստատումն որի՝ ջերմ ողջագուրվեցին: Մճոն, զրկվելով ծնողներից և տեսնելով հարազատ մոր սպանությունը, հիվանդացավ. նա գիշերները զառանցում էր: Սառայի ձեռնարկած բուժումից չորս-հինգ օր հետո նա առողջացավ, և նրանք իրագործեցին կանխամտածվածը:

Անցել էր մի շաբաթ, դատարկվել էին հայերի շենքերը: Մնացել էր ընդամենը չորս տուն՝ իրարից անջատ ու հեռու: Մեր մնացն արտոնյալ ընտանիքները օրհասական վիճակում ժամանակավորապես ապրում էին իրենց տներում: Մենք շուկա չէինք գնում, տան եղած պաշարներից էինք օգտվում: Այսպես տևեց մոտ մեկ ամիս: Հորեղբորս կինը ամեն առավոտ գալիս էր մեր տուն և ուտելիք տանում հորս ու հորեղբորս: Քանի որ վտանգավոր էր, հայրս պատվիրել էր, որ ես դուրս չգամ տնից: Մեր թուրք հարևանների ու ծուռ Մժոյի շնորհիվ ես հաճախ էի բարձրանում հորեղբորս տուն: Հորեղբորս տունը մեր տնից մոտ երկու հարյուր մետր հեռավորության վրա էր գտնվում: Ի՞նչ զարմանք, ի՞նչ ուրախություն պատեց ինձ, երբ իմացա, որ Մճոն գտնվում էր այստեղ: Նրա գալը բոլորովին գաղտնի էր: Ավա՛ղ դեռ միամիտ էինք, թե՛ ես, թե՛ հորեղբորս վեց տղաները, որոնցից ամենամեծը՝ Մուշեղը, ինձանից մեկ տարով փոքր էր: Ես Մճոյին կանչեցի այնպիսի զիլ ձայնով, որ հորեղբորս կինը ձեռքով բերանս փակեց: Մճոն ամմիջապես դուրս եկավ, և մենք պինդ ողջագուրվեցինք՝ ցույց տալով իրար հանդեպ ունեցած պատանեկան սերը: Խեղճ հորեղբորս կինը երկուսից տասներկու տարեկան վեց երեխաների մայր էր և նայելով Մճոյին՝ կարեկցում էր նրան: Երեկո էր, Մճոն պատմեց մոր սպանվելու և դոկտորի կնոջ մասին: Նա, ցույց տալով իր ատրճանակը, ասաց.

-Եթե ես առաջուց մոտս պահեի, մորս աչքիս առաջ չէին սպանի,-և դառնալով հորեղբորս կնոջը՝ շարունակեց,-վաղը կամ մի քանի օրից ձեզ էլ, սրանց բոլորին հավի նման կփետրեն, քո մաշկն էլ կհանեն,-ու ձեռքը ճակատին դնելով և Մուշեղին գրկելով՝ ասաց...կսպանեն:

Մենք բաժանվեցինք իրարից, նա՝ դեպի վեր, ես՝ դեպի վար:

Մայրս, ուշանալուս պատճառով, թուրք հարևանուհիների հետ դրսում ինձ էր սպասում: Տուն գալով՝ երեկոյան պառկեցինք քնելու: Այդ օրվանից ես դադարեցի թուրք տղաների հետ խաղալ: Մեկուսացած երևակայությունս ինձ մարտնչող հերոսի կամ մարտնչող մրջյունի էր վերածում: Գիշերային աղոտ լույսի տակ թերթեցի դպրոցական գրքերս: Առաջինը, սատանայի պես, ձեռքումս ցցվեց «Թուրքական ազգային պատմությունը»: Թուրքերը, առաջանալով սելջուկյան ցեղերի ճիվաղներից, և պատահական հաղթանակներից

ոգևորվելով՝ առաջնորդվեցին Դուրանի՝⁵⁸ պահանջներով: Այդ անճշտ ցեղը, անվերապահորեն կոտորելով, իշխանություն կազմեց՝ Արաբիայից խլելով սուլթանի տիտղոսը, հույներից՝ Բյուզանդիան, Հռոմին սեղմելով և Բալկանները գրավելով՝ հասան Հունգարիա, որտեղ էլ ստացան կարմիր ֆեսը: Այստեղ կարդացի Կիլիկյան իշխանության /Լևոն VI/ կործանվելու և Արևմտյան Հայաստան ներխուժելու մասին: Դասագրքում նողկանքով էր խոսվում Մոսկովի՝ այսինքն ռուսների մասին, քանի որ թուրքերը առաջին պարտությունը կրել էին Պետրոս I-ի կողմից ձեռնարկած խաչակրած արշավանքի ժամանակ:⁵⁹ Ռուսիան, Դրիմի և Կասպից ծովի ափերի գրավման համար առաջանալով, Հյուսիսային Կովկասը մաքրեց թուրք հրոսակախմբերից և Արդրկովկասյան ճակատում սահմանակից դարձավ Թուրքիային և Պարսկաստանին: Թուրքերի ամբողջ պատմության մեջ ամենասարսափելի բանը Մոսկովն էր: Պատռելով ատելի տետրը՝ օջախը գցեցի: Մյուս գրքերից վերցրի «Հայոց պատմության» գիրքն ու տետրերը, խնամքով փաթաթեցի շորով և մուսանդարայի տակ քրքրելով՝ քաղեցի: Մայրս, աչքերը բաց, լուռ նայում էր:

Երկրորդ օրը հարևան թուրքերից իմացանք *կուլուխի* աղբյուրի ճամփի մեջտեղում մի ժանդարմի սպանության և մյուսի վիրավորվելու մասին: Պատանի շրթունքներովս անցան տերտերական խոսքերը. «Օրհնյալ լինի բազուկն պայրանոյ, զորս խոցի կուրծքն դավաճանի: Թող բարձունքն զորուսն աջն նորս»: Ուզեցի դուրս գալ, բայց թուրք հարևանները չթողեցին:

Անցել էր երեք օր: Կեսգիշերին մեր դուռը կանացուկ ծեծեցին: Սովորաբար մայրս էր բաց անում, բայց ձայնը խորհրդավոր էր: Ես, տեղիցս թռչելով, սողնակը քաշեցի: Դուռը բացվեց, և ներս մտավ Մճոն: Իմ աչքից չվրիպեց նրա ձեռքի թափահարումը, բայց նա համառորեն ոչինչ չասաց: Նա դառել էր հասունացած մարդ, ինձ անվերք էր համարում՝ գաղտնիք պահելով ինձնից: Մայրս, մեր ունեցած հացի պաշարը մեջտեղ բերելով, երկու լավաշ մեզ համար վերցրեց, իսկ մնացածը կապեց Մճոյի մեջքին: Դուրս գալով, նա ոչինչ չասաց, թե ուր է գնում: Դուռը ծածկելով՝ հասանք մինչև Իսմայիլ աղայի տան վերջը, Մճոն նորից ցույց տվեց ատրճանակը և ստիպողաբար ինձ ետ ուղարկելով՝ հեռացավ: Ես վերադարձա տուն: Մայրս ինձ հորդորեց հեռու մնալ Մճոյից.«Փորձանքով լի օրեր են»: Ես կոպտեցի խեղճ մորս.

-Ի՞նչ է, մեզ պահելու են թռռռնի /թթու/ դնե՞մ, լավ չէ՞ր, մեզ էլ բոլորի հետ տանեին,-ու ջղայնությունից բարձրացա հորեղբորս տուն:

Հորեղբորս կինը, երկու հավ մորթելով, ճաշ էր պատրաստում, տղաները կծկվել էին պատի տակ: Ինձ տեսնելով՝ վազելով եկան, փաթաթվեցինք իրար: Մայրս ասել էր, որ թողնեն իրենց տունը, զան մեզ մոտ, միասին ապրենք, բայց հարգելի հորեղբորս կինը, չուզեմալով ծանրաբեռնել մեծ հարսին, մերժել էր:

Հաջորդ օրվա վերջում մեր տուն սկզբում եկան երկու մտակի հարևանները, քիչ ուշ՝ Իսմայիլ աղան, ինչը մեծ զարմանք պատճառեց մեզ: Աղայի խոսքերից պարզվեց, որ ամալիա թաքուրը երկու-երեք օրից ուղարկելու են Մղերդի ուղղությամբ: Մայրս խնդրեց, որ թույլ տան հորեղբորս կնոջն ու երեխանե-

րին՝ մեզ հետ լինել: Ադան գլխով հեզմեց և մեզ նայելով՝ արցունքներով լցված աչքերով՝ գնաց: Ես անմիջապէս գնացի հորեղբորս տուն, դուրսյալը իրագեկ պահելու համար: Օրը երեք-չորս անգամ վերև-ներքև բարձրանում-իջնում էի:

Մեծ գերեզմանների ճամփով անցնող երկու ժանդարմների սպանության գուժը կատաղեցրեց ոստիկանությանը. գիշերային պահակակետեր նշանակվեցին փողոցների խաչներուկներում ու հատման մասերում: Հատուկենտ իրարից հեռու տներում բնակվող թուրք հարևանները դիմեցին Իսմայիլ աղային՝ ապահովելու իրենց անվտանգությունը: Ադան ծաղրանքով նրանց ճանապարհ դրեց՝ ասելով.

-Ոչ մի գյավուր իր հարևաններին չի սպանի,- և այլ արհամարհական խոսքերով հետ վանեց իրենից:

Նույն գիշեր Սառան ու Մճոն որոշեցին զնալ Ավելմեդան քաղ և ապաստարան խնդրել Ամերիկյան հյուպատոսությունից: Դուռը գտնվում էր հսկողության տակ: Սկրտիչը ստիպված էր հետ գալ և ապաստարան խնդրել մեր քաղի և հայկական հինգ մեծ գյուղերի մուֆթանց շեյխից, որը բնակվում էր Ս.Գևորգ եկեղեցու մոտ: Սառան, շնորհիվ ֆրանսերենի և թուրքերենի իմացության, մինչև իշխանությունների հետ պարզաբանումը, ժամանակավորապես ի պահ մնաց այստեղ: Ծարպիկ լեզվի շնորհիվ գրավելով մոնտյ միստր Ներքիին⁶⁰ նա որոշ ժամանակ ազատ պտույտներ էր կազմակերպում՝ ծայրից ծայր շրջելով մեր քաղում, կապ պաշտպանելով Մճոյի հետ: Երկու շաբաթից մեկ ամիս քիչ ազատ ապրելով Ամերիկյան հյուպատոսության բողոքական ժողովարանում՝ Սառայով զբաղվող մարմինները անհիմն համարեցին Ամերիկյան հյուպատոսության միջնորդությունը՝ պահանջելով իրենց հանձնել ապաստանյալին: Սառան, իրագեկ լինելով, որ այսօր-վաղը բռնվելու էր և որպէս այդպիսին ենթարկվելու էր բարդ հարցաքննությունների, չբացահայտվելու և իր ու լինելը թաքցնելու համար՝ երեկոյան դուրս գնաց պտուկելու: Հասնելով Ս.Գևորգ եկեղեցու գերեզմանների մոտ՝ մուֆթանց տներին՝ կանչեց պահակին և ինչպէս միշտ մի ոսկի տալով՝ խնդրեց դուրս կանչել Մճոյին: Մճոն դուրս եկավ և նրանք երկար գրուցեցին: Մճոն հայտնեց, որ նրան քլպատել են, բայց պահում են խիստ պայմաններում՝ դռան ու ախոռատան պահակի և ջոջ խանումի հսկողության տակ: Սառան հայտնեց, որ էլ բողոքական առաջնորդարան չի գնալու, այլ կփորձի պահակի միջոցով մի ապաստան գտնել՝ մինչև վաղը երեկոյան Մճոյին դուրս բերելը:

Խճուսի, Ալաշկերտի անկումը, Վանի ապստամբությունը և Էրզրումի պաշարումը ողջախոհ, մանավանդ հայատյաց թուրքերին, որոնք տեսնում էին հուսալքված գաղթականների կարավանները, ստիպեցին նախապատրաստվել գաղթի ճամփան բռնելու: *Մուֆթանց շեյխը*՝ ծննդյան օրվանից հայի արյուն թափելով էր մեծացել: Պարզ էր, որ նա չէր սպասի հրահանգի, այլ համարվելով քաղաքի հզորներից մեկը՝ շատերին առաջարկել էր հետևելով իրեն գաղթել: Շեյխն ուներ երեք կին և ութ-ինը երեխաներ: Նրանք սովորում էին տանը փակված, հազիվ տարրական կրթության հասնում: Հրամաններն ու

կարգադրությունները գրողն ու կարդացողը *քյարիպ մուլլան* էր, որն ըստ պահանջի էր ներկայանում: Շեյխը կեղծավոր էր իր ամբողջ էությանը, խաբերա ու երկերեսանի: Հաշվի առնելով քաղաքական իրադրությունը՝ հարմարվում էր տիրող ուժերին: 1914-ի զարմանը՝ քրդերի ապստամբության օրերին, նա էր քրդերին նենգամտորեն հարահարողը և մեծ զոհեր տալով՝ միաժամանակ կարողացավ փախցնել երկու ցեղապետերի:

Նախորդ երեկոյան մուֆթին դռան պահակին հանձնարարել էր Մճոյի հետ զնալ ման գալու: Երկուսով, ձիերը նստած, հասան Մճոյնց տան փողանին: Սկրտիչը, մոտ քսան բույե անհետանալով, գրպանը լիքը ոսկիներով նստեց ձին և շարունակեցին ճանապարհն ու խոսակցությունը: Ծառան լավ էր ճանաչում Մճոյի ծնողներին և ներքուստ նախանձում խորամանկ շեյխին, որը կորզելով մեծ գումարներ՝ վերջում մի ձեռքով գյավուրներին հանձնում էր ժանդարմներին: Ծառան, քմիծաղ տալով, ասաց. «*Հա՛մ գիտարթ, հա՛մ բուջարթ*»: Ծանապարհին ծառան պատմեց ռուսների մտտեմալու և գաղթի մասին: Պարզվեց, որ մի երկու օրից Մուֆթու երեք կանայք իրենց երեխաների հետ տաս-տասներկու ջորիներով գնալու էին Տիարբեթի: Տանը մնալու էր պահակը՝ իր կնոջ ու երեխաների հետ: Մճոն մնաց երկմտանքի մեջ՝ լուս սպասելով պահակի՝ հաջի Բաբայի վերջին խոսքին.

-Օղու՛, ուզում ես քեզ կպահեն, թո՛ղ միայն Ալլահը իմանա, դու էլ քո լավությունը կանես:

-Հաջի Բաբա՛, դու խոսել էիր երեկվա ֆրանսուզ կնոջ հետ, չէ որ նա իմ հորեղբոր կինն է, մենք միասին ենք լինելու: Նա գիշերը մնացել է քեզ մոտ, դե որ դու ճիշտ ես ասում, ինձ տար նրա մոտ:

Հաջի պահակը սիրով ընդունեց և մատնացույց անելով Ս.Գևորգ եկեղեցին՝ ասաց.

-Էն կինը այսօր երեկոյան քեզ կսպասի, միասին կզնանք նրան մոտ:

Առանց հաշվելու, մի բուռ դեղին ոսկիներ լցնելով հաջու ձեռքերի փեթերի մեջ, նրանք դարպասից ներս մտան և ձիերը ախոռապետին հանձնելով՝ գնացին իրագեկ դարձնելու իրենց վերադարձի մասին:

Մուֆթանց շեյխը նարզիվեմ բերանին, բազմած ճպճպացնում էր՝ դալլանի ջրով պղպզակներ տալով: Տեսնելով հաջուն, կողքի կիսամերկ կանանցը շոյելով՝ սայիտակեղնումով⁶¹ մտտեցավ դռանը և Մճոյին տեսնելով՝ անդուր ծայնով հարցրեց՝ Բերի՞ր,-ու շապիկի փեշը մտտեցնելով՝ ոսկիները դատարկելով: Երկու գրպանները դատարկելով՝ շեյխը չգոհացավ.

-Հը՛, սյունաթ⁶² էլ արհնք, էլի գյավուր մնացիր, քեզ ասի, որ բոլորը բե՛ր: Ջղայնացած ներս մտնելով և Մճոյի կողմը թեքվելով՝ պահակին հանձնարարեց.

-Վաղը սրան չտեսնեմ:

Հաջի Բաբան, կամացուկ խոնարհելով գլուխը, ասաց.

-Չեր հրամանը սուրբ փեխանբարի խոսքերն են,- և երկու ձեռքը կրծքին դնելով՝ խոնարհվեց,-գիշերը կկատարեն:

Մճոն լսեց և լավ հասկացավ: Իրեն միամիտ ձևացնելով՝ մուֆթանց քոշ-

քից⁶³ /բյռչկ/ դեպի պահակատուն գնալիս Մճոն, ձեռքը գրպանը տանելով, երկարացրեց հաջում.

-Վերցրու՛, էս երկուսը մնացել էր գրպանումս, երևի քո կամաքն էր:

Նստեցին: Մճոն, քլպատված⁶⁴ լինելով, համարվում էր ազնիվ մուսուլման: Նա էլ, հաջու կնոջ և երեխաների հետ ծալովի ցատկով, բոլորեց սեղանը: Հաջի Բաբան մոտ 50-55 տարեկան էր: Երեսուցիկն ու տարի իր ընտանիքով հավատարիմ ծառայել էր մուֆթանց շեյխին: Նրա երկու երիտասարդ տղաները շեյխի քիկնապահներն էին, կինը՝ աղայիկների ավագն ու տան տնտեսության կառավարիչը: Հաջի Բաբան, ընթրելուց հետո, ակամա ձեռքը գրպանը տանելով, զգաց և հիշեց ոսկիների մասին ու գրպանը դռակի վրա շուտ տվեց: Ոսկիների փայլը կտրացնում էր: Հաջվեց, վաթսուներեք հատ էր, ուրախությունից լցրեց նստած կնոջ զոզը և շուքը ալլահին հայտնելով՝ ասաց. «Ալին է բերել, էլի՛ կրեքի»: Նրանք իրենց ամբողջ կյանքում գրեթե ոսկի չէին տեսել. ծառայել էին հավատարիմ ճորտի մասն, կատարել սրբազան շեյխի պատվիրանները, որ Աստված հատուցի ըստ արժանվույն: «Փառք Ալլահին», գոչեց նա, նույնը կրկնեցին կինն ու երեխաները և Ալիի /Մճո/ հետ դուրս եկան:

Ս.Գևորգ եկեղեցու բակում հանդիպեցինք միմյանց: Հաջին, մի քանի րոպե սպասելով, ուզեց շարժվել, գնալ: Մինչ այդ Սկրտիչը կարճ հայտնեց մուֆթանց շեյխի միտքը և հաջի Բաբայի ու էս մի հոգու՝ տնեցոնց վրա ոսկիների գործած ազդեցության մասին: Սառան ասաց.

-Հաջի՛ Բաբա, մի քիչ նստիր խոսենք: Դու խելոք մարդ ես, մինչև Մեքքե, Մեդինե գնացել, սուրբ փեխանբարի⁶⁵ գերեզմանը տեսել, եկել ես: Գրել, կարդալ գիտես, ասա՛, Աժոյ մարգարեն⁶⁶ անգեն ինսանի վրա ձեռք կբարձրացնի, էն էլ կին, երեխաների: Դուրանի⁶⁷ ո՞ր երեսում էդպես բան գրված կա, ու լռեց:

Հաջի Բաբան, ներկած շեկ մորուքը տնկած, ապշած լսում էր գյավուր կնոջ համարձակ բառերը:

-Հաջի՛ Բաբա, քո մուֆթի շեյխը հայերից փողերը վերցնում, գիշերով քեզ էր ուղարկում նրանց սպանելու, կամ փոխաներին հանձնելու: Չէ՛, ալլահը ամեն ինչ տեսնում է. մեզ էլ է տեսնում, որ ամենող կանանցն ու երեխաներին քո երկու տղաների ու ախոռի յուսիս Ախմեդի հետ բերեցիք և էս գերեզմանների մոտ, էս շենքի հետևը սպանեցիք ու գնացիք:

Հաջի Բաբան քնից արթնացածի պես, ձեռքը խանչալին տանելով, ոտքի կանգնեց: Սառան հանգստացրեց.

-Մի քիչ էլ նստիր: Մեռնողների հոգիները հայտնեցին, որ դու չես սպանել, դու քո տիրոջ կամքն ես կատարել:

-Աստվածը վկա, այդպես է, խանում...

Հաջի՛ Բաբա, ձեր շեյխը մի քանի օրից գնալու է, ձեր էս մոտիկ դրկիցները՝ նույնպես: Էս քուչում դու քո երեխաներովդ ես մնալու: Վաղը, որ Մոսկովը՝ գյավուրները գան, քեզ բռնեն, ի՞նչ կասես նրանց: Մտածի՛ր, հետո խոսի՛ր, մեղք են երեխաներդ: Մեծերին ուղարկիր:

-Ինձ մի՛ վախեցնիր, այ գյավուրի ծնունդ, թող սպանեն, հետո՞ ինչ: Շեյխն էլ ինձ հրամայել, ես էլ անում եմ:

Մնտիապաշտությունը այն աստիճանի էր մոլեգնել, որ հավատացյալ Հաջին հավատում էր, թե իր տերը, շեյխ լինելով, բարեխոսելու էր մարգարեին՝ իրենց հոգիները *ձեռնարում* ընդունելու համար: Ահա միամիտ կրոնամոլի հավատքը:

-Լավ, հաջի՛ Բաբա, գնա, էլի դու բարի մարդ ես: Վերցրու՛ էս հինգ ոսկին, եթե այգու ետևի փոքր դուռը բաց թողնես, ձեր Ալին քեզ օրը մի ոսկի կբերի, իսկ հիմա *սեն-սադ-բիզ-պանաթ*, -և ոտքի կանգնելով՝ որպես սիլուետներ /սովերներ/ շարժվեցինք ամայացած եկեղեցու գավիթից:

-Բաջի՛, էս գիշերվանից բախչի փոքր դռնակը ներսից բաց կանեն: Ինձ մոտ եկեք էն դռնով, իմ դուռը միջ թակեք, մի քար դրեք դռան մոտ, էդքան բան, -ու շտապեց դեպի դարպասը:

Մուֆթանց տնից՝ ուղղահայաց դեպի ներքև եղած ճանապարհը այց կողմից խիտ թուրքաբնակ էր, ձախ կողմից հայոց ս.Գևորգ եկեղեցին էր՝ հնադարյան գերեզմանոցով: Փողոցը, ավելի դիքանալով, իջնում էր գետեզր և կամրջով միանում շուկայի վերջին ծայրի մանրածախ խանութներին:

Հաջորդ գիշեր Մճոն, այգու գաղտնի դռնից ներս մտնելով, նկատեց դարպասի մոտի եռուզեռը, խույս տալով մոտեցավ և հայտնեց Սառային: Նրանք, հետադարձ կատարելով, շրջանցեցին մուֆթանց ապարանքի պատնեշը՝ և նորից եկեղեցի մտնելով՝ ոգևորված զգեստափոխվեցին՝ հագնելով կապոցում ունեցած շորերը: Ատրճանակները լցնելով՝ փոքրոք հասան ճանապարհի նեղանց մասը: Սառան մնաց գերեզմանոցի կողմում, իսկ Մճոն արագ կերպով իջավ և բարձրացավ ու հենվեց դիմացի թուրքերի այգու շարունակությունը հանդիսացող պարսպին: Մուֆթանց խալխի գաղթի գիշերն էր: Եկել էին փոլիսներ, ժանդարմներ և այլ անձինք, բերել էին մոտ տաս-տասնհինգ ձի, ջորիներ: Բոլորի վրա բառնում էին արժեքավոր իրերը, իսկ կահկարասուն ոչ մի ուշադրություն չէին դարձնում: Բարձած անասունները շարժվեցին, հաշվեցին. «Հինգ, տաս, տասնհինգ», -բայց բակը դեռ լիքն էր, նորից հինգ-վեց ջորիներ: Իսկ հիմա, նստած ուղտերի վրա՝ ամբացրեցին մախարաներ: Նստեցին նազելի *կյալիններ* /հարսները/ ու կանայք՝ բոլորն էլ մեկը մյուսից ավելի լավ զարդարված: Հինգ ուղտերից և քսանհինգ-քսանվեց ջորիներից բաղկացած քարավանի շարժվելուց հետո փողոցն ամայացավ, չբացան իշխանության պատվիրակները, բարեկամներն ու չարկամները: Դարպասը փակվեց, բայց նկատվում էին մամերով ու լապտերներով շարժվող մարդկանց սովերներ: Սառան, պառկած տեղից մի կողքի շարժվելով, նայեց չորս կողմը: Ոչ մի շշուկ: Դիմացի կողմում նույնպես գերեզմանային լռություն էր: Երկուսն էլ ձեռքի շարժումներով հասկացրեցին, որ անհրաժեշտ էր իմանալ, թե արդյո՞ք շեյխը չի գնալու: Ինչ արած, նորից շրջանց դեպի պարսպի գաղտնանցքը՝ դռնակը: Երկուսն էլ անցքով ներս մտան: Սառան կուչ եկավ ծառի կուտակված ճյուղերի մոտ, իսկ Մճոն պահ էր փնտրում՝ մոտենալու հաջի Բաբային: Նկատելով դարպասի բացվելը՝ հաջու երկու տղաները չորս թամբած ձի մո-

տեցրին և խորջինները ամբացնելով թամբերի տակին՝ շոյելով գրադեցրին ձիերին: Մճոն նորից հետ գնաց դեպի Սառան: Հույժ շտապողականությամբ երկուսով նույն անցքից դուրս գալով՝ Սառան սեղմեց նրա ձեռքը:

«Մկրտիչ, հետևիր ինձ և լսիր, նրանք չորս հոգով են, ձիերով, չկրակեն մինչև ես քեզ չասեմ: Նայիր ձեռքիս շարժմանը, հետ-առաջ, ձախ կամ աջ կրակելիս՝ ձախ ձեռքովդ պահիր աջ ձեռքիդ դաստակը: Մի՛ վախիր, միշտ կրծքին նշան առ:

Համբուրելով Մճոյին՝ մի քանի բույսերից բաժանվեցին. «Սպանենք, բայց չսպանվենք»: Մի քանի բույսերում իրենց դիրքերում էին: Չիավորները շարժվեցին դարպասից: Դարպասը փակվեց, հեծյալները հանդարտ իջան դարն ի վար քարքարոտ հեթանոսական դարավոր ճանապարհով: Մոտ 200-250 մ ցածրացան դեպի ներքև: Մկրտիչը կենտրոնացած նայում էր մեկ մոտեցող ձիավորներին, մեկ Սառա մորաքրոջը: Համբերությամբ հատնեց, վայրկյանները վերածվեցին ժամերի: Սառան, փորին պառկած շարժվեց, մնացել էր հինգ-վեց քայլ, որ գային ու անցնեին: Մճոն տեղաշարժվեց և ի՛նչ տեսավ, Սառայի ձեռքը, ու նույն պահին լավեցին չորս կրակոցներ: Մի պահ լռություն տիրեց, նորից կրակոցներ նույն քանակով և նույն ուղիով: Մճոն նույնպես պարպեց իր ատրճանակը, բայց ձիուն դիպավ, թե ձիավորին՝ թող *փեխանքարը* որոշի: Խրտնած ու վիրավոր ձիերը ձգեցին դեպի ներքև, գլորվելով ընկան գետը: Ափսո՛ս, խեղճ բարի ձիեր:

Այսպիսով, բնաջնջված հայ ժողովրդի սրբազան մասունքներով շնչող ու ապրող, հատուկեմտ ողջ մնացած ազնիվ ու անձնվեր ազգասեր Սառան ու Մճոն վերջ տվեցին մոտ 1850-ից Շապրկորի և մոտակա հայկական գյուղերում իշխող տեր ու տիրակալի՝ մուֆթանց շեյխի դինաստիային:

Պարսպից մագլցելով ներքև՝ Մճոն ու Սառան անցան գերեզմանների արանքով, ապա Ավելիի թաղի և Շապրկորի ճանապարհների խաչմերուկով բարձրացան, ջրաբեր առվի եզրով ու սարի լանջով հասան Հոխիկյանների տուն, տանիքին սպասեցին: Վերջը որոշեցին Շպնեց Մինասենց /դարբին Աղաջանենց/ տան անշիջ թոնրատան երդիկից իջնել և քնել-հանգստանալ:

Իմ ճակատագիրը⁶⁸

Մայիսի վերջերին-հունիսի սկզբներին էր: Առավոտյան՝ սովորականից շուտ, հորեղբորս կինը դուռը ծեծեց: Մայրս բաց արեց դուռը: Հորեղբորս կինը արտասովալի աչքերով փաթաթվեց մորս և ասաց, որ հորս և հորեղբորս արդեն տարել են և անմիջապես շտապեց իրենց տուն: Նրա հեռանալուց անմիջապես հետո մայրս ինձ ուղարկեց հորեղբորս տուն և պատվիրեց, որ ասեմ նրանց, ես գան մեզ մոտ՝ միասին լինելու համար: Վազելով ես բարձրացա հորեղբորս տուն և զարմացա: Ցավոք սրտի, ոչ ոք չկար, բոլորին տարել էին՝ հորեղբորս կնոջը, մորն ու հինգ⁶⁹ փոքրիկ տղաներին: Դուռը բաց էր, սև շունը՝ Արաբը, վնաստում էր, ինձ նայեց՝ ջարդված ռոքը լսստելով: Վերադարձիս նկատեցի, որ դիմացից երեք-չորս թուրք ինձ ընդառաջ էին գալիս: Իսկույն թեքվեցի և պտույտ գործելով՝ շտապեցի տուն: Իմ գնալ-գալը մոտ 25-30 րոպե հազիվ լինեց: Քույրս և եղբայրս լալիս էին, մայրս, աչքերը հառած, ինձ էր սպասում: Հանկարծ մորս կրծքին արյուն նկատեցի: Հարցիս նա կարճ պատասխան տվեց.

«Միհրան, եթե ասողջ կմնաս, վրեժը կհանես, Հարսնյաց թաղի Միրզա Հասանից:

Այլևս մեր մեջ այդ մասին ոչ մի անգամ խոսք չեղավ: Մինչ մայրս այլուր էր լցնում պարկի մեջ, ես պահարանից հանեցի ատրճանակը, քսան փամփուշտ և հորս սուր դանակը, ֆեսն ու էլակը /*жилетка*: Մայրս իմ բացակայության ժամանակ տակից հագել էր իր տոնական զգեստները և մեզ՝ երեխաներիս շտապ հագցնելուց հետո, փոխադրվեցինք մեր հարևան թուրքի ներքնահարկը՝ մեզ հետ վերցնելով կես պարկ այլուր և աղ: Մեր հեռանալուց կես ժամ հետո ժանդարմները եկել էին: Դուռը բաց, տունը դատարկ տեսնելով՝ մեր սիրելի հարևանուհուն հարցրել, թե մեզ տարե՞լ են և համոզվելով, որ մենք չկանք, հեռացել: Քանի որ բուրքերին պաշտոնապես կարգադրված էր և խիստ արգելված հայերին հովանավորելը, ուշ երեկոյան՝ մթնելուց հետո, մենք գաղտնաբար դուրս եկանք և տեղափոխվեցինք մի ուրիշ ավելի ապահով տուն: Մայրս անմիջապես թոնիրը վառեց և հաց թխեց: Կեսգիշերին, մի քիչ աղը վերցնելով և հացը շալակելով, ես, փոքրիկ եղբորս, մայրս՝ քրոջս ձեռքը բռնած, այգիների ու տների արանքով կուզեկուզ իջանք գետի ափը և ձորերի միջով սկսեցինք բարձրանալ սարը: Սովորաբար սարի՝ Ս. Գևորգ լեռան գագաթ բարձրանալը 25-30 րոպե էր տևում, բայց հիմա, երբ շտապում էինք, տևեց մոտ երկու ժամ: Խեղճ եղբայրս ու քույրիկս չէին կարող քարքարոտ լեռը բարձրանալ: Մայրս հաճախ վեց տարեկան եղբորս էր շալակում, իսկ ես՝ հացի պարկը: Քույրս, որ ութ-ինը տարեկան էր, հազիվ էր քարշ գալիս մեր ետևից: Հաճախ հացի պարկը թողնելով՝ նրանց շալակած բարձրանում էի:

Առավոտյան՝ լուսադեմին, հասանք Տժիկ սարի բարձունքը՝ հարթ տարածություն, որտեղից տեսանելի էին քաղաքի բոլոր կողմերը: Բարձրանալիս, որպես ուղղեցույց, կորցրել էի իմ նախատեսած ուղին, այդ պատճառով քե-

քույրյամբ էինք բարձրացել և անցել լեռան հարավային կողմը: Լավեց մի քանի հրացանագարկ: Ավելի թաղի քույրերն էին, որ մեզ նկատել էին ստորոտից: Մենք համոզված էինք, որ նրանք չէին հանդգնում սարը բարձրանալ: Միայն ոստիկանությունն էր վստում քաղաքում, իսկ զինվորները քաղաքից ճակատ էին գնացել: Մենք, մի կերպ հասնելով սարի գագաթը, սկսեցինք արագացնել մեր քայլերը և, օգուվելով սարերի լանջերի միջև եղած տափակ ու հարթ արահետներից՝ խորացանք: Մենք զիտեինք, որ մեզ հետևելու էին, ուստի ես, փոխանակ առաջ գնալու, փոխեցի ճանապարհս: Բոլոր ուժերս լարած մենք երկու ժամում անցանք ևս մի քանի լեռներ և մոտավորապես կեսօրին՝ հոգնածությունից պատսպարվեցինք թփուտների արանքում ու քնեցինք: Մի քանի անգամ հորս ու հորեղբորս հետ, ցախ բերելու պատրվակով, ճապրկորի ջրի ական կողմից անցնելով, բախտ էի ունեցել այդ վայրերում՝ սարերի վրա և լանջերին, հանդիպել ծանոթ մարդկանց, որոնք հրացաններով և ատրճանակներով կրակում էին՝ զինավարժությամբ էին⁷⁰ զբաղված: Մի քանի անգամ էլ թաղի տղաների հետ էի բարձրացել այստեղ՝ բանջար և սունկ հավաքելու, որոնք թե՛ քարմ, թե՛ չորացրած վիճակում օգտագործում էինք ուտելիք պատրաստելիս:

Խիստ ծարավել էինք, փոքր եղբայրս ջուր էր ուզում, մայրս հանգստացնում էր: Հաց ուտելու պահանջ չէինք զգում: Գիշերը լսվում էր գայլերի ռոնոցը և հատուկեմտ կովերի բառաչը, որոնք անտերությունից թափառում էին անտառում և գազաններին կեր դառնում: Այս ամենը սարսափեցնում էր մեզ: Մայրս անընդհատ աղոթում էր Աստծուն և բոլոր սրբերին, աղաչում, որ մեզ պաշտպանեն: Գայլերի ռոնոցը մեզ սթափեցրեց քնից: Մարսափած մայրս՝ քրոջս ու եղբորս գրկախառն պառկած էր: Նստեցի, տոսյրակից հանեցի դանակը/խենչակ/ և ատրճանակը, դրի ծոցս՝ սպասելով գայլերին: Մեր բախտից ոչ մի գայլ չերևաց: Մայրս բացատրեց, որ գյուղացիների ոչխարներն ու կովերը, որոնք գտնվում էին սարերում, և որոնց մենք հաճախ հանդիպում էինք, դարձել էին գայլերի թիրախ, իսկ երբ գայլը կուշտ է լինում, չի հարձակվում:

Լուսացավ: Ուսումնասիրելով շրջապատը՝ մեզմիջև ներքև՝ ձորերի մեջ ու բլուրների վրա, տեսա տեղ-տեղ ընկած մարդկանց ու կենդանիների հին և նոր հոշոտված դիակներ, որոնք Եղեռնի սկզբի օրերին փախած և զոհ դարձած հայերի դիակներն էին: Առավոտյան մայրս մեզ հաց բաժանեց: Ուտում էինք վախավխելով, որ չպակասի: Չգուշությամբ կանաչների միջից մեզ ծանոթ բանջարներ քաշելով⁷¹ մայրս քիչ աղոթում էր, ապա ուտում էինք: Այդ ցերեկ, մինչև երեկո մենք մեր ապաստանից տաս-տասնհինգ մետրից ավել չհեռացանք: Աստղերը երևալուն պես, լուսնի աղոտ լույսի տակ սկսեցինք քայլել: Անցնելով խորդորորդ տեղանքով՝ առավոտյան լուսադեմին՝ պատսպարվելու և հանգստանալու մտանք մեզ հանդիպած անտառային թավուտների մեջ: Իմ զիտեմալով և պատկերացմամբ՝ Վանը գտնվում էր հյուսիս-արևելքում, և ինչպես իմացել էի մեծերից՝ ոտքով յոթ-ութ օրվա ճամփա էր: Մեր սար բարձրանալու նպատակը լեռների վրայով Վան կամ ռուսներին հասնելն էր, որոնք այդ ժամանակ շատ մոտ էին և հասել էին Խնուս ու Ալաշկերտ, Վանա լճի

հյուսիսարևմտյան շրջաններ: Երեք օր շարունակեցինք անհայտ ուղիներով շարժվել դեպի հյուսիս-արևելք՝ անընդհատ բարձրանալով սարեր ու ձորեր: Գիշերները գնում էինք, ցերեկները հանգստանում: Հոգնած ու հուսահատ էի, իմ երևակայած Վանա լիճն ու Վանը⁷² չէին երևում: Սպասվում էր մեր հացի պաշարը, պարկը գնալով թեթևանում էր: Քույրս ու եղբայրս ուժասպառ տնքում էին: Հիասթափությունը մեզ հուսահատեցրեց:

Չորրորդ օրը նկատեցինք ինչ-որ անտառ. ինձ թվաց, թե ծովի մոտերքում էինք և բոլոր ճիգերը գործադրեցինք մինչև երեկո հասնելու այդտեղ: Երեկո էր: Քնեցինք: Առավոտյան՝ լուսադեմին մարդկային ձայներ լսեցինք: Բարձրանալով ծառը՝ դիտեցի չորս կողմը: Չայները ավելի լսելի էին: Մթնշաղ էր: Ուշադիր հետևելով՝ տեսա մոտիկ արահետներով կամաց-կամաց եկող եղջյուրավոր անասունների նախիրը և նրան ուղեկցող չորս քրդերի:⁷³ Ահն ու սարսափը ինձ պատեց և քիչ մնաց, որ վայր ընկնեի ծառից: Հազիվ կարողացա իջնել և մոտենալ մորս: Խղճուկ մայրս վախից ինձ գրկեց, աչքերը փակեց և ինչ-որ աղոթք մրմնջաց: Տավարի/կովեր, գոմեշներ/ նախիրը այնքան մեծ էր ու երկար, որ նրան հետևողները, ձիերի վրա շրջելով, կարող էին մեզ նկատել: Նրանք շարժվում էին դեպի հարավ և անցնելու էին մեր սարերի լանջերով: Բոլորը լավ զինված էին: Մայրս քրոջս ու եղբորս հետ մտավ խիտ թավուտների մեջ: Մենք կույ եկած նայում էինք՝ թավուտների ճյուղերի տակ պառկած և տերևներով ծածկված: Մայրս՝ մի ձեռքը եղբորս, մյուս ձեռքը՝ քրոջս բերանին դրած՝ ստիպում էր չնայել ու չխոսել: Ես քիչ հեռու էի պառկած՝ ատրճանակը պատրաստ պահած: Համոզվելով, որ քրդերը մեզ չեն նկատել, ես, պահ մտած ծառերի ետևում, արանքից հետևում էի նրանց: Նախիրը անցնում էր մեզանից 100-150 մ հեռավորությամբ՝ սարերի լանջերի վրայով: Նկատեցինք, մի տաս-տասնհինգ զինված ձիավոր, նժույգներին խփելով, սլանալով, անցան առաջ: Նրանք ուսումնասիրում էին անցման ուղին: Քանի որ այս կողմերում տաս-տասնհինգ օր առաջ կռիվ էր տեղի ունեցել փախստական հայերի և զինվորների՝ աքջարների միջև, որոնց միաժամանակ հրահանգված էր քրդերից խլել թալանված ավարը: Իհարկե այս անասունները հայոց գյուղերի անտեր մնացած, դես-դեն ցրված անասուններն էին, որոնց տիրացել էին քուրդ ցեղապետերը և ուզում էին սարերով՝ զաղտնի ճանապարհներով տանել Մղերդ, Տիարքեթլի: Մոտ երեք ժամ տևեց նրանց հեռանալը: Երեկոյին մոտ քրդերը վերջապես հեռացան՝ նախիրը դեպի Մղերդ-Պաղտատի ուղղությամբ տանելով: Ես իսկույն բարձրացա և ծանի վրայից դիտեցի և համոզվելով, որ մեզ ոչ մի վտանգ չի սպառնում, սկսեցինք կանաչիների արմատներ հավաքել և սնվել: Քնեցինք կաղնու ծառի տակ՝ թփերի վրա:

Հինգերորդ գիշերը շարժվեցինք ավելի խիտ անտառով, ավելի շատ հոգնեցինք և շուտ ուզեցինք քնել: Ես հուսով էի, որ հինգ օր անընդհատ գնալով, պետք է մոտեցած լինեինք Ղատվան⁷⁴ գյուղին, Վանա լճի եզերքներին: Վերջացել էր մեր պաշարը: Մայրս հացի փշրանքները տվեց ինձ ու եղբորս:

Վեցերորդ օրն էր, հոգնածությունը, քաղցը ու ծարավը մեզ հուսահա-

տության մատնեցին: Առավոտյան շարժվեցինք մեզ համար անհայտ ուղիով: Անտառում կային տանձի, խնձորի, ընկուզի ծառեր, բայց դեռ չէին էլ կոկոնել, ուսում էինք բույսերի արմատներ: Լուսադեմին մեղմ գեփյուտի հետ երկնքից մաղեցին ցողի մանր կաթիլներ և թափվեցին ծառերի ու բույսերի վրա: Նկատեցինք մեկուկեսից երկու մետր բարձրությամբ, լայն խաղողի տերևների նման տերևներով «թավ» կոչվող ծառերի տերևներից ծորացող հյութը: Մայրս ուրախությունից մեզ գրկեց և պատմեց, որ դա գազպայի հյութ է /մանանա/:⁷⁵ Մենք սկսեցինք տերևները պոկել ու լիզել դուրեկան և բուրմունքի քաղցրահամ հյութը: Մեր հավաքած կանաչները գազպայի հյութով պատեցինք և երեկոյան շարժվեցինք: Կեսգիշեր էր: Քույրս ու եղբայրս չէին կարող քայլել, մայրս՝ նույնպես: Նստեցինք մի մեծ ծառի տակ: Հոգնածությունից կծկված, մորս կպած՝ քնեցինք: Հանկարծ թփերի միջից խշշոց լսվեց: Ես ու շաղորդություն դարձրի, համոզված լինելով, որ դա ո՛չ թուրքեր են, ո՛չ էլ քրդեր: Հանկարծ մարդկային ձայներ լսվեցին: Նայեցի հարազատներին, լուռ, կամացուկ շարժվեցի՝ հետևելով ձայնին: Ես կասկածեցի, որ գազաններ են: Երբ մոտեցա, տեսա երկու մարդու, որոնք հետևում էին մի ոչխարի: Բռնեցին, նրանք ինձ չնկատեցին: Տեսնելով նրանց՝ լսեցի, որ հայերեն էին խոսում: Համոզված լինելով, որ հայեր են, ուրախությունիցս ճչացի և մոտեցա նրանց: Նրանք զարմանքով դիմավորեցին ինձ և սկսեցին հարցեր տալ: Այդ դարդիման մարդիկ ինձ գրկեցին և չէին ուզում բաց թողնել: Պատմեցի մեր մասին, տեսնելով, որ լավ զինված են, հպարտությամբ ցույց տվեցի իմ ատրճանակը՝ խնդրելով, որ մեզ էլ տանեն հետները: Հրաժարվեցին մերոնցից, որոշելով, որ միայն ինձ կարող են իրենց հետ տանել: Ես էլ հրաժարվեցի նրանց առաջարկից: Նրանք սկսեցին ոչխարը մորթել: Խիստ զայրացած, իսկույն թողնելով նրանց՝ հեռացա մորս մոտ: Մայրս սկսել էր ինձ փնտրել: Մոտեցա մորս, մա ինձ գրկեց և ջերմ համբուրեց՝ փառք տալով Աստծուն, որ գտնվեցի: Քույրս ու եղբայրս մեռելի մեռնա քնած էին: Պատմեցի մեր հանդիպման մասին: Մայրս հառաչանքով ասաց.

-Ծիշտ են ասել, մենք նրանց կխանգարեինք:

Յոթերորդ օրն էր: Ես նորից ուզեցի այդ մարդկանց տեսնել, բայց ինչքան ման եկա, չգտա: Նրանց կերած ոչխարի մնացորդները հավաքելով բերեցի, սկսեցինք լպստել: Ես բարձրացա ծառի վրա և սկսեցի դիտել. ոչ մի տեղ ոչ մի մարդկային շարժում: Ֆիզիկական թուլությունը, մղձավանջը չկոտրեց մեր կամքը: Նորից շարժվեցինք այդ մարդկանց ոտնահետքերով: Անտառը սովորաբարում էր, երևում էին լեռներ, անվերջանալի կանաչ սարեր՝ հեռվում ու մոտ: Նստեցինք հանգստանալու, արդեն ցերեկով էլ էինք գնում՝ որոնելով նրանց հետքերը: Ճաշակեցինք մեր մանանայի հյութով քաղցրացրած լպստումն բանջարը: Հակառակ մեր սպասածի՝ երեկոյան հիվանդացանք տենդով: Գիշերը անցկացրինք տենդի մեջ: Ծարավը մեզ պապանձեցրել էր: Տենդը, գլխացավը փոքրիկ քրոջս ու եղբորս վրա ավելի շատ ազդեցին, նրանք քնի մեջ գառանցում էին: Անկախ մեր կամքից՝ շարժվեցինք դեպի ներքևի ձորերը: Ուժասպառ եղբորս շալակելով՝ ուսումնում էինք քարերից, բույսերից:

Երեկոյան լուռումունջ կծկվել էինք մորս ծնկներին:

Հանկարծ ինչ-որ ձայներ լսեցինք: Մայրս, քույրս ու եղբայրս պառկեցին անշարժ: Ես պառկած վիճակում նկատեցի, որ ներքևից գալիս էին հինգ-վեց քրդեր: Նրանք բոլորն էլ զինված էին: Կասկածելով, որ մեզ նկատեցին, ատրճանակը բռնած պատրաստվեցի և գետնին պառկած հետևեցի նրանց շարժմանը: Մթության շնորհիվ նրանք մեզ չնկատեցին և գնացին մի շաբաթ առաջ գնացած թալանված անասունների հետքերով: Սպասեցինք, որ նրանք անտեսանելի դառնան և շարժվեցինք մոտակայքում գտնվող անտառի կողմը: Կեսգիշերին ուժասպառ նստեցինք խիտ ծառերի տակ: Ես սկսեցի ջուր ման գալ: Չորն ի վար իջնելով՝ երևաց լուսնի աղոտ լույսի տակ փայլող առվակի ջուրը: Կուշտ խմեցի, հետո գլխարկս /ֆես/ ջուր լցնելով՝ տարա և հագիվ կեսը հասցրեցի մերոնց: Գիշերը այստեղ անցկացրեցինք: Առավոտյան, շրջապատս ուսումնասիրելիս՝ ներքևում նկատեցի մի ավերակ գյուղ: Ավելի մոտիկից նկատեցի ինձ ծանոթ վայրերը, գետը, վանքը և տները: Մարերի բարձունքից նկատածս մեր քաղաքամերձ Պռո⁷⁶ գյուղի վանքն էր,⁷⁷ որտեղ ես մի քանի անգամ եղել էի՝ պապիս գյուղն էր: Ութից-տաս օր առաջ գյուղը՝ շենքերի առատությամբ, հազարավոր նախիրներով ու ոչխարների հոտերով ծակել էր թուրք բեկերի ու քրդերի աչքն ու սիրտը: Որոշեցի իջնել: Ոչ մի երդիկից ծուխ դուրս չէր գալիս: Ծխում էին մի քանի հրդեհված տների գերանները:

Իմ պապական գյուղում ամեն ինչ եղեմական էր: Մարդիկ նահապետական⁷⁸ կյանք էին վարում: Առավոտյան ցուպը ձեռքին տատա դեկավարում էր յոթանասունհինգ անձից բաղկացած գերդաստանի աշխատանքը.-

Մխո՛, Մուշո՛, դուք տասներկու հոգով, ութ գույզ եզներով դաշտը վարեք: Սկո՛, Հանո՛, դուք հարսների հետ խտոր հավաքեք բերեք:

Թռռներից երկուսին՝ նախիրը, երկուսին՝ ոչխարների հոտը արածեցնելու ուղարկելով՝ աղջիկներին տանը գործի դնելուց հետո, մտնում էր տուն՝ ստուգելու: Ամեն օր նախատեսում էր մի պարկ այլուրը հացի, մի ոչխարը կամ հորթը՝ ճաշի համար: Պանիրն ու յուղը, ցորենն ու գարին և ձմռան պաշարը լրիվ ապահովելով՝ ասում էր.

-Է՛ս էլ դարիք դուրբաբին, է՛ս էլ քյասիպ-քյուսուպին, է՛ս էլ Աստված գիտնա ում:

Փեթակ չունեին. մեղրը ժայռերի ծերայերի, կաղնու ծառի խոռոչներից էին բերում: Մաղով մոտենում էին մեղուների բնին, գազ վառում և մեղուներից փայտցնելով՝ մեղրը լցնում փայտե ամանները: Թուրքերը այս գյուղը հանձնեցին քրդերի «արդար դատաստանին», ոչ մի մարդ չազատվեց, դիմադրություն ցույց տվողները իրենց ընտանիքի անդամների հետ այրվեցին սեփական տներում:

Հազիվ էի հասել գետի զեբքին, երբ կատաղած շները հեռվից լսելով և հաչալով՝ սկսեցին վազ տալ դեպի ինձ: Այո՛՝ կատաղած էին, գրկվելով իրենց տերերից, որոնց դիակները անխնա թափված էին գյուղի չորս կողմը: Հուսախաբ ուժերս լարելով՝ սկսեցի հետ փախչել շների փայ շիներու համար:

Իմ հաշվարկմաներով զգացի, որ երեք օր ճիշտ էինք շարժվել, ապա շփոթ-

վելով և շեղվելով հետ եկել: Այլևս ուժ չունեինք: Քաղցից ու ծարավից հիասթափված և ուժ չունենալով շարունակել սարերով բարձրանալ-իջնելը՝ որոշեցինք վերադառնալ քաղաք և ապաստանել քաղի ծայրամասի հայերի դատարկ տներում՝ գոնե այստեղ ուտելիք ճարելով: Կողմնորոշվելով քաղաք վերադառնալու ուղին՝ ութերորդ գիշերը վերջապես հասանք Տժիկ սարը, և գիշերով խարխափելով՝ իջանք Ս.Կարապետ վանքի մոտ գտնվող Ծապրկորի ական մոտ: Այս ակունքից բխող ջրի մի մասը օգտագործում էին քաղաքի արևելյան մասի չորս հայկական թաղամասերի բնակիչները, մյուս մասով ոռոգվում էին արտերը և մեր քաղի այգիները: Արևը դեռ չէր ծագել: Առվի մոտ հանդիպեցինք մեզանից բեթար մի հայի, որը աղերսանքով հաց խնդրեց: Տեսնելով, որ մենք ոչինչ չունենք, թողեց մեզ և հեռանալով՝ անհետացավ:

Լուսադեմ էր: Իններորդ օրն էր: Վերադարձի ճանապարհին մենք՝ չորս հոգով, սոված ու հոգնած՝ կանգնել էինք սարի ստորոտից ցայտող փրփրող ակի ջրերով հովաքող երկու մեծ ապառաժ զանգվածների միջև: Մառը գուլալ ջրով լվացվեցինք, ազահարար խմեցինք: Ես մորս, քրոջս ու եղբորս տարաջրի ակունքի մերսը և սկսեցի շրջապատը ուսումնասիրել: Առվի հոսանքով գնալով՝ գտա հացի փշրանքներ, ոսկորներ, վարունգի կեղևներ, անմիջապես հավաքելով՝ վազեցի մեր ապաստարանը, փշրանքն ու վարունգի կեղևները եղբորս տվի: Երկու ժամից ուզեցինք շարժվել ձորն ի վար, հանկարծ լսեցինք մարդկային ձայներ, ձիերի խրխիմ: Անմիջապես չորսս միասին ջրի հորձանուտի արանքով կուչ եկանք ժայռի և ակունքի բխող ջրի արանքում: Կեսօրին մոտ ուզեցի դուրս գալ և այդ պահին նկատեցի, որ երկու-երեք թուրք հովիվ, ոչխարների հոտը մոտակա դաշտում արածացնելով, իրենք, նստելով առվի ափին, հաց էին ուտում: Նրանք զինված էին հրացանով ու դաշույնով: Չգուշությամբ մեկնվեցի քարին և արձանացած սպասեցի նրանց շարժվելուն: Բարեբախտաբար, նրանք ուտելիքը ճաշակելուց հետո թափ տվին կապոցը և սուլելով մյուս հովիվներին՝ սկսեցին շարժվել դեպի ներքև: Կեսօրին մոտ եկան տաս-տասներկու ժանդարն և մեզանից քառասուն-հիսուն մետր հեռավորության վրա նստեցին հանգստանալու: Կապոցներից հանեցին ուտելիք, օղի և սկսեցին ճաշակել: Երեկոյան նրանք հեռացան գնացին՝ թողնելով հավի և հացի ավելցուկը: Ժայթքող ջրի սառը կաթիլները, դրդյացնող ձայնը քաց քարի վրա կծկվածներիս մոտ տեղի առաջացրեցին: Գլխի և ստամոքսի ցավերը մեզ ստիպեցին դուրս գալ՝ մայրս իր ձեռքերի և ոտքերի արանքում սեղմելով քրոջս ու եղբորս: Ես տեղիցս փոխադրվեցի երկրորդ ապառաժի արանքը: Արևամուտին մենք դուրս եկանք: Այդ չարքերից մնացած քարիքը մենք լավ կերանք՝ ոսկորների մի մասը պահելով հետոյի համար:

Ջրի ակից ներքև գտնվում էր Ս.Կարապետ վանքը: Եղբորս ու քրոջս հիվանդության պատճառով, ստիպված եղանք Ս.Կարապետ վանքի քանդված մատուռի ավերակների մեջ մնալ: Այդ նպատակով երեկոյան՝ մութն ընկնելուն պես, շարժվեցինք դեպի ներքև: Ես, հետազոտելով շրջապատս, մտա եկեղեցի: Ոչ ոք չկար: Անմիջապես մերոնց բերեցի: Քանդված տաճարի ետևում այդ գիշեր ապահով քնեցինք: Արթնանալով՝ զգացի, որ քույրս ու

եղբայրս լաց էին լինում ինձ հաված, իսկ մայրս, նրանց թողած, իմ ոտքերս ու ձեռքերս էր բռնել: Չզացի, որ տնքում եմ: Մի օր հետո մայրս ասաց, որ ես զանազանում էի և հայեռանքներով սպառնում թուրքերին: Լուսադեմին մենք նուրից տեղափոխվեցինք ջրի ակունքը և պատսպարվեցինք ներսում եղած լայն խոտչների մեջ:

Թուրք ժանդարները հսկում էին մոտ երկու հարյուր մետր հեռավորությանը գտնվող ճանապարհը, որով քշում տանում էին մոտակա հայ գյուղերի մեծ ու փոքր եղջերավոր անասուններին: Նրանք հաճախ էին գալիս բխող ջրի ակունքի մոտ, լվացվում, խմում, ժամերով նստում հանգստանում, ապա՝ հեռանում գնում: Մենք ամեն րոպե ան ու սարսափի մեջ էինք. ներսից՝ բխող ջրի հունդյունը, դրսից՝ թուրքերի երևալը, անհնարին էր դարձնում մեր դուրսյունը: Մայրս, ավելի խորը սեղմվելով քրոջս ու եղբորս, չէր թողնում, որ դուրս գային: Ես զգուշությամբ դիտում էի նրանց շարժումները. ահա երկու թուրք, կոշիկները հանելով և լվացվելով, սկսեցին նամազ⁷⁹ անել: Մի փոքրիկ շշուկ՝ և մենք մի ակնթարթում կորած ենք: Այդ երկու լողացողներին, որոնք մեզանից հինգ-վեց մետր ներքև էին, ես կարող էի սպանել, բայց չէ որ նրանք հինգ հոգի էին, բոլորն էլ զինված: Այսպես՝ մահ ու կենաց սարսուռի մեջ, հետևում էինք նրանց շարժումներին: Տաս-տասնհինգ րոպեից լողացողները ջրից դուրս եկան, և բոլորն էլ գնացին: Երեկոյան դրոշեցինք ձորերով իջնել և գետի եզերքով գնալ քաղաք և ապաստան գտնել ու պատսպարվել հայոց դատարկ մնացած տներում: Չմայած քաղաքի Ծապրկոր թաղի տները ճանապարհով մոտ երեսուն-քառասուն րոպեից մեկ ժամ հեռավորության վրա էին գտնվում, մենք, մութ գիշերը խարխափելով, ժայռերը մագլցելով և գետեզերքն անցնելով, միայն լուսադեմին հասանք քաղի մերձակա այգիները:

Առավոտյան Ծապրկոր թաղի ծայրամասով շարժվեցինք դեպի մեր թաղ և հասնելով Խանամիրյանների շենքը՝ բոլորս էլ հոգնած, քաղցած և ուժասպառ, տխուր նստեցինք այգում՝ թթի ծառի տակ: Արևը ճառագայթում էր, բայց մռայլ էր: Բարձրացա թթի ծառը և մտախնայով զգուշության մասին՝ սկսեցի թափ տալ ծառի ճյուղերը: Ազահարար ուտում էինք թուրք: Ես ուրախանում, հրճվում էի, որ եղբայրիկս, վազվզելով ու հավաքելով թուրք, ուտում էր: Այդ րոպեները մեր կյանքի ամենաքաղցր, ամենաուրախ ու երջանիկ պահերն էին: Բայց, ավա՜ղ: Հանկարծ քույրս ճչաց: Հազիվ էինք սկսել օգտվել ծառի բարիքներից, երբ մեզ շրջապատեցին ժանդարները: Ես ծառի վրա էի: Նրանցից մեկը, հասնելով, նշան բռնեց՝ ատրճաճակը ուղղեց դեպի ինձ: Մայրս գերբնական ուժով իրեն գցեց նրա վրա և երեխաներով փաթաթվեց նրա ոտքերին: Իսկույն ես ճյուղից ճյուղ ներքև իջնելով՝ ցած թռա ծառից: Նայեցի ժանդարն չավուշին /քոմսեր/, որը իսկույն ճանաչեց մեզ և գլուխը վար կախելով ու հառաչելով՝ հրամայեց տանել հավաքակալային: Մայրս Տուրան էֆենդիից աղերսանքով հաց խնդրեց: Նա չպատասխանեց:

Սեզ տարան կուլուխի /թաղային ոստիկանության/ ներքնահարկը, որտեղ մեզ նման թշվառներ՝ կանայք, աղջիկներ շատ կային՝ մոտ երկու հարյուր քսան կին ու երեխա, և դուռը փակեցին: Ո՛չ ջուր կար, ո՛չ ուտելիք: Երկու

օր մնացինք այստեղ: Ժամդարմները իրենց ցանկացած ժամին բաց էին անում դուռը, ընտրում, տանում բռնաբարում, խոշտանգում և նորից հետ բերում կանանց: Նույն օրը մեզ մոտ բերեցին ևս հինգ կանանց, որոնց օրական հինգ ոսկով պահել էին «հոգատար» քաղային փոխսները և փողը վերջանալուց հետո՝ հաշիվը փակել: Բարեբախտաբար, վերջիններս ուտելիք ունեին և մեզ բաժանեցին: Երեկոյան ներխուժեց ժանդարմների մի խումբ և ընտրելով երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին՝ տարավ: Դա սովորական էր դառել, և կանայք չէին կարող դիմադրել: Մեզ մոտ կիսաջարդված կարաս էր դրված՝ բնական պահանջները բավարարելու համար, որի չդատարկվելու պատճառով գարշահոտությունը անտանելի էր: Երկրորդ օրվա կեսգիշերին մի քանիսին էլ բերեցին: Մրանց նոր էին որսացել իրենց տան թաքստոցներից. մեր թաղի հարուստ ընտանիքներից էին: Երեք հոգի էին, նրանք, ժանդարմներին խոստանալով օրը երեք ոսկի, մոտ երկու ամիս մնալով տան թաքստոցում և ոսկու վերջանալուց հետո հայտնվեցին այստեղ:

Երկրորդ օրվա վերջում նեղ լուսամուտից նկատեցինք մի թաքուր /վաշտ/ զինվորների գալը, լսեցինք ձիերի ոտնածայներ: Հայտնի դարձավ, որ մեզ գիշերվա ընթացքում կամ հաջորդ օրը տանելու էին կենտրոնացման ճամբար՝ Արարու կամուրջ:⁸⁰ Մի քանի կանայք մտտեցան մորս ու հայտնեցին իրենց հնարավոր փախուստի մասին: Պայմանավորվեցինք, որ երեկոյան, երբ ժանդարմները գան կանանց տանելու, ես նրանց հետ դուրս ելնեմ, միջանցքում թաքնվեմ կարասների արանքը և բաց անեմ դուռը: Այդ օրը նրանք ուշ եկան: Լուսադեմին դուռը բացեցին, ասքյարները ներս մտնելով սկսեցին կին, աղջիկներ ընտրել, շտապում էին: Կանանցից մեկը մտտեցավ ինձ և հասկացրեց, որ ես նրանց հետ դուրս գամ, թաքնվեմ դռան հետևում եղած կարասների արանքում և ժանդարմների հեռանալուց հետո, դուռը բաց անեմ.

-Ով որ կկարողանա, թո՛ղ փախչի:

Հինգ-վեց կին, աղջիկ չոկելով՝ ասքյարները դուրս եկան դռնից: Մայրս ինձ չբողեց, և մթությունից օգուվելով՝ կանանց հետ դուրս սողոսկեց փոքր եղբայրս: Կանայք, եղբորս իրենց հետ տանելով, թաքցրեցին կարասների արանքում: Նրանց հեռանալուց հետո, մթության մեջ խղճուկ աղբերս մտնեցավ դռանը, բայց ձեռքը չհասավ օղակին ամբարցրած փայտին: Մթության մեջ մենակ մնալով՝ նա սկսեց լաց լինել և ինձ ձայն տալ: Ներսից հնարավոր չէր դուռը բաց անել: Դրսից, դռան օղակից փայտ անցկացնելով, գոռել-գոռել, փակել էին: Կանայք ու ես, եղբորս դռան ճեղքից մի կերպ կանչելով, հասկացրեցինք, որ մտնենա դռանը ու կախվի փայտից: Գառնուկ եղբայրս լալով կանաց մտտեցավ դռանը, մթության մեջ, ոտքերի մատների ծայրերին կանգնելով, խարխափելով դիպավ օղակում անցկացրած փայտի ծայրին: Ներսից սկսեցին դուռը շարժել, որի շնորհիվ փայտ ամբարցնող թոկը թուլացավ և դուռը բացվեց:

Օրերով սոված ու ծարավ, տանջված ու խոշտանգված անհամբեր սպասող կանայք իրար հրելով, ոտնատակ անելով եղբորս, դուրս թափվելով՝ սկսեցին փախչել: Մենք չհետևեցինք նրանց, քանի որ եղբայրս ցավերից լաց էր

լինում: Մինչև ես եղբորս գետնից բարձրացրեցի, գրկեցի, կանանց մեծ մասը դուրս էր եկել: Մեռնողի համար մի պահն էլ էր թանկ: Ու՛ր պիտի փախչեին թշվառականները: Դռնից դուրս գալով՝ մտնում էին թոնրատուն, այնտեղից փակված բակը, որտեղ պահակներն էին վիստում: Փախչողներից չորս-հինգ կին հագիվ անհայտացան, տասնչորս-տասնհինգ հոգի սպանվեց, սվինահար եղավ տեղում, մի քանիսին հաջողվեց մթության շնորհիվ ետ գալ: Կես ժամ հետո զինվորների հսկողությամբ, մտրակների ու սվինների հարվածների ներքո մեզ դուրս բերին դեպի Արարու կամուրջ, որը մահվան վերջին ճամբարն էր:⁸¹ Իմացանք, որ քալաքից դուրս եմ տանում: Մոտ հարյուր մետր էինք հեռացել, երբ մեզ մտտեցավ նախավերջին օրը բերված հարուստ կանանցից մեկը և մորս հայտնեց.

-Մենք փախչելու ենք, թող Միերանին տանենք մեզ հետ, նրան Արարու կամուրջում շուտ կապանեն:

Մայրս չկարողացավ, սիրտ չարեց պատասխանել: Ես մերժեցի՝ ասելով, որ մորիցս չեմ բաժանվի: Կինը, ցավակցական հայացքով նայելով մեզ, ձեռքս բռնելով, զգվանքով ասաց.

-Արի գնա՛նք, Մճոն էլ է մեզ մոտ:

* * *

Մճոն /Սկրտիչը/ մեր թաղի կտրիճ, կովարար տղաներից էր, չնայած հարուստի տղա էր: Մենք միասին դպրոց էինք գնում և հաճախ կովի բռնվում Ջոջ⁸² գերեզմաններից ներքև՝ գոռների մոտ, թուրքի լամուկների⁸³ հետ: Մճոն՝ Սկրտիչ Կարապետի Աղությանը, մեր թաղի հարուստ վաճառականի տղան էր: Մենք մի թաղի ու մի դպրոցի տղաներ էինք: Նա մի երկու տարով մեծ էր ու փարթամ ինձանից, բայց թույլ էր սովորում: Աղութենց գերդաստանը զոհ գնաց Եղեռնի սկզբի օրերին: Մճոն ու մայրը, ժանդարմներից մեկի աջակցությամբ, մի քանի օր թաքնվել էին սեփական ախոռատանը՝ օրը տաս ոսկի տալով ժանդարմին: Ժանդարմը տասնապատկել էր գումարը՝ ստիպելով, որ միասին գնան փողերը պահած տեղից բերելու: Մճոյի մայրը, ցանկանալով խաբել ժանդարմին, թևը մտցրել էր թոնրի ակը և դատարկ ձեռքը ցույց տալով՝ գոչել էր. «Վա՛՛, տարել եմ»: Ժանդարմը դաշույնի երկու հարվածով սպանել էր նրան՝ շտապելով Մճոյի կողմը, բայց տղան տեսնելով ուրացող մարդասպանի արարքը՝ փախել էր Հոխիկյանների տան կողմը և անհետացել: Ինչպես նշեցինք, մինչև արհեստավորների կոտորածը մեր ընտանիքը, մոտ մեկ ամիս ժամանակավոր արտոնություն ունենալով, չտեղահանվեց: Մի քանի անգամ գիշերով նա գալիս էր հորեղբորս և մեր տուն: Նա թաքնվում էր թուրքական գերեզմանոցում՝ Ալի աքայար անունով հոչակավոր Շեյխ իմամի⁸⁴ գերեզման-դամբարանում: Նրա գիշերային պատմվածքները՝ գոռնափշտիկների, սատանաների ու չարքերի մասին, ստիպում էին մորս խաչակնքվել և աղոթել «Թո՛ղ Սուրբ Կարապետի աջն ու խաչը պահպանեն Մճոյին»: Այդ

ժամանակ նրա մտքով անգամ չէր անցնում, որ իր տղան էլ չէր խուսափելու այդ տարաբախտությունից:

Մճոն ինձ վերածնեց, ոգևորեց:

* * *

Կինը, գթառատ աչքերը հառած մեզ, որպես ցավակից, նորից խնդրեց, որ ես բաժանվեմ մերոցից և հետևեմ իրեն: Ես նայեցի մորս հուսալքված դեմքին և հրաժարվեցի: Մեր աքսորի ճանապարհը անցնելու էր Ծապրկորի թաղից ուղիղ Մանդի և Ավելմեդյան հայկական թաղերով՝ հասնելով քաղաքից յոթ-ութ կմ դուրս գտնվող «Արարու կամուրջ» կենտրոնացման ճամբար: Մեր քարավանը մոտ 300 մետր էր գնացել: Օգտվելով գիշերային խավարից և պահակազորի ժանդարմների զբաղվածությունից, որոնք, մեծամասամբ կեղծ հավաստիացումներ տալով, կաշառվում էին վերջին հույսն ունեցող կանանց վերջին դրամներով, որոնց հետ խոսում էր մահ վերոհիշյալ կինը՝ դեղին ոսկիներ խոստանալով: Ես նայեցի այդ տիկնոջը, որը գերազույն հանգստությամբ ժանդարմի թևը ձգելով, ինձ գլխով արեց: Նկատեցի, որ այդ կինը ծկեց փողոցի վրա գտնվող դռներից մեկով: Քանի որ մեր թաղում էինք և ես լավ էի ծանոթ զիզգազ ճամփեքին, մենք հույժ շտապ օգտվեցինք առիթից: Երեսուն քայլ չանցած՝ ես՝ եղբորս շալակած, մայրս՝ քրոջս թևից ձգելով, աչք բացվող նեղ փողանով իսկույն փախանք ներքև և մտանք Նազանց տունը, որը մեր թաղի գեղեցիկ և աչքի զարնող շենքերից էր: Մի ժամից, քանի դեռ լույս էր, փոխադրվեցինք ավելի խորը՝ Գարախանչալյանների շենքը, որն ավելի ապահով էր: Այս տանը մնացինք մինչև երեկո, որից հետո մույն գիշերը փոխադրվեցինք հորեղբորս տուն, որը ոչ մի տան հետ կից չէր, այլ միայնակ շենք էր արտի կողքին՝ պտղատու այգիներով և ծառերով շրջապատված: Լուսամուտները ներսից շորերով լավ ծածկեցինք, մայրս անմիջապես ճաշ եփեց, կուշտ կերանք և անկողնում քնեցինք: Հորեղբորանցս երեք հսկա գամփռները կային: Մեզ տեսնելով, վազվզելով եկան սկսեցին փաթաթվել, լայտել: Գիշերը գնացի աղբյուրից ջուր բերելու, որը մեզանից մոտ երկու հարյուր մետր էր հեռու: Պետք է խոստովանեմ, որ հորեղբորս շների շնորհիվ՝ ես ինձ ապահով էի զգում: Նրանց պաշտպանությամբ էի իջնում Լոռոյ աղբյուրից /մեր աղբյուր/ ջուր բերելու:

Երկու օրից կասկածեցինք, որ մեզ կարող են նկատել. մեր ներկայության հետևանքով շների թիվը մեր տան մերձակայքում շատացել⁸⁵ էր: Նրանց անսովոր հաչոցներից սկսեցին երևալ ժանդարմներ: Ծները ոհմակներով հարձակվում էին այդ փոխսնների, ժանդարմների վրա: Ստիպված, լուսադեմին, ճաշը լցնելով կուժի /փարչ/ մեջ, շների պաշտպանությամբ իջանք ներքև և փոխադրվեցինք մեր տան դեմ առ դեմ, Լոռոյ չոփ՝ աղբյուրին կից Սապոնջյանների տունը, որը շատ մեծ էր և պատասխարվեցինք այնտեղ: Ես նախօրոք ուսումնասիրել էի այս շենքը. թուրքերը ամեն ինչ տարել էին, տան դռները

բաց էին: Երկրորդ հարկի սենյակի պահարանում եղած գաղտնի անցքով տղացինք առաստաղի գերանների ու տախտակի արանքը՝ ամբողջ ցերեկը պառկած վիճակում մնալով:

Երեք օր այսպես ապրեցինք. ցերեկները՝ առաստաղում, գիշերները՝ հորեղբորս տանը: Մեր գնալ-գալուն էր հետևում պաշտպան շների ոհմակը, որոնց թիվը քառասուն-հիսունի էր հասնում: Երրորդ երեկոյան հորեղբորս տան դուռը սեղմելիս չբացվեց: Ստուգելով պարզեցինք, որ ներսից էր փակ: Նայեցինք, լուսամուտները մույնպես փակ էին: Դռան ճեղքերից, լուսամուտներից ուշադրությամբ հետևեցինք ձայներին. հանկարծ՝ ծանր հեռոց: Մայրս ուրախացավ կասկածելով, որ ներս մտնողները մեզ մահան հայ փախստականներ են, կամ մերոցից փախած եկած ինչ-որ մեկը: Զգուշորեն դուռը բակեցինք, ոչ մի ձայն: Ստիպված դանակի ծայրով մի կերպ փայտից փականքը բարձրացնելով, դուռը բացեցին: Ներս մտնելով՝ դուռը փակեցինք և հեռոց լսեցինք: Ծրագի աղոտ լույսի տակ տեսանք անկողնում պառկած մի մարդու, կողքին Արարո շունն էր: Ի գարմանս մեզ, մայրս իրեն գցեց անկողնում պառկածին. ձեռքերով գրկեցին միմյանց գլուխները: Հորեղբայրս էր: Ինչպիսի՞ ուրախություն համակեց մեզ բոլորիս: Գժբախտ հորեղբայրս, հազիվ անկողնում նստելով, զարմանքով նայում էր մեզ: Մայրս, տեսնելով հորեղբորս ծանր դրությունը, անմիջապես օջախը վառեց, ուտելիք պատրաստեց: Հորեղբայրս անզոր ձեռքերով ինձ գիրկն առավ: Մեզ բոլորիս թվում էր, թե երազ է: Մենք կարծում էինք, թե հորեղբայրս քաղցից հյուծվել և հիվանդացել էր, բայց նա, քիչ հանգստանալով, ցույց տվեց իր վերքը:

Մոտ քսան օր առաջ արհեստավորների մի մասին՝ թվով մոտ երեք հարյուր հայերի, այդ թվում և հորս ու հորեղբորս, բռնել էին քաղաքի արխիվն ու այլ պաշտոնական իրեր և ժանդարմայի, զինվորների հսկողությամբ ուղարկել Մղեղ⁸⁶-Գիարբեքի⁸⁷: Գանապարհին⁸⁸ Ղասրիկ /Կասրիկ/⁸⁹ գյուղի մոտ, գետի ափին հանգստի պահին, քրդերի մի մեծ խումբ հարձակվել էր պահակախմբի վրա, պահանջելով թույլատրել թալանել: Սկսվել էր կարճատև կռիվ: Ժանդարմները, մոտ երկու-երեք ժամ կռվելով, շատ զոհեր էին տվել: Քրդերը, կողոպտելով ժանդարմներին ու հայերին և թալանելով արժեքավոր բեռները, հեռացել էին, որից օգտվելով, հայերը, փորձել էին իրենց գետը գցելով՝ ապաստանել սարերում: Մի քանիսին հաջողվել էր անցնել հորդառատ գետի մյուս ափը և թաքնվել անտառի թափուտներում: Հորեղբայրս հազիվ ասաց, որ հայրս գետափին՝ ծառի տակ, այդ պահին էր սպանվել: Նա տեսել էր եղբոր՝ հորս սպանվելը, և լսել նրա ձայնը՝ Գրիգոր, փախա՛ր: Ծառերին էր հաջողվել անցնել գետի մյուս կողմը և ցրվել անտառում: Մոտ երեք շաբաթ թափառելով սարից սար՝ քաղցած և ուժասպառ, չորս-հինգ հոգով մի կերպ հասել էին մեր քաղաքի լեռները: Նրանք, հանդիպելով սարերում արածող նախիրների, ոչխարների հոտերի և հանկարծակիի բերելով, հարձակվում էին բուրդ հավիվների վրա, խլում զենքերը և աղքատիկ պաշարը: Գիշերով Ավելի թաղից սարը բարձրանալիս հանդիպել էին թուրք զինվորներին, որոնց նախօրոք հայտնել էին այդ թաղանասով փոխադրվող թալանված անասունների մասին:

Նրանք հսկում էին կիրճերի անցումը: Ջինվորները, կարծելով, թե քրդերի էին բռնում, պահանջել էին զենքերը հանձնել, բայց հայերը, հարձակվել էին նրանց վրա և սպանելով ու վիրավորելով, վերցնելով մի քանի հրացան ու փամփուշտներ՝ շտապել էին դեպի լեռները: Բայց դեռ վերև չհասած՝ եկել էին թուրք ձիավորներ և սկսել ներքևից կրակել: Հայերից երկուսը սպանվել էին, մյուսներին հաջողվել էր խորանալ լեռների մեջ և հետքերը կորցնել: Հորեղ-բայրս, այդ պայքարում, ոտքերի արանքում վիրավորվելով և չկարողանալով շարունակել ճանապարհը, ստիպված հրաժարվել էր միշտ շալակելով փոխադրվելուց և մնացել մենակ: Մի քանի օրվա ընթացքում մահվան դեմ մաքառելով՝ ձորերի արանքով, գետի եզերքով, ցերեկը՝ որպես դիակ, գիշերները՝ մի կերպ, անսպասելիորեն հասել էր տուն և ուժասպառ պառկել բա-կում: Մեծ Արար շունը սկսել էր լիզել վերքը: Նա հանգստանալով մտել էր տուն, դուռը փակել, գնացել իր սենյակը, պառկել անկողնում:

Մայրս, բաց անելով վերքը, որը հոտել, քայքայել էր ոտքը, ճրագի աղոտ լույսի տակ լավ նայելուց հետո, կանչեց ինձ, սկսեցինք լվա, մաքրել որդերից, ապա ինձ ուղարկեց թրքացած հարևանուհիներից մորքուր Միրունի տունը: Նա չմերժեց, *միլլա՞*⁹⁰ տվեց /քսելու հյութ-դեղ/: Մորս պատվերով մի քանի կանաչիների արմատներ քաղեցի, դրանց և ձեթի խառնուրդով միլլա՞⁹¹ /դեղ/ սարքեց, վերքը մաքրելուց հետո կապելու համար: Երեք օր խնամեցինք հորեղ-բորս, հույս ունեինք, որ կառողջանա: Այսպես գիշերները հորեղբորս հետ էինք, լուսաբացին՝ շների աջակցությամբ, իջնում էինք և թաքնվում Մապոնջյանի տան առաստաղում: Չորրորդ օրն էր, որ գտել էինք հորեղբորս: Առավոտյան՝ դեռ լույսը չբացված, հորեղբորս բարձի մոտ ջուր և ուտելիք թողնելով, գնացինք մեր ապաստարանը: Չորրորդ, թե հինգերորդ գիշերն էլ հորեղբորս հետ էինք: Աչքերը սևեռելով ինձ՝ նա ձեռքով արեց և ինձ կանչելով՝ ասաց.

-Ես այսօր ցերեկը դուրս եկա տանից, չորս կողմը ման եկա, ուզեցի ձեռ կողմը գալ, չկարողացա և նորից հետ եկա:

Ես մոտեցա նրան, հագիվ մի ձեռքը ինձ մեկնեց և անշարժացավ: Փարվեցի կրծքին: Ոչ մի ձայն, նա այլևս չշարժվեց: Մայրս ինձ բարձրացրեց և հեռացնելով՝ դեմքը ծածկեց: Լուռ, մի քանի րոպեից մայրս ասաց՝ մեռավ:

Առավոտ էր: Որոշեցինք ոչ մի տեղ չգնալ և հորեղբորս մարմինը թաղել: Երկուսով դիակը քաշքշելով դուրս բերեցինք: Քլումզն ու բահը վերցրինք՝ բա-կում փոս փորելու համար: Մեզ շրջապատել էին շները: Հողը հագիվ մի քանի թիգ էինք փորել, երբ հանկարծ շների հաչոց լսվեց: Մեզ մոտեցան չորս ժանդարմներ: Մայրս ինձ ձայնեց. «Շուտ, հա՛ց վերցրու»: Ես մտա տուն, փաթաթված ատրճանակը դրի գրպանս և եղած երեք բաղադրները ձեռքիս եկա կանգնեցի մորս կողքին: Քույրս և եղբայրս փաթաթվեցին ինձ: Սկզբում մի քանի ոտքի հարված տալով՝ նրանք մեզ խուզարկեցին: Հիմնականում փող էին ման գալիս: Հորեղբորս մարմինը անթաղ թողնելով՝ մենք հուսահատված հետևեցինք նրանց: Մեզ տարան նույն հավաքակալանը և գիշերը բոլորիս, մոտ հիսուն կին՝ երեխաների հետ, երկու աքյարի ուղեկցությամբ փոխադրեցին Արարու կամուրջ՝ մահվան ճամբար: Այլևս փախչելու ոչ մի փորձ անող

չեղավ: Մեզ ուղեկցող զինվորները լավ մարդիկ էին և ցավակցում էին մեզ: Գնաապարհին նրանց միջոցով կարողացանք քիչ ուտելիք ձեռք բերել: Դեպի Արարու կամուրջ վար իջնող ճանապարհին երևաց ճամբարը, և անհ ու սարսավիղ պատեց մեզ:

* * *

Հայոց տների մեծամասնությունը շներ էին պահում, և հիմա այդ անտերները ռոնոցներով վայնասուն էին զցել ամբողջ թաղում՝ սպառնալիք ստեղծելով մարդկանց համար: Մի քանի աչքի ընկնող հարուստների տներ կնքված էին, ամեն ինչ մնում էր նախնական վիճակում, միայն մկներն էին ազատությո-ւն ստացել և նույնիսկ ցերեկը վխտում էին դետաղներ: Մառայեմք այստեղ հանգրվանելով՝ իրենց շատ ազատ էին զգում: Բայց, ափսոս, այդ անդորրը խախտվեց, երբ մեզ առաջին անգամ բռնեցին, և ինչպես արդեն հիշել եմ, մենք արքայի ճանապարհից փախա՞նք դեպի Նազլանց տները: Մառան և Մճոն, մինչև Մանդի թաղի վերջը, ռոնկոխ հետևեցին քարավանին և նկատե-լով, որ փախուստի ոչ մի փորձ կատարող չկա, տխուր-տրտում վերադարձան իրենց բերդը: Իրոք, ամսից ավել այդ տանը ոչ մի կասկածելի բան տեղի չէր ունեցել, բայց ջուրը տեղում հոտել էր: Մի շաբաթ անց Մճոն, հորեղբորս տան կողմը գնալով, նկատեց բաց դուռը և սև շանը՝ խոշտանգված հորեղբորս դիա-կի մոտ պառկած: Մառան մրմնջալով ասաց.

-Նույնիսկ վերջ տվին իրենց համար ձրի աշխատող արհեստավորներին: Ես ու դու գարնան ձմեռալիկ ենք,-և Մճոյի ձեռքից բռնելով՝ լուսամուտի մոտ երկար բարձին մեկնվեցին ու աչքերը փակելով՝ ինքնամոռացության տվեցին իրենց:

Հինգշաբթի օրը Մառան ու Մճոն գնացին մեր թաղի գոռները: Արևածա-գին Մառան բազարի տանիքներով մոտեցավ *Ուլու ջամիլի*⁹² և տեսավ հեռ-վում կծկված նստած մուհաճիրների: Հետզհետե խանութները բացվեցին, շուկայում եռուզեռ սկսվեց: *Միևարեից*⁹³ լսվեց մուլլայի կանչը, որն այդ օրը բացառիկ ոգևորությամբ էր գոռում՝ հավատացյալներին հրավիրելով մզկիթ, լսելու շեյխ Ուլումի բերանով ասված Մուհամմեդի խոսքերը: Բոլոր կողմերից թափվեցին և գալով լցվեցին ջամին: Տանիքները բաժին ընկան քյասիրներին ու մուհաճիրներին: Մառան, աջ ու ձախ շրջվելով, ուզում էր տեսնել իր հին ծանոթներից մեկն ու մեկին, մի բան իմանալ, բայց բացի մի քանի ժանդարմ-ներից, փոխսներից ու զինծառայողներից, ոչ ոքի չհանդիպելով՝ իջավ չարչ-նոց, աչքի տակով նայեց խանութպանների՝ փնտրելով իրենց մտերիմ կեր-պասավաճառին: Նա իր չարայով կասկած հարուցեց: Մի քանի լամուկներ հետապնդեցին նրան: Հանդիպելով ժանդարմին ու մատնացույց անելով՝ լա-կոտները վազ տվեցին և ֆատման քաշելով՝ պատռեցին: *Գյալուր* կինը խա-ղաղ հանձնվեց և փոխադրվեց մոտակա Ս.Սարգիս եկեղեցու ճամբարը, ապա երկու օր հետո՝ Արարու կամուրջ:

Մճոն, մինչև առավոտ սպասելով Սառայի վերադարձին, կռահեց, որ նա բռնվել է ու երկրորդ ցերեկը գոռներում անցկացնելուց հետո, բարձրացավ նախկին վայրը: Երկու օրից զիշերով գնաց հաջի Բարայի կողմը և անցքը փակ լինելու պատճառով՝ դժվարությամբ մագցեց պատն ի վեր, ապա շրջվելով դեպի այգին՝ հետազոտող հայացքով փնտրեց ու գտավ թոռնիկին զիրկն առած հաջի Բարային: Ուշադրությամբ ունկնդրելով ու լսողությամբ լսելով՝ մտնեցավ ու ծառի ետևից ձայնեց՝ կանչելով հաջի Բարային:

-Հաջի՛ Բարա, ե՛ս եմ, ձեր Ալին:

Երեխային կանաչներին դնելով՝ հաջի Բարան մտնեցավ ծառի կողմն ու կանչեց.

-Արի՛, օղու, արի:

Սկզբից Մճոն, խույս տալով, ետ էր նահանջում, քայց տեսնելով ու լսելով նրան՝ համարձակությամբ մտնեցավ և՛ սալամալեքմ, ասելով ու պատասխանը ստանալով՝ մտնեցին իրար կողքի: Դրսից գնացող եկողներ չկային, ներսում մի քանի հոգի էին՝ կանայք, երեխաներ, ձիապահ չուլխ Մստոն, որն զբաղվում էր կովերի ու ոչխարների հոգսերով: Հաջի Բարայի ավագ որդին իր տիրոջ՝ շեյխի և նրա երկու որդիների հետ սպանվել էր գաղթի օրը՝ քալանչիների կողմից, իսկ խուրջիմով ոսկիները տարել ու մարսել էին քոմսերն ու փոխները: Մճոյի բախտը բանեց. երկու ամիս ազատ մուֆթանց բարեբեր այգիներում կերավ, խմեց, ման եկավ, օրը մի քանի անգամ ախտոն էր մտնում քիչ դես-դեն անում, աղբը դուրս հանում: Հաջի Բարայի խորհրդով ու միջնորդությամբ ընդունվեց եփմխանե՝ *Էսքերյա մեքթեպ*: Հաջի Բարան ամեն ուրբաթ ամից փարխաջով ընտիր ճաշեր էր ուղարկում նրան:

Արարու կամուրջ-մահվան ճամբար⁹⁴

Ճամբարը քաղաքից հինգ-վեց կմ հեռավորության վրա էր՝ Բիթլիսից Սդերդ-Դիարբեքիր տանող ճանապարհին: Քաղաքից եկող երեք գետերը միանալով՝ հորձանքով անցնում էին քաղաքի տակով: Քաղաքի սահմանից կամրջով անցնելով՝ ձախ կողմից գետի երկարությամբ պարսպապատված էր մոտ 0,5 քառ. կմ հարթ տարածություն: Ճամբարը շրջապատված էր մի կողմից հորդառատ գետով, մյուս կողմից՝ գլխավոր՝ Սդերդ-Դիարբեքիր տանող ճանապարհով: Լուռ, գլխակորույս անցանք կամուրջը: Մեզ ուղեկցող զինվորները հեռացան: Ճամբարում ընկած էին հարյուրավոր ուռած ու այլանդակված դիակներ, անջատ գլուխներ, հոշոտված մարմիններ: Սարապիելի զարշահոտություն էր: Խեղաթյուրված կանայք և աղջիկներ՝ որի ստինքը կտրած, որի փորը պատռած, լուռ իրենց ցավն ու կսկիծը մրմնջալով՝ հեքով, քախժոտ աչքերը տխուր ու անհույս հառած, նայում ու սպասում էին ուշացող մահվանը: Արարի կամրջի ճամբարը գեհեմային տանջանքների, մահով մահի դեմ պայքարողների կենդանի լուռ գերեզման էր: Ամեն ժամ մեռնողներ. քաղցից, սովից սնքած երեխաների ձայնը չէր լսվում, անհույս ու անօգնական սպասում էին օրհասական մահվան: Այստեղ թույլատրվում էր միայն մեկ-մեկ մոտենալ գետափին՝ ջուր խմելու: Գետն անցնելու հնար չկար: Նախ ջուրը հորդառատ էր, ապա չորս կողմից շրջապատված էինք ասքյարներով, բացի դրանից, գետի մյուս ավր լեռան ստորոտն էր: Այստեղ 400-500 կանայք և երեխաներ կային, բոլորն էլ քաղցած, սոված, հյուծված: Ճամբարի գետեզրյա մասում, մեկ ու կես մետր բարձրությամբ կտրված ծառերի բներում արյունոտ, կիսամեռ կանանց ու երեխաների մարմիններ, տնքոց՝ կիսաբաց աչքերը երկնքին հառած:

Հենց որ մեզ ներս տարան, ճամբարի կանանցից մի քանիսը մոտեցան մեզ և մորս զգուշացրեցին, որ ես կերպարանափոխվեմ և հիվանդ ձևանամ: Ամմիջապես մեռածների վրայից հագուստ հանելով՝ ինձ հագրին կանացի արյունոտ զգեստ և գլուխս կեղտոտ լաթով փաթաթեցին, խորհուրդ տալով եկողների դեպքում՝ քողեր, բաշիքոգուխներ, պառկել և կիսամեռ ձևանալ: Ճամբարում ինձ հասակակից տղա չկար: Բոլոր առողջ կանանց ուշադրությունը գրավեց իմ հայտնվելը, բոլորը ամեն կերպ աշխատում էին ինձ քաքքրած պահել: Կեսօրին թույլատրվեց մոտենալ գետին ջուր խմելու: Շատերի հետ մայրս ու փոքր եղբայրս գնացին գետի կողմը և ինձ գլխարկով ջուր բերին: Չորս կողմից լավեցին հեկեկացող աղերսալի ձայներ, մեկնվեցին դողդոջուն ձեռքեր՝ խնդրելով՝ ջու՛ր, ջու՛ր, ջու՛ր: Մայրս, շշկված ու շփոթված, չգիտեր, թե որին մոտեցնի ջուրը: Մորս ձեռքից վերցրի ջրով գլխարկը և մոտեցրեցի ինձ հառած մահամերձ աչքերին: Պապանձված բերանները, հագվվ մեկ-երկու կում խմելով, ընկնում էին գետնին՝ աչքերը չռած մռայլ երկնքին:

Մահվան ճամբարում կային թուրքերի կողմից փախցրած ու պահված առողջ երիտասարդ կանայք ու աղջիկներ, որոնց բռնել ու բերել էին գաղտ-

նախցերից: Ճանապարհով անցնող թուրքերն ու քրդերը, հաճախ ժանդարմների հետ պայմանավորվելով, գալիս ու փնտրում էին ջահելներին, սիրուններին: Դիմադրողը ստանում էր խանչալի մի քանի հարված: Նրանք խղճմտանքը, գութը կորցրած, ավելի շուտ՝ չունեցող մարդիկ էին: Առաջին օրը վեց կատաղած քրդեր ձիերով ներխուժեցին ճամբար: Կանայք ինձ պահեցին մեռածների տակ: Ներխուժողները սկսեցին ձիերով կոխտնելով ման գալ, սպառնալով պահանջեցին բացել կանանց երեսները, կտործքը և ընտրություն անել: Շատերը ահից, երկյուղից հյու ենթարկվեցին, քայց կային և դիմադրողներ, որոնք չնայած սրի ու դաշույնի հարվածներին, խփում, չանգոտում էին: Այսպիսիների վախճանը շուտ էր լինում: Նրանք չարաչար մահվամբ վերջ էին տալիս իրենց կյանքին:

Տերեկը ես անշարժ էի. աչքի չպետք է զարնվեի: Մի ժամ հետո մի քանի կանայք, մոտենալով ինձ, լուռ զգուշացրին և ոտքերիցս քաշելով՝ հեռացրին գետեզերքը և հեռացան: Քանի որ նորեկները առանձնացված էին, ճամբարի դահիճներից հինգ-վեց հոգի եկան, սկսեցին խուզարկել և մի քանի կանանց առանձնացրին՝ իրենց հետ տանելու: Երեսն ի վար պառկած վիճակում լսում էի ժանդարմների գոռոցը, կանանց աղիողորմ հեկեկոցը: Կանանցից երկուսը, չնայած մտրակների տարափին և դաշույնի հարվածներին, գերադասեցին մեռնել: Քաշքշուկից նրանք կիսամերկ էին և ավելի հրապուրիչ: Թևերից բռնած՝ կանգնեցրին: Մոտեցավ չավուշը /վաշտապետ/, կնուտը ձեռքին, սպառնալով.

-Ով չենթարկվի՝ կազուի:

Նորեկներս չգիտեինք այդ բառի իմաստը: Լավեց տանջվող ականատեսների ձայները.

Ամա՛ն, աղջկե՛րք, գնացե՛ք, գնացե՛ք:

Բայց նրանք անդդովելի մնացին: Չավուշը լորձուքոտ քերանով, նորից՝ կազուխ, գոչելով՝ մտրակեց ու մի կողմ քաշվեց: Մոտեցան դահիճները, անողորմ հարվածելով մերկացրին և արնաշաղախ գոհերին մոտեցրեցին վերը հիշածս երկու արշին բարձրությամբ կտրված ծառերին, որոնց կենտրոնում ամրացված, ցցված էին 30,35-ից-40 սմ երկարությամբ սեպեր: Հնարավոր չէ նկարագրել այդ սարսափելի տեսարանը: Արյունարբու ժանդարմները հռհռում էին՝ կամրջի պարիսպների վրայից դիտելով, իսկ ողջ ճամբարն, աչքերն ու ականջները փակած՝ մոկոտում էր: Երկու-երեք հոգով, մոտենալով կանանց, մեկ-մեկ բարձրացնում և նստեցնում էին այդ սարսափելի դազուիփին սեպին: Քսան-երեսուն թույն գալարվելով՝ զոհը, նստած վիճակում թեքված, գլուխը կախում էր և կարծես ամաչելով՝ վարսերով ծածկում կտործքը:

Երեկոյան մի քանի կանայք մորս հետ միասին եկան ինձ մոտ և ինձ շրջապատած՝ գնացին: Միտելի եղբայրս փաթաթվեց վզովս և քնեցինք՝ ջինջ աստղերին նայելով: Գիշերը ամրակազմ կանայք, աղջիկները մթի քողի տակ իրար հետ տեսնվում էին և փոխանակում իրենց դառը մտքերը: Մի քանիսը, հավաքվելով մորս մոտ, առաջարկեցին աղջկա տպավորություն ստանալու համար՝ զլխիս ավելացնել կանացի մագեր: Մայրս մերժեց, քանի որ այդ հա-

սակի աղջիկները հաճախ էին ընկնում «ընտրվողների» շարքը: Ես նույնպես դուրս եկա և սկսեցի շրջել: Գետեզերքին մոտենալը արգելված էր: Դիմացից պահակները խախտողներին գնդակահարում էին: Կեսգիշերն անց էր: Լսեցի՞նք լացուկնո՞ծի ձայներ: Նոր խումբ էին բերում: Նկատեցի՞նք, որ կամուրջն անցնելիս երկու երեխաների ջուրը գցեցին. հոսանքը նրանց տանում էր: Խեղճ մայրը խելագարվել էր և իր կրծքի երեխային երկու տարեկան տղայի հետ կամրջից շարտելով ջուրը՝ հարձակվել ժանդարմների վրա: Կնոջը երկու դաշույնի հարվածով կամրջից գետը քցեցին՝ բարբաջելով, թե՛ գնա լակտոներիդ կերակրի:

Շրջակա գյուղերի թուրքերի տներում ապաստանածներին հետզհետե հավաքում էին, ամեն օր բերում էին նորերին և մեկը մյուսից ավելի զարհուրելի տանջանքների ենթարկում: Վա՛յ դիմադրողին, նրան ցույց էին տալիս դազուխի վրայի գոհերին: Քանի՜-քանիսը՝ վախից ու սարսափից խելագարվեցին: Քանի-քանի մայրեր մանկիկներին գրկած՝ գետում խեղդվեցին: Արյունարբու քրդերի խմբերը, գաղթող կատաղած թուրք աշխրաթապետները անարգել մտնում էին ճամբար և իրենց խանչալներով վիրավորելով կանանց, բացարձակ իրենց կիրքը հատուցելով և խոշտանգելով, պարծենում էին: Դեռ աչքիս առաջ է մի քուրդ բեկի կողմից առանձնացված մի խումբ կանանց և աղջիկներին մերկացնելը ու գետում լողացնելը, որոնց, գետեզերքի ծառերի արանքում բռնաբարելով, հետո անխնա այլանդակելով, դաշունահարեցին: Մեկը մյուսից զարհուրելի դժոխսային տառապանքներ:

Երկու գյուղացի կանայք, դիմադրելով կրած տանջանքներին՝ չենթարկվեցին: Մարտում են, երբ հիշում են այդ անիծյալ թույնները և դողում է ձեռքս, երբ գրում են աչքերով տեսածներս: Այդ երկու կանանց նոր ձեռով պատժեցին: Պարանով քաշելով և ծռելով երկու բարդենիների ծայրերը՝ կապեցին նրանց ոտքերից և բաց թողեցին. ծառերի ծայրերին կախված մնացին նրանց անջատ մարմնի մասերը:

Լրանում էր մեր ճամբարային, այդ գեհենային տանջալի Արաբու կամրջի օրերի երկրորդ շաբաթը: Կեսօրին ճամբար խուժեցին մոտ երեսուն զինված ձիավորներ: Անխնա կոխարտելով մեռածներին ու կենդանիներին՝ մտրակի հարվածներով սկսեցին առանձնացնել ջահելներին և մերկացնելով կանգնեցնել: Իջնելով ձիերից՝ մերկացրած տասնյակ կանանցից ընտրեցին ավելի լավերին: Դիմադրողները անմիջապես սրի հարվածով գետնին էին փռվում: Ընտրված քառասուն-հիսուն կանանցից հինգ ամենագեղեցիկներին հրամցրին բեկերին: Կամայք՝ լուռ ու մուկ, մոլի, դաժան արյունարբուներին ենթարկվելով, ձեռքերով աչքերը ծածկած, կանգնեցին գիշատիչների դեմ: Բեկերը պահանջեցին, որ կանայք գետի ջրով մեկը մյուսին լողացնեն: Հինգն էլ ստիպված ջուրը մտան: Ամառային շոգ օր էր, նրանք ջրից դուրս գալուց ավելի թարմացած, ավելի գեղեցիկ տեսք ունեցան: Իզուր չէր, որ բեկերը նրանց անվանեցին հուրի-փերիներ, դրախտի հրեշտակներ: Մոտենալով կամրջի մոտ հավաքված բեկերին՝ կանայք մերժեցին ենթարկվել նրանց պահանջին: Քաշքշուկն ու սպառնալիքը իզուր էր: Մերկ կանայք իրենք հար-

ձանկվեցին բեկերի վրա: Մինչ այդ լուռ կանայք՝ կատաղած վագրերի նման խփում էին անգոր ձեռքերով, թքում: Շշմած բեկերը ձեռքերով պաշտպանվում էին: Նրանք բողբոջին և ժանդարմներին հրամայեցին կապել կանանց ձեռքերը:

Չնայած չորս օր էր, որ գտնվում էինք ճամբարում, բայց ես լավ չէի նկատել և չգիտեի աներևակայելի դաժանության, սարսափելի «կազուխ»⁹⁵ պատժաձևի մասին: Բեկերը հրամայեցին այդ հինգ կանանց կազուխ բարձրացնել և սկսեցին խրախճանքը կանանց հետ: Ես մինչ այդ շատ դաժանություններ էի տեսել, երբ բողբոջը և թուրքերը հաճույքի համար երեխայով մոր փորը խանչելով պատռում էին, կտրում էին կնոջ ստիճքները, ձեռքերը, բայց սեպի վրա նստեցնելը դեռ չէի տեսել: Մերկ կնոջը տանջելուց հետո չորս հոգով բարձրացրին և նստեցրին սեպին, որը կախված ոտքերի արանքից խրվեց նրա մարմնի մեջ: Չոհերը քսան-երեսուն բուսից մահացան: Տեղում չորս կազուխ լինելու հետևանքով՝ հինգերորդ կնոջը «ավելի թեթև պատժի» ենթարկեցին: Թուկով երկու ծառերի ծայրերի ճյուղերից ձգելով՝ կապեցին կնոջ ոտքերին և բաց թողեցին: Ծառերի ճյուղերը ճոճվելով բարձրացան, կնոջ մարմինը երկու մասի բաժանվեց և ծառերի ծայրերից կախված մնաց: Մայրս ինձ պատմեց մեռնող կանանց մասին: Քսան-քսանհինգ տարեկան հարսներ էին, որոնց երեխաները սեփական աչքերով տեսան իրենց մայրերի մահը՝ արցունքոտ հայացքները երկնքին հառելով:

* * *

Ամեն օր մեկ կամ երկու անգամ մեծ կամ փոքր խմբերով բերում էին թաքստոցներից բռնածներին, բայց ճամբարում եղածների թիվը չէր ավելանում, մեռնողներն ավելի շատ էին լինում: Քսաներորդ օրն էր, որ գտնվում էինք «Արաբու կամուրջ» կենտրոնացման ճամբարում: Բերեցին քսան-քսանհինգ բլուրց ու բահ և մեզ ստիպեցին թաղել դիակները: Չնայած բահ ու բլուրց վերցնելու ուժ չունեինք՝ բոլորս՝ մեծ ու փոքր, աշխատեցինք փոս փորել և առաջին հերթին թաղել փոքրերին՝ երեխաներին: Ահից ու սուլից հյուծված ու կիսամեռ, առանց սփոփանքի, առանց հուսի՝ շարժվում էինք ռնց որ ուրվականներ:

Քույրս հիվանդ էր ու անշարժ, աչքերը հառել էր մորս ու ինձ, անձայն ջուր ու հաց էր աղերսում: Մայրս իր հագուստի փեշով փակում էր նրա դեմքը: Իմ սիրելի փոքր եղբայրը ինձնից չէր հեռանում, անխոս, լուռ, գլուխը կախ՝ սիրուն աչքերը ինձ բևեռած, ձեռքերը ինձ սեղմած: Վեց-յոթ տարեկան էր եղբայրս՝ Մակիչը, իմ ամենասիրելին: Սև սիրուն աչքերով, միհար, դալար մարմնով, գունատ այտերով, ձայնը՝ քաղցր ու հնչուն: Իր դողդոջուն ձեռքերով բռնելով, փաթաթվելով ինձ՝ չէր թողնում, որ հեռանամ: Քաղցած ու ծարավ էր, բայց ոչ մի անգամ հաց, ջուր չէր ուզում, ինքը փոքր էր, բայց մեծ դժվարություններն ու դժբախտությունները խելոք, լուրջամբ էր տանում: Այդքան

առաջանքների մեջ ես նրա լացը չտեսա ու չլսեցի: Նա այնքան բարի էր իր հայացքով, այնքան դուրեկան բուսիկ ոտքերով, բաց գլխով... իմ սիրելի փոքրիկ Մակիչը:

* * *

Քսանները օրվա առավոտյան ճամբարի պահակ զինվորների քանակը ավելացավ: Մեզ մոտեցավ մի կին և հայտնեց, որ շուտով մեզ ուղարկելու՝ տեղափոխելու են: Պարզվեց, որ մեզ տանելու էին հաջորդ օրը: Կարծես թե ընտելացել էինք մեր ճամբարի հետ. գուժը մեզ ավելի սարսափեցրեց: Չէ որ արտաքսվողների մեծ մասը քայլելու ուժ, հնարավորություն չունեի, որը իր կիսամեռ մորը, որը բրնձն ու եղբորը, մայրը իր երեխաներից պիտի հեռանար, գնար դեպի անհայտություն: Կեսօրին հրաման տվեցին փոխադրվել ու հավաքվել գետի մոտ, լվացվել, մաքրվել ու պատրաստվել գիշերվա երթին: Մութն ընկնելուն պես՝ կանանցից մի քանիսը «կեղծ ծամ»՝ Սառայի գլխավորությամբ, շրջելով գիշերային խավարում, ընտրեցին առույզներին և ցանկացողներին ու քաջալերեցին առողջներին կես գիշերին գետն անցնել և փախչել: Սառան ասաց.

-Առավոտյան մեզ տանելու են կամ սպանելու, կամ քաղցած ծեծելով քշելու են Արաքստան, ով կարող է, թո՛ղ գա ինձ հետ փախչի:

Բոլոր մեռնողներն էլ ուզում են գոնե մեկ-երկու ծամ ավել ապրել:

Ճամբարի կանանցից ամենաազդեցիկը՝ Սառան էր, Ճերճիս էֆենդու կինը:⁹⁶ Ճամբարում փսփսում էին Սառայի մինչ այդ կատարած քաջագործությունների մասին: Կոտորածին, երբ թուրք ժանդարմները ծեծել էին դուռը, նա [Ճերճիսը] բաց չէր արել: Լուսամուտից տեսել էր, թե ինչ էր կատարվում: Թուրքերը ի վերջո ջարդել էին դուռը: Ներխուժելիս երկուսը սպանվել էին: Կատաղած թուրքերը սկսել էին կրակել նաև լուսամուտից: Կռիվը տևել էր երկու ժամ: Փամփուշտները վերջացել էին: Թուրքերը ներխուժել էին տուն, բռնվել ձեռնամարտի: Երեխաները եկել էին օգնության: Սվիճներից մի քանի տեղով վերափորվելով՝ ընկել էր Ճերճիսը: Սառային թուրքերով կապել էին տան սյունին, դեռ կենդանի հոր աչքի առաջ սրախտոխտ էին արել երեխաներին, հետո սպանել, իսկ Սառային կապած թողնելով՝ հեռացել: Թուրքերը այստեղ էին թողել նաև երկու սպանված և մեկ ծանր վիրավոր սաքյարի: Հետ էին վերադարձել չորս-հինգ ժամից: Մինչ նրանց վերադառնալը՝ հարևանները գաղտագողի ներս էին մտել և քանդել նրա կապերը: Սառան համբուրել էր երեխաներին, նայել հերոս ամուսնուն և երդվել՝ կրկնակի վրեժ հանել: Նորից մտնելով տուն և սնդուկներից, պահարաններից վերցնելով ինչ-որ բաներ՝ երկու կապոցով հեռացել էր տնից: Սառան հաճախ ցերեկները որպես դիակ՝ պատկած էր լինում մեռածների մոտ, նրանց հագուստների տակ՝ խուսափելով թշնամու ճանկն ընկնելուց: Ծատ անգամներ նրա տված ոսկիներով կարողացանք հաց ձեռք բերել:

Գիշեր էր՝ մութ, խավար: Սառան և մի քանի առողջ կանայք շտապ հայտնեցին փախչողներին՝ մոտենալ գետեզերքին: Մայրս, խաչակնքելով քույրիկիս՝ Նուբարին ու համբուրելով, երեսը ծածկեց, և եղբորս հետ մոտեցանք գետեզերքին՝ նշանակված վայրը: Սառան, մի քանի կանանցով շրթա կազմած, մեկը մյուսին բռնելով ու գետը մտնելով, զգուշացրեց, լռությամբ իրար հետևից բռնած՝ շարժվել առաջ՝ դիմացի ափը: Ուժեղները առջևից՝ սկսեցինք գետն անցնել: Մայրս առաջիս՝ եղբորս շալակած, մեկս մյուսից հաջորդաբար բռնած, շրթա կազմած, անասնական բնագողով իրար ետևից ձգելով ու ձգվելով՝ մոտեցանք ափին: Ես, եղբորս վզիս նստեցնելով և մորս բռնելով, մտանք ջուրը, զննեցինք անձայն: Սառան արդեն հասել էր ափը, իսկ մենք դեռ մինչև ծնկներից վեր ջրում էինք: Գնում էինք մեկս մյուսիս քաշելով, հրելով, կարծես գետի մյուս կողմում մեզ ճաշի էին հրավիրել:

Հագիվ էին ցամաք դուրս եկել երեսուն-քառասուն կին, երբ լավեց հրացանների որոտը: Մենք գետի մեջտեղը դեռ չէինք հասել, երբ շրթան քանդվեց: Թուրքերը, նկատելով գետում տեղի ունեցած շարժումները, կամբոջի վրայից սկսեցին կրակել: Պահակները կրակը կենտրոնացրին գետով անցնողների վրա: Շատերը գնդակահարվեցին և գետի հորձանքին զոհ գնացին: Բարեբախտաբար մենք մոտ էինք եզրին: Շուտ եկանք դեպի ետ: Ես եղբորս իջեցրեցի և դեռ ափը չհասած՝ նկատեցի, որ ժանդարմները մեր ափով մոտենում են մեզ: Մայրս մի քանի կանանց հետ անցավ, իսկ ես ու եղբայրս մի երեք տասնյակ թշվառների հետ դեռ ջրում էինք: Թուրքերը սկսեցին կրակել մեզ վրա: Մայրս կորավ, հագիվ ինձ հաջողվեց եղբորս հետ հասնել ափը և բնագրաբար պատկել ջրում՝ ձեռքս խեղճ փոքրիկիս քերանին ու աչքերին դնելով: Մի քանի կանանց, որոնց թվում և մորս, հաջողվեց փոքրոց հասնել ճամբար և պառկած վիճակում սպասել գալիքին: Ժանդարմները լապտերների լույսի տակ գետի երկու եզրերին մանզաղներով, սվիններով խոցում էին վիրավոր, կիսամեռ ընկածներին: Ես եղբորս հետ պառկած էի գետի ափին, մի մեծ քարի հպված, մի ձեռքս եղբորս աչքերին: Բարեբախտաբար, մենք աննկատ մնացինք. մոտ մի ժամ հետո կրակոցները դադարեցին, միայն լսվում էր կողքներիս ընկած վիրավորների սրտաճմլիկ տնքոցները: Թուրքերը, լուցկու լույսի տակ մաքրելով ափը, սվիններով ստուգելով մեռածն ու կենդանին, հեռացան:

Սովորականի նման՝ լուսադեմին թույլատրվեց մոտենալ գետին: Ես եղբորս հետ դեռ ջրում էի: Գետափին կային սպանվածներ և վիրավորներ: Կարգադրված էր սպանվածներին և խեղդվածներին հավաքել և լցնել մոտակա փոսը: Մոտեցող կանանց հսկում էին դիմացի ափին կանգնած զինվորները: Կարգադրությունից օգտվելով՝ բոլորը, որոնց թվում և մայրս, մոտեցան ափին, յուրաքանչյուրը իր հարազատին էր փնտրում: Մի երկու անգամ փորձեցի սողալով դուրս գալ, բայց եղբորս ոտքը ցավում էր, ես հնարավորություն չունեի շալակած տանել: Մեր պառկած տեղը անցման տեղն էր, ափին սպանվածներ և վիրավորներ շատ կային: Դիակներ հավաքող կանայք նկատեցին մեզ, նրանցից մեկը զգուշությամբ եղբորս ոտքից քաշելով՝ մյուսին հայտնեց,

որ ողջ է: Փոքր եղբայրս, տեսնելով մորս՝ վազեց մոտը: Իմանալով, որ ես կենդանի եմ, մայրս մի խուճբ կանանց հետ մոտեցավ եզրին: Մի քանի լույսե հետո մայրս մի քանի կանանց օգնությամբ, իմ ոտքից ու ձեռքից ձգելով՝ բերեց փոսի մոտ, որտեղից ես մի ուրիշ խուճբ կանանց հետ աննկատ անցա ճամբար ու խառնվեցի ողջերին:

Այսպիսով՝ խափանվեց մեր փախուստի վերջին հույսը: Փախչել, ազատվել հաջողվել էր մոտ քսան հոգու, իսկ այդ գիշերվա սպանվածների ու խեղդվածների թիվը երկու հարյուրից ավելի էր: Այդ գիշեր մեզ մոտ կրակոցների ձայներ լսվեցին: Թուրքերը կարծեցին, թե գիշերը քրդերը հարձակվեցին ճամբարի վրա: Հաջորդ օրը, փախչող կանանց հետապնդող երեք ձիավոր ժանդարմներից ճամբարում հայտնի եղավ, որ Ավելյեդյան թաղում կովի էին բռնվել, չավուշը սպանվել էր, մյուս երկուսը փախել էին և հայտնել, թե զինված քրդերը կանանց փախցրին: Իրականում՝ Սառան երեք ընկերուհիների հետ, նկատելով ժանդարմների մոտենալը, օգտվելով գիշերային խավարից, կոթնելով պատին, սպասել էր հետապնդող ձիավորի մոտենալուն և ուղիղ կրակոցով վայր գցել չավուշին, մյուսները փախել էին:

Այդ օրը փոփոխություն կատարվեց պահակախմբում, զինվորներին փոխարինեցին նոր եկած ժանդարմները, որոնք խուժեցին ճամբար: Երեկոյան մի երկու իշաքեռ պարկերով հաց մոտեցրին պարսպին: Հացը դարսելով պատի վրա՝ հայտարարեցին, որ ով ուզում է, թող գա փողով վերցնի, գնի: Մեկնվեցին հարյուրավոր հյուժված դողդոջուն ձեռքեր՝ աղերսելով մի կտոր հաց, բայց հացի փոխարեն նրանց թներին ու գլուխներին շառաչեցին մտրակների հարվածները: Դրան ունեցողները մոտենում էին պարսպին, փողը վերն գցում, իսկ նրանք մի հաց էին գցում ներքև: Մոտ երկու ժամ տևեց հացի վաճառքը: Հացի մեկ հատը արժեր մի արծաթ՝ չարեկ հինգ դուրուշ, կամ մեկ մեծիլյե՝ քսան դուրուշ: Անկախ փողի արժեքից⁹⁷՝ ոսկի, մեծիտյե, չարեկ, միևնույն էր, գցում էին մեկ հաց, մանրի վերադարձ չկար:

Նախկին և նոր պահակախմբերի միջև վեճ առաջացավ, բայց նորերը հաղթող դուրս եկան և ստիպեցին հներին՝ հեռանալ ճամբարից: Մեզ հայտարարվեց, որ պատրաստվեց: Մի քանի ձիավորներ ճամբար գալով՝ ստիպեցին կիսամեռներին և խեղանդամներին քաշքշելով հորերը լցնել: Երեկոյան ուշ, մտրակների, սվինների հարվածների տակ հավաքեցին պատերի մոտ՝ ճանապարհի ուղղությամբ: Սպանդանոց տարվող անասունների նման սպասում էինք մեր օրհասական ժամին: Մոտ երկու ժամ սպասելուց հետո պարզվեց, որ այդ գիշեր չեն տանելու: Մեզ շարքի բերող ժանդարմները հեռացան և մեզ թույլատրվեց մինչև ծառերին մոտենալ և սպասել: Կեսգիշերին ճամբար բերվեցին մոտ հարյուր բախտակիցներ: Առավոտյան՝ լուսադեմին, մի տասնյակ ժանդարմներ խուժեցին ճամբար՝ իրենց կիրքը, քմահաճույքը լրացնելու: Կեղծ խոստումներով, որին ստիպողաբար մերկացնելով, փող, զարդեղեն փնտրելով, կամ հաց խոստանալով, վերցնում էին ինչ պատահում էր, նույնիսկ հազուստը: Ժանդարմներից մեկը, որին չավուշ Օսման էին կոչում, գլուխը կախ, խղճմտանքով նայում էր ճամբարային տեսարանին: Մոտեցա նրան

և ճանաչեցի, հայրիկիս ծանոթներից էր: Մոտենալով քոմսեր էֆենդուն՝ հաց խնդրեցի: Նա իմացավ ում տղան եմ, գրպանից սև փող հանեց՝ ինձ տալու: Ես չվերցրեցի: Հինգ դուրուշանոցը ցույց տալով, խնդրեցի, որ թույլ տա հաց վերցնեմ: Զգացի նրա ցավակցական հայացքը և վստահորեն ասացի.

-Էֆենդի՛, ես Ղազարի տղան եմ, մայրս, քույրս ու եղբայրս քաղցած են:

Չավուշ Օսմանը ինձ իր մոտ կանչեց: Ես, պարիսպը մագցելով, վեր բարձրացա: Իրենց հետ խոսելով՝ դուրս եկա ճամբարից: Չորս ժանդարմների հետ գնացինք դեպի պահակակետը՝ կամրջի մյուս կողմը: Կամրջով անցնելիս լսեցի և տեսա սիրելի եղբորս, լսեցի նրա ձայնը, լալիս, վազում էր դես-դեն ու կանչում էր ինձ՝ Միհրա՛ն, Միհրա՛ն: Իսկ ես հացի կտորի հույսով գնում էի քոմսերի հետ: Ես հայտնեցի, որ հիմա հաց կրեմ: Ժանդարմները մտան պահակատուն, չավուշը ինձ սպասեցրեց դռան մոտ: Այդ պահին նկատեցի, որ քաղաքի կողմից գալիս էին յոթ-ութ ձիավոր ժանդարմներ: Լսեցի փոքրիկ եղբորս աղիտղորմ լացն ու կանչը.

-Միհրա՛ն, արի՛, Միհրա՛ն, արի՛:

Ձիավորները կամուրջն անցան և նրանցից մեկը եկավ պահակատուն և մի գրություն ներկայացնելով չավուշին՝ խնդրեց շտապեցնել: Չավուշը կարգադրեց իր ենթականերին դուրս գալ և բոլորը շարժվեցին դեպի ճամբար: Չավուշը մի պահ ինձ նայեց և դառնազին ասաց, որ հաց չունի.

-Օղլու՛/տղաս/, ես ոչինչ անել չեմ կարող,- և սկսեց իջնել՝ շտապելով դեպի պատրաստի թամբած ձիերը:

Ես մնացի մենակ՝ ճանապարհի վրա: Եղբորս լացակումած ձայնը ինձ կանչում էր, ուզում էի ետ գնալ, բայց հնարավոր չէր: Նայեցի նրան: Նա աղիտղորմ կանչում էր: Բայց ես ճամբարից դուրս էի, «ազատ»: Չեղբով արեցի եղբորս, ուզեցի հասկացնել, որ հաց եմ բերելու: Գլխիկոր հեռանալով՝ մտա քարե պատերի արանքը: Չավուշը անցավ կամուրջը, նկատեցի, որ նա ձիու վրա նստած, հայացքով մի քանի անգամ ինձ փնտրեց, բայց չտեսավ: Մի րոտ կտրատվում, ճմվում էր, բայց որոշեցի բարձրանալ, հաց ճարել:

Լուռ բարձրացա Արաբու կամրջից դեպի վեր՝ ուղղություն վերցնելով դեպի Ավելմեյդան հայոց թաղը: Լսեցի եղբորս քաղցր ձայնը: Վերևից նայելով տեսա նրան, մորս կողքին կանգնած՝ մատնացույց էր անում ինձ, ճչում, լալիս, կանչում՝ Միհրա՛ն, Միհրա՛ն: Ֆիզիկապես թույլ, հոգեպես ճնշված լինելով՝ ինչքան էլ որ ուզում էի արագ բարձրանալ, շուտ հասնել, հաց ճարել ու բերել, ոտքերս ինձ դավաճանեցին: Նորից ետ դառա, նայեցի. եղբայրս լալագին՝ ձեռքով-նոքով ինձ էր կանչում: Ուզեցի փակել աչքերս, ուզեցի վազել: Վերջին անգամ լսեցի սիրելի եղբորս ձայնը. «Միհրա՛ն, Միհրա՛ն», և վերջ:

Տարակուսանքի պահին լավեցին հրացանի կրակոցներ: Պահակներից ոմանք ինձ նկատել էին: Ես ճանապարհից բարձրացել էի մոտ 250-300 մ: Լսելով հրացանի գնդակների սուլոցները՝ պառկեցի և սողալով մտա մի մեծ ժայռի ետևը: Հրացանագրկերը դադարեցին: Լուռ պառկած էի այդ մեծ ապառաժի հետևում: Հեռու էի, չէի լսում եղբորս ձայնը: Խուսափում էի նայելուց, որ ինձ չտեսնեն և այս հոգետանջության մեջ նրիցեցի: Աչքերս բաց անե-

լով և ինձ մենակ զգալով՝ անև ու սարսափը ինձ պատեց: Բնագոյարար քիթս ու աչքերս տրորելով և ուշքի գալով՝ անմիջապես վազեցի ներքև՝ դեպի կամուրջը: Մոտ կես ժամ հետո կամրջի տակով մայելով ճամբարին, տեսա դատարկություն, մնացի ապշած: Չէր լսվում եղբորս քաղցր ձայնը, դատարկ էր ճամբարը, միայն կիսամեռածների մարմիններն էին դես-դեն ընկած: Կեսօր էր, ուրեմն ես քնել էի չորս-հինգ ժամ: Սթափվելով և զգալով ավելի դառնացած վիճակս՝ չհամբերեցի, բարձրացա ճանապարհի վրա և որոշեցի կամրջով վազել, հասնել եղբորս, մորս, բայց հնարավոր չեղավ: Ժանդարմները գնում-գալիս էին կամրջի երկու կողմերում: Դժբախտաբար չհաջողվեց: Այդ պահին լավեց մի քանի հրացանագրկ, և կամրջի մոտերքը հայտնվեցին մի քանի ժանդարմներ: Հազիվ կարողացա խուսափել, պառկած սողալով բարձրացա և ակնթարթորեն պահ մտա՝ կծկվելով այդ անհիշյալ ժայռ-քարի ետևում՝ դիտելով կամրջի մոտ գտնվող ժանդարմներին: Հազիվ էին նրանք քսանքսանիկնոց քայլ հեռացել կամրջի մոտից, իմ տեսադաշտը ստուգելով, բարձրացա դեպի Ավելմեյդան թաղի բարձունքը և հասնելով՝ կուչ եկա մեծ բլրածև ապառաժ քարի ետևում, որոշեցի մինչև մութն ընկնելը սպասել և գիշերով անցնել, գնալ հասնել մերոնց:

Պառկած ժայռի լանջին՝ դիտում էի դատարկ ճամբարը և պահակակետի երեք ժանդարմների շարժումները: Այդ օրերին թուրքական բանակը լքող արաբ զինվորների փախուստը մասսայական բնույթ էր կրում: Փախչողների՝ դասալիքների մեծ մասը, կամրջի վրայով պետք է անցնեին: Պահակակետը հսկում էր կամուրջը, դավաճան դասալիքներին բռնելու համար. հաճախ արյունահեղ ընդհարումներ էին տեղի ունենում: Կծկված ժայռին՝ նայում էի կամրջին: Սղեղի կողմից գալիս էին էշերները՝⁸ թուրքական քայքայված բանակը համալրելու: Ինձ կամրջով կամ գետով անցնելու ոչ մի հնարավորություն չկար, հետևաբար, որոշեցի երեկոյան, գիշերային խավարում, կամուրջն անցնելու փորձ անել: Ինքս ինձ մեղադրում էի հարազատներիցս բաժանվելու համար, սիրելի եղբորս կարոտը սեղմում էր սիրտս: Մղկտում, լուռ լալիս, հեկեկում և թուլանալով՝ պառկում էի ժայռի ստորոտին, նիքում, քնում, ինչ-որ աղմուկից արթնանում էի: Աստղերը փայլում էին երկնքում: Բնից սթափվելով՝ նայում, դիտում էի շրջապատս. գորքերի շարժումը շարունակվում էր: Փորձերս ապարդյուն անցան: Հույսս կտրելով կամրջից՝ ստիպված եղա օգտվել գիշերային խավարից, դարձի վեր բարձրանալով հասա Ավելմեյդան թաղը, ուզեցի ապաստանել հայերի դատարկ տներում, բայց միաքս փոխեցի, քանի որ մեր թաղը ինձ ավելի ծանոթ էր: Մի ամիս առաջ փողոցներում երեխաների, պատանիների, մարդկանց եռուզեռ էր, իսկ հիմա միայն շների հաչոցն ու վնգստոցը, ոչ մի շարժում, ոչ մի ձայն: Գիշերվա մթին մտնում էի դատարկ տները, դես-դեն հաց ման գալիս: Տնից տուն, փողոցից փողոց ման գալով՝ ուղղություն վերցրեցի դեպի մեր թաղը:

Կեսգիշեր էր, գաղտագողի անցա փողոց առ փողոց, նեղ փողոցներով մտնեցա Ամերիկյան հյուպատոսարանին, ուզեցի մոտենալ դարպասին և հանկարծ նկատեցի երկու զինվորների, որոնք ծխելով՝ պահակություն էին

անում: Ուշադրությամբ թեքվելով՝ դիմացի փողոցով հասա Ս. Գևորգ եկեղեցուն, որը երկու մեծ ու հեռավոր թաղերի կենտրոնն էր: Մոտեցա եկեղեցուն, ձայներ լսելով հեռացա և շարունակեցի ճանապարհս: Անցնում էի Ս. Գևորգ եկեղեցու գերեզմանների կողքով, հիշեցի պասախ գերեզմանը, երևեկ տվեցի նրան: Հիշեցի հորս ու նրա խոսքերը. «Կովկը շնորհք է, ով շուտ խփեց ու փախավ, դոչսխություն է»: Մի քանի րոպե գերեզմանաքարին նստելուց հետո՝ վերկացա և շարունակեցի ճանապարհս՝ դեպի Ծապրկոտի թաղը՝ մեր թաղը: Այգու կողմից՝ լուսամուտից մտա Գարաօղլյանների տուն: Չմայած անկողիները փռած էին, բայց դատարկություն էր: Անցա բոնրատուն, օգտվեցի միայն հացից, պուտուկներում եղած ճաշը թթվել էր, բորբոսնել: Պատկել էի փափուկ անկողնում, ուզում էի քնել, բայց չէի կարող, եղբորս ձայնը, եղբորս կանչը ինձ խեղդում էր: Հոգնածությունից քնեցի:

Շների հաչոցն ու վնգստոցն ինձ արթնացրեց: Առավոտ էր, լուսաբաց: Վերկացա, լուսամուտից նայեցի փողոց, ոչ մի անցուղարձ: Արդեն մի օր է, ինչ ես բաժանվել էի իմ հարազատներից: Ինձ տանջում էր սիրելի եղբայրս՝ Մակիչը, նրա քաղցր ձայնը կանչում էր՝ Միհրա՛ն, Միհրա՛ն: Ինձ ձգում էր մեր տունը. չէի պատկերացնում, որ դատարկ էր, ուզում էի գնալ, մտնել, տեսնել, կարոտս առնել: Այգու կողմի լուսամուտից ստուգելով և համոզվելով, որ վտանգ չկա, այգիների միջով անցա դեպի պասպոնցս տունը: Անցնում էի լուռումուռ տների տանիքներով, տեսնում այգիների պտուղներով լիքը ծառերը՝ կեռասը թորչմած, ծիրանը հասած, խնձորենին գլուխը խոնարհած: Երբեմնի ինձ հրապուրող ծառերը այդ օրը ինձ երևացին սգի մեջ, լուռ ու թախծոտ լաց էին լինում՝ փսփսալով իրար հետ: Նայում էի սառած աչքերով, հուզվում և ինքնակորույս շարժվում, բնագոյաբար գնում, թե ո՞ր, ինքս էլ չգիտեի: Հաճախ էի հանդիպում դիակների՝ գայլերի ու շների կողմից այլանդակված և բզկտված:

Լուսադեմին հասա պասպոնցս տուն: Ամեն ինչ տակնուվրա էր արված, բայց փողերի տեղը չէին գտել: Դռները բաց էր, շարժական գույքը տարել էին մոտակա թուրք հարևանները, բայց գաղտնի պահոցի պատը չէին իմացել: Դժբախտ քեռիս իր ունեցած հարստությունը թաքցրել էր թոնրատանը կից հինավուրց մաղարայի մեջ և դուռը շարել էր ու ծեփել: Մոտ մի ամիս առաջ էր, որ լուսամուտից նայում էի դարբին Մամփրեի վառված տանը: Ցերեկը մնացի լուսամուտին կոթնած և երեկոյան, այգիներով անցնելով՝ կես գիշերին հասա հորեղբորս տուն: Դուռը բաց էր: Ոչ մի բանի ձեռք չէր տրված: Շների հաչոցից կասկածելով՝ դուրս եկա բակ և բարձրացա թթի ծառը: Շների ռհմակը ծառը շրջապատեց: Մեր հարևանների շներն էին, որոնք սովածությունից դիակներ էին ուտում և հարձակվում՝ իրենց հետապնդողներին բզկտելու: Շների հաչոցը ինձ սքափեցրեց, ծառի վրայից նկատեցի երկու ժանդարմների, որոնք դեպի վերև էին բարձրանում: Կանչեցի շներին: Հորեղբորս Արաք շունը կաղալով գլուխը վեր բարձրացնելով՝ կաղկանձեց, մյուսները հարձակվեցին մոտեցող ժանդարմների վրա: Օգտվելով առիթից՝ ակնբարոքորեն ծառից իջնելով, վազեցի դեպի վերև և կոչ եկա Գարաքանչալյանների տան անկյունում: Հա-

մոզվելով, որ ո՛չ շները, ո՛չ մարդիկ ինձ չէին նկատել, մոտեցա լուսամուտին և սկսեցի դիտել շների ու ժանդարմների պայքարը:

Երեկոյան գնացի Սարոյենց այգին, այնտեղից բարձրացա ջաղացպան Ասպատուրի այգին: Դարպասը պինդ փակած էր, բակում՝ ծառերի վրա, հավերը կլչկացին: Մոտեցա այգու պարսպին և մազկցելով բարձրացա: Տեսա մի փոքր տղայի կիսամերկ մարմին՝ սևացած, ուռած: Պատից թռնելով՝ մոտեցա նրան ու այս պահին ակամա, ուղղակի հիպնոզացած, կանգնեցի տղայի դիակի մոտ: Նա ընկած էր իրենց տան բակում. գլխի մազերը՝ խուճուճակ, շեկլիկ, դեմքը՝ գերող, այրող, հասակը՝ մոտ վեց տարեկան, աչքերը փակ, մի թևը գլխի տակ՝ պառկած էր: Օ՛հ, ինչքան նման էր իմ եղբորը՝ Մակիչին, ուզեցի գրկել, բայց մարմինը հոտած էր: Նրա մարմինով հրապուրված՝ մի րոպե ինձ թված, թե եղբայրս էր: Դչալով ընկա վրան, գրկեցի չոր գլուխը, համբուրեցի: Հանկարծ ես ինձ զգացի երազի մեջ. եղբորս գրկած՝ միօրյա բացակայության կարոտն էի առնում: Այս մեկամաղձային վիճակում, երեխային կրծքիս սեղմած, հանկարծ մի ձայն լսեցի: Չեռքերով փորփրեցի գետինը, այլանդակված մարմինը հողով, տերևներով ծածկեցի և քարացած կանգնած լուռ նայեցի: Սարսափած թողեցի «եղբորս» գերեզմանը և երկյուղով հետևեցի ձայնին: Այդ պահին ինձ գրկեց մի անձնավորություն՝ կանացի ձեռքերով մի հուժկու մարդ, առանց մի խոսքի տարավ մոտ հինգ քայլ հեռու գտնվող հարևան տան ներքնահարկը: Սառան էր:

Լվալով ձեռքերս, երեսս ու գլուխս, սիրալիք հարցրեց իմ փախուստի մասին, թե որտեղի՞ց էի եկել: Մենք իրար հեռվից գիտեինք: Նա Արաքու կամրջում մորիցս իմացել էր մեր սարը բարձրանալու և անհույս վերադարձի մասին: Ես պատմեցի նրան և խնդրեցի, որ թույլ տա երեկոյան գնամ երեխային, որ եղբորս շատ նման էր, հողով ծածկեմ: Անուսն տալով՝ նա պինդ գրկեց ինձ ու տխուր ասաց, որ գիշերը միասին կթաղենք: Միասին հաց ուտելուց հետո, ինձ քնեցրեց: Նա ուշադիր հետևում էր ամեն մի շուկի, անընդհատ լուսամուտից լուսամուտ մոտենալով դիտում, հետևում: Ուշ երեկոյան՝ մոտ երեք ժամ քնելով, շուկներ լսելով արթնացա և սկսեցի խորամանկորեն դիտել նրան: Այս մարդը, որ մի քանի ժամ առաջ ինձ գրկելով բակից տուն քերեց, անդադար գործում էր իր խորհրդավոր մենակության մեջ: Այդ ժամանակվա ընթացքում նա ինձ համար կարել էր թուրքական՝ տանկական ձևի վարտիք /թումբան, շալվար/ և իշիկ /պլուզ/, նա փոխեց մինչ այդ հագած ու պահած հորս գլխարկը: Հագցնելով ինձ՝ մայրական սրտով համբուրեց:

Մենք գտնվում էինք այգիներով ու տներով շրջապատված Մոտոյենց⁹⁹ Մանուկի մոտ տասներկու սենյակներից բաղկացած տանը: Տան մի մասը երկհարկանի, գաղտնի անցքերով, միջանցքներով յոթ-ութ սենյակներից էր բաղկացած և պատկանում էր ոսկերիչ Գևորգ աղային: Այդ տունը մեր թաղի խորքում, բարձունքին, սարի լանջի մոտ էր գտնվում, գերծ էր թալանչի թուրքերից և ժանդարմների հսկողությունից, քանի որ թաղամասը ոչ մի կասկած չէր հարուցել: Ես նրան տեսա որպես տղամարդ, բայց երեկոյան, երբ նա ինձ տարավ մի ուրիշ սենյակ և ասաց, որ մինչև կեսգիշեր պետք է քնենք, ես նկա-

տեցի, որ նա կին էր: Մենք պառկեցինք միասին մի անկողնում: Նա իմ անունը տվեց և ավելի հպվելով ինձ՝ գրկեց, համբուրեց և ասեց, որ քնեմ: Կարծելով, որ ես քնած էի՝ այս կինը վեր կացավ կեսգիշերին մոտ, նավթի ճրագը վառելով, հագավ կանացի շորեր՝ թուրքական տարագ, ատրճանակը գրպանը դրեց, մի քանի փամփուշտ՝ մյուս գրպանը, ապա կապոցի մեջ դրեց մի գլխարկ, շավար ու պիջակ, թուրք կնոջ նման չաղրայով փաթաթվեց և ուզեց դուրս գալ: Ես չհամբերեցի, վեր բռա տեղիցս: Տեսնելով ինձ՝ հետ եկավ, թե՛ դու քնիր մինչև իմ գալը, ապա մոտեցավ ու հանձնարարեց լուսամուտի մոտ սպասել մինչև իր վերադարձը: Ես հանդգնեցի: Անունս տալով ասաց.

-Ես իջնելու եմ գերեզմանները, այնտեղ մեկին եմ սպասում, ուշացել է:

Հակառակ նրա ցանկության՝ առանց խոսքի հագնվեցի, մոտեցա նրան և պնդեցի, որ միասին ենք գնալու: Չեղբը թևիս դնելով՝ ահեղ ցասումով զգուշացրեց, որ կարող է կովի բռնվենք ժանդարմների հետ: Գուշակելով այդ անվորդով հայացքը և վճռականությունը՝ քաջալերվեցի և ուզեցի իր մոտ եղած ատրճանակներից մեկը: Մի պահ շուտ եկավ դեպի ինձ, խորասուզված հայացքով կշռադատելով՝ նա միայն հարցրեց.«Կարո՞ղ ես կրակել»: Ես գլխի շարժումով պատասխանեցի: Ներս գնաց, մեկ-երկու թուփ անհետանալուց հետո՝ բերեց մի փոքր ատրճանակ /Բրավինկ/ տասնչորս-տասնհինգ փամփուշտով: Ես իր ներկայությամբ յոթ փամփուշտը տեղադրեցի և մնացածը գրպանս լցրեցի: Միասին շարժվեցինք: Ճանապարհին իջնելիս ասաց.

-Եթե ժանդարմներ պատահեն, աշխատիր խուսափել, չերևալ, այս մոտիկ տների փողոցներում նրանց կասկածի տակ չգցենք: Կարելի է հետապնդել մինչև թուրքի գոռները /գերեզմաններ/, որովհետև, երկու կողմներից էլ որ նրանք գան, վերջը գոռներով են անցնելու:

Լուսամուտից այգուց այգի իջանք, հասանք գերեզմանների մոտ՝ Մարոյենց տուն: Դիմացը մեծ գերեզմանների դարավոր թթի ծառն էր: Մարոյենց տան աստիճաններով իջնելով՝ անցանք ճանապարհը և մտանք գերեզմանների արանքը: Երկու-երեք հարյուր մետր հեռավորության վրա թուրքերի թաղերն էին, գերեզմաններից ներքև՝ թուրքերի գերեզմանոցը /գոռները/: Նա շարունակ նայում էր դեպի թուրքերի թաղը: Ես, նրան մորթուր ասելով, ուզեցի իմանալ մեր անելիքը: Համբերությունս հատած հարցրի.-

Մորքու՛ր, ու՞մն ենք սպասում, ի՞նչ ենք անելու:

Նա կարճ պատասխանեց, ձեռքով ցույց տալով.

-Այս կողմից՝ թուրքի թաղից, երկու կին պետք է գա:

Նա ինձ ապապրեց պառկել քարերի արանքը.

-Դու մոտիկ այս գերեզմանների արանքը, սպասիր,-իսկ ինքը կուզեկուզ քարերի արանքով հեռացավ ինձնից՝ մոտենալով թուրքի թաղին: Մենք հեռացանք իրարմե մոտ հիսուն քայլ:

Մութ խավար էր, քաղցամայի գիշեր: Տիրում էր անդորր, լռություն: Երկնքում աստղերը պեծպծում էին, փայլփլում ու ժպտում, իսկ ներքևում՝ մեզ մոտ, տաղտկալի ու խավար գիշեր էր:

Վայրկյանները, թուպները անցնում էին, ինձ թվում էր, օրեր էին անց-

նում: Հետևեցի մորաքրոջ շարժումներին, նայեցի մորաքրոջը և նկատեցի. ինձ ձեռքով զգուշացրեց, որ պառկեմ: Նայեցի հակառակ կողմը: Լսվեցին ոտնաձայներ, զարտագողի նայեցի: Ճանապարհին խավարում երևացին երեք խրտվիլակներ՝ սովերներ: Ջզացի, որ մորքուրը նրանց ավելի շուտ էր նկատել: Նորից պառկեցի գերեզմանաքարերի միջև, սողալով մոտեցա մորքուրին, զգուշորեն նայեցի. մորքուրը չէր երևում: Ես սպասում էի մորաքրոջ հրամանին, որ կրակեմ: Ինձ, մորաքրոջը և շարժվող անձնավորություններին բաժանում էր 100-150մ եռանկյունի հեռավորություն: Ժանդարմներ էին: Ժանդարմները մոտեցան, նրանք իրար հետ խոսելով գնում էին՝ կատարելով գիշերային պահակություն: Ահա նրանք եկան, անցան երկու-երեք քայլ, ինձ շատ հարմար էր նրանց հետևից խփել, բայց ինչքան նայեցի՝ մորքուրը չերևաց: Ժանդարմները մոտ տասը քայլ հեռացել էին, երբ նկատեցի, որ թուրքի թաղից երեք հոգի մոտեցան մորաքրոջ կողմը: Նույնը նկատեցին ժանդարմները և զգուշության համար ձեռքերը մեկնեցին ատրճանակներից: Երևացող երեք ուրվականներից մեկը անմիջապես հետ գնաց, իսկ մյուսները, որոնք նկատել էին ժանդարմներին, նրանցից խուսափելու համար՝ թեքվեցին դեպի գերեզմանները: Լսեցի դեպի մորաքույրը գնացող երկու ժանդարմների գոռոցը.«Ո՞վ է այստեղ, ո՞վ եք»: Ոչ մի պատասխան: Ձեռքերը դեպի ատրճանակը տանելով՝ պոռացին՝ կանգնիր: Մորաքույրը, առանց հասպաղելու, մի ակնթարթ իր տեղից կանգնեց, բայց ոչ նախկին շորերով և մոտեցավ իրեն նկատող ու հետապնդող մարդկանց, որոնց ես մոտիկից տեսա: Երկու անձերը անհետացան գերեզմանաքարերի արանքում: Մորքուրը անդրդվելի կանգնեց: Ժանդարմները ատրճանակները ձեռքներին նորից գոռացին: Մորքուրը, մի ակնթարթ կանգնած մնալով, ձեռքը իմ կողմը պարզելով՝ պոռաց՝ անունս տալով.

-Միհրան, մի վախի՛ր, կրակիր,-և պառկեց:

Երկու ժանդարմները գերեզմանաքարերի վրայով մոտեցան մորաքրոջը, մյուսը՝ մեջտեղիցը, իմ կողմից եկավ և կողքիցս ուզում էր անցնել՝ ինձ չնկատելով: Պառկած տեղիցս վեր թռչելով և ծնկաչոք մոտենալով, կրակեցի՝ առաջին փամփուշտը արձակելով նրա մեջքին, նա ընկավ իմ կողքին: Մինչև նրանց ետ դառնալը՝ ես նորից պառկեցի քարերի արանքում: Այդ թուպին որոտաց մորաքրոջ ատրճանակը: Լսվեց ևս չորս կրակոց՝ ևս երկու գոհ: Կարծես թե ոչինչ չէր պատահել, նրանք երեքով մոտենում էին ինձ: Մորաքույրը, ինձ կանչելով, ասաց.

-Շուտ վազիր դեպի այգին և սպասիր մեզ:

Առանց խոսքի մենք շարժվեցինք դեպի վեր: Ես շարժվեցի դեպի գերեզմանների սզավոր մենավոր թթի ծառը՝ արկածախնդիր մորաքրոջը սպասելու: Հագիվ էի թիկնել ծերացած թթնուն և աչքերս հառել չորս կողմ, երբ հանկարծ նկատեցի երկու կանանց շտապողական մոտենալը: Նրանք կանչեցին՝ Սառա՛, և առանց նրան մոտենալու՝ եկան իմ կողմը: Սառան, բաժանվելով զնաց ժանդարմների կողմը, և առանց ժամանակ կորցնելու մոտենալով սալանվածներին՝ վերցրեց նրանց փամփուշտները և լուցկին վառելով՝ ստու-

զեց դեմքերը: Նա ճանաչեց այն քոմսերին, որն սպանել էր իր ամուսնուն: Մորաքույրը արագորեն մոտեցավ մեզ, և մենք՝ չորսով, նույն ճանապարհով գնացինք մեր իջևանը:

Մորաքույրը և այս երկու կանայք ճամբարից փախել էին երկու օր առաջ: Ինչպես պարզվեց, մորաքույրը՝ ինքը Սառան էր: Արաբու կամրջի ճամբարից, զետի միջով փախչելու ժամանակ պահակների հետ ունեցած ընդհարումից ազատվել էին տասներկու կին, որոնք, կրկին հանդիպելով Ավելմեյդան թաղի գիշերային պահակներին՝ զոհվել էին, նրանցից այս մի քանիսն էին հազիվ-հազ, զերմարդկային ճիգերով փախել ու ապաստանել վերոհիշյալ «ամրոցում»: Ապաստանելով այս դարավոր կառույցում՝ նրանք ուխտել էին՝ ինչքան հնարավոր է արագ վրեժ լուծել: Սառան ոգևորում էր ընկերուհիներին և նրանք երդվում էին իրենց զոհված զավակների արյունով վրեժ լուծել: Սառան կրկնում էր, որ միևնույն է, իրենց սպանելու են, փրկություն չկա, բայց պետք է սպանել, այո՛, սպանել, հետո սպանվել:

Մի օր առաջ Սառան, գիշերը ծպտված կերպով, գնացել էր իրենց վաղեմի ծանոթ հաջի¹⁰⁰ Նուսրուքի մոտ, նրան խոստանալով ամեն մի աջակցության համար յուրաքանչյուրից տասը ոսկի: Չնայած հաջին առարկել էր, Սառան նրան, հիսուն ոսկի միանվագ տալով, պայմանավորվել էր երկու օրվա ընթացքում ձեռք բերել թուրքական կանացի հագուստներ և այլ իրեր: Սառան նույն գիշերը վերադարձել էր, իսկ երկրորդ գիշերը երեքով էին գնացել: Հաջի Նուսրուքը, ըստ պայմանավորվածության, իրենց դիմավորել էր ախտառատա՛նը: Սառան, նորից քսան ոսկի տալով հաջուն, որ երկրորդ օրը կանանց ուղեկցի մինչև զերեզմանները, վերադարձել էր՝ սպասելով ընկերուհիների հետ զերեզմանոցում հաջորդ գիշերվա հանդիպմանը:

Մենք արդեն տեղավորվել էինք մեր կացարանում, որը ինչպես վերը նշեցի, Մոտեյ Մանուկի հնարարյան տունն էր: Այդ դեպքից հետո մենք գնացինք նույն տունը: Սառան ասաց, որ երկու օր մենք դուրսը չպետք է երևանք: Ինչպես սովորական հայկական օջախ, այդ տան մասունը լիքն էր սննդամթերքով: Ներքնահարկում կար ջրի հոր, որի ջուրը հողն խողովակով գալիս լցվում էր գուռը և այնտեղից հոսելով՝ գնում էր չգիտես թե ուր: Կանայք լողացան, ինձ էլ լողացրին: Կարծես ոչինչ չէր պատահել, պատրաստվեցինք քնելու: Խաղաղ, անդորր գիշեր էր, քնեցինք անկողիններում: Սառան անհանգիստ էր, անընդհատ դուրս-ներս էր անում: Համոզվելով, որ մենք քնած ենք, անցավ կողքի սենյակ, լամպը վառեց և սկսեց դեմքը ներկել:

* * *

Հաջորդ օրը Սառա մորաքույրը մեզ քաջալերեց կռվել:¹⁰¹ Նրա դրույթներն էին. «Սպանել և հետո սպանվել»: Խոսակցությունից պարզվեց, որ նա ճշտել և համոզվել էր, որ այդ օրը երեկոյան հյուսիսում էր ինչ-որ խորհրդակ-

ցություն էր տեղի ունենալու, որին մասնակցում էր Վանից գաղթած մի դայմակամ¹⁰² Մուլեյման էֆենդին, որը գոմերում վառել էր տվել Վանա լճի մերձակայքի՝ Դատվան, Կամախ և Պոռ հայոց գյուղերի բնակիչներին՝ կանանց, երեխաներին, ծերերին: Պարտվելով վանեցիներին՝ իր վրեժը լուծեց՝ կանանց ու երեխաներին մորթելով: Շատ երեխաների իր ձեռքով էր մորթել: Եվ Սառան հանկարծ պոռթկաց.«Նա հայի արյուն խմող է»: Երեկոյան Սառան սկսեց անցուդարձ անել, խոհում, մտածում էր՝ ինքն իր մեջ ինչ-որ ծրագիր մշակելով: Այդ հանդուգն կինը վախ, երկյուղ չունեց: Ուշ երեկոյան վեր կացավ և վերջապես դառնալով դեպի մեզ՝ ասաց.

-Մարթա՛, բարձրանա՛նք վերևի սենյակ,-իսկ մեզ, զգուշացնելով սպասել մինչև իր վերադարձը, մեզանից բաժանվելով՝ բարձրացավ և դուռը ծածկեց: Նրանք երկուսով գնացին:

Նանեն ու ես, այդպես էի կոչում երրորդ կնոջը, քանի որ նա մորս նման էր,¹⁰³ սպասողական վիճակում, մոլորվածի նման, տխրադեմ, լուռ ու անձայն իրար էինք նայում: Այլևս չկարողանալով համբերել՝ ես բարձրացա և սենյակի դուռը բանալով՝ տեսա Սառային՝ հայելու դեմ կանգնած, կերպարանափոխվելով: Նկատեցի հատակին թափված մագերես: Մառան ինձ նկատելով՝ համոզիչ ձայնով ասաց, որ ներքև իջնեմ: Ես մի պահ անհարմար զգացի, շուտ եկա և անցա կից սենյակի լուսամտի մոտ: Քիչ անց, ուռնածայն լսելով՝ նորից ներս մտա: Տեսա գեղեցիկ արտաքինով, սիրուն բեղերով, ֆեսը գլխին դրած Սառային՝ փոլիսի կոկիկ հագուստով, սենյակում անցուդարձ անելիս: Չարմանքով լարելով ուշադրությունս՝ հազիվ կարողացա համոզվել, որ փոլիսը Սառան էր: Սառան, ինձ տեսնելով, ժպտաց ու հարցրեց.«Միհրա՛ն, ինձ սազու՞մ է», - և նորից սկսեց անցուդարձ անել, երկու-երեք անգամ գնաց-եկավ սենյակում և լամպը մարելով՝ դուրս եկավ:

Վերջացած համարելով իր գործը՝ կանչեց Նանեին և ողջագուրվելով՝ ուզեց դուրս գալ: Մինչ նրա կերպարանափոխվելը ես հագել էի իմ նոր շորերը և հետևեցի նրան: Պոռթկալով հայտնեցի, որ ես էլ եմ իր հետ գալու: Նա կտրուկ մերժեց, թե վտանգավոր է, ինքը կարող է ետ չվերադառնալ: Այս խոսքը ինձ շատ վիրավորեց, և ես երեկոյան հայտնեցի, որ անպայման իր հետ կգնամ: Նանեն նույնպես հավաստեց, որ մենակ չգնա: Այս հանդուգն կինը առնական քայլերով սկսեց անցուդարձ անել, մի քանի անգամ մոտենալով հայելուն՝ ինքն իրեն էր դիտում, ուղղում էր ֆեսը, կողքից կախված սուրը, շոյում բեղերը: Սառան դարձավ դեպի կանայք և հուզված ասաց.

-Ես գնում եմ սպանելու և կարող է սպանվեմ, դա իմ փույթը չէ, դուք չճանաք մեր ուխտը,- և նորից փաթաթվելով՝ լուռ բաժանվեցինք:

Այս երեք կանայք դեռևս ճամբարում և հավաքման կետերում էին ծանոթացել, և, շնորհիվ Սառայի համոզիչ խոսքերի, նրանք երդվել էին իրենց երեխաների, հարազատների անունով, ուխտել էին սպանել, հետո սպանվել: Գամբարում էլ բոլորը խոսում էին Վանից¹⁰⁴ եկած դայմակամի բարբարոսության մասին: Նրա պահանջով ու ներկայությամբ Դատվան,¹⁰⁵ Փախչեմ,¹⁰⁶ Պոռ, Կամախ¹⁰⁷ գյուղերի կանանց, երեխաներին ու ծերերին հավաքել, կենտ-

բանացրել էին մի տան մեջ և սրախողխող անելով՝ այրել, վառել: Այո՛, նրա անունը սարսափեցնում էր մեզ բոլորիս: Չհագեցնալով հազարավոր կանանց ու երեխաների արյունը թափելուց, նրան էին հանձնարարել Արաբու կամրջի գաղութի՝ մահվան ճամբարի բնաջնջումը, որը կատարեց մի քանի ժամվա ընթացքում, տեղափոխելով մոտ մեկ կմ հեռավորության վրա՝ մոտակա սարերի արանքում, կենդանի-կենդանի հրելով ձորն ի վար, շատերին կիսամեռ՝ իրար վրա բախված թողնելով: Այո՛, նրա դաժան գոհը դարձան մայրս, քույրս, սիրելի եղբայրս, որը մինչև հիմա կանչում է. «Միհրա՛ն, Միհրա՛ն»:

Մառան, մինչ իմ գալը, երեք բախտակից ընկերուհիների հետ ռիսկի գնալով, դիմել էր հաջի Մուլեյմանի օգնությանը՝ խոստանալով թեկուզ ֆեսով լիքը ոսկի: Մառային հաջողվեց հաջի Մուլեյմանից տեղեկանալ դայմակամի բնակարանի մասին և այլ մանրամասնություններ: Երեք կանայք իրենք-իրենց քննել, որոշել էին իրենց անելիքը, ինձանից գաղտնի, գուցե և, խնայելով իմ կյանքը, բայց, բարեբախտաբար, ինձ հաջողվեց մասնակցել Մառայի դիվային մտահղացումների իրականացմանը: Վանից եկած դայմակամը /հրամանատար/ ապրում էր հաջի Մուլեյմանի տանը:

Ես հպարտացա, երբ լսեցի նրա կտրուկ համաձայնությունը. «Լա՛վ, միասին կզնանք»: Անմիջապես հագնելով նոր շորերը՝ պատրաստվեցիք դուրս գալ: Նախքան փողոց դուրս գալը, նա շոշափեց իրեն, հետո դուրս եկանք բակ: Տճից դուրս գալիս, լսելով իմ ոտնաձայները ետ նայեց: «Մառա՛, ես եմ»: Նա խոհեմաբար լռեց, ձեռքը դրեց գլխիս ու ասաց.

Ես պետք է գնամ հաջի Մուլեյմանի մոտ, պետք է անցնենք թուրքական քաղերով:

Տղամարդու նման նա հանեց արծաթյա «Սարկիսով»¹⁰⁸ ժամացույցը և լուսնյակի լույսով նայեց.

-Ժամը ինն է, նրանք *մեջլիսից* դուրս կգան մոտավորապես ժամը ինն անց կես կամ տասին:

Համարձակ քայլերով գերեզմանների ճամփով դեպի ներքև իջնելով՝ հանդիպեցիք կամրջի վրայով անցնող թուրք մուհաճիբներին՝ գաղթականներ, որոնք փոխսին տեսնելով՝ մոտեցան օգնություն աղերսելու: Մառան գուսպ և անխոս անցավ այդ անջրպետը: Անցանք կամուրջը և Կարմրակի տակի գլխավոր փողոցով գնացինք դեպի *հյուքյումեք*: Բարձրանալով և հրապարակ՝ *կոկնեյալ* հասնելով՝ թեքվեցիք և մոտեցանք Գոմաց թաղ տանող ճանապարհին: Հետախուզելով մեր շրջապատը՝ նկատեցիք մի այգեպանի, որը ոտքերը քշտած, բոբիկ, բահը՝ ուսին այգին էր ջրում: Մինչ այդ ոչ ոք չհանդիպեց: Մեզ տեսնելով սալամ /ողջույն/ տվեց, նայեց և դողողալով առվի ջուրը սկսեց շուռ տալ, խղճուկը վախեցավ դիտողությունից, կարծես հանցանք էր գործել: Ուշադրություն չդարձնելով՝ մենք շրջվեցիք ու հետևի նեղ փողանով մոտեցանք այգու անկյունին, որտեղից լավ երևում էր հրապարակի շարժումը՝ երթուգալը: Մառան մի քանի քայլ առաջ շարժվելով՝ կանգնեց, գրպանից մի սիգարեթ հանեց և լուցկին վառելով՝ թեքվեց սիգարեթը վառելու՝ ուշադրությունը քեռեղելով հյուքյումեքից դուրս եկող գնացողներին, որոնք հրա-

պարակի կեսից սկսեցին երկու-երեք հոգով շարժվել տարբեր ուղղություններով՝ դեպի իրենց տները:

Ղայմակամը երկու հոգով թեքվեց հաջի Մուլեյմանի տան ճանապարհով: Մենք, խույս տալով, անցանք կողքի նեղ փողոցը և թուրքերի տների կողքով ու բակերով գնացինք հաջի Մուլեյմանի բակը: Մառան ինձ զգուշացրեց թաքնվել ծառի ետևում և զգաստ մնալ: Մառան հանգիստ քայլերով շրջեց տան և այգու շուրջը և ինձ նայելով՝ մատով ցույց տվեց անցնել այգու պատի անկյունը: Ինքը հայաթից դուրս եկավ, անցավ հարևան տան ետևը, թաքնվեց: Տաս րոպեից ուրվագծվեցին երեք ստվերներ: Դեպի մեր կողմը գալիս էին երեք հոգի՝ մեկը դայմակամն էր, մյուսները անծանոթ զինվորներ էին: Մոտենալով հաջի Մուլեյմանի տանը, դայմակամը ուղեկցող զինվորներին բարի գիշեր մաղթելով՝ բաժանվեց նրանցից: Երկուսը հետ գնացին: Ղայմակամը արագ-արագ քայլերով շտապեց դեպի տուն՝ Մառային հանդիպելու: Մոտ հարյուր մետր էր հեռու Մառան, որի սիրտը բաբախում էր ինչպես մի հնոց, աչքերը կայծկլտում էին: Նա անմիջապես քայլեց դեպի դարպասը և պոռաց. «*Էֆենդի՛, պուռ*»: Ղայմակամը, տեսնելով փոխսին՝ Մառային, շփոթվեց՝ կարծելով, թե իր ուղեկիցներն էին, գնաց Մառայի կողմը: Մառան հետադարձ հիմնգերոդ քայլին դեմ առ դեմ կանգնելով՝ ձայնեց՝ *ձֆենդի՛*, և երեք կրակոցով պսակեց դայմակամին:

Ես հետևում էի Մառային: Նա առանց ձայնի՝ ինձ ձեռքով կանչեց և գնալու նշան արեց: Ես հետևեցի նրան: Մենք շատ հանգիստ գնացինք դայմակամի եկած ճամփով, նկատեցիք դայմակամին ուղեկցողներին, որոնք գնացին իրենց ճանապարհով, իսկ մենք մեր եկած ճամփով թեքվեցիք դեպի Ծապրկորի թաղը և գնացինք մեր տուն: Տուն հասնելով՝ Մառան, նայեց ժամացույցին, երկու ժամ էր տևել մեր բացակայելը. երկու ընկերուհիները խոր քնի մեջ էին: Մառան մտնելով իր սենյակը՝ փոխեց հագուստը, մոտեցավ ինձ, ջերմ համբուրեց: Քնեցիք: Առավոտյան երկու կանանց՝ Մարթային և Ջանոյին ուղարկեց հաջի Մուլեյմանի տունը, նրանց սպասելու էինք երեկոյան մրենլիս: Մառայի հետ նստած էինք թախտին: Նա ինչ-որ դեղորայքի, ներկերի փաթեթներով էր զբաղված: Լուսամուտից գաղտագողի նայում էի դուրս՝ դեպի դեմի այգիները, ծառերին, ամեն ծակ ու ծուկ: Ոչ մի շարժում, անդորություն է տիրում: Հանկարծ ինչ-որ ձայներ լսվեցին, իսկույն մոտեցա Մառային, հայտնեցի: Մառան մի երկու վայրկյան ուշիուշով հետևելով՝ ծպտաց և ասաց, որ ծառերի վրա թառած հավերն են կչկչում կողքի տան բակերում և շուռ գալով դեպի ինձ՝ խնդրեց անմիջապես դրանց վերացնել, քանի որ դրանք վտանգավոր էին, կարող էին գրավել ասքյարների ուշադրությունը:

Ինձ ձգում էր մեր տունը: Մեր լուսամուտից մոտ 150-250 մ հեռավորության վրա՝ ներքևում մեր տունն էր, ուզում էի գնալ տեսնել, խմել մեր տան դիմացի Լոռոյ աղբյուրից: Մի պահ ինձ թվաց, թե ծնողներս տանը սպասում էին, լսում էի սիրելի եղբորս լացակումած ձայնը, որը կանչում էր, հալածում. «Միհրա՛ն, Միհրա՛ն», և այդ պահի ազդեցության ներշնչումով՝ վազքով իջա այգի, պատից ցատկելու պահին մի հուժկու ձեռք թիկունքիս հավելով հետ քաշեց:

Մառան էր: Նստեցինք մի դարավոր քթնու տակ՝ լուռ ու մուգ: Մառան չքողեց, բացատրելով, թե մեր տունը Լոռոյ աղբյուրի կուլուխի մոտն է, հարևանները թուրքեր են, ինձ կտեսնեն, կճանաչեն, իսկույն կրոնեն: Իրոք, որ այդպես էր, բայց չէ որ ես մանկությանս օրերից խաղացել էի թուրք երեխաների հետ, շատ անգամ մի պնակից էինք կերել: Մեր ծնողները բարիտրացիական, լավ վերաբերմունք ունեին: Կսկծալի /դառը/ մտորումների, հիշողությունների մեջ ընկղմված՝ հիշեցի ծուռ Մոնյին: Չնայած նա բեղով, փոքր մորուս ուներ, բայց միշտ սիրալիք էր մեզ՝ երեխաներիս հետ, մեզ հետ խաղ էր անում, խոսում էր հայերեն, քաղցած լինելիս հաց էր ուզում և գրեթե միշտ սնվում էր հայ հարևանների մոտ: Ես նկատել էի, որ հայերին տներից տանելիս նա դիմադրում էր, կռվում, քարով խփում զարթիաներին:

Հանկարծ Մառան ժայթքեց և ինձ պինդ գրկելով՝ սեղմեց իրեն ու հորդառատ արցունքներով հեկեկալով խոր վստահությամբ ասաց.

-Վեր կաց, Միհրան, արցունքն ու կարոտը ոչինչ չեն վճռում: Չեր երբեմնի «բարի» թուրք դրացիներն են ձեր տունը թալանել, ուրախացել. նրանք միայն մեր հյուրասիրությունն ու փողն են սիրել:

Մառային հայտնեցի մեր տունը գնալու ցանկությունս: Կարոտից մի այնպիսի պահանջ զգացի տեսնելու այդքան մոտիկ և անչափ հեռու մեր տունը. այդ պահին երևակայությունս պատկերացրեց թաղի տղաներին, որոնց մեծ մասը թուրքեր էին, ինչքան սիրալիք էինք, խաղում էինք, կռվում, վիճում, միասին ուրախանում: Մառան, կռահելով իմ մտքերը, ձեռքը մեկնելով ինձ, քաշեց դեպի իրեն, իր մեղմ գորովալի աչքերով կաշկանդեց ինձ, նստեցրեց կողքին և գլուխս շոյելով՝ ասաց.«Բնի՛ր, հանգստացի՛ր», և նորից կրկնեց.«Սպանի՛ր, որ չսպանվե՛ս»: Այս խոսքերը վաղուց էին թափանցել ուղեղս, իսկ հիմա նրանց ազդեցությամբ, գլուխս Մառայի ծնկին դրած, նիքհեցի: Արթնացա, երեկ էր: Նայեցի կողքերս՝ Մառան չկար, ինքս զինքս մեղադրելով խորը քնելու համար, իսկույն տուն մտա, կամացուկ մոտեցա իր սենյակին, դռան արանքից նկատեցի, որ հայելու դիմ նստած մազերն էր կարգի բերում,¹⁰⁹ քթի տակ բեխեր կայցնում /նա արգելել էր իր սենյակ մտնել/: Վեր կենալով՝ հասակով մեկ կանգնեց հայելու դիմաց՝ հասարակ ասքյարի շորեր հագած, գլխին մի հին ֆես դրած: Կողքի պահարանի դարակից հանեց ասորճանակը, ստուգեց, փամփուշտավորեց և մի քանի հատ փամփուշտ էլ գրպանը դրեց: Ըռու գալով դեպի դուռը՝ ինձ նկատեց, ես սևկվեցի: Նկատելով իմ շփոթվածությունը՝ քնքշաբար շոյեց գլուխս, ասելով.«Ծա՛տ անհանգիստ ու հետաքրքրասեր տղա ես»:

Մութն ընկել էր, աստղերը փայլատակում էին: Մեր որոշման համաձայն՝ ես պետք է գնայի մեր տան կողմը, իսկ Մառան պետք է դիմավորեր ընկերուհիներին: Բաժանվելիս ինձ հիշեցրեց հավերի մասին: Տնից դուրս եկա և պատից պատ մագլցելով՝ անցա բակից բակ: Հարևան տան բակի ծառերի վրա թառած անտեր, քնաթաթախ հավերին բռնեցի ու տոպրակի մեջ տեղավորելով՝ շալակած, հնարավորին չափ արագորեն բերի և տոպրակը շուռ տվի թոնիքի մեջ ու ծածկեցի բերանը: Մոտեցա Մառային, նա քսակով փող տվեց և

կրկին հանձնարարությունը հիշեցնելով զգուշացրեց.«Կողմնակի անչանց, մեր թաղի ծանոթներին չհանդիպել»: Ուրախանալով, որ տուն եմ գնալու՝ ինձ կարգի բերեցի, պայմանավորվեցի վերադառնալ հաջորդ երեկոյան, վերցրի Մառայի տված քսան ոսկին, մքնաղին դուրս եկա և ուղևորվեցի մեր տան կողմը: Մազնիսական ուժը ինձ ձգում էր դեպի մեր տունը: Հասնելով հորեղբորս տուն՝ ուզեցի ներս մտնել: Դուռը բաց էր, ներս մտա: Անկողիններն ու կահկարասին տարել էին, իրերի մեծ մասը չկար, մնացածը թափափված էր: Գնացի հորեղբորս դիակի մոտ: Հորեղբորս դիակը տեսնելով՝ մոտեցա. շները բզկտել էին: Արաբ անունով շունը կողքին պառկած՝ ինձ տեսնելով աղիտորմ կլանչեց, գլուխը բարձրացրեց ու լռեց: Տեսարանը զարհուրելի էր: Ես իմ սիրելի հորեղբորը չկարողացա համբուրել: Դիակը որդնել էր: Գնացի մեր տան կողմ, մտա մեր բակը, մեր տան դուռը փակ էր: Նեղ լուսամուտի ճաղերից ներս մտա մեր թուրք հարևանի ներքնահարկը՝ մառանը և մինչ լուսանալը մնացի այնտեղ:

Առավոտյան նկատեցի, որ մեր տանը բնակվել էին, մեր ներքնահարկի թուրք հարևանները՝ Եվա բաջին /Եվա քույրիկ/ և իր երկու տղաները: Եվա բաջին մեզ շատ էր սիրում, մեզ հետ շատ մոտ էր և անբաժան մեր սեղանից. վերջին նեղ օրերին օգնում, նախազգուշացնում էր մեզ: Նկատելով Եվա բաջուն՝ ես թաքստոցից դուրս եկա, վազեցի և գրկեցի նրան: Ինչպիսի՛ սիրով, զգվանքով փաթաթվեց նա իմ վզով և ջերմորեն համբուրեց, ուրախությունից ինձ գրկեց և ներս տարավ: Չեռքիցս քաշելով մտանք «մեր» տունը, նա անմիջապես ուտելիք բերեց և նայելով դեմքիս՝ զարմացավ, որ ես լավ էի հագնված, թուրքական տարագով էի: Կողքիս նստելով՝ ստիպեց ինձ ուտել: Դաշելիս ներս մտան Եվայի երկու տղաները: Մեկը զինվորական զգեստով էր, ինձ նկատելով իրենց մոր կողքին, հակառակ իմ կարոտագին սպասումի, կատաղեց և՛ գլավուր օղի, ասելով, խանչալը քաշած՝ հարձակվեց ինձ վրա:

Ես երբեք չէի սպասում այս անակնկալին, որ իմ նախկին խաղընկերը, ում հետ բազում անգամ ճաշել, ման եկել, խաղացել էի, այժմ հանկարծ քշմանացել էր: Չէ որ ինքը՝ Հասանը,¹¹⁰ մի քանի անգամ, սեփական օժանդակությամբ հորեղբորս կնոջը ուղեկցել էր՝ ուտելիք տանելով հորս և հորեղբորս, շատ անգամներ նրանք մեզ պաշտպանել էին վերջին դեպքերի պատահարներից: Այդ պահին Եվա բաջին րդավելով՝ Միհրա՛ն, ընկավ ինձ վրա, փաթաթվեց ինձ և սպառնալից աչքերով Հասանին նայելով՝ մեկ ձեռքով խփեց հարձակվող տղային, հրեց ինձ և ճանկռտելով տղայի երեսը՝ ինձ էր պաշտպանում: Մյուս տղան պռռաց ինձ վրա, թե դուրս կորիր: Տեսնելով մոր ու որդու կռիվը՝ մի պահ շփոթվեցի, սթափվելով վեր կացա և դուրս եկա և խույս տալով ծառի ետևը՝ կանգնեցի: Եվա բաջին վազեց իմ ետևից, մի սաքսափելի ձայնով բռռաց՝ լալով, անուս տալով և տեսնելով, որ Ահմեդը խանչալը ձեռքին իմ կողմը վազեց, գլխաշորը ձգելով մի փունջ մազեր շարտեց դուրս, վազեց, այգուցածր պատից ընկավ ներքև: Տղաները շփոթված վազեցին ետևից: Եվա բաջին, մորս անունը տալով, գոռում էր.«Միհրանին սպանում են», - մյուս տղան վազեց մոր ետևից, բայց նա փախչում էր՝ մորս անունը տալով, ինձ որոնե-

լով... սպանում են»: Ահմեդը, տեսնելով մոր գայթակղիչ կատաղությունը, ինքն էլ վազեց և երկու եղբայրները Եվա բաջուն քաշքշելով բերին հայաք:

Հավաքվեցին մոտակա հարևանները, բայց Եվան ոչ ոքի չթողեց մոտեցնալ իրեն և հրնշտելով նորից սկսեց փախնել: Այդ թուպեին ես լսեցի կանանց խոսակցությունը.

-Խեղճը իրենց գյավուրի համար խելագարվել է:

Հարևանների մեջ էր մեր հեռու հարևան, բայց հորս շատ մտերիմ Իսմայիլ աղան: Նա դասար էր և մենք միսը նրանից էինք առնում: Ես դեռ քարացած կանգնած էի ընկուզեմու ետևում: Բազմությունից ոչ-ոք ինձ վրա ուշադրություն չէր դարձրել, քանի որ ես հարուստ թուրք տղայի շորերով էի: Իսմայիլ աղային տեսնելով՝ հիշեցի հորս և բնագործեն մոտեցա նրան՝ ասելով՝ աղա: Նա իսկույն ճանաչեց, մոտեցավ ինձ և ցավակցելով ասաց՝ օղու՛, գնա այստեղից: Ես գլխակորույս հեռացա դեպի այգիների խիտ ծառերը և պատսպարվեցի թթեմու մոտ՝ ավերակ շան բնում: 200 քայլի վրա էր գտնվում մեր տունը: Բազմությունը ավելի շատացավ, երևացին ոստիկաններ, ժանդարմներ: Նրանք փնտրում էին գյավուրին: Եվայի ձեռքերը կապել էին, նա ընկած էր գետնին, մորս ամունը տալով գոռում էր, լալիս: Եվայի փոքր տղան շվարած լալիս էր, մոր կողքին կանգնած էր մեծ տղան՝ Ահմեդը:

Գյավուրի հայտնվելը և թուրք կնոջ խելագարվելը ալեկոծեց մտտիկ բնակիչներին: Հավաքված ամբոխի մեջ կային տարբեր հասկացողության տեր մարդիկ, շատերը անիծում էին գյավուրի հայտնաբերվելը, մյուսները ցավակցում էին Եվայի խելագարվելուն, ոստիկանները պահանջում էին ցույց տալ գյավուրի տեղը, այսպես՝ ամեն մեկը մյուսին ահ էր տալիս, հայիոյում, ցավում, ափսոսում կատարվածի մասին: Մի մորուքով մարդ վերևից բղավեց.

-Շան որդիք, ձեզ էլ չի մնա, դուք էլ շուտով կընկնեք հայերի օրին:

Կեսօր էր, ամբոխը ցրվեց, հեռացան ոստիկանները: Ես ինքզինքս ստուգեցի, ոսկիները մոտս էին, ատրճանակը՝ նույնպես: Հիշեցի Մառայի խոսքերը. «Քանի փամփուշտ կա մուրդ, բռնվելը անոթ է...»: Ատրճանակս միշտ կախված էր վզիցս փոքիս ներքևը: Համեցի, ստուգեցի, հաշվեցի փամփուշտները: Բռնելով բռավկնիկը՝ նորից եկա մեր տան կողմը: Այս անգամ Եվա բաջին էր ինձ ձգում:

Չորս կողմը վխտում էին էրզրումից, Վանից ու Ալաշկերտից գաղթած թուրքերն ու փախած արաբ զինվորները: Հաճախ ընդհարումներ էին տեղի ունենում ռազմաճակատը լքողների և ժանդարմիայի միջև: Ցավալի էր արաբ դասալիքների դրությունը: Մի տարի առաջ, երբ արաբ զորքերը իրենց ճմույզներով, երկար միզակներով անցան քաղաքի միջով, թուրքերը «մաշալլա» էին գոռում, իսկ հիմա, փախուստի ճամփան բռնած, մերկ ու քաղցած, գրկված իրենց միակ ձիուց ու միզակից, սպանվում էին ամենուրեք: Հեռատես թուրքերը կրկնում էին. «*հայերից հեկո մուսուլման արաբներին, հեկո բրդերին, իսկ հեկո...*»

Գլխավոր /կենտրոնական/ կամրջի մոտ տեղի ունեցավ հրացանաձգություն, թաղի ժողովուրդը վազեց այդ կողմ: Նկատելով, որ մեծ ու փոքր վազում

են դեպի կամուրջը, զգուշությամբ շարժվեցի դեպի մեր բակը: Ոչ-ոք չկար, ներսում հևեց լսելով՝ մոտեցա, Եվա բաջին էր. ոտքերն ու ձեռքերը կապած՝ գառանցում էր: Փոքր տղան լալիս էր, բայց վախեցնում էր մոտենալ: Եվա բաջի կանչելով՝ մոտեցա, գրկեցի նրա դողացող գլուխը, բերանից փրփուր էր դուրս գալիս: Քանդեցի ձեռքերը, ոտքերը, ջուր տվեցի, խմեց, նայեց չորս կողմը, սկսեց գոռալ, գլխարագ, պատառոտված շորերով, դուրս վազեց՝ իմ անունը տալով:

Ես, սառած այս դրությունից, աննկատ դուրս եկա, շուտ գալով պատի կողքի փոքր լուսամտից սողացի ներս և ծածուկ սկսեցի հետևել: Եվա բաջին խելագարված, գոռոռալով կանչում էր. «Չանո *բաջի*, Միիրանին սպանում են...»: Նա էլ գնաց դեպի կամուրջ տանող ճանապարհով: Խուսափելով բռնվելուց՝ իրեն կամրջից ներքև քցեց: Այդ օրը այդտեղ սպանվեց տասներկու արաբ դասալիք զինվոր, և ինքնասպան եղավ մեր Եվա բաջին: Գարձյալ հավաքվեցին թաղի թուրքերը, որոնցից ոմանք դարձյալ անարգում էին իրենց, ոմանք էլ հայիոյում էին պիղծ գյավուրին պաշտպանողներին: Ամբոխի գոռոցներից կուլուխից դարձյալ եկան մի փոլիս, երկու ժանդարմ: Նրանց հետաքրքրում էր իմ որտեղից հայտնվելը: Նրանք կարգադրեցին շենքը շրջապատել և խուզարկել: Լսելով և տեսնելով նրանց զազազած դեմքերը՝ ներքնահարկից փայտե սանդուղքով զգուշությամբ վեր բարձրացա, նկատելով, որ դռներից մեկը բաց էր, իսկ տների աղջիկները լուսամտից դուրս էին նայում, ակնթարթաբար ներս ընկա¹¹¹ մյուս սենյակն ու մտա մուսանդարա՝ պահարանի դարակի անկողնիների արանքը: Մի քանի րոպեից ներխուժեցին երկու ժանդարմ ու մի քանի զիշատիչ թուրքեր: Գոռալով աղջիկների վրա՝ հարցրեցին, թե ու՞ր է գյավուրը: Նույն վայրկյանին ներս մտավ նրանց մայրը մի քանի հարևանների հետ, նկատելով խուժանների գռեհիկ վերաբերմունքը և երկյուղած աղջիկների լացը, որը՝ ավելով, որը՝ ձեռքով խփելով ու հրելով՝ դուրս վռնդեցին նրանց տնից: Գնացողները կեղծավոր ներողություն խնդրեցին:

Երեկոյան լամպը վառելով՝ «հարգելի» հարևանները հավաքվել էին թոնրատանը, խոսում էին օրվա դեպքի մասին, իսկ ես, օգտվելով առիթից, զգուշորեն դուրս եկա դարակից և գաբանգը՝ դռնակը, բացելով իջա ներքնահարկը: Այս տունը անցյալում պատկանել էր ջուլիակ-շիլաջի հայ Ալմույաններին, որոնք 1915-ի¹¹² կոտորածի ժամանակ հույժ շտապ կերպով արտասահման գնալիս հրավիրել էին իրենց հարևանին և տունը հանձնել նրան՝ մինչ վերադարձը պայմանով: Ես նկուղում սովածությունից տառապում էի, բայց դուրս գալու հնարավորություն չունեի: Գիշերը սկսեցի դողալ, ատամներս կրճատացնելով փոքր լուսամտից նայում էի դուրս: Մեր թթեմու ճյուղերը լուսամտից կոթնած էին: Ինչպիսի հաճույքով էի այդ ճյուղերից թուփ քաղում, պոկում, քրոջս ու եղբորս տալիս, ա՛խ, ի՛նչ հաճույք, ի՛նչ ուրախ պահեր էին, ավա՛ղ, հիմա գրկված սիրելի ծնողներիցս, տանջվում էի անհայտության մեջ: Լուսադեմին զաբանգի /դռնակ/ բացվելու ձայնը լսեցի, ցատումից դողացի՝ կարծելով, թե իմացել են իմ տեղը: «Հարգելի» հարևանուհին, նալքի ճրագը ձեռքին, զգուշորեն աստիճաններով ներքև էր իջնում: Ես ակնթարթաբար մտա կող-

քիս շուռ եկած կարասի մեջ և հոգևորով սպասեցի վախճանին: Հարևանուհին մոտեցավ այլուքի ամբարին՝ տախտակից պատրաստված այլուքի պահարանին, այլուք վերցնելով, վերև բարձրացավ: Ջգացի, որ իմ մասին կասկած չունեն: Մոտեցա այլուքին, մի ափ վերցնելով՝ բերանս տարա՝ քաղցս հագեցնելու, բայց հնարավոր չեղավ կուլ տալ: Ծարավից խեղդվում էի: Լեզվիս կպած այլուքը բևեռվա սրբելով՝ որոշեցի վեր բարձրանալ, քանի որ քաղցին ու ծարավին հնարավոր չէր դիմանալ: Ջգուշորեն գաբանգը¹¹³ բարձրացնելով՝ անշշուկ դուրս եկա թոնրատան անկյունը և կուլ եկա հացի սլալի/սալալի/ առաստաղից բոկերով կախված լավաշ հացի պահարանի ետևում: Մութ անկյունից տեսա հարևանուհու երկու աղջիկներին, որոնք տասնմեկ և տասներեք տարեկան էին: Աղջիկները կուժերով ջուր բերեցին մեր տան դիմացի Լոռայ աղբյուրից և մոր ցուցումով լցնելով խմորի տաշտը՝ քրքջալով հեռացան կից սենյակ: Քաղցածությունս այնքան չէր, որքան ծարավս, այն ուղղակի ինձ խեղդում էր: Բարեբախտաբար, խմորը հունցելուց հետո հարևանուհիս թոնրատանից դուրս եկավ: Ջրի կուժը¹¹⁴ մագնիսաբար իրեն ձգեց ինձ: Ես, ազահաբար խմելով, ջուրը դեմքիս թափելով, քարմացա, կայտառացա և իսկույն թաքնվելու մասին մտածեցի: Աչքերով չորս կողմը դիտելով՝ նկատեցի օջախի վրայի պուտուկը¹¹⁵: Իսկույն մոտեցա խուփը վերցրի և, ձեռքս կոխելով մեջը, մի կտոր միս հանեցի: Հետո զգուշությամբ բարձրացա անձեռնմխելի մուսանդարի՝ անկողինների դարակի վրա, սկսեցի պառկած վիճակում ուտել միսը, հետո քնեցի:

Թոնիրը վառելով՝ չորս հարևանները սկսեցին հաց թխել, որի բուրմունքը ինձ տակն ու վրա էր անում և ավելի գրգռում: Երեկոյան՝ լավաշ հացը թխելուց հետո, պուտուկով փաչան՝ ոչխարի խաշ, իջեցրին թոնիրը, հավաքվեցին սենյակում, և միասին ճաշելուց հետո հյուրերը գնացին: Աղջիկները, մուսանդարից անկողինները հանելով և ճրագը մարելով, պատկեցին քնելու: Օգտվելով նրանց խոր քնից՝ ես զգուշորեն տեղափոխվեցի թոնրատուն: Ազահաբար օգտվեցի թարմ լավաշից, ճաշից և այլ բարիքներից: Երկու լավաշ վերցնելով՝ իջա ներքնահարկը և ծվարեցի կարասների արանքում: Գիշերը չկարողացա քնել: Մարմինս քոր էր զգում, տառապում էի սրտխառնությամբ և ջերմով: Առավոտյան բարձրացա թոնրատուն, մտա մի անկյուն և կանգնած՝ դողում էի: Դուռը բացվեց և մեր խանութ հարևանուհին, ներս գալով՝ սկսեց փռված լավաշները հավաքել: Չկարողանալով համբերել՝ ես աղերսալի աչքերով և դողալով դիմեցի նրան: Մի պահ նա զարմացավ՝ չհավատալով աչքերին: Ջգալով բարեպաշտ մահմեդականուհու նախապաշարմունքները՝ ձայնեցի.

Մորաքու՜յր, ես Միհրանն եմ, հիվանդ եմ...
 Շփոթված՝ նա մոտեցավ ինձ, գրկեց և անխոս գրկին սեղմելով՝ ասաց.
 Մարիբի՛ պատճառի աչքերը քոռանա:

* * *

Մտ մի ամիս էր անցել, ինչ բաժանվել էի մորիցս, քրոջիցս և եղբորիցս, երկար տանջանքներից հետո հանդիպեցի հարազատ վերաբերմունքի, կարոտագին զգացմունքների: Հարգելի հարևանուհիս լուրջամբ, առանց հարցուփորձի՝ ուտելիք առաջարկեց: Դժբախտաբար ես չկարողացա օգտվել, քանի որ տառապում էի տենդով: Անկողին պատրաստելով՝ նա առաջարկեց ինձ քնել-հանգստանալ: Հագիվ էի քնել, հանկարծ զգացի քնքուշ փայփայանք: Աչքերս բացելով՝ նկատեցի երկու հարազատ քույրերի ջերմ ձեռքերի շփումն ու նրանց արտասովալի աչքերը: Ոչ մի խոսակցություն: Հարևանուհին մոտենալով՝ կարգադրեց աղջիկներին հեռանալ, մոտենալով ինձ՝ զգաց, որ զառանցում եմ, շապիկս բարձրացնելով նկատեցի նրա շրթունքների հպումը.

-Օղու՛լ /տղաս/, դու ծաղիկով¹¹⁶ հիվանդ ես, դա վտանգավոր է, աղջիկներին կվարակես...:

Ես չէի կարող անտարբեր լինել, չէ որ զգում էի «ծաղիկ» հիվանդության վարակի անխոսափելիությունը: Գիշերվա խավարին լուռումունջ դուրս եկա տնից և գնացի այգի, թթի ծառի տակ պառկեցի: Ձառանցանքների տազնապալի անզգայության մեջ էի. պատկերացել էր ճնողներիս հայացքը, աչքերիս առաջն էր սիրելի եղբայրս՝ Մակիչը, որը աղերսալի ձայնով կանչում էր՝ Միհրա՛ն, Միհրա՛ն: Հիասթափված գոյությունիցս՝ գերադասեցի հանձնվել փոխիսներից, կա՛մ կսպանեն, կա՛մ կարող է աքտորեն, զոհն հնարավորություն կունենան գնալ հասնել մորս, քրոջս, սիրելի եղբորս: Հիասթափված կյանքից, անիծելով բարերար չավուշին,¹¹⁷ որը լավություն անելով՝ ինձ առաջարկեց իր միջնորդությունը մի կտոր հաց ճարելու համար և պատճառ եղավ հարազատներիցս բաժանվելուն:

Մեր պայմանավորվածության համաձայն՝ ես երեկոյան պետք է գնայի Սառայի մոտ: Ջգուշորեն անցնելով լուսամտի ճաղերից՝ մտա Սապոնջյանների տունը: Մթին ծարավ զգալով՝ քնազոպար դուրս եկա և մոտեցա մեր աղբյուրին: Ինչպիսի՛ զարմանք... Աղբյուրի մութ ջրի մոտ՝ փարչը ձեռքին կանգնած էր մեր թաղի ամենահարուստ և ազդեցիկ, նույնիսկ մեր թաղի ամենահայասեր մարդը, հորս և հորեղբորս մտերիմ բարեկամ Իսմայիլ աղան: Նա, խորջինից խիարճեր հանելով, սկսեց լվալ աղբյուրի ջրով: Ես վախվախեցի մոտեցա, չհամարձակվեցի դիմել, այլ մեղավորի հայացքով աչքերս հանեցի նրան: Ինձ նկատելով, ցավակցելով՝ ասաց.

-Կազար օղի՛, հեռացիր, քեզ եմ փնտրում:
 -Աղա՛, ո՞ր գնամ:

Նա, մի պահ կանգնած, ապշած նայում էր ինձ և հանկարծ հոգոց հանելով՝ մոտեցավ ինձ: Կազար օղի՛ ասելով, թևս բռնելով՝ հարցրեց.«Չեղո՞նք որտե՞ղ եմ...»: Ես չկարողացա իսկույն պատասխանել: Նա կրկին հարցրեց՝ անունս տալով: Ես գլխովս բացասական նշան արի:

Իսմայիլ աղան ինձ տարավ իր տան կողքին գտնվող հայկական դատարկ տան դռան մոտ, կարգադրեց ներս մտնել և սպասել իրեն: Համոզվելով, որ կարելի է վստահել Իսմայիլ աղային, ես դուռը փակեցի և անցնելով սենյակից սենյակ՝ նայեցի մեր վաղեմի հարևան Ռսկերչյանների բազմամյա հարուստ գերդաստանի բնակարանը, ուր ոչ մի փոփոխություն չէր կատարվել: Գորգերի վրա անկողիները՝ փռած, օջախի վրա պուտուկով լիքը ճաշը՝ բորբոսնած: Միայն կատուներն էին վիստամ իրենց ձագերով, բակում հավերձ էին կշկշում, իր բնին կապած շունը սատկած էր: Ինձ զարմանք պատճառեց այս տան անձեռնմխելիությունը: Հետագայում իմացա, որ Իսմայիլ աղան այդ տունը օրինականացրել էր որպես սեփականություն: Ցավերիս և վշտերիս մեջ՝ ականա մոռացել էի իմ միսիայի, առաքելության մասին՝ Սառայի հանձնարարությունը: Աղան այգու դռան կողմից ներս մտնելով և ինձ նկատելով՝ ասաց.

-Օղու՛, այս օրվանից քո անունը Նուրի է: Ես քու հորդ խաթրին քեզ կպահեմ, հանգիստ եղիր:

Մի պահ հետո, ցույց տալով սատկած շանը՝ ասաց.«Չգուշորեն մաքրիր»:

Աղայի սիրալիք վերաբերմունքը ինձ վստահություն ներշնչեց: Քանի որ ծառան ձիւն բերեց, ես խնդրեցի աղային ներս գալ: Ներս մտնելով՝ գրպանիցս հանեցի քսան ոսկի և աղային հրամայեցի: Աղան, աչքերը դեղին ոսկիներից չռելով, ասաց.«*Յաշա՛, յավրում* ապրես ծառաս»: Ոգևորվելով և առիթից օգտվելով՝ հայտնեցի Սառա խանումի խնդրանքը: Իսմայիլ աղան, որպես բուրբ, խորամանկ էր և հեռատես: Նա մի պահ մտածելով՝ ասաց.«Որտե՛ղ է նա և ի՞նչ է ուզում»: Սառայի հանձնարարության համաձայն՝ ասացի, որ մի կին ուզում է դիմել իրեն և ավելացրի, որ նա հարուստի կին է: Իսմայիլը հրճվանքից բեղերը ոլորեց և ինձ դառնալով՝ ասաց.

-Օղու՛մ տղաս, գնա և հրավիրիր:

Նա մոտեցավ ինձ, խորջիւրը քցեց իմ քեխն և ասաց.«Տա՛ր մեր տուն», - իսկ ինքը, հետևելով ինձ, եկավ տուն: Նրա երկու տղաները՝ Շահբադդինը, որ ինձ հասակակից էր և փոքրը՝ Մանդոն, ինձ տեսնելով՝ ուրախացան: Գրկախառնվեցինք: Եկավ Իսմայիլ աղան, մեզ տեսավ իրար փաթաթված, մի պահ կանգնեց և հուզմունքով ասաց.«Նա քաղցած է, հաց բերեք»: Մյուս սենյակից ներս մտավ աղայիս կինը՝ Ֆաթմա խանումը և ինձ չճանաչելով՝ հարցրեց՝ ո՞վ է: Շահբադդինը, հրճվանքով անունս տալով, հիշեցրեց իմ ով լինեմը: Ֆաթմա խանումը *սուննի բախտնի* բորբոսիներից էր, նրա ծնողները, եղբայրները Հարսնյաց քաղի մոլի հայատյաց, արյունաբոբու բաշիբոզուխներից էին: Ես չզարմացա, որ նա հարձակվեց ինձ վրա, ավելով խփեց և պիղծ գյափուր անվանելով՝ հրեց: Այդ պահին ներս մտավ աղան: Երեխաները շշմած մի կողմ քաշվեցին: Խանումը, ավելի կոթով ինձ խփելով, դուրս էր հանում՝ սպառնալով բռնել տալ: Իսմայիլ աղան հարձակվեց կնոջ վրա,¹¹⁸ խլեց ավելը և անողորքարար սկսեց խփել կնոջը: Երեխաները սկսեցին լաց լինել: Ես քարացած կանգնած էի դռան մոտ: Աղան, ավելը քցելով պառկած կնոջ վրա, հայացքը ուղղեց ինձ, նայեց տղաներին, կնոջը, քրեց գետնին: Կանչեց ինձ և տղանե-

րին, պատի տակ կանգնեցրեց: Ուտքով հրելով կնոջը՝ կանգնեցրեց ու սպասնալով ասաց.

-Այս երեքն էլ իմ տղերքն են: Վա՛յ քեզ, եթե սրանցից մեկն ու մեկին բան պատահի,-միաժամանակ հիշեցրեց,-եթե դու Հարսան *իշարեթից* ես, պարծեմում ես քո եղբայրներով, լավ իմացիր, քե ում կի՛նն ես:

Դառնալով մեզ՝ կանչեց.

-Շահբադդի՛ն, լսեցի՛ր, Մանդո՛ն, լսեցի՛ր:

Նրանք գլուխները խոնարհեցրին: Կանչեց ինձ.

-Քո անունը այսօրվանից կլի՛նի Նուրի,-հրամայական շեշտով կնոջը նաշելով՝ ասաց,-լսեցիք:

Ոչ մեկս ձայն չհանեց: Մի պահ լռությունից հետո, հանգիստ տոնով կնոջը ասաց՝ քաղցած ենք:

Հինգ հոգով նստեցինք կլոր սեղանի շուրջը, լուռումունջ ճաշեցինք: Աղան ջուր ուզեց: Թռա տեղիցս և փարչով ջուրը բերի, տվի նրան: Նա կլկլացնելով խմեց: Փոքր տղան ուզեց, նրան տվեց: Կինը ձեռքը մեկնեց: Աղան ձեռքը մեկնելով վերցրեց ջրի փարչը և հարցրեց.

-Նուրի՛, խմու՞մ ես:

Ես մեխանիկորեն վերցրի փարչը, բայց զգալով, որ խանումն էլ ուզում էր խմել, ուզեցի փարչն իրեն տալ: Աղան հրամայական ձայնով ասաց.

-Նուրի՛, դու խմի՛ր, հետո տու՛ր խանումին:

Այս անգիջելի վերաբերմունքը Հարսան ցեղի դիցուհիներին անվայել էր: Նա ուզեց վեր կենալ: Աղան ոլորեց իր հաստիկ բեխերը, ձեռքի բրդուճը սեղանին դրեց, խոժոռ աչքերով կնոջը նայելով ու ձեռքը խանչալին տանելով՝ ասասեց.

-Խմի՛ր, նա էլ մեր տղան է:

Ֆաթմա խանումը լավ էր ճանաչում իր ամուսնուն, որը տասնինգ տարի առաջ իր ցեղակիցներով ընդհարվել էր Հարսնցոց ցեղի՝ Ֆաթմայի հոր, եղբայրների հետ: Սպանվել էր Ֆաթմայի հայրը և եղբայրներից մեկը, վիրավորվել՝ մեծ եղբայրը: Աղան իր կնոջ հարազատներին վերջին տարիներին էր, որ թույլ էր տվել հաճախել իրենց տուն, այն էլ տարին մեկ անգամ: Իսմայիլ աղան հայտնի էր ոչ միայն որպես Օլոճո ցեղի աշիրաթի պետ, այլ նաև որպես հարուստ աղա, պետական մարմինների հետ կապեր ունեցող, հետևաբար՝ մեծ ազդեցություն ունեցող հարևանների շրջապատում: Նա թե՛ հայ, թե՛ թուրք հարևանների համակրանքն էր վայելում: Չճանաչած գրագետ չէր, բայց իրեն հատուկ դիվանագիտությամբ ճիշտ էր կողմնորոշվում միջազգային հարցերում ու միշտ ասում էր.

-Ալամանները /գերմանացիները/ մեր պոչին յուղ են քսում, բայց մեր գլուխն են ուտելու:

Նա կառավարությանը կապալով սննդամթերք էր մատակարարում: Վերջին իրադարձությունների օրերին, երբ հորս մոտ՝ մեր տանը, հավաքվել էին քաղի խորհրդականները, հայրս ասաց, որ կարելի է վստահել միայն Իսմայիլ աղային:

Իսմայիլ աղայի խոսքը բնույթ է և մենք արձանացած նայեցինք անեին՝ մայրիկին: Ֆաթմա խանումը երկյուղելով փարչը ձեռքիցս վերցրեց, չոքեց և խմեց: Աղան աչքերով հետևում էր: Մեկնեց ինձ, ես էլ խմեցի, բայց հովանալու փոխարեն կոկորդս վառվում էր, սիրտս բարախում: Մուփրեն հավաքելուց հետո, պետք է քնեինք: Եվ ես այս դժվարին պահին գտնվելով նրա ընտանիքում, հայացքս ուղղելով բոլորին՝ ծնկաչոք դիմեցի նրան:

-Աղա՛, ես քո ծառան եմ, իմ պատճառով մի նեղացնի խանումսին, երեխաները լաց են լինում, թո՛ղ տուր, ես կգնամ:

Իսմայիլ աղան վեր կացավ, խանումը նույնպես, գնաց մուսանդարաներից անկողիները բերեց: Աղան ձեռքիցս բռնեց, տարավ կից սենյակը և ասաց.

-Դու՛ օղու, այստեղ կքնես:

Ես գլուխս բարձրացրի, նայեցի աղային, նա խորասուզված էր մտքերի մեջ: Ես դիմեցի աղային՝ գրպանիցս հանելով հինգ ոսկի:

-Մա էլ ա՛ն, աղա՛, ինձ պետք չեն:

Նա մի պահ նայեց, բայց դեռին ոսկիները տեսնելով՝ ժպտաց, վերցրեց ու ինձ հետ տանելով, խանումսին տվեց փողերը, ասելով, որ ես եմ տվել: Փողը ինձ համարձակություն տվեց ավելի ազատ խոսել իմ բարեբարի հետ: Աղային խնդրեցի, որ ես պետք է գիշերով գնամ և հորեղբորս դիակը թաղեմ: Նա ձայն չհանեց և դուրս եկավ: Խանումը, ոսկիները ձեռքին պահած, նայեց ինձ և ասաց.

-Եթե կարող ես, էլի՛ բեր, քեզ լավ կպահեն:

Մի քանի ռուպեից աղան եկավ մի բաժնի ձեռքին, և ինձ աչքով կանչելով՝ միասին գնացինք: Ես խնդրեցի աղային մինչև աղբյուրը ինձ առաջնորդել և բաժանվել: Իմանալով իմ մտադրությունը՝ նա ցույց տվեց բաժը, ես վերցրի և միասին դուրս եկանք դեպի հորեղբորս այգին, որը մոտ երկու հարյուր մետր հեռավորության վրա էր: Մեր տան կողքով բարձրացանք հորեղբորս ընկած այգին: Ուշ երեկո էր: Հորեղբորս դիակը քայքայված էր: Հորեղբորս Արաբ անունով շունը պառկած էր դիակի կողքին, նա էլ էր հիվանդ: Ինձ տեսնելով՝ շունը հնաց և աչքերով նայեց աղային, մի փոքր հաչեց ու նայեց ինձ: Լսելով իմ կանչը՝ երկու թաթերը քցեց ինձ վրա, ուզեց խածել աղային: Ես շոյեցի և խեղճ շունը հանգստացավ: Աղաս գետինը բաժով սկսեց փորել: Ես նայում էի այլանդակված մարմնին: Աղան, ապա ես, փորելով հողը, խորացնում էինք փոսը: Վերևից շան հաչոց լսվեց, լսվեց ատրճանակի մի երկու կրակոց. սարսուռը ինձ բռնեց: Հանկարծ շունը հաչեց և վազեց դեպի վերը: Նկատեցինք, որ վերևից գալիս էին երկու-երեք ժանդարմներ: Աղան շշկվեց և ինձ ասաց, որ հեռանամ: Բաժը ձեռքիցս գցելով՝ խույս տվեցի պատերի կողքի սու՛մաղ¹¹⁹ ծառ-ծաղիկների արանքը և թաքնվեցի:

Աղան, կռահելով վտանգը, շարունակեց փոսը փորել: Ծան հաչոցը լսելով՝ ժանդարմները նայեցին մեր կողմը: Ես պառկած վիճակում կանաչների և ծառերի արանքով հեռացա: Արաբի հաչոցի ձայնին մասնակցեցին ուրիշ շներ և վազվազ մոտեցան դեպի Արաբը: Ես պահ էի մտել թթնուտ ետևում: Եկան

երկու ժանդարմներ և զարմացան Իսմայիլ աղայի փոքրագույն վրա, բայց աղան, ջղայնանալով նրանց վրա, ասաց, որ դիակը հոտել է, պետք է հողով ծածկել: Ես տեսա, որ Իսմայիլ աղան հանդիմանելով բաժը մեկնեց նրանց, ի վերջո միասին դիակը քցեցին փոսը, շանն էլ գնդակահարեցին և հորեղբորս դիակի հետ թաղելով՝ հեռացան: Մի տասը ռուպեից չորսով իջան և գնացին դեպի ներքև: Ես հեռվից հետևում էի նրանց ընթացքին:¹²⁰ Աղբյուրի մոտ կանգնեցին, ջուր խմեցին, աղան ձեռքերը լվաց, հետո սկսեց լվալ ոտքերը, որպես թե երեկոյան նամազ է անելու: Նրանց¹²¹ գնալուց հետո իսկույն կոշիկները հագավ և հետ եկավ: Մեր տան կողքին ես ձայն տվեցի նրան: Նա ինձ ասաց, որ տուն գնամ, իսկ ինքը ծեծեց մեր տան դուռը, որտեղ, ինչպես սկզբում ասացի, Եվա բաջին էր ապրում: Ես հրաժարվեցի և խնդրեցի աղային, որ պետք է գնամ, քեռիներիս տունը տեսնեմ: Նա համաձայնվեց և հիշեցրեց.

-Նրանք շատ փող ունեին, կարո՞ղ ես գտնել, բերել:

Այգիների միջով, անգամ շներից խուսափելով, գնացի Սառայի մոտ: Ինձ սպասում էին Սառան և երկու առնականացած կանայք, որոնք բախտի դժբախտ բերումով՝ անվեհեր պայքարում էին վրեժի մոլուցքով:

Մեր Ծապրկոթի թաղը և Թաղիգլուխը իրար դիմաց էին, բաժանվում էին գետով, բարձրադիրով ու այգի-պարտեզներով: Գիշերը, սողոսկելով տնից տուն, հանկարծ մարդկային ստվերների շարժում նկատեցի դիմացի թաղի Թորոսիկի ջրաղացի վերևում: Ամմիջապես գետն ու այգիներն անցնելով՝ բարձրացա թթի ծառն ու նկատեցի երեք արաբ զինվորների: Այդ օրերին արաբ զինվորները հաճախակի էին փախչում՝ լքելով բանակը¹²² և սարերի վրայով անցնում դեպի հարավ՝ Սղեթ, Դիարբեքի քաղաքները: Համոզված լինելով, որ նրանց մոտ պաշտպանություն կգտնեմ, ներս մտա սենյակ: Արաբները ուրախությամբ ընդունեցին ինձ և գիշերվա որսած հավերից հյուրասիրեցին: Մտերմացա արաբ դասալիքների հետ, որոնց բախտակիցներին այդ օրերին տասնյակներով գնդակահարում էին քաղաքի հրապարակում հեռագրասյուններին կապելով, իսկ սպաներին կախաղան բարձրացնում: Արաբ դասալիքները ձգտում էին ատրճանակներ ձեռք բերել: Հաջորդ օրը՝ գիշերով, միասին գետն անցանք, եկանք մեր թաղի դուռը¹²³ և հանգվեցինք, որ հանկարծակի հարձակվելով ժանդարմների վրա՝ կլլվե՞նք գետը: Ամենայն զգուշությամբ ջրանցքի առվի միջով մոտեցանք պահակատանը և կուզեկուզ մոտեցանք դուռիս շենքին: Դռան շենին նիբռում էր պահակը՝ հրացանը պատին հենած: Արաբ զինվորը, մի ակնթարթում պահակի ոտքից ձգելով, առվի մեջ դաշույնով լռեցրեց նրան: Չգուշությամբ ներս մտնելով՝ տեսանք, որ ժանդարմները անկողիներում պառկած էին: Երեք արաբները անշշուկ հարձակվեցին ժանդարմների վրա և դաշունահարեցին: Դասալիքներից ավագը մի երկտող թողեց, հայտնելով, որ կատարվածը՝ երեկվա կախված արաբ զինվորի վրեժն է: Նրանց հագուստներն, ատրճանակները, պահեստի փամփուշտները վերցնելով՝ վերադարձանք մեր մախկին վայրը: Թաղիգլխի հայկական բնակարաններում թուրք գաղթականներ էին տեղավորում: Նկատի ունենալով այդ, արաբները որոշեցին տեղափոխվել ավելի ծայրամասային դատարկ

տները: Հաջորդ գիշերը փոխադրվեցինք կիսավառված մի տուն, որի երկհարկ լինելու պատճառով լուսամուտից տեսանելի էր անցուդարձը: Այդ տունը մթերքով լի էր և ավելի ապահով: Առանց հեռադիտակի տեսնում էինք քաղան- չիներին և ժանդարմների ու զինվորների խուզարկություններն ու քաղանը: Այդպես շարունակվեց մոտ մեկ ամիս: Չգտնելով ոչ մի գյալուրի, զինվորները հեռացան տանիքներից, բակերից՝ խուժանին թողնելով սանրելու համար: Առողջությունս բարելավվում էր, ծաղիկների տեղը փոքր սպիներ էին մնացել, որոնք հետագայում լրիվ անհետացան:

Հաջորդ գիշեր եկա աղայի հարևան տունը, որը մի քանի ոսկով աղան արդեն սեփականացրել էր: Հետևեցի աղայի դուրս գալուն: Առավոտյան աղան դուրս եկավ բակ, ծառան ամմիջապես ձին մոտեցրեց, նա նստեց զնաց: Իսմայիլ աղան սպանդանոց ուներ, պետությանը միս և այլ սննդամթերք էր մատակարարում, իշխանության վերադասների հետ շփում ուներ: Մեծ կա- պալառու էր: Բալատիա, Հյուբյումեթի մուտքերը ազատ էին նրա առաջ: Իս- մայիլ աղան հռչակավոր աշխրաբից էր: Տասնհինգ տարի առաջ բախվել էր Հարսնոց¹²³ թաղի աշխրաբների գլխավոր Միրզա¹²⁴ Հասանի հոր հետ: Արդ- յունքում՝ երկու կողմից հինգ հոգի սպանվել էին, որոնց թվում՝ Միրզա Հասանի հայրն ու եղբայրն էին: Կովի մույն օրը փախցրել էին գեղեցկուհի Ֆաթմային: Միրզային՝ կապած ձեռքերով, մի անոթոջ տեղ պահելով, փրկագին էին ուզել, որն ստիպված իր գեղեցիկ քրոջը նվիրել էր աղային: Այսպիսով, չնայած հաշտվել էին, բայց վրեժը լուծելու համար մնում էր հարմար առիթ գտնելը: Աղայիս կինը՝ Ֆաթմա խանումը, գեղեցկուհի էր, կրոնամոլ՝ սուննի¹²⁵ թրքուհի: Նրա ծնողները ամեն տարի մի քանի հայ պետք է սպանեին և ճանապարհն ար- ժանանալու համար ականջները կտրելով՝ ներկայացնեին մոլլային: Երկար ժամանակ նրանց փոխհարաբերությունները թշնամական էին և միայն վեր- ջին տարիներին էին մեղմացել: Իսմայիլ աղան վեհանձն էր, նա վայելում էր իշխանության վստահությունը, մոլլաների, թուրքերի¹²⁶ և հայերի սերն ու հար- գանքը: Թուրքերը նրան համարում էին երկու կրոնների երկրպագու¹²⁷, քանի որ մեծ տոներին նա հաճախում էր Կարմրակ եկեղեցի:

Արար դասալիքներից¹²⁸ պատմեցի Սառայի, Չանոյի և Մարթայի մա- սին, նրանք՝ մաշալահ, ասելով՝ գովաբանեցին խիզախ երդվյալներին: Երե- կոյան մթին ես բաժանվեցի արաբներից՝ պայմանավորվելով նորից հանդի- պել: Գիշերվա կեսին, շների ռհմակով շրջապատված, որոնք իմ պահապան ընկերներն էին, ես հասա Ջոջ գերեզմանները և Մարտյենց բաղ-այգիներով զնացի Սառայի և մեր գաղտնարանը: Երկու ընկերուհիները եկել էին հաջի Մուլեյմանի մոտից՝ կանացի հագուստներ, ինչպես նաև կաշառք տված ոսկի- ներով մեզ հետաքրքրող միջոցառումների մասին նորություններ բերելով: Նրանց պատմել էին, թե երեկ գիշեր դայմակամին ուղղեցող երկու զինվոր- ները նրան սպանել էին և բռնվել: Մարթա և Չանո մորաքույրները հաջի Մու- լեյմանի և նրա ծառաների միջոցով իմացել էին Իսմայիլ աղայի դեմ հաջի Մուլեյմանի կազմակերպած դավադրության մասին: Ես էլ պատմեցի իմ տե- սած-լսածներին մասին: Անդադար Սառան գիտեր Իսմայիլ աղայի մասին,

բայց լրիվ վստահություն չէր տածում: Նա ինձ քաջալերեց, որ հինգ ոսկի էլ էի տվել նրան: Մարթա և Չանո մորաքույրները ինձ հայտնեցին մեր թաղի մի քանի հարուստների փողերի պահված տեղերը, որոնք միմյանց հայտնել էին մահվան ճամբարում: Այսպիսով՝ մեր մեջ խոր վստահություն կնքվեց: Նույն գիշեր ես և մորաքույր Մարթան գնացինք Գարաօղլանյանների վերին տունը և թոնիրը փոքրիկով, կտով լիքը ոսկի հանելով՝ վերադարձանք: Բացակա- յության միջոցին նրանք մի խիզախ որոշում էին կայացրել: Ուսումնասիրել և հետապնդել էին, որ մեր թաղամասի դուլուխի՝ ոստիկանատան պետը առա- վոտները ժամը ութի կողմ գալիս էր Ջոջ գերեզմանների կողքով, անցնում գոռ- ների՝ թուրքական գերեզմանների միջով, զնում Պալատյան՝ ոստիկանների վարչություն:

Այդ օրը քնեցինք մինչև լուսաբաց: Ինձ արթնացրեց կանանցից մեկը: Սառան չկար, նրանք լավ հագնված էին, պնճված, գեղեցկանալու համար մույնիսկ երեսներին կարմիր ներկ-պուրի էին քսել: Հայտնելով իրենց մտադ- րությունը՝ ինձ պատվիրեցին պահ մտնել ճամփի եզրին՝ Ջաղացալանյաննե- ռի այգում և հետևել իրենց: Տաս յոթյեթ մեք նշանակված տեղում էինք և սպասում էինք քոմսերի գալուն: Նկատեցի Մարթային, որը դռնից դուրս գալով և նկատելով քոմսերի ու փոլիսի գալը, փողոցի կենտրոնում կանգնած, ձեռ- քով ու հայացքով խոսեց Սառայի հետ: Այդ պահին կատաղության ու զար- մանքիս չափ չկար, միթե կարելի էր այդքան անտարբեր լինել, կամավոր հանձնվել արյունաբորու թշնամուն: Սառան ձեռքի շարժումով հրավիրեց:

Փոլիսը, որը յոթ-ութ մետր էր հեռու, նկատելով զուգված փառահեղ կնո- ջը՝ ապշած նայեց ու ծաղրանքով ասաց.

-Այ խանում, ի՞նչ եք անում այստեղ:

Մորաքույր Չանոն առանց շփոթվելու հայտնեց, որ ուզում է զնալ իր ըն- կերուհու մոտ, հայացքով նշան արեց Սառային: Փոլիսն ու քոմսերը հափշ- տակված նրանց գեղեցկությանը, մանավանդ կրծքի շարան ոսկիներով հրա- պուրված՝ մոտեցան մորաքույր Չանոյին և երեքով բարձրացան Քամալկանց տան երկրորդ հարկը: Ինքնաբերաբար, զգուշությամբ հետևեցի նրանց: Բարձրանալով Սառայի մոտ և նկատելով նրան բազմած փափուկ բարձե- րին, ապշած նայելով չորս կողմ, զգուշության համար ատրճանակները հանե- լով՝ զինվորական խրոխտ ձայնով քոմսերը պոռթկաց.

-Ո՞վ կա ձեզ մոտ:

Սառան հանգիստ ձայնով պատասխանեց.

-Էքպեր էֆենդի, ի՞նչ է, չե՞ք հիշում ինձ, - և խնդրեց նստել:

Ակամա, զարմանքից ձեռքը ճակատին տանելով, ըստ երևույթին, վերի- շելով բազում անգամներ միմյանց հյուրասիրությունները, քոմսերը՝ Էքպեր էֆենդին, նորից պոռթկաց.

-Ո՞վքեր կան այստեղ...

Ես այդ պահին սրանի մյուս դռնով, Չանոյի աչքերի ցուցմունքով և շար- ժումով, լռելյայն անցա մյուս սենյակը: Մորաքույր Չանոն ներս տններով, վար խոնարհելով գլուխը՝ հանեց վզի շարան կռամիցաները՝ յուրաքանչյուրը հինգ

ոսկի և փոխիհն տալով, ձեռքերը կրծքին դնելով մոտեցավ դռանը և մեղավորի նման գլուխը կախ կանգնեց: Սառան բարձի տակից քիսայով /դրամապարկ/ ոսկի¹²⁹ հանելով՝ շուտ տվեց գորգի վրա: Չաբիթները¹³⁰ /սպաները/ կռահալով՝ սկսեցին ոսկիները հավաքել: Որտասց Չանոյի ատրճանակը, ուղիղ պայթեց երկուսի մեջքերին, երկուսն էլ փովեցին ոսկիների վրա: Ոսկիները հավաքելով, փողոցից մուտքի դուռը փակելով՝ մենք շտապ տեղափոխվեցինք մեր ապաստարանը:

Որոշ ժամանակ անց՝ մենք որոշեցինք նման ձևով վրեժխնդիր լինել Մուշից եկած սար քոմսերի հետ¹³¹ [Ի.Ա.]: Լուսաբացին վեր կենալով՝ նկատեցի, որ Սառան և մորաքույր Մարթան չկան: Մորաքույր Չանոն, նկատելով իմ շփոթմունքը, հայտնեց, որ նրանք գնացել են Քամալկանց տուն և ճամփի մյուս եզրին սպասելու են սար քոմսերի գալուն: Հակառակ մորաքույր Չանոյի պնդումներին՝ ես անմիջապես հետևեցի նրանց և, ճանապարհն անցնելով, մտա գերեզմանաքարերի արանքը՝ հետևելով մերոնց և քոմսերի գալուն: Սառան դիմացի պատի ետևում՝ Քամալկանց այգում էր լինելու: Վերջապես նկատեցի ներկից եկող երկու հոգու: Կանայք, որոնք մոտ երկու հարյուր քայլ հեռավորությամբ ներքև՝ ճամփեզրին էին, սկզբում խույս տվեցին: Նրանց մոտենալուց հետո նորից դուրս եկան ճամփի մեջտեղը և սկսեցին շարժվել: Մենք նկատի էինք ունեցել, որ քոմսերը մենակ էր գալու, այդ նկատառումով կանայք սկզբից չուզեցին երևալ, բայց մայելով Սառայի կողմը, որը ձեռքով նշան էր արել՝ գնացին առաջ: Մի հինգ-վեց քայլ շարժվելով՝ վախենալու պատրվակով կանգնեցին: Թուրքերը տեսնելով, որ հայ կանայք էին, մոտեցան նրանց: Կանացի գեղեցկությունը, նրանց զարդարանքը՝ վզերի ոսկյա շարանները տեսնելով՝ ոչ միայն հրապուրվեցին, այլև զարմացան, շշմեցին:

Ոստիկանապետը՝ սար քոմսերը, վերջին օրերին էր նշանակված: Նա սկզբում Տարոնի Մուշ քաղաքի սար քոմսերն էր, իսկ մյուսը շարքային փոխի էր: Կանայք աղերսանքով դիմեցին նրանց, խնդրելով իրենց չբռնել, ասացին, որ չորս հոգով մի տան մեջ են ապրում և փոխարենը խոստացան տալ իրենց տան հարստությունը: Ոստիկանապետը, ընտրելով գեղեցկուհիներից մեկին, մյուսին ընկերոջը բաժին տալով, գրկեց, որ համբուրի, բայց կանայք խնդրեցին փողոցում ձեռք չտալ, այլ տանել կան մեր, կան իրենց տուն՝ խոստանալով լավ պահելու դեպքում մի ֆես ոսկի տալ, և առանց սպասելու քոմսերի պատասխանին՝ խոսող կինը հանեց ոսկիների շարանը և տվեց: Նրան հետևեց մյուս կինը: Թուրքերի սրտերի տրփոցի հետ մահ պլյալացին աչքերը: Համաձայնվելով՝ շարժվեցին կանանց հետ: Անցնելով գերեզմանների գլխավոր փողոցով՝ մտան և նեղ փողոցով հասան ջաղացպան Ասպատուրի տան մոտ: Դուռը փակ էր: Կանանցից մեկը մոտեցավ և դռան կոշնակը խփեց: Դա մեր պայմանական ազդանշանն էր: Երկու կրակոց հետևից և երկուսն էլ երեքալով, առանց ձայնի ընկան: Սառան պատից թռավ փողոց, մոտեցավ մայեց և նորից յուրաքանչյուրի գլխին մի գնդակ պարսպելով՝ ձեռքով նշան արեց մեզ: Անմիջապես գնացինք մեր ապաստարանը: Տուն հասնելով՝ Սառան կատակելով ասաց.

-Ես տեսա տաք-տաք համբուրվեցիք, դրա համար էլ վերջին երկու գնդակը ուղեղին հասցրի: Գեղեցիկ կին և շողշողուն ոսկիներ:

Երբ երկու կանայք շորերը փոխում էին, տեսա, որ ոսկու շարանները հետ են բերել: Հաց ուտելուց հետո Սառան, որ թուրք զինվորի հագուստով էր, պատկեց մեջքին և ձեռքերը զլխի տակ ծալելով՝ խորատուզվեց մտորումների մեջ: Կանանցից մեկը դիմելով Սառային ասաց.

-Այս դեպքը կասկած կառաջացնի և մեր կողմերը խիստ հսկողությամբ կենթարկեն,-իսկ նա հանգիստ պատասխանեց.

-Միևնույն է, մենք ողջ չենք մնալու: Դրա համար էլ ինչքա՛ն շուտ, ինչքա՛ն շատ, էտքա՛ն լավ:

Երեկոյան, մի փոքր միքիելուց հետո, անմիջապես տեղափոխվեցինք Եզրանենց Մուշեղի տունը, որը Սերոբ փաշի Չանֆիդայի ֆիդայիներից էր և սպանվել էր 1905-ին Փափշենի կովում:¹³² Այս շենքը հինավուրց կառույց էր՝ երկհարկանի, վեց սենյակներով, երկու թոնրատներով, ներքնահարկում տեղավորված մառաններով, փողոցի կողմից հորդառատ առվով, դեպի գետը տանող գաղտնի անցքով՝ մուղարա, պտղատու ծառերով ու փարթամ այգիներով: Այժմ տունը ամայի էր, քանի որ Մուշեղի սպանության օրերին թուրք խուժանը ներխուժել էր տուն, թալանել և խեղդել ջուջ նանեին, որը ծերության պատճառով չէր կարողացել փախչել: Մյուս եղբայրը՝ Ավագը, 1908-ի *հյուրիեփից* հետո բանտից ազատվելով, նույն փողոցի վրա նոր տուն կառուցեց, որը կոտորածի ժամանակ կոչվում էր «ոստիկանատուն, դարձրին: Մեր նոր կայանը ստուգելով՝ համոզվեցինք, որ հարմար է:

Երեք երդվյալ կանայք, զրկված հարազատներից, համոզվելով, որ միևնույն է, այսօր կամ վաղը իրենք կսպանվեն, կրկնում էին Սառայի պատվիրանը.«Սպանի՛ր, որ չսպանվե՛ս»»: Նրանք գիշերը խորհրդակցեցին: Սառան շատ անհանգիստ էր, ես զգացի, որ երեք ընկերուհիներով մտահոգված են միայն ինձանով: Մարթա և Չանո մորաքույրները Սառային պատմեցին Իսմայիլ աղայի նկատմամբ հաջի Մուլեյմանի ունեցած ատելության և հյուրյունների խորհրդակցության մասին: Կանայք՝ մորաքույրներս, մախօրոք որոշել էին Իսմայիլ աղայի հետ Սառայի հանդիպումը: Սառան ինձ ասաց, որ երկուսով պետք է գնանք Իսմայիլ աղայի մոտ, իսկ Մարթան Չանոյին պետք է ուղեկցեր հաջի Մուլեյմանի տուն գիշերը պետք է մնար գոռներում՝ սպասելով Չանոյի վերադարձին: Գիշերը խաղաղ քնեցինք: Հաջորդ օրը՝ առավոտյան, Սառան, տեղից վեր կենալով և ինձ կանչելով, հայտնեց, որ երեկոյան երկուսով գնալու ենք Իսմայիլ աղայի մոտ:

Երեկոյան Սառան Չանոյի հետ առանձնացան և զբաղված էին Սառային զուգելով: Ես ու Մարթան մայում էինք լուսամուտից դուրս, տեսնում Թաղիզլում թուրք մուհաճիթների կողմից իրականացվող թալանը, լսում քրդերի գոռոզոցները: Սառան և Չանոն դուրս եկան. Չանոն՝ երկու ձեռքերը կրծքին սեղմած, Սառան՝ կերպարանափոխված, երիտասարդ թուրք չավուշի համազգեստով, ֆեսը գլխին: Սառայի մազերը վաղուց էր կտրած, բայց յազմալով ծածկելիս չէր զգացվում:

Ուշ երեկոյան մի փոքր կապոց վերցնելով, ճանապարհը փոխելով, երկուսով բարձրացանք սարի կողմը և առվի եզրով մեր թաղից գնացինք դեպի Ավելիսի թաղը: Իջանք թուրքական նեղիկ փողաններով, մեկն մյուսիցս 30-40 մ հեռավորությամբ շարժվելով՝ ներքևի կողմից եկանք աղայիս տան կողմը: Գիշերը Մառայի հետ գետեզերքի այգիներով՝ հասանք աղայի շենքը: Թուրքերը վխտում էին, բայց մենք ինքնավստահ, առանց որևէ մեկին ուշադրություն դարձնելու, հասանք դարպասին: Դարպասի դուռը փակ էր: Մի պահ սպասեցինք մինչև շարժվող ստվերները չքացան: Մառայի օգնությամբ ես, մագլցելով պատն ի վեր, իջա Ոսկերչանց բակը: Իսմայիլ աղայի ձին բակում կանգնած էր, ուրեմն ծառան չի գալու: Ես շան բնից հանեցի իմ դրած մախարը և փակվաքը շարժելով՝ դարպասի դուռը բացի: Մառան անցավ արտաքնոցը և հետևում էր ինձ: Ներս մտնելով ստուգեցի և շտապ ձեռքով նշան արի Մառային, որ գա: Ամբողջ ընտանիքը քնած էր: Առավոտյան՝ լուսաբացին, աղան շապիկ-փոխանով դուրս եկավ՝ մեր սենյակի միջանցքով բակ գնալու համար: Ես դուռը ծեծեցի և ձայն տվեցի: Աղան իմանալով, որ ես եմ, եկավ դուռը բացեց, բայց տեսնելով կողքիս ժանդարմին՝ շշկվեց և ուզեց դուռը փակել: Ես դիմեցի Իսմայիլ աղային՝ հայտնելով, որ Մառա խանումը իրեն է սպասում.

-Աղա՛, մի վախճա, սա հայ է, քեզ մոտ է եկել, բան ա ասելու:

Իսմայիլ աղան վախվիսելով ընդունեց և ներս բողնելով կարգադրեց տուն գալ և *օղալում /սենյակ/,* սպասել իրեն, իսկ ինքը մտավ իր սենյակը՝ շորերը հագնելու: Մինչ նրա գալը՝ Մառան մառանից ներս եկավ և մենք միասին սպասեցինք աղային: Աղան ներս մտավ, տոնականորեն զգեստավորված՝ մեծ քոլոզով, մետաքսյա չալմայով, հագին թանկագին արան, կապույտ երիզներով մահուդյա շավարով և արծաթյա խանչալը գոտում, ատրճանակը կողքին կախած, բեղերը յուղտած, սրած, Աղության Կարապետ աղայի ոսկե-նախշ գավազան-կոպալը մի ձեռքին, թանկագին թագրեխը մյուս ձեռքին: Մրանով երևի ուզեցավ ցույց տալ Օլոճոյենց աշիրաթի¹³³ համբավն ու մեծությունը: Իրոք որ Իսմայիլ աղան գովեստի արժանիք ուներ, նա հարմարվող ցեղապետ էր: Իսմայիլ աղան ծանոթ էր Մառայի ամուսնուն, արժանացել էր նրա հյուրասիրությանը, բայց Մառա խանումի հետ առիթ չէր ունեցել հանդիպելու և խոսելու: Մինչ նրա գալը, Մառան ֆեսը հանեց և կանացի դեմքով դիմավորեց աղային: Թուրքական կեղծ քաղաքավարությամբ բարևելով՝ աղան հրավիրեց բազմել բարձերին և ձեռքը սրտին տանելով՝ ասաց.

-*Դունյա իշիբըր /աշխարհի գործն է/* ա՛յ բաջի, ու լոնց:

Ապա զարմանքից ապշած՝ աղան նայեց և ասաց.

-*Խեր օլուն, ի՞նչ եք ուզում:*

Մառան Իսմայիլ աղային ասաց.

-Մենք քաղցած ենք, բեր մի կտոր հաց ուտենք ու խոսենք:

Մառան այս առաջարկությունն արեց նրա համար, որ մենք տեղափոխվեցինք այս սենյակից մի ուրիշ տեղ, որ նրա կինը կամ երեխաները իրեն չտեսնեն, խոսակցությունը չլսեն: *Ղայլանը* ուզեց, ես իսկույն մատուցեցի և փամփաքին կպցնելով՝ սեղմեցի ծխախոտի վրա: Նա սկսեց ազահորեն ներս քա-

շել: Մառա խանումը գլխարկը վերցրեց և կանգնած դիմելով Իսմայիլ աղային՝ ասաց.

-Ես քեզ մոտ առաջին և վերջին անգամն եմ լինում: Ես եկել եմ քեզ մոտ մի բան խնդրելու, եթե չմերժես, ահա քեզ այս քսան ոսկին, իսկ եթե օգնես, ավելին կստանաս:

Աղայիս երկու հարկանի տունը՝ չորս սենյակներով և այլ օժանդակ հարմարություններով, չէր հագեցրել նրան և նա մի քանի ոսկի կաշառքով իր շենքին կից Ոսկերչանց տունն էլ էր գրավել՝ ձևակերպելով իր անունով: Լինելով քաղաքի հարուստ ազդեցիկներից, նա լավ հարաբերությունների մեջ էր կրոնական թեմերի շեյխերի, մուլաների, հաջիմների, պետական ղեկավար անձանց հետ: Նա պետությամբ սննդամթերք, հատկապես մսեղեն էր մատակարարում: Նա շատ խորամանկ էր, գիտեր գրավել և կարող էր կործանել:

Աղան տարակուսանքի մեջ ասաց.«Ի՞նչ ես ուզում», - և քարացած նայեց Մառայի դեմքին: Իսմայիլ աղան հմայված էր, նրա հիպնոզացած աչքերը քեռված էին կնոջ դեմքին, որի կիրթ թուրքերենը զարմացնում էր: Մառան, նկատելով Իսմայիլ աղայի շփոթվածությունը, կանգնեց, մոտեցավ աղային, տղամարդու նման ձեռքը ուսին դնելով, համարձակորեն, առնական տոնով ասաց.

-Իսմայիլ աղա՛, ես քեզ լավ եմ ճանաչում, իմ ով լինելս չհարցնես, ես մի դժբախտ հայ կին եմ, այսօր կամ վաղը, չկամ: Վերցրու այս քսան ոսկին մեր տեսակցության համար:

Մառան, նկատելով թուրքի վավաշտությունը, որի հայացքը սևեռված էր իրեն, ավելի գրգռելու համար, ձեռքը թևին սեղմելով, ձեռքից բռնեց և նստեցին մութաքաների վրա՝ դեմ դիմաց: Մառան քանդեց զինվորական բաճկոնի օղակները և կրծքի վերևը բացելով՝ երկու ձեռքը տարավ ու վզից ոսկե շաքքը հանելով՝ մեկնեց աղային՝ ասելով.

-Վերցրե՛ք, այս իմ կողմից քո խանումին նվեր:

Իսմայիլ աղան չհավատալով իր տեսողությանն ու լսողությանը, կարծելով, թե տեսիլք է, իսկույն կանգնեց, ձեռքը դնչին տանելով սեղմեց, բեղերը ոլորեց, քաշեց և մի քայլ շրջանցելով, աչքերը սևեռեց Մառայի դեմքին ու նրա կիսաբաց կրծքին: Աղան ձեռքը մեկնեց դեղին ոսկիներին, խլելով վերցրեց ոսկու քիսան ու ծանրութեթև անելով՝ գրպանը լցրեց: Իսմայիլ աղան չէր հավատում իր աչքերին: Նա ինքնակորույս վիճակի մեջ էր, ապշած նայում էր և խորատուգված երևակայում, թե արդյո՞ք սա երազ չէ, թե իր հետ կատարվածը արդյո՞ք խաղ չէ: Չզատատանալով ոսկու պարկի ծանրությունից՝ աղան ժպտած ու ծանրորեն բազմեց մութաքաների վրա՝ հանգստանալու աշխատանքի ծանրությունից: Մառան զգալով, որ աղան ամբողջ էությամբ հմայված է իր բաց կրծքով, բռնեց նրա ձեռքը և ասաց.«Դե, վերցրու՛», բայց աղան արձանացել էր, նա չէր լսում ոսկիների ձայնը, չէր տեսնում հինգ ոսկիանոց կրամիցաների շղթան: Մառան, մի ձեռքով մագլցող ուղղելով, ֆեսը դրեց գլխին, ապա շորի կոճակները կոճկելով և երկու ձեռքով բռնելով աղայի ձեռքը՝ կրկնեց.«Վերցրու՛, աղա՛»: Մառայի ձեռքի հպումը աղայի մարմնին էլեկտրա-

կան հոսանքի ազդեցություն ունեցավ, իսկ ոսկիները նրան բարձրացրին յոթերորդ երկինք՝ մեծ Մահմեդի՝ Բասուլ ալլահի դիվանը։¹³⁴ Աղան սրավիկեց ոսկիների շռիճվից, երկու ձեռքով վերցրեց և կարծես թե ծանր թեռ էր կրել, հոգնած ձեռքը տարավ ու ճակատի քրտինքը սրբելով, վախվիսելով և զգաստացած Սառային նայելով՝ ասաց.

-Դու մա՞րդ ես, թե՛ աստանա՞: Ի՞նչ ես ուզում ինձանից:

Սառան նորից քնքշորեն շոյեց նրա թևերը և ասաց.

-Ես մի հայ կին եմ, դու հանգիստ կա՛ց, խոստացիր, որ չես մերժի իմ խնդրանքը, և ես քեզ լավ կվարձատրեմ:

Աղան նորից նայեց Սառային.

-Այ աղջի, դու այստեղացի չես, քո լեզվից է երևում, ի՞նչ տեղ ես ապրում, ո՞վ ես, ի՞նչ ես ուզում ինձանից:

-Իսմայիլ աղա՛, ինչպես տեսնում ես, ես մի դժբախտ հայ կնոջ մնացորդ եմ: Քե՛զ, թո՛ղ չհետաքրքրի իմ ով լինելը: Ասա՛, խոսք տալի՞ս ես՝ ինձ մի փոքր չափով օգնել:

Իսմայիլ աղան զգաստացավ, վեր կացավ դաշլանը՝ նարգիլեն բերեց, փամփաքին փոխեց, վառեց և սկսեց ծխել: Խորը և ազահորեն ծծելով՝ սենյակը լցրեց ծխով և թրքական հատուկ դիվանագիտությամբ ու սովորությամբ դուճը ցցելով և Սառային նայելով՝ ասաց.

-Այ կը՛զ /այ աղջի/, այ հայո՛ւ կնիկ, դու խաղում ես իմ ազգի, իմ պատվի, իմ կյանքի հետ: Ես թու՛րք եմ, մաքուր մուսուլման, ինձնից ողջ քաղաքն է դորում, իսկ դու՛, մի հայ կին, այս խառնաշփոթ օրերին եկել, չգիտեմ ի՞նչ ես ուզում...¹³⁵

-Իսմայիլ աղա՛, դու այդ բոլորը ճիշտ ասացիր, ես քո մասին ավելին գիտեմ, դրա համար էլ եկել եմ քեզ մոտ, ես հայ եմ, միևնույն է, էսօր կամ, վաղը ինձ կսպանեք, համոզված եղիր, որ իմ՝ քեզ մոտ գալս ու գնալս միայն էսօրն է, դու այլևս ինձ չես տեսնի և փնտրես էլ չես գտնի: Հիմա լսի՛ր, քանի ես կենդանի եմ, այս տղան ինձ հետ է լինելու և կմնա ինձ հետ, թող քեզ մոտ էլ գա-գնա: Իմ ունեցած փողերս թողնելու եմ Միհրանին...

Իսմայիլ աղան զգաստանալով *նարգիլեն* մի կողմ դրեց և երկու ձեռքերը շփելով, միացնելով, վեր բարձրացնելով՝ երդվեց.

-Այս տղան, ի՛մ Նուրին է, ի՛մ տղան է, սա պետք է մնա ինձ մոտ: Ո՞վ կհամարձակվի սրան ձեռք տալ:

Եվ մի պահ մտածելուց հետո, ավելացրեց.

-Այ *էրնեհի կըզ*, մենք՝ թուրքերս, ձեր նկատմամբ շատ սուտ երդումներ ենք տվել, մեկ է՝ ինչով որ երդվեմ, դու չես հավատա,- և ձեռքերը պեխերին տանելով, հետո ձեռքը գլխիս դնելով, դեպի վեր նայելով՝ ասաց.

-Ա՛յ, ձեր և մեր ալլահը վկա, ես երդվում եմ իմ նամուսով, իմ հավատով, որ քանի կենդանի եմ, իմ տան մեջ քեզ ձեռք տվող չի լինի, իմ տղայի՝ Նուրիի մազին դիպչող չի լինի...¹³⁶

Քիչ խորհելով, դառնալով Սառային, անվստահ ձայնով ծնկի գալով՝ աղերսեց.

-Այ խանում, հոջա էլլերեմ /խնդրում եմ/, արի դարձիր իմ երկրորդ կին,- և աչքերը չռելով Սառային՝ սպասեց պատասխանի: Սառան դառը ծայրտով նայելով աղային՝ ասաց.

-Իսմայիլ աղա՛, իսկապես, որ դու թուրք ես քո ամբողջ էությունը, քեզ դուր են գալիս կինն ու ոսկին: Քո ասածների կեսին ես հավատում եմ և համաձայն եմ:

Եվ կիսակատակ հեզմանքով ավելացրեց.

-Ինչու՞ չէ, կտրամադրես առաջին հարկի անկյունի սենյակներից մեկը և ինձ Նուրիի միջոցով ուտելիք կուղարկես:

Աղան առարկեց.

-Այ՛ աղջի, քեզ վայել է իմ սենյակը, հենց հիմիկվանից արի գնանք, էլ ի՞նչ գլուխդ ցավացնում ես: Չսպասելով աղայի պատասխանին՝ Սառան կրկին հարցրեց.

-Իսմայիլ աղա՛, դու համաձայն ես, թե՞ ոչ, խո՛սք տուր, ես գնալու եմ գորանոց,- և գլխարկը ուղղելով՝ կանգնեց շարունակելով կոճակները կոճկել:

Աղան էլ կանգնեց և մեխսանիկորեն ձեռքը գրպանը տանելով՝ սկսեց մատներով խաղալ ոսկիների հետ: Իսմայիլ աղան ծանրորեն մոտեցավ Սառային և կրկնեց.

-Ես ձեր և մեր ալլահի անունով երդվում եմ, որ Նուրին իմ տղան է:

Նայելով Սառային, որն ուզում էր դուրս գալ, մոտեցավ և դողդոջալով ձեռքից բռնելով՝ ասաց.

-Լա՛վ, ինչ որ ուզում ես, համաձայն եմ,- և հայացքը Սառային հառած և ձեռքը բաց չթողնելով՝ մագնիսացած կանգնեց:

Երեքով միասին դուրս եկանք տնից դեպի բակը, Սառան զգալով աղայի վավաշտությունը և օգտվելով նրա կաշկանդվածությունից և բուլամոթթությունից՝ բակում, խավարում կանգնած, կիսալուրջ հարցրեց.

-Իսմայիլ աղա՛, Իսմայիլ աղա՛, դուք մեծ հեղինակություն ունեք, ինչու՞ չեք մասնակցում ջոջերի ժողովների: Երեկ երեկոյան Մուշի դայմակամի հարցն էր դրված, քաղաքի և գավառների բոլոր հայունի մարդիկ ներկա էին, դուք չկայիք, խոսեց Մանդոկ փաշան: Պինպաշին շատ ջղայնացած էր...

Աղան, լսելով այս խոսքերը, մի սառնություն զգաց, շշմեց, զարմանքն ու սարսուռը տիրեց նրան: Բույեական երկյուղն ու վախը թուլացրեց աղային, քիչ մնաց գիտակցությունը կորցնի, ուժասպառ նստեց ու ձեռքը ճակատին տանելով, կմկմալով ու հեկեկալով՝ ֆաֆսաց.

-Դու որտեղի՞ց գիտես:

-Իսմայիլ աղա՛, չե՞ս տեսնում, ես զինվոր եմ,-կեցվածքն ուղղելով ու ֆետր շփելով՝ առնական տոնով ասաց Սառան և մի երկու շարժումով ձեռքի կապոցն արձակելով՝ հանեց գոտիով ատրճանակն ու ամրացրեց մեջքին: Նայելով Սառայի դեմքին, կեղծ բեղերին ու նկատելով Սառայի մի գրպանից հանած փոքր ատրճանակի մյուս գրպանը տեղափոխելը, ինչը գովելի խեղկատակություն էր, Իսմայիլ աղան, որ շատ գոռ քաների հետ էր մարտնչել, շփվել, հանկարծ մի պահ շփոթվեց:

Այդ պահին տղաներին գտալու համար աղայի ննջարանից լավեց Ֆաբ-
 մա խանութի գողոցը: Երկխոսությունը վերջացավ: Դուռը շրմփացնելով,
 աղան իր վիթխարի հասակով շարժվեց սենյակի կողմը: Ես իսկույն բաց արի
 գարանքը, մենք իջանք ներքև և դեպի բակ նայող բաց լուսամուտով դուրս
 գալով՝ անհետացանք: Յերեկը մնացինք ներքևում գտնվող Խանոյենց դա-
 տարկ տան գոմում, և մութը ընկնելու պես՝ տեղափոխվեցինք մեր ամրոցը:

* * *

Փոքր գոռների՝ գերեզմանների ներքևում, գետից վերև, հարավային կող-
 մում էր ապրում Գերձիս Էֆենդու ծանոթներից՝ հաջի Սուլեյմանը: Հա-
 ջի¹³⁷ Սուլեյմանը ծանր հիվանդացել էր, հրավիրել տոբթոր Գերձիս Էֆենդուն,
 որին հաջողվել էր փրկել նրան մահից: Երախտապարտ Հաջի Սուլեյմանը,
 բարեկամանալով Գերձիս Էֆենդու հետ, պատերազմի տարիներին գաղտ-
 նիքներ էր հայտնում, զգուշացնում, նույնիսկ 1915-ի մարտին խորհուրդ էր
 տվել հեռանալ Թուրքիայից: Սառայի վաղեմի ծանոթ Հաջի¹³⁸ Սուլեյմանը ու
 Իսմայիլ աղան ախոյաններ էին. արտաքուստ իրար բարեկամ ձևանալով՝
 գործում էին երրորդ անձի միջոցով՝ աշխատելով նյութապես սնանկության
 մատնել միմյանց: Այդ տեսակետից Իսմայիլ աղան ավելի խորամանկ էր:
 Վերջերս՝ այս աղետալի օրերին, նա, հայերին մի քանի օրով պատսպարելով,
 բավականին հարստացել էր: Իսմայիլ աղան ավելի ուժեղ էր և իշխանության
 հետ կապեր ունենալով՝ գործում էր բացարձակ: Տիկին Սառան, ամուսնու և
 երեխաների դիակները հողին հանձնելուց հետո, դիմել էր հաջի Սուլեյմանին,
 սակայն մի քանի օր մնալուց հետո, նկատելով նրա կանանց վավաշուտ կաս-
 կածները, հեռացել էր՝ հաջի Սուլեյմանին բողոքելով ծխախոտի արծաթյա
 տուփը և երկու ոսկյա բիլազուկներ՝ ապարանջան: Հաջի¹³⁹ Սուլեյմանը, հա-
 ճույքով ընդունելով իր խանութներից Սառայի նվիրած ընծաները, համոզված
 էր, որ Սառայի միջոցով հարստություն ձեռք կբերի:¹⁴⁰ Հաջի Սուլեյմանը Սա-
 ռային ակնարկել էր, որ իր ախոյան Իսմայիլ աղան էլ հայերին պահելու շնոր-
 հիվ մեծ օգուտներ է ունենում: Նա հույս ուներ, որ Սառայի, Մարթայի միջնոր-
 դությանը կհասնի իր նպատակին և այդ նկատառումով, սիրաշահելով հայ
 կանանց իր կեղծ երդումներով, հավատարմություն էր ցույց տալիս: Հաջի
 Սուլեյմանի հետ վերջին հանդիպումից հետո Մարթայի և Չանոյի մեզ կաս-
 կած էր առաջացել: Դիշա է, նա, խոստմանը համաձայն՝ ինչքան կարող էր
 մինչև վերջին բուպեն գործում էր ու օգնում, բայց բաժանվելիս պահանջել էր
 վաղը կամ մյուս օրը գալով՝ երկու հարյուր ոսկի բերել: Դա էլ առիթ ծառայեց,
 որ Սառան հետևություն աներ ու երկմտելով խուսափեր նրանից: Միաժամա-
 նակ Սառան գիտեր, որ իր նախկին բարեկամ հաջի Սուլեյմանը կդառնա
 ամենավտանգավոր թշնամին: Ի՞նչ անել, ուղարկե՞լ փողերը և զրկվել մեկն ու
 մեկից, թե՞ հրաժարվել նրա ծառայությունից:

Մարթան առաջարկեց, որ ինքը փողը տանի և, ըստ հնարավորության,

խոսք բաշելով՝ իմանա հաջիի մտադրությունների մասին: Սառան և Չանոն
 առարկեցին, բայց նա կանգնեց, նայեց մեզ, կանացի թուլությամբ փղձկաց,
 ջերմագին ընկավ Սառայի ու Չանոյի վրա, համբուրեց նրանց, արցունքները
 սրբելով հագավ թրբուհու շորեր, վերցրեց փողերը, ատրճանակը և ասաց.

-Սառա ջան, ե՛ս կզնամ, եթե հաջին չմատնի, ես վաղն առավոտյան տա-
 նը կլինեմ:

Ողջագուրվելուց հետո Չանոն մնաց, իսկ մենք դուրս եկանք: Իջնելով
 թուրքերի գերեզմանները՝ Մարթան գնաց հաջի Սուլեյմանի տուն: Ըստ մեր
 պայմանավորվածության, Չանոն, գոռների թաքստոցում մնալով, պետք է
 կապ պաշտպաներ մեր մեջ:

Լուսամուտի փայտե ճաղերից ներս սողալով՝ դուռը բացի: Սառան ներս
 եկավ, բոխյաները մի կողմ դնելով՝ լուռ նստեցինք: Գիշերը մեզ համար ահա-
 վոր էր, մեր լուռ, դժնդակ համբերությունը մեզ խեղդում էր: Ամբողջ գիշերը
 մենք լարված վիճակում սպասեցինք, բայց մերոնցից ոչ մեկը չկար: Սառան
 ջղաձգությունից մատներն էր կրծում, ինքն իրեն տանջում, բայց ի՞նչ կարող
 էինք անել, քանի որ տեսնում էինք, թե ինչպես ժանդարմների ու տեղացի խու-
 ժանի հետ ընդհարվելով՝ թուրք մուսաճիրների խառնիճաղանց ամբոխը
 վխտում էր, սողոսկելով հայոց տներ՝ ապաստանելու և թալանելու համար:
 Սառան վեր կացավ, լուցկու լույսով գննեց նկուղի ելքն ու մուտքը, պատի մի-
 ջով իջնող կեղտաջրի անցքը, որը հատակի տակով գնալով՝ լայնանում էր՝
 հասնելով այգիների մեջ: Չմայած գարշահոտությամբ, Սառան, գրեթե մեր-
 կացած, մտնելով անցքը և փորսող գնալով՝ դուրս եկավ: Օգտվելով գետի մոտ
 լինելուց՝ լողացած եկավ դեպի տուն: Ես, լուսամուտից տեսնելով կիսամերկ
 կնոջը, շփոթվեցի, բայց նա ձեռքով արեց և ես իսկույն դուռը բացի: Սառան
 ներս եկավ և նայելով ինձ ասաց. «Այս անցքը մեզ մի օր պետք կգա»:

Լուսադեմ էր, Չանոն չերևաց: Սառան ջղայնությունից մատներն էր
 կրծում: Նա, դառնալով, մտտեցավ ինձ ու կրծքին սեղմելով՝ ասաց.

-Դու՛, քանի դեռ չի լուսացել, ամմիջապես գնա՛, գոռների թաքստոցի մոտ
 կսպասե՛ն, եթե Չանոն չկա, սպասի՛ր Իսմայիլ աղայի գալուն, որը ամպայ-
 ման, տանից ուղիղ կարճ ճամփով պետք է գա և անցնի ներքև՝ շուկա:

Ճանկով մի քանի ոսկի գրպանս լցնելով՝ հետս եկավ մինչև գաղտնա-
 մուտքը.

-Հինգ ոսկի տուր աղային և սպասի՛ր նրան մինչև երեկո: Խանութից վե-
 րադառնալիս նա երևի մի խաբար կբերի:

Ամմիջապես, ամենայն զգուշությամբ հասնելով գոռների մեր գաղտնա-
 րանին՝ ցավոք սրտի տեսա, որ Չանո մորքուրը չկար: Ըտապեցի ճամփի
 եզրը՝ սպասելու աղայի գալուն: Բարեբախտաբար, աղան երևաց առանց ծա-
 ռայի և այգիների մոտի արահետով անցնելիս ես, աղա կանչելով, դիմեցի
 նրան: Իսմայիլ աղան ժպտալով ինձ նայեց և խուրջինը ինձ մեկնելով՝
 ասաց.

-Օ՛հ, ինչ լավ եղավ, որ եկար, վերցրու խուրջինը՝ միասին գնանք:
 Մերժելու ոչ մի հնարավորություն չունեի: Խուրջինը թևիս զցելով՝ գնա-

ցինք գռռների կողքի արահետով, հասանք շուկա: Խանութը բացեց, վերցրեց սպանդանոցի բանալիները, գնացինք մինչև դասարխանեն՝ սպանդանոց: Իրեն սպասող սպանդանների՝ դասարաններին տալով բանալիները՝ եկավ: Աղայի տղայի պճնավոր հագուստով էի: Աչքի տակով մախանձով ինձ նայելով՝ գաղթական բուրբերը ոչխար էին մորթում: Իսմայիլ աղան, խորջինը վերցնելով, գնաց խանութի կողմը: Ես հետևեցի նրան: Նա խանութի աշխատակիցներից մեկի հետ գնաց մթերք գնելու: Վերադառնալով, աղան նույն պահին, նույն գաղթական ծառային հանձնարարեց գնումներ կատարել *դասարխանից* և Նուրիի հետ տուն գնալ իր *սախողլու*՝ հորեղորո որդու ճամփով: Մի երկու քայլ չէինք հեռացել, նկատեցի, որ մի քանի խանութպան բուրբեր հավաքվեցին աղայի շուրջ և ահից զարմացած ու սարսափած դեմքերով, մեկը մորուքը բռնելով, մյուսը՝ երկու ձեռքով երեսը ծածկելով, գլուխները օրորելով՝ նոր դեպքի մասին էին խոսում: Նկատելով աղայի խանութի մոտ հավաքված բուրբերին, որոնք ահաբեկված մեկմեկու հայտնում էին ինչ-որ արտասովոր դեպքի մասին, Իսմայիլ աղան, իսկույն կլանվելով այդ գույժի սարսափով, հրավիրեց նրանց իր խանութի ետևի բակը: Ես հետ եկա և աղայիս մոտենալով ու ափի մեջ դնելով հինգ ոսկի, ասի, որ նա է ուղարկել: Աղան զարհուրած դեմքով ինձ նայեց և ափի մեջ դրածո ոսկիներին: Մի քնիցս բռնելով ու մի երկու քայլ նրանցից հեռացնելով՝ ինձ ցածր ձայնով ասաց.

-Գիշերը հաջի Մուլեյմանին սպանել են, ծառային վիրավորել են ու փախել: Իփողը մի կին է եղել:

Ես իսկույն հետ եկա: Ծառան, գաղթական բուրբերից լինելով, ինձ չէր ճանաչում և հարգանքով էր վերաբերվում: Ծանապարհին գլուխը օրորելով՝ մրթմրթաց. «*Աղաողլի՛*՝/աղայի տղա/, էս գիշեր հաջիին սպանել են»: Ես ուշադրությամբ չդարձնելով՝ հեզմանքով ասացի, որ զարմանալի բան է ասում: Ուղեկցողիս հետ տանը մոտենալով՝ խորջինը դրեցի՛նք թոնրատանը: Ես ծառայից խույս տվեցի, ձևացնելով, թե մեր տուն եմ գնում և զգուշությամբ թաքնվեցի աղայի տան կից դատարկ սենյակներում: Հետոս թուրքը գնաց խանումի մոտ, իսկ ես դուրս եկա և մտնելով այգի, սպասեցի մինչև նրա գնալը:

Երեկոյան բակում սպասում էի աղայի գալուն: Վերջապես աղան եկավ ծառայի հետ: Ծառան ձին ախտող տարավ, մի երկու կուժ շուր բերելուց հետո գնաց: Աղան անթարիով դուրս եկավ բակը՝ ծխամորճի մեջ դրած՝ փաթաթած հաստ սիգարետը բերանին: Բարեբախտաբար, այդ բակը և կից սենյակները՝ Ոսկերչանց տունը, նոր էր յուրացվել աղայի կողմից, և երթևեկություն չկար, հետևաբար, ես որոշ չափով ինձ ապահով էի զգում այստեղ: Իսկույն մոտեցա աղային, գրպանումս եղած ոսկիները նրա ափը լցրեցի: Նա, անտարբեր ձեռքիցս բռնելով, ինձ տարավ թթնու մոտ գտնվող քարե նստարանի մոտ և հորանջելով ասաց.

-Օղու՛, էս գիշեր հաջի Մուլեյմանին և իր հավատարիմ յոթնասուն տարեկան ծառային սպանել են: Փոխներս ասում են, որ դա հարևան մուսաճիրների սև գործն է:

Ծխամորճը թափ տալով, մաքրելով և քնիցս բռնելով՝ գնացինք տուն,

բայց ես բռնատնից չհեռացա և դիմելով աղային, անվստահ խնդրեցի, որ ես պետք է գնամ: Տազնապալի ժամերով, լուսններով կաշկանդված՝ մտքերս, ողջ ուշքս ու միտքս Մառաշի, Մարթայի ու Ջանոյի վիճակն էր: Մրանով տարված՝ լուսն առ լուսն ուզում էի շուտ պոկվել աղայից, բայց նա առաջարկեց սպասել աղային, որը սպասարկելու էր ճաշով: Բարեբախտաբար, աղախինը ներս մտավ և անմիջապես ինձ սեղանի մոտ հրավիրելով, լավաշ հացի հետ պղնձյա թեփսիներով ջոջ գլուխ քլուֆթաներ հրամցրեց, և ինքը շտապեց խանումի մոտ: Առանց վայրկյան կորցնելու ուտելիքները տուպրակի մեջ լցնելով, ծառայի բերաց ջիգարներից մեկը և պահարանից մի քանի կտոր սուշուխ վերցնելով՝ ամենտացա կիսախավար այգիներով:

Աստղերը արդեն փայլում էին, երբ ես Մառաշի մոտ էի: Մոտեցա նկուղի փոքր լուսամուտին և ներս սողացի: Մառաշի ուրախությանն ու հրճվանքին չափ ու սահման չկար: Նա, ինձ տեսնելով, մայրաբար փաթաթվեց ու իր կրծքին սեղմելով՝ լուս հեկեկաց: Ա՛յս դառը ճակատագիր և ներկայի անհույս վիճակ, ինչե՛ր չէին անցնում մեր հիշողության միջով, ինչպիսի՞ փախճան էինք ունենալու: Մառան ինձ և իմ ահաբեկված դեմքը տեսնելով՝ հարցրեց. «Ի՞նչ է պատահել»: Պատմեցի նրան: Ունկնդրելով ինձ՝ Մառան փշաքաղված վեր թռավ, երկու ձեռքերով ինձ ձգելով, կարծես թե չհավատալով, նորից հարցրեց. «Ուրեմն արդեն...»: Նա հանգիստ լսեց, ինձ գրկեց, համբուրեց ու մտախոհ քնիցս բռնելով՝ նստեցրեց իր կողքին: Մի պահ լռելուց հետո ասաց.

Ուրեմն սրիկան դավաճանեց իր սուտ երդմանը: Ես գիտեի և պարզ էր, չէ՞ որ նա թուրք էր, բայց ի՞նչ պատահեց Մարթային: Չանոն մենակ է, պետք է նրան տեսնել:

Կեսգիշերն անցել էր: Այս անակնկալ դիպվածը ուրախացնում ու տխրեցնում էր Մառային ու ինձ, իսկ Ջանոյի ու Մարթայի անհայտ վիճակը մեզ տարակուսանքի էր մատնել: Հաջորդ օրը մինչև երեկո սպասեցինք աղայի տուն գալուն: Երեկոյան ուշ՝ Մառան, ինձ տալով իր վզի ոսկե շարանը, ասաց.

-Գնա՛ աղայի մոտ, գուցե նա՞ պատմի, ո՞նց է պատահել սպանությունը և փախչողի մասին:

Սենյակից սենյակ անցնելով և աշխատելով խանումից խույս տալ, մտա աղայի օդն /սենյակ/: Նա բազմել էր բարձերի վրա և թախժոտ դեմքով նարգիլ էր քաշում, իսկ կնոջն ու մեծ տղային ուղարկել էր ազգականներին կանչելու: Ինձ տեսնելով սքափվեց իր խոհերից և ասաց.

- Ու՞ր էիր գնացել:
- Ես հեզաբար ասացի.
- Չուզեցի, որ խանումը ինձ տեսնի, գուցե նեղանա՞ր:
- Նա աչքերը շեց վրաս՝ ասելով.
- Դու մեր տղան ես, ոչ-որ քեզ իմ տանը չի վշտացնի,- և ձեռքով արեց, որ նստեմ: Օգտվելով նրա սիրալիրությունից՝ նստեցի և գրպանիցս հանելով ոսկու շարանը՝ ասի. «Մառան է տվել»: Վերցնելով թանկարժեք նվերը՝ հաշվեց յոթ կրամիցս, դա մեծ հարստություն էր, դրեց բարձի տակ ու հարցրեց.

-Բա ինքը որտե՞ղ է,-ու մի պահ մտածելուց հետո, ասաց,-գնա՛, շուտ կանչիր նրան, բան ունեմ ասելու:

Ղայլանի՝ անրզիլիկի կրակը խառնելով, մի երկու կուս ազախորեն ծծելով, ծուխը բերանից քուլա-քուլա բաց թողնելով՝ կանչեց, մոտեցավ *փենջարեհին /լուսամուտ/,* և դառնալով ինձ ասաց.

-Հիմա մեր տուն մարդիկ են գալու, դու նրանց մոտ մի երևա, գնա Մառա-
յին բեր: Ինձ կապասեք թոճաբառան ետևի սենյակում,-և լսելով ոտնաձայներ՝
ուղղվեց դեպի միջանցքի դուռը, իսկ ես, մյուս դուռը գնալով, հետ եկա՝ ծկելով
ու լացվելով մուսանդարայում դարսված անկողնիներին արանքում:

Առավոտյան՝ լուսադեմին, գետի գաղտնանցքով եկավ Չանոն՝ հոգնած,
սոված, տխուր ու լուռ: Նա պատմեց, որ երբ Մարթան դուրս էր գալիս հաջի
Մուլեյանի բախչալից, դուրս գալու պահին ծեր պահակը բահով հարվածել
էր Մարթային ու փոխարենը ստանալով մեկ գնդակ ուղիղ կրծքին՝ ընկել էր
տեղում: Մարթայի գլխի վերքը ուժասպառ էր արել նրան: Արյունաքամ վիճա-
կուն նա հագիվ էր հասել Ջոջ գերեզմանները և նահատակվել թթենու տակ:
Զրկվելով մորաքույր Մարթայից՝ տխրությամբ անցկացրինք ցերեկը: Անորոշ
զգացումներով տարված՝ գայլի ձեռքն ընկած ոչխարի նման սպասում էինք
մեր գայլիք վախճանին: Երեկո էր: Պարզ տեսնում էինք մեր դիմացի Թաղիզ-
լի մի քանի տներում վառած լամպերի լույսի ճառագայթումը: Մեզ պատել էր
նդձավանջը: Մառան, միանգամից վեր կենալով և զինվորականի նման մի
քանի քայլ ետ ու առաջ անելով, թևիցս բռնելով, ձգեց դեպի իրեն և իր հմայիչ
ձայնով, բայց ինձ թվաց հրամայական տոնով, գլուխս շոյելով, ասաց.

-Միհրա՛ն, դու պետք է գնաս Իսմայիլ աղայի տունը. ինչքան հնարավոր
է ծածուկ հետևես և իմանա՛ս՝ էդ սատկածներին ե՞րբ և որտե՞ղ են թաղելու:

Չանոն թախանձագին խնդրեց Մառային հրաժարվել իր մտահոգու-
մից, քանի որ դա անհնարին էր և վտանգավոր, բայց Մառայի ցանկությունը
միաժամանակ և մեր պահանջն էր, վրեժի ծարավի մոլեգնությամբ տառա-
պողներին երևակայության դառը հետևանքը: Թողնելով ինձ և մոտենալով
Չանոյին՝ նա կրկնեց իր երիցս ասացած բառերը.

-Սպանի՛ր, որ չսպանվես: Միննույն է, մեզ կսպանեն: Չանո քույրիկ,
մենք ժամերով ենք ապրում և հնարավոր առիթը չպետք է թողնել,-և բարձին
հենված՝ գլուխը երկու ձեռքերի մեջ սեղմեց:

Լի մտորումներով, դառն ու դաժան հիշողություններով կաշկանդված,
ամեն ժամ, ամեն րոպե պատրաստ՝ կանգնել մահին դեմ հանդիման, իր հան-
դուզն բնավորությամբ պատրաստ՝ դիմավորել մահը մի պայմանով՝ սպանել,
հետո սպանվելու զիտակցությամբ: Մորաքույր Չանոն, ձեռքը դնչին դրած,
սպասում էր: Մառան հանկարծ սթափվեց և խոսեց.

-Չանո ջա՛ն, մոտ երկու ամիս է, որ մենք երկուսով ապրում ու մեռնում
ենք, բայց և այնպես դեռ կենդանի ենք: Մենք ոչ վստահ ենք մեր կասկածոտ
ու թեր անելիքին, այն, ինչ մենք կարողանանք անել, այդ է միայն մեզ փարա-
տողը:

Մութն ընկել էր: Չանոն ինձ կանչեց թոճաբառան, ճրագի լույսով զննեց

նոր, ավելի թրթրական ճաշակի հագուստներս և վզի երկու շարք կրամիցանե-
րը թաշկինակի մեջ դնելով ու մի ափ ոսկի գրպանս լցնելով՝ առաջնորդեց
մինչև գաղտնանցքը: Ես, մտքի լույսից օգտվելով, դուրս եկա գետեզր, և քսան-
հինգ-երեսուն րոպեից հետո աղայի տան թոճաբառան էի: Համոզվելով, որ
բոլորը քնած են, գնացի բակը և նկատեցի, որ ծառերին կապված էին չորս-
հինգ ձիեր: Իսկույն թաքնվելու մտքով ծալովեցի թոճաբառանը, բայց այստեղ
նույնպես քնած մարդիկ նկատեցի: Կամացուկ, զգուշությամբ միջանցք գնա-
լով՝ բաց արի դուռը՝ մտնելով նախկին Ռսկերչյանց օդան: Ոչ որ չկար: Օգտ-
վելով առիթից, բարձրացա մուսանդարի առաստաղին, որը մոտ երկու և կես
արշին բարձրություն ուներ: Լուռ ու մունջ տեղավորվեցի: Բարեբախտաբար,
մոտ մի ամիս առաջ էլ առիթ էի ունեցել այստեղ մի երկու օրով թաքնվելու և
քանի որ ապահով էի զգում ինձ, մի բարձ ու վերմակ հանել էի վերև: Չիերի և
օտար մարդկանց ներկայությունը ինձ ստիպեցին չեզոքանալ և սպասել պա-
տեհ առիթի՝ աղային հանդիպելու համար: Լուսադեմին աղան, ծառան և
աղախինը գալով օդա, հյուրասենյակ մտան: Աղան կարգադրեց կահավորել,
նույնիսկ իրենց օդայում կախված մեծ լամպը բերել ու կախել առաստաղից:
Լսելով լամպը կախելու մասին կարգադրությունը՝ դողը բռնեց ինձ, քանի որ
պետք է բարձրանային սանդուղքով: Ծառային և աղախինն օգնում էր և կար-
գադրում Ֆաթմա խանումը մի քանի կանանց հետ, որոնք նախանձով էին նա-
յում օդայի շնորհալի կահավորանքին՝ զարմանալի աթոռներին, քանկագին
սպասքին և այլ արտակարգ հարմարանքներին ու կահ-կարասուն: Ֆաթմա
խանումը հրճվում և գոռոզանում էր, լսելով նրանց զովասանքները՝ վերագրե-
լով իրենց վայելույ՝ տոհմի համապատասխան արժանիքներին: Երեք-չորս
ժամ մաքրելով, կահավորելով օդան՝ կարգի բերեցին: Ֆաթմա խանումը կար-
գադրեց բերել երեք նարգիլե, սինիներ, օշարակի¹⁴¹ *իբրեխներ* /արծաթյա,
պղնձե մեծ բաժակներ/ և այլ սպասքեղեն, որոնք նախանձ կառաջացնելին
Իսմայիլ աղայի այտոյանների սրտում:

Իսմայիլ աղայի հրավիրած հյուրերի թվում կային հակասական քայֆա-
ների ներկայացուցիչներ, կրոնական, պետական գործիչներ, թաղային ներ-
կայացուցիչներ, որոնք¹⁴² պետք է խորհրդակցեին և գտնեին այլափի և մար-
գարեհի զոհված որդու սպանողին, որի հանելուկը գաղտնիք էր բոլորի համար:
Եկողները նաև Իսմայիլ աղայի աշխրաթի՝ ցեղի, տոհմի հայտնի ներկայացու-
ցիչներն էին և հայտնի մոտ բեկեբն ու աղաները: Ըստ տեղական սովորու-
թյան, երեկոյան ժամը վեցին՝ խանութները փակվելուց հետո, խումբ-խումբ հա-
վաքվեցին հյուրերը, որոնք իբրեխի ջրով ձեռքերը թրջելով՝ լվալով,¹⁴³ իրար
սալամ տալով՝ հրավիրվեցին մեծ օդան: Հետզհետե սենյակը լցվեց մարդկան-
ցով: Կես ժամ չանցած՝ արդեն հավաքվել էին տաս-տասնհինգ հոգի: Իսմա-
նը սուփրեն փռեց և սեղանին մատուցեց քաղցրավենիք, քյուֆթա, տոլմա, սու-
ջուխ, փլավ և այլն: Հյուրերին հավաքված համարելով՝ Իսմայիլ աղայի առա-
ջարկությամբ զանազան ճաշատեսակներով, համեմունքներով, օշարակնե-
րով, լավաշ հացով ու կուլթոխի բաղարջով սկսվեց ճաշկերույթը: Դաշերի և
կախովի խորովածի՝ ասմաքյաբաթի բուրմունքը ինձ էլ էր զրգոտում: Դաշից հե-

տո դահֆե մատուցվեց, նարգիլները մեջտեղ բերելով, սկսեցին մեկը մյուսին մատուցելով՝ հյուրասիրել ու փոխանցելով ծխել: Օրվա դեպքերը վշտացնում էին: Բոլորը մտախոհ էին, վշտացած ու ապշահար իրար էին նայում, կարծես հանցավոր էին՝ համարձակություն չունենալով անցնելու հավաքույթի նպատակին: Ներկաների բաշին՝ գլխավորը Իսմայիլ աղան էր, որը ներկաներին դիմեց հարցադրումով ու հայացքով զննելով ուղղափառներին՝ հարցրեց.

-Ո՞վ է համարձակվել Աստծո մարգարեի վրա ձեռք վերցնել, սա մեզ համար խայտառակություն է, ա՛յ մուսուլմաններ, ում վրա դուք կասկած ունեք:

Վերջապես նրանցից մեկը դայլանի՝ նարգիլի ծխամորճը կողքին հրանցնելով, նստած վիճակում, խոր հայացքով տնտղելով շրջապատը՝ թեքվեց, չոքեց հայացքը ներկաներին սևեռելով, զննելով ուղղափառներին, որոնք թագրեհ էին խաղացնում մատներին, մտախոհ, խորին ցավակցությամբ, երկու ձեռքը բարձրացնելով և ճակատին դեմ անելով ասաց.

-Ո՞վ է այդ անիծյալը, որ համարձակվել է Ալլահի և Մահմադ¹⁴⁴ մարգարեի ընտրյալի վրա ձեռք բարձրացնել: Ա՛յ մուսուլմաններ, ինչ խայտառակություն է, այ մաքուր հավատացյալներ, խոսեցե՛ք, ու՞մ վրա եք կասկածում:

Օլոճոների աշիրաթից¹⁴⁵ խոսեց ատամները թափած, մոտ վաթսուն տարեկան մուլլա¹⁴⁶ Աբայարը, նախածամ պայմանավորված լինելով Իսմայիլ աղայի հետ, նա հայտարարեց.

-Իմ կարծիքով, խանումի... արած գործն է: Այն օրվանից, ինչ ողորմած հոգի հաջին իր տուն բերեց էն պիղծ մուրտառ գյավուր կնոջը, փոքր խանումը խռովել գնացել էր իր հոր տուն: Դա ես հաստատում եմ, քանի որ սպանողը կին է եղել և տանից դուրս չի գնացել՝ կարողանալով շուտ թաքնվել...

-Հայր՝ ալլահ,-փնթփնթացին լսողներն ու միմյանց նայեցին: Ջղայնացած վեր թռավ Հարսնցոց թաղի աշիրաթից Մուստաֆա բեկը,¹⁴⁷ ձեռքը խանչալին դնելով ու սեղմելով, գոռաց.

-Ի՞նչ է, դուք ուզում եք իմ տոհմի անունը վարկաբեկել ու խայտառակել, խանումը այն օրը մեր տանն էր: Այդ դժբախտ լուրը լսելով՝ երեկ առավոտ կնոջս ու քրոջս հետ միասին աճապարեցինք հաջու տուն: Ես ինքս հարցրի դեռ չնահացած ծառային և նա ասաց.«Կինը խնդրեց, որ հաջուն կանչեն: Հաջին սկսեց այդ կնոջ հետ խոսել, ջղայնացավ և ինչ ասաց, որ բռնեմ նրան: Հենց որ ես մտրեցա, նա ինչ վրա կրակեց, հետո հաջիի»,-ես հարցրի մեծ խանումին և բոլորին, ոչ մեկը լուրջ բան չասաց: Ծառան ընկած էր այգում: Այդու դուռը բաց էր...

Պատասխանելով մուլլա Աբայարի զրպարտանքին, կատաղած կանգնելով, իր հսկայական պարթև բոյով, երկար մետաքսով փաթաթված քոլոզով, Մուստաֆա բեկը, ձեռքը դաշույնին տանելով՝ հարձակվեց մուլլա Աբայարի՝ Էքպերի վրա: Բոլոր նստածները իրար խառնվեցին: Երկու-երեք հոգով հագիվ զայեցին Մուստաֆա բեկին: Նա կատաղել էր, նրա աչքերը կարմրել էին.

Ի՛նչ ցեղին, ի՛նչ ամու օղլուն /եղբոր աղջկան/¹⁴⁸ դու անպատվե՞ս, քյաֆ-

բա՛ր, դեռ մուլլա էլ ես, քեզ ու ձեռքեց կատկացնե՛մ շան նման:

Դարձյալ մի քանի հոգի հագիվ զայեցին նրան, իսկ նա, աչքերը չռած, շարունակում էր սպառնալ մուլլային՝ գոռալով.

-Քյաֆբա՛ր, ավիստ՛ս, որ դու մուլլա ես...»:

Մուլլայի կողմնակիցները գրգռվեցին՝ լսելով բեկի սպառնալիքները և վիրավորանքները: Ընդհարումն անխուսափելի էր, եթե Իսմայիլ աղայի ազդեցիկ, հեղինակավոր ծայրը չհնչեր.

-Նստեցե՛ք, խնդրեմ, իմ օջախում ոչ ոք չհամարձակվի ձեռքը խանչալին տանի: Ես ձեզ՝ մուլլային և բեկին նայելով, երկուսիդ էլ հավատում եմ: Բայց ես ձեզ կանչել եմ ոչ թե իմ հարկի տակ կռվելու, այլ պարզելու և իմանալու իրողությունը:

Հայացքը դարձնելով դեպի մուլլան, ասաց.

-Ա՛յ կրոնի առաքիչ, մինչև օրս դու լսե՞լ ես կամ տեսե՞լ ես, որ թուրք կինը զենք վերցնի կամ մարդ սպանի, է՛ն էլ իր հաջի մարդուն:

Գլուխները խոնարհելով՝ բոլորը հավանության մշան արին: Մի պահ սպասելուց հետո՝ դառավ Մուստաֆա բեկին.

-Դու՛ Մուստաֆա՛, տասը տարեկան երեխայի նման, ձեռքդ տանում ես խանչալին, աքլորանում, ու՞մ ես զարմացնում, չգիտե՞ս որտեղ ես գտնվում: Ալլահը վկա, չեմ հավատում ականջներիս: Ես զարմացա, որ դու ուղղափառ մուլլային սպառնացիր, անպատվեցիր, դե արի ու ասա, թե ո՞վ է սպանել քո հարազատ հաջի փեսային, չէ որ դու բերանովդ ասացիր, որ ծառայի ասելով մի կին է սպանողը:

Մուսթաֆա բեկը նորից կրկնեց.

-Խանումը մեր տանն էր, մենք խաբար չենք...:

Դուռը ծեծեցին և բացելով՝ ներս եկան թաղի կուլուխի քոմսերն ու երկու փոլիս: Բոլորը շշմեցին՝ բացի Իսմայիլ աղայից, քանի որ ինքն էր հրավիրել: Ոտքի կանգնելով բոլորը ողջունեցին.«Մալամալիքս, ալիքննալլան», -ասելով՝ նստեցին: Ոստիկանները ուշադրություն չդարձրեցին բարևին, նրանք, հատուկ հարգանք մատուցելով, ողջունեցին կրոնավորներին և մուլլային ու նայելով մյուսներին՝ նկատեցին նրանց բորբոքված լինելը: Իսմայիլ աղան հրավիրեց նստելու՝ ոստիկանապետին իր մութաբան հրանցնելով: Նստեցին Իսմայիլ աղայի կողմից առաջարկված տեղերում: Քոմսեր էֆենդին նստեց աղայի կողքին: Խանումը սուրճ մատուցեց, աղան հրանցրեց նարգիլն: Իսմայիլ աղան, դիմելով հյուրերին, խնդրեց, որ շարունակեն խոսակցությունը, և դեմքը ուղղելով ու քոմսերի ուշադրությունը գրավելով՝ ասաց.

-Էֆենդի /պարոն/, մեզ բոլորիս մութ է մնում երեկվա դեպքը: Քոմսեր էֆենդի, դուք իշխանությունն եք, ի՞նչ կարող եք հայտնել այդ մասին:

Ամենքն էլ իրենց ուշադրությունը զամեցին քոմսերին: Քոմսերը, մի կողքից մյուս կողքին թեքվելով, բերանը թևով սրբելով, մատներով հաստ բեղերը մածելով ու սրելով, դիվանագիտորեն տնտղելով, դիմեց նստողներին.

-Ես ուզում եմ իմանալ ձեր կարծիքը, չէ՞ որ դուք մեր քաղաքի պատվարժան անճնավորություններն եք, երևելի մարդիկ: Աչքերը միմյանց նայելով և

ծնկի գալով՝ քոմսերը դիմեց մինչ այդ լուսամտոսի մոտ բազմած հյուրին, որն անվերջ մարզիլն ծխելով և մանր աչքերով զննելով նստածներին՝ արհամարհանքով նայում էր մինչ այդ ելույթ ունեցողներին, խոսողներին: Այդ անիծյալը, ինչ-որ իմամի¹⁴⁹ գերդաստանից էր, տոհմական ծագմամբ մեծ կրոնապետի տղան շեյխ Քյարիմն¹⁵⁰ էր: Իր կրոնական ծագումով, ջերմեռանդ սուննի մուսուլմանի¹⁵¹ մոլի հավատքով խիստ հայատյաժ էր, մոլեռանդ մահմեդական: Չնայած անգրագիտությանը, դուրանից արաբերեն հատվածներ արտասանելով, բոլորի հիացմունքն էր գրավում և վայելում էր թուրք հավատացյալների խոր վստահությունը: Չնայած գառամյալ ծերունի էր, հարստությանը ամենաուժեղն էր ու ազդեցիկը քաղաքում: Բոլոր շեյխերը, մուլլաները նրա հորդորներով էին գործում: Նույնիսկ հայերի կոտորածը նա համարում էր սուրբ մարգարեի իդեալների իրականացում, բացարձակ քաջալերելով պահանջում այդ՝ ասելով.

-Ով հայի՝ գյավուրի արյուն չի թափել, նա արժանի չէ մարգարեի գալիք դաստասանին:

Այդ անիծյալ իժի ծնունդը դեռ սուլթան Աբդուլ Համիդի¹⁵² օրոք հայկական ջարդերի ժամանակ քաջալերում էր թուրքերին, քարոզելով, թե հայի արյուն թափողը դրախտի՝ ջենեթի կարժանանա:

Շեյխ Քյարիմը՝ *իմամօղլին*, հազնում էր կրոնավորի լայն հազուստ՝ ոտքից գլուխ սայիտակ, ուներ սայիտակ ձի՝ ճերմակ թամբով: Նա կանգնեց, թևերը քշտեց, նրան հետևեցին ներկա գտնվողները: Դեմքը ուղղելով դեպի հարավ՝ մի քանի բառ արաբերեն մրմնջաց, հետո դառնալով ներկաներին, որոնք հայացքով ու պատկառանքով՝ նստած իրեն էին նայում, շրջվեց Իսմայիլ աղայի ու փոլիսների կողմն ու ասաց.

-Ով հավատացյալներ, ինչու՞ եք վիճում իրար հետ, այդ սպանությունը ուղղափառ իսլամի գործ չէ: Ես կասկածում եմ հաջու գյավուր կնոջը, հենց էսօր նրան կտոր-կտոր պետք է անել:

Շեյխ Քյարիմը մրթմրթաց *Ղուրանի* առաջին տողերը. «*Էյ լաիլլահ յիլլալլահ Մահմադ Բասուլլալլալ*»,¹⁵³ և շարժվեց տեղից: Փոլիսներից մեկը կանգնելով հավաստիացրեց.

-Գյավուր կինը, նրա տանից մի ամսից էլ ավելի շուտ է բռնվել ու վերացվել, իսկ էտ գյավուր կինը նույն օրը անհետացել է, ճիշտ է ասում իմամօղլին:

Նա դեռ ուզում էր խոսել, բայց քոմսերը սպառնալից հայացքով լռեցրեց: Պոռոտախոսները, որոնք դրսում, մինչև Իսմայիլ աղայի տուն գալը, ճոռճոռաբանում էին, նախանձվելով հաջու սև գործի հաջողություններին, այս կամ այն անձանց էին մեղադրում, մեղադրում էին փոլիսներին, որ օրը ցերեկով¹⁵⁴ հաջու նման երևելի անձնավորությանն են սպանել, իսկ իրենք տեղեկություն չունենին, այստեղ չարտահայտվեցին, նստել էին ու մրթմրթում: Քոմսերը պնդեց, որ նման հարցեր այստեղ լուծելու իրավունք չունենք: Հիմնական եզրակացության չգալով՝ իմամօղլին, գլխի փաթաթանը ուղղելով, վեր կացավ, ճպոտտ աչքերը մատներով սրբեց և իր անատան բերանը բաց անելով՝ խոժոռ ձայնով ասաց.

-Բոլորիս հայտնի է, որ սպանողը կին է եղել, եթե գյավուրի պատճառով է եղել, կամ ուրիշ հաշվով, թող հյուրըյունեթը /իշխանությունը/ քննի:

Դառնալով Մուստաֆայի կողմը ու ցցելով երկու մատը՝ կմկմալով հարցրեց.

-Դու՛, որ տեղյակ չէիր, քրոջդ ինչու՞ էիր տարել ձեզ մոտ:

Շեյխ Քյարիմը, մի պահ լռելով, նայեց իրեն ուղեկցողներին և *բազրին* մատներով խաղացնելով, բազրեի հատիկները հաշվելով, *խեթ, շառ* անելով՝ շարժվեց՝ ուղղվելով դեպի դուռը: Բոլորը հետևեցին նրան:

Ոչ մի ազգ թուրքի կեղծավորությունը չունի, իսկ երդմնագնացությունը ամենուրեք օդ ու ջրի նման մերվել է դրանց արքանն ու մսին: Ներկաները, քաղաքի բարձր անձնավորությունները լինելով հանդերձ, մեկը մյուսի հանդես ոչ ունեին, եթե բացահայտ հնարավոր չէր, սպասում էին հարմար առիթի: Իմամը շեյխ Քյարիմը, առիթ տվեց կողմնորոշվելու: Ոտքի կանգնածների և դեպի դուրս շարժվողների մեծամասնությունից մի քանիսը՝ կուրորեն, մյուսները՝ գիտակցաբար, համոզվեցին, չէ՞ որ իմամը վերջին խոսքի մեջ ակնածանքով արժարժեց կին և պաշտպան մեղադրանքը: Մուստաֆան հուզված, բայց չհամարձակվելով իմամին վիրավորել, ասաց. «*Դուք շառ եք անում*», - և շարժվեց դեպի դուռը: Դրսում ձիերին նստելիս՝ թեթև վիճաբանություններ եղան: Մուստաֆան կատաղել էր, բայց կողմնակիցներ քիչ ուներ: «Ես ձեզ ցույց կտամ», - ասելով՝ ուզեց ձին նստել: Քոմսերը, որ մինչ այդ Իսմայիլ աղայի կողմնակիցների հետ էր փսփսում, փոլիսներին կարգադրեց զինաթափ անել Մուստաֆային և շղթա անցկացնելով՝ ձեռքերը կապել: Մուստաֆան՝ ատամները կրճատացնելով, նայեց իմամի կողմը, բայց նա գնացել էր: Բացահայտ ոչիս ցատումով սպառնաց քոմսերին, բայց իզուր էր: Նրան տարան: Իսմայիլ աղան քնծիծաղով յուրայիններին ճանապարհ դրեց: Նա հյուրերին ճանապարհ դնելիս, մտքում շատերին գրողի ծոցն ուղարկելով, ծանր հոգոց քաշելով, եկավ օդան և նկատելով գործ անող աղայիսինին՝ կարգադրեց լամպը հանգցնել և գնալ, իսկ ինքը, ալլահին շուքը հայտնելով, գնաց քնելու:

Անմիջապես ներքև իջնելով՝ մի բարձի երես հանցի՝ որպես տոպրակ, հուժ շտապ սեղանի բարիքներից մեջը լցնելով, քարշ տվեցի, հոգնած և երկյուղած՝ մի հույս, մի նպատակ ունեի, միայն թե ուտելիքով պարկը տուն՝ մեքոնց հասցնեն: Երկու ժամվա քրտնաջան աշխատանքից հետո ես տափետափ հասա գաղտնամուտքին և մինչև ծնկներս սուզված ջրում, թանկագին տոպրակը քաշքշելով՝ գլխիս վրայով սահեցրի անցքով և խորանալով դեպի վեր սեղմեցի՝ քաշելով այն: Տանջանքներից ուժասպառ վիճակում, մութ մաղարայում այլևս չկարողանալով քաշքշել, տոպրակից մի գաթա վերցնելով, բարձրացա վերև: Կանայք թոճրատանը չէին: Սառան ու Ջանոն կասկածել ու անհանգստացել էին իմ ուշացման պատճառով և Սառան, արհամարիելով վտանգը, որոշել էր սողոսկել Իսմայիլ աղայի տուն: Իմ հայտնվելը նրանց երազ թվաց: Նրանք, չհավատալով իրենց աչքերին, բնագոյաբար ինձ գրկեցին և իմ միակ բառը՝ մորաքույր, նրանց սթափեցրեց: Սառան ու Ջանոն, պարկը վերև բարձրացնելով, ինձ կշտամբեցին այդ ծանրությունը քաշքշելու

համար, որը կարող էր վատ հետևանքներ ունենալ: Թևիցս բռնելով՝ Սառան ինձ նստեցրեց: Ես նրանց պատմեցի ինչ տեսել և լսել էի: Նա ուշադրությամբ լսելով՝ ինձ հարցրեց.

-Օլոճոճների կողմնակիցները շա՞տ են Հարսնցոց աշիրաթից:

Ասացի, որ մի քանի անգամ, քանի որ նրանցից յոթ-ութ կատաղածների Իսմայիլ աղայի դրոյունով բանակ էին ուղարկել: Առանց հարցի՝ պատասխանեցի.« *Վաղը նամագից հետո...* »:

-Ե՞րբ են թաղելու հաջուն:

-Վաղն առավոտյան՝ նամագից հետո,-պատասխանեցի ես: Այլևս ոչ մի խոսակցություն:

-Դու քնիր: Վաղն առավոտյան ինձ կապասես գոռների քարանձավի մոտ,-և ինքը գնաց Չանոյի մոտ:

Լավ ուտելուց հետո՝ խորը քնեցիմք: Երեկոյան Սառան և Չանոն խոսում էին, ծրագիր կազմում առանց իմ մասնակցության: Նրանք զիտեին գոռների հարավային կողմում գտնվող քարհանքի ներսում կառչելու ապահովության մասին, գոռների մեջտեղում գտնվող դամբարանում պատասպարվելու հնարավորության մասին, ինչպես նաև հյուսիսային կողմում՝ գոռներից պարսպապատված, առանձնացված՝ դարվեշների մենաստանի մասին, որտեղ մուտքը արգելված էր: Մեզ հայտնի էր, որ դերվիշների մենաստանից կարելի էր, անցքով 60-70մ իջնելով ներքև, դուրս գալ գետեզերքին գտնվող ջամիի՝ մզկիթի այգին, կային նաև այլ հնարավորություններ:

Գիշեր էր, մութ խավար, խոր լռություն: Չանոն ու Սառան թոնրատանը ձեռքի ճչազի լույսի դեմ շարժվելով, հագուստներ էին հանում-հագնում: Ինքզինքս մեղադրելով, որ քնով եմ տարվել, մոտեցա նրանց: Սառան ջղայնացած էր՝ սարքովի բեղերը չէին ենթարկվում: Ճրագի լույսը աղոտ էր, խավար: Հայելին իր ուզածին պես չէր անդրադարձնում: Վերջապես պատրաստ վիճակում ենք: Սառան, այո՛ Սառան, հոգեկան ինչպիսի՜ վեհությամբ շոյեց գլուխս՝ ներշնչելով մարտնչել: Չանոն, քրջոտ շորեր հագին, ռտաբորիկ, մաղաքը ¹⁵⁵ մի ձեռքին, մյուսին մի կապոց, կանգնած էր լուսամուտի մոտ: Սառան մոտեցավ ինձ, վրայիս իչեքը /իշիկը, պլուզ, վերնաշապիկ/ ուղղեց, ֆեսը բարձրացնելով՝ գլխիս մագերը մատներով խառնեց և մի պահ կանգնելուց հետո ոտքը դոպեց գետնին՝ ասելով.

-Դու քարհանքի կողմից կնոտենաս: Միհրա՛ն, հնարավորին չափով դու հեռու կմնաս և կհետևես մեզ:

Լուռ ու մունջ շարժվեցիմք, հասնելով գոռները, ստուգեցիմք մեր թաքնվելու վայրերը և արևածագին անհետացանք մեր որջերում:

Կեսօրին՝ ժամը տասներկուսին մոտ, հուղարկավորողների թափորը մոտեցավ գոռներին, քայց Սառան դեռ չկար: Վերջապես բերեցին մնջեցյալին, լավեցին ողբացողների մունչները, որոնք գերեզմանների ներքևից նաշը թևերին մոտեցան հարթությամբ: Խառնիճաղանջ ամբոխը գնում էր դեպի փոսը: Շեյխ Աբայարի գլխավորությամբ, մոլլաներով և այլ հեռու-մոտիկ բարեկամներով շրջապատված, նաշը իջեցրեցին: Հուղարկավորողների մեջ ես տեսա

յուրայիններով շրջապատված Իսմայիլ աղային: Հարսնցոց կողմից մարդ չկար, բացի Իրզա եղբորից: Մոլլաները նզովում էին սպանողին, անիծում, գովում սրբազան հաջուն... Չանոն, ինչպես նաև մի քանի մուրացկաններ, ճանապարհի եզրերին ինչ-որ բաներ վանկարկելով, ձեռքերը մեկնած՝ ողորմություն էին հայցում: Հոգևորական արարողությունը, հատուկ կանանց՝ լավ կանների աղերսանքը, հեռու-մոտիկ ազգականների ողբը, մոլլաների մաղթանքները՝ Մոթոմ-Գոմոռի խառնաշփոթն էր ստեղծել: Ես ինքնամոռացության մեջ էի, նայում էի պատանեկան անմեղությամբ: Հետևիցս ինձ թեթև բրդեցիմ: Սթափվելով տեսա Սառային: Նա զինվորականի զգեստով էր.

-Ա՛յ տղա, ինչ է քարացած նայում ես, շուտ անցի՛ր,-մատնացույց արեց գերեզմանաքարի ետևը,-Չանոն էն տապանաքարի ետևն է, ես կնոտենամ ներքևից: Քանի՞ փամփուշտ ունես:

Ասի՛ տասնհինգ:

-Լա՛վ, աշխատիր քեզ չկորցնել, երբ կլսես իմ կրակոցի ձայնը, դու էլ քո կողմից կրակիր, ես՝ զինվորականների, դու ու Չանոն՝ դագաղի մոտ կանգնածների:

Սառան խրոխտ քայլերով գնաց: Ես շարժվեցի դեպի իմ հենակետը: Նալեցի Չանոյի կողմը, նրան չտեսա, քայց նկատեցի մի մուրացկանի, որը ողորմություն էր հայցում:

Մի քանի հոգի մոտեցան նաշին, հրելով իրենց բզկտող լավաններին ու մերձավորներին, ուզեցին նաշը վեր բարձրացնել և հյուսիս-հարավ դարձնել: Մոլլաների թույլությամբ հաջու ազգականները նաշը բարձրացրեցին, շուռումուռ տվեցին հարավ-հյուսիս ուղղությամբ: Մոլլաների աղմուկ-աղաղակով, մերձավորների լացուկոծով նաշը մոտեցրին գերեզմանափոսին: Բոլոր հուղարկավորողները շրջանակաձև մոտեցել էին իրար: Նալեցի Չանոյի կողմը, նորից մուրացկանին տեսա: Հանկարծ որոտաց ատրճանակը: Սառան էր: Ինքս ինձ կարգի բերելով՝ նալեցի Սառայի կողմը: Իրար ետևից որոտացին ատրճանակի զարկերը՝ նորից հինգ-վեց կրակոց: Սառան էր կրակում իր միանգամայն աննկատ և ապահով թաքստոցից: Նրան հետևեցին Չանոյի կողմի կրակոցները: Կրկնվեց երկրորդը: Չանոն, նկատելով իրենից հեռու զինվորականների՝ փոխա, քոմսեր և այլ աստիճանավորների թեքվելը դեպի կրակողի կողմը, ձեռքերը ատրճանակներին տանելը, շփոթված շարժվելը այն կողմ, բաց չթողեց ընձեռնված հնարավորությունը և նրանց մեջքին շարեց յոթ գնդակ՝ յոթ կրակոցով: Մենք դասավորվել էինք կազմելով եռանկյունի:

Գոռում-գոչյուն սկսվեց հուղարկավորողների մեջ: Խուճապի մատնված հուղարկավորողները՝ զարհուրած մարդիկ, դիակը քցեցին ու թողնելով՝ դեսուդեն փախան: Իսմայիլ աղան իր մարդկանցով թթի ծառի տակն էր: Պատուհասից այլայլված՝ որը խանչալը հանած, որը՝ ատրճանակը, չզիտեին ում վրա կրակեն: Այդ պահին նկատեցի իմ թաքստոցից վեց-յոթ մետր հեռավորության վրա՝ բախը ձեռքին, Չանոյի վրա թիկունքից հարձակվող մի ածյախա թուրքի, որի ետևից էլ՝ ևս երկու-երեք անձանց: Երկու զինվորականներ՝ ատր-

ճանակները բռնած, Չանոյի կողմը նայելով՝ եկան իմ կողմից: Կրակոցները կրկնվեցին: Երկու զինվորականը ինձնից ութ-տասը քայլ հեռավորության վրա նկատել էին, որ կրակողը մուրացկանն էր: Սառայի վեհամբարձ կրակը հիշելով՝ իմ անհայտ որջից որոտաց ատրճանակս: Նրանք երկուսն էլ ընկան: Սառան ու ես մեր որջերուն ապահով էինք, իսկ մուրացկան Չանոն նրանց տեսադաշտում էր: Սառայի կողմից նորից դեպի ամբոխը որոտած ատրճանակը, իմ համագարկերը շփոթության մեջ քցեցին դեսուդեն շարժվողներին: Մի գանոն չավուշ /ժանդարմիայի պետ/ նկատեց կրակող զինվորականին ու երկու հոգով հետապնդեց նրան: Նրանց հետևից գնում էր մուրացկանը՝ փայտը ձեռքին: «Տու՛ր /կանգնիր/», -բղավեց *գաևոն չավուշը*՝ ատրճանակը ուղղելով նրան, բայց նույն պահին ընկավ Չանոյի կրակոցից: Նրան հետևող երկու ժանդարմները սարսափած ետ դառան: Կատաղած Սառան, մոռանալով իր կացությունը, տապանաբարի հետևից ուղիղ նշանառումով, երեք կրակոցով վայր գցեց երկուսին էլ: Սառան, նայելով Չանոյին, մատնացույց արեց քարանձավը: Չանոն, մուրացկանի կապոցը ձեռքին, գնաց: Չանոյին հնարավորություն ընձեռնվեց անմիջապես *ֆիսթանը*՝ վերնագգեստը հագնել, գլխի *յազման* գլխաշորը փոխել և հեռանալ գերեզմանաքարերի ու շիրմաքարերի արանքով, մեկուսանալ և որպես ողբացող՝ պատասպարվել քարհանքի մոտերքի շիրմաքարերի ետևում:

Ինչպես մեզ ապսպրել էր Սառան, մենք պետք է խուսափեինք մեկնումեկի աչքին երևալուց: Նա ինձ ասել էր, որ ես իսկույն գնամ աղայի տուն, ավելացնելով, որ գիշերվա կեսին լինեմ մաղարայի մոտերքում, իսկ Սառան ու Չանոն մնալու էին գերեզմանոցում՝ զգուշորեն թաքնվելով քարանձավում: Ես դամբարան-գաղտնատեղիիս անցքը փակեցի և մտախոհ պառկեցի: Սառան, հավաքելով օգտագործված փամփուշտները, դերվիշի¹⁵⁶ մենարան կոչվող սայաստարանից իջնելիս կարողացել էր նախապես մի մեծ քարով անցքը փակել և իջել էր գետեզերքը: Օգտվելով գիշերային խավարից՝ Չանոյին հաջողվել էր *Կզլմեջիդ* կոչվող թաղամասով անցնել և բարձրանալ Սանդի թաղը, սպա կից Ծապրկորի թաղի փողաններով՝ նեղիկ ճամփեքով շրջանցելով՝ հասնել տուն և անակնկալ գրկախառնվել մեր հերոսուհի Սառայի հետ: Իմ քաքստոց-դամբարանը Սառայի տեսադաշտից դուրս էր, և չնայած Չանոյի հորդորներին ու համոզմունքներին՝ նա անհանգիստ էր և նրա գլխում մի հանդուզմ միտք էր հղացել: Նա որոշել էր հաջորդ գիշեր մենակ գնալ գոռներ՝ ինձ գտնելու համար: Միայն Չանոյի աղաչանք-պաղատանքը՝ քիչ էլ համբերել, համոզել էին Սառային հետաձգել որոշումը: Օգտվելով թուրքերի սովորախիտ կանգնած տապանաքարերից, երկու գիշեր, երկու ցերեկ դամբարանում հանգստանալով՝ ես երկրորդ գիշերը աղջամուղջային ճամփեքով հեռացա դեպի տուն և հայտնվեցի Սառայի ու Չանոյի գրկում: Գոռներին կից, պարսպով բաժանված մի երկու հարկանի շենք կար, որը պատկանում էր Սուֆի մուֆթանցը, որի երկու տղաները ապրում էին հայ աղջիկների հետ: Չմոռանամ հիշեցնել, որ այդ շենքի և մեծ գերեզմանների Քուլունք կոչվող բլուրի արանքով՝ ճանապարհով էին երթևեկում Ծապրկորի թաղից շուկա, եկեղեցի-

ներ, դպրոց և ամենուր: Ես, հեռանալով դեպքի վայրից՝ մուֆթանց այգուց, պարսպի ետևից նայում էի նրանց:

Մեր հեռանալուց հետո վայնասունը բռնեց ողջ մնացած հուղարկավորողներին: Նրանք հին մեռելը թողած՝ նորի վրա էին ուրբում: Գոռներից մինչև կյուբյունեթ 250-300 մ տարածություն էր, բայց պետք էր իջնել, անցնել կամրջով, հետո բարձրանալ: Կրակոցների ծայրը զարմանք էր հարուցել իշխանության մարմիններում: Ինքը՝ Մանդոհ փաշան, նայելով լուսամուտից, տեսել և լսել էր, կարգադրելով հետևել և իրագրել դարձնել իրեն այդ պատուհասի մասին: Մոտ մի ժամից ժանդարմներն ու ասքյարները լցվեցին գոռները և վերևում գտնվող մեր ջոջ գերեզմանները: Հուղարկավորողներից ողջ մնացածները, անով-դողով հավաքվելով թթի ծառի մոտ, նկատեցին, որ թե՛ ներքևից՝ հյուբյունեթից, թե՛ վերևից՝ կուլուխից, շտապ եկան ոստիկաններ և զինվորներ: Լալով ու աղաղակելով, ձեռքով կանչելով՝ աղերսում էին օգնել, փրկել իրենց այս խաթաբալայից: Մի քանիսը թաղումով գրաղվեցին, իսկ զինվորականները սանրեցին և խուզարկեցին հարևան այգիներն ու տները: Բոթը հասել էր քնակչությանը: Չորս կողմից սկսեց հավաքվել ամբոխը: Ոստիկանությունը շփոթված իրար էր անցել, չգիտեին ու՞մ հարցնել, ու՞մ բռնել, բոլորը լացուկոծ էին անում: Սպանված էին հաջի Մուստաֆայի եղբայրը, երկու մոլլա, հինգ զինվորական և չորս քաղաքացի, վիրավորված էր հինգ հոգի: Կես ժամ հետո դեպքի վայր եկավ փաշան՝ իր մերձավորներով: Գոռում-գոյուններից ոչինչ չտեղեկանալով՝ գլխիկոր հետ գնաց: Երեկոյան ոստիկանների կազմած ցուցակով՝ *բալարեսան* ոստիկանների գլխավոր վարչություն էին կանչել ականատեսներին, որոնց թվում նաև Իսմայիլ աղային ու մի քանի հայտնի թուրքերի: Բոլորը հաստատել էին, որ զինվորականի և մուրացկանի ձեռքի գործն էր, որոնք անմիջապես չքացել էին: Զննությունը ոչ մի հետևանք չունեցավ, հետևաբար ոչ մի եզրակացության չհանգեցին: Ոստիկանությանը հանձնարարվեց պարզել և զեկուցել փաշային: Կատարված իրողությունից ցնցվել էր ողջ ազգաբնակչությունը: Տեղական իշխանությունները մեր, ինչպես նաև կից թաղամասերում հարցաքննություններ կատարեց: Ինչպես նաև շահագրգռեցին նյութապես, բաշխելով հայկական տներից ցանկացածը, հույս ունենալով բացահայտել այս գաղտնիքը ու քանդել Գորդյան հանգույցը:

* * *

Իսմայիլ աղան ուշ երեկոյան տուն եկավ: Նա իր Ծախբաղդին տղային ուղարկեց ինձ կանչելու: Ես ներկայացա իր հագցրած զգեստով: Նա շատ վրդովված էր: Կանչեց կնոջը, համառոտակի պատմեց եղելության մասին, զգուշորեն հասկացրեց, որ նրա եղբայրն էլ էր սպանվել: Կինը ճչաց և ասաց, որ դա նրա արած գործն է.

-Մուստաֆային բռնել տվիր: Ի՞նչ մեղք ուներ նա, ինչու՞ սպանեցիք

եղորոս: Նա ի՞նչ էր արել քեզ, և սկսեց գլխին խփել, մազերը պոկել:

Իսմայիլ աղան, հորդորելով, չկրցավ հավատացնել իր ամենադուրսերը, ապա ջղայնանալով խանչալը քաշեց ու հարձակվեց խանութի վրա: Երեխաները լալազին թափվեցին մոր վրա: Նա՝ հայալլահ, ասելով, դեմ գցեց խանչալը, բարձրացրեց կնոջն ու ասաց.

-Թույլատրում եմ, որ Շահբադդինի ու Նուրիի հետ գնաս եղորոդ տունը: Կասեք, որ վաղը Մուստաֆա բեկը կգա:

Ֆաթմա խանումը իսկույն զգեստավորվեց, և մենք երեքով գնացինք:

Հարսնոցը բեկի տանը տուգ ու շիվան էր. երեկ իշխանությունը Մուստաֆա բեկին էր բռնել, այսօր եղորոդ էին սպանել: Ներս մտնելուն պես ֆաթմա խանումը, Իրգա կանչելով, ընկավ եղորո վրա: Նա երիտասարդ էր՝ քսանհինգ-քսանվեց տարեկան: Եկել էր նրա այրի քույրը: Փաթաթվեցին, լալազին ողջագուրվեցին: Երկուսը միասին մտան կողքի սենյակը՝ պառավ մոր մոտ: Ֆաթմա խանումը, ետ գալով, ասաց, որ վերադառնանք: Շահբադդինը շշուկված ինձ նայեց: Երկուքս էլ մի տարիքի էինք, նա ավելի առույգ էր, բայց վախկոտ: Մոտենալով ինձ՝ ասաց. «Բա էս գիշերով ո՞նց գնանք, ես չեմ գա»:

Մի կերպ համոզեցի և ճամփա ընկանք դեպի տուն: Աղան անընդհատ դալյան էր ծխում, ջղայնացած էր, մեզ տեսնելով՝ զարմացավ ու հարցրեց.

-Խանումը չեկա՞վ: Լավ, թո՛ղ մի երկու օր մնա, եղորո հավետը առնի:

Ուշ գիշեր էր, գնացինք քնելու: Հանկարծ աղան ինձ կանչեց: Ես վարանեցի ու կասկածեցի, թե աղան ինչ-որ նեղություն է անելու և ձեռքս թուրքահին /շալվար/ մեջ տանելով՝ մոտեցա: Նա առանց ինձ նայելու ասաց.

-Կարող ես յարադր քցել:

Ես իսկույն մոտեցա մուսանդարային, քաշեցի անկողինները և պատրաստեցի: Աղան տղաներին իր մոտ կանչեց, միասին պառկեցին: Ես վերադարձա իմ տեղը:

Մառան բաժանվելիս ինձ զգուշացրել էր, որ կեսգիշերին հանդիպեմ իրենց: Նրան անհանգստացնում էր հաջու հայ կնոջ կարգավիճակում հայտնված Մարթայի անհայտությունը: Մի զգուշացումից հետո, ինձ անմիջապես հետ ուղարկեց՝ ասելով.

-Դու վաղը էս ժամին կգաս:

Ես պառկած էի, հանկարծ առավոտյան՝ լուսադեմին, Իսմայիլ աղան ներս եկավ և ինձ կանչեց.

-Օղու՛ լ, դուրսը չերևաս, շառտո ժամանակ է: Մանավանդ այս քանի օրերը:

Հաջորդ օրը խաննիճադանջ թաղումն էր:

Թուրք բնակչությունը ահաբեկված էր: Ահընդիատ գալիս էին մուհաճիրները: Ասքյարները, մանավանդ արաբ դասալիքները վիստում էին բոլոր փողոցներում: Ռուսների մոտենալու ահն ու դողը սարսափեցնում էր թուրքերին: Նամանավանդ գաղթականների ասելով՝ ռուսական կողմից կռվողների մեծ մասը հայեր էին:

Տերեկը իմ թաքստոցից դուրս չեկա, սպասեցի մինչև աղան եկավ: Ես

նրան դիմավորեցի այգում: Նա կանգ առավ, նայեց ինձ ու մի պահ լռություներից հետո հարցրեց. «Ի՞նչ եղավ էն հայ կիներ»: Ես կռահեցի, որ խոսքը Մասնայի մասին է.

-Չգիտեմ, աղա՛, ուզո՞ւմ ես, գնամ փնտրեմ և եթե տեսնեմ, ի՞նչ հարցնեմ:

Աղան, խորաթափանց ինձ նայելով, ստուգելու իմաստով ասաց.

-Եթե մենակ է, թո՛ղ գա մեզ մոտ:

Նա ուզում էր ինչ-որ բան ավելացնել: Ես իսկույն պատասխանեցի.

-Նա միշտ էլ մենակ է, ձեզ մոտ չի ուզում գալ՝ խանումին չվշտացնելու պատճառով:

Աղան գայրացավ՝ կրկնելով.

-Խանումը ո՞վ է, որ մեզ խանգարի: Շուտ գնա՛, գոյի ու բեր ինձ մոտ: Նրան ասա, որ իր խաթրի համար քեզ էլ լավ կպահեմ, և խորջինից սուջուխ և երկու շուկայի հաց տալով՝ կրկնեց, -կասես, որ էսօր անպայման գա, ռուսները մոտենում են, շատ բան ունեմ ասելու, ու վերկենալով ուղղվեց դեպի տուն:

Հացն ու սուջուխը փաթաթելով նրա տված փեշքումալի /մեծ թաշկինակ/ մեջ՝ ես մինչև մթնելը թաքնվեցի հաստ ծառերի արանքում և աստղերի երևալուն պես՝ ծկեցի վերև: Հասնելով տուն՝ ես, մեր պայմանավորվածության համաձայն, տանիքից անցա թրի ծառի վրա և մազլցեցի: Ծառից իջնելիս այգում ոտնաձայն լսեցի: Խավարում ոչինչ չտեսնելով՝ մնացի տեղումս՝ գրկելով ծառի իրանը: Ելուղների արանքում զգուշորեն հենված՝ նայեցի ընկուզենու ծառի մոտ գտնվող գաղտնի անցքի կողմը: Բայց ո՛չ մի ձայն, ո՛չ մի շշուկ: Սկսեցի իջնել ծառից, հացի կապոցը մեջքիցս քանդեցի և ոտքերիս ծայրերին հենված՝ շարժվեցի դեպի ներքնահարկի լուսամուտը, որտեղից պետք է ներս սողայի: Անուն տալով՝ սպասի՛ր, ինձ, ասաց Չանոն: Գլուխս լուսամուտի երկաթյա ցանցից հանելով՝ շիվարած կանգնեցինք իրար մոտ:

-Ըն ուշանալու պատճառով Մառան ներքևի ճանապարհով եկավ քո կողմը: Մենք երեկ հետևում էինք սատկածների թաղմանը՝ Չոջ գերեզմաններում թաքնված: Բոլորը կատաղած գոռում էին, թե սա գյավուրների արած գործ է: Մենք կասկածեցինք, որ քո աղան, իր անձից վախենալով, քեզ բռնել է տվել: Շու՛տ հասիր Մառային, ես ձեզ կսպասեմ գոռների քարանձավի մոտերքում:

Կապոցը Չանոյին մեկնելով՝ ես բարձրացա այգու պատով և իջա նեղ փողանը /փողոց/: Հաշվի չառնելով ոչ մի երկյուղ՝ ուղիղ կարճ ճանապարհով հասա աղայի բախշան: Մառան իր կազմվածքով լուսամուտի ճաղերից ներս չէր կարող սողալ, մտնել, նա կարող էր գնալ միայն կոյուղու անցքով: Չանոն ինձ ասել էր այդ մասին: Աղայի մոտից գնալիս, չի կարողացել մեր թաքստոցը մտնել ու մեր պայմանի համաձայն գրել, կամ պայմանական նշան թողնել, որ դուրս եմ եկել: Նեղ կոյուղու անցքի քարը անշարժ էր, հետևաբար, Մառան դեռ չէր եկել, գլխարկս՝ ֆեսս թողնելով քարի մոտ՝ ես շարժվեցի դեպի միճադանի լուսամուտի կողմը: Ռոտնաձայն լսելով՝ ես ձեռքս գրպանս տարա և պատին հենվելով՝ հետևեցի ձայնին: Մառան էր, գաղտագողի մոտենում էր կոյու-

դուն: Մորքուր՝ գոչելով՝ վազելով մտտեցա: Նա կանգնեց, և մենք առանց ձայնի գրկախառնվեցինք: Նստեցինք կանաչների վրա, ես նրան պատմեցի Իսմայիլ աղայի ասածները: Նա հանգիստ լսեց և ասաց.

-Շատ խորամանկն է, ուզում է իր կյանքն ու հարստությունը ապահովագրել:

Նա հայ կնոջ շորերով էր:

-Լավ, կզնաս իրեն կասես, որ առավոտյան հանդիպենք:

Ես իսկույն լուսամուտից ներս մտա, գնացի բախչայի դուռը բացի: Սառան ներս եկավ: Սառային թողնելով մենակ՝ ես նորից գնացի Չանոյի մոտ: Առավոտյան՝ լույսը չբացված, Չանոյի հետ իջանք Մեծ գերեզմանները, ցածրացանք ներքև, Մուվսահ Ամեհոյի այգով շուտ եկանք գոռները: Չանոն գնաց քարանձավի կողմը, իսկ ես դեպի աղայի տուն: Առավոտյան՝ արջուրականչի պահին, ես Սառայի մոտ էի: Ցերեկը մենք քնեցինք: Արթնանալով Սառային տեսա լավ հագնված, զուգված ու զարդարված: Միասին քարձրացանք վերևի սենյակը: Ես գնացի աղային իմաց տալու, որ Սառան իրեն է սպասում: Աղայի ձեռքերին ջուր ցցնելու ժամանակ ասացի: Նա լվացվեց, հապճեպ խուրջինը քնին գցելով, երեխաներին պատվիրեց ոչ մի տեղ չգնալ: Սենյակից սենյակ անցնելով՝ գնացինք Սառայի մոտ: Սառան բազմոցների վրայից վեր կացավ, ժպտալով բարևեց ու տանտիրուհու ժեստով ասաց. «*Հրամեցեք, մայրեք*»: Իսմայիլ աղան, տեսնելով գեղեցիկ կնոջ վառվռու, զվարթ դեմքը, հրապուրանքից կաշկանդվեց, աչքերը չռած նայեց ապշած: «*Բույուր, բույուր /համեցեք/*», - և բարձր բարձի վրա դնելով՝ ձեռքը մեկնեց, Իսմայիլ աղային նստեցրեց, իսկ աղան՝ կախարդված, անզուսպ հայացքով նայում էր նրան՝ չափելով ոտքից գլուխ: Նա ընկել էր ինքնամոռացության մեջ և իրեն պատկերացնում ու զգում էր գեղեցիկ կանանցով շրջապատված յոթերորդ երկնքում՝ դրախտում՝ ջենեք: Նա ընկել էր երջանկության գիրկը:

-Աղջի՛, *անհասաֆ*, ոնց որ թագա հարս լինես, -ասելով՝ ձեռքը մեկնեց Սառայի վիզը:

-Աղա, սպասիր, երբ կտանես քո սենյակը, էն ժամանակ... Թո՛ղ խանութը գա խոսենք, նա կհամաձայնվի՞, որ մենք միասին լինենք, - և մաժելով ու շոյելով աղայի կեղտոտ գլուխը, ձեռքը շոյելով մինչև ծնոտը հասցրեց ու պեխերը բռնելով, ուղիղ աչքերի մեջ նայելով՝ կանացի քնքշությամբ ասաց, - Իսմայիլ՝ աղա, դու լավ մարդ ես, ե՛ս էլ հարուստ կին եմ, բայց դժբախտ:

Աղան երկու ձեռքով բռնեց իր դեմքը շոյող ձեռքը, վայրենացած ուզեց կծել, ուտել և ձգելով դեպի իրեն Սառային՝ ուզեց հոշոտել: Նա, կորցնելով ինքն իրեն, քնելով բռնեց և գոչեց.

-Հենց հիմա գնանք մեր սենյակը, *վալլահի* իմ խանութը քեզ ծառա կդարձնեն:

Բորբոքված էր Իսմայիլ աղան, նա հևում էր, դողում մի անգոր հայ կնոջ ոտքերի առաջ՝ կնամոլ վավաշոտությամբ գայթակղված: Նայում էր Սառային, այդ անգոր էակին և վճռել չէր կարող: Իսմայիլ աղան միայն այս երկուերեք ամիսների ընթացքում տասնյակներով հարս ու աղջիկների էր խաբել,

սիրել, բռնաբարել և հանձնել: Նրանք մեկը մյուսից գեղեցիկ էին և իրեն ծանոթ հայտնի մարդկանց ընտանիքներից էին: Ոչ մի կին կամ աղջիկ չէր համարձակվել կոտրել նրա կամքը: Ակամա ձեռքը խանչալին տանելով՝ Իսմայիլ աղան խոժոռեց աչքերը ու սևեռելով Սառայի վրա կանգնեց և ջղայնացած գոռաց.

-Դու մերժու՞մ ես ինձ: Էս հասակիս ոչ ոք ինձ իր կամքը չի հանդգնել թելադրել: Իմ խոսքը մերժողը չի ապրի:¹⁵⁷

Սառան, նկատելով, որ աղան իր հավասարակշռությունը կորցրեց, քարձրացավ տեղից, կանգնեց նրա դիմաց ու խանչալին տարած աչ ձեռքը բռնելով՝ ասաց.

-Իսմայիլ՝ աղա, ես կին եմ, մի թույլ էակ, հայ ու գերի, անգոր ու անպաշտպան: Մեզ անասունի նման կարող եք բանեցնել և ուզածիդ պես գործածել: Մեզ սպանողները մնում են անվրեժ, դեռ ավելին, նրանք պատիվի են արժանանում: Քո առաջարկը իրավունք չունեն մերժելու,¹⁵⁸ բայց ուզում եմ քո և խանութի սրտովը լինի: Հանգստացիր, թող խանութը գա, դու էլ կխոսես, ես էլ նվերներով կզամ նրա մոտ, կհամոզեմք և ամեն ինչ լավ կլինի, - ձեռքից հանելով ոսկե քիլազուկները՝ տվեց աղային, - սա էլ իմ կողմից նվեր խանութը քրոջս:

Աղան, զույգ ապարանջանները տեսնելով, սքափվեց, մատներով շուտ ու մոտ տալով՝ տարվեց ոսկու փայլով, սիրալիք նայեց Սառային, նկատեց պարանոցի ոսկե շարանը.

-Օ՛հ, ի՞նչ լավ է սագում քեզ, աղջի՛: Դու դրախտի հրեշտակ ես: Ալլահը վկա, ես քեզ խանութից էլ շատ կսիրեմ:

Աղան ինձ կանչեց, մինչ այդ ես նստած էի անկյունում, և պատվիրեց ուտելիք բերել Սառայի համար և խուրջինը քնին քցելով՝ շարժվեց դեպի դուռը:

-Իսմայիլ՝ աղա, մի բան եմ խնդրում, չե՞ս կարող իմանալ, ե՞րբ են Կարմրակ եկեղեցուց հավաքված հայ կանանց ուղարկում:

-Ինչու՞ ես հարցնում, ո՞վ ունես էնտեղ:

Սառան մոտեցավ աղային, նայեց նրա աչքերին և աղերսանքով խնդրեց իմանալ, և եթե հնար կա, օգնել ազատել իր քրոջը՝ Սարթային: Մի պահ խորը մտածելով՝ աղան ասաց.

-Էսօր Նուրին թող կեսօրին գա ինձ մոտ, - և ինքը դուրս եկավ: Աղայի գնալուց հետո ես անցա երեխաների մոտ, նրանք դեռ քնած էին: Աղայինը, հարևանուհի գաղթական կանանցից էր, դեռ չէր եկել: Ես վերցրեցի անհրաժեշտ քանակությամբ ճաշ ու հաց և տարա Սառային: Մենք միասին կերանք: Սառան, դառնալով ինձ, ասաց.

-Լսեցի՞ր, աղան ինչ ասաց, դու մի երկու ժամ հետո գնալու ես նրա մոտ, բայց վախենում եմ, թաղի լամուկները քեզ ճանաչում են: Շորերդ փոխիր, հագիր նրա տղայի իչիկը, - և մկրատ ուզելով՝ սկսեց գլխիս մագերը խուզել, կարգի բերել:

Ես պատրաստ էի դուրս գալ: Սառան իջավ ներքնահարկ: Պայմանավորվեցինք հանդիպել գիշերը՝ գոռներում: Աղայի համար փարխաջով

/պղնձյա դույլ, աման/ քյուֆթա վերցնելով՝ տանից դուրս գալուց՝ ինձ տեսավ Շահբադդինը: Վազելով մոտս եկավ՝ խնդրելով, որ միասին գնանք: Ես ուզում էի, քայց աղախինը կտրակամապես չթողեց՝ ասելով, որ իրենք պետք է գնան խանումին բերելու: Տանից մի քանի քայլ էի հեռացել՝ հանկարծ դեմս կտրեց զիժ Մժոն: Նա զիժ էր մանկությունից, քսաներկու-քսաներեք տարեկան էր, հայասեր էր, մեր քաղի տղաների հետ մտերիմ: Նա սկզբից չճանաչեց ինձ և զարմացավ: Չէ որ նա ուրիշ քաղեցիների ծեծում էր և հաշտվում էր միայն, երբ նրան մի քան էին տալիս: Մովորական հայիոյանքով ասաց. «Շուն Կոլա, էդ ի՞նչ ես փանում», - և ուզեց ձեռքիցս դույլը խլել: Ես չէի կարող ընդդիմանալ նրա անեղ բազուկներին, քայց և չէի կարող աղայի ճաշը նրան տալ: Նա դարձյալ ձեռքը մեկնեց և ուզեց ձեռքիս կապոցը և փարխահը խլել: Ես, նայելով նրա դեմքին, լացակուրամ աղերսեցի.

-Մժո՛ ջան, Իսմայիլ աղայի համար եմ տանում:

Լսելով նրա անունը՝ Մժոն խրտնած էշի նման ցատկեց ու զարմանքով ինձ նայեց.

-Բա նա քեզ չի՞ ծեծում:

Ես նրան հինգ դուրուշ արծաթե դրամ տվեցի: Նա ուրախացավ ու վազեց դեպի շուկայի կողմը: Նրա հեռանալուց հետո ես շտապեցի դեպի աղայի դասարանները/սպանդանոց/:

Աղան խիստ զբաղված էր առևտրական գործերով: Ինձ տեսնելով փշաքաղվեց, դես-դեն նայեց: Մի քանիսին կտրուկ պատասխանելով՝ մատնացույց արեց, որ նստեմ: Գրպանից հանեց «Մարկիսով» ժամացույցը, նայեց իր զրուցակիցներին ու ասաց, որ տեղ է գնալու: Մոտ կես ժամից մոտեցավ մի չավուշ և հայտնեց, որ գյավուրներին էս երեկոյան տանելու են: Խանութը կիսավակ անելով՝ ինձ թողեց ներսում և չավուշի հետ գնաց: Մարքան լավ ճանաչում էր Իսմայիլ աղային: Նրան տեսնելով չավուշի հետ ճամբար-հավաքակալանում շրջելիս՝ մոտեցել էր աղային և աղերսանքով ուշադրությունը գրավել: Չավուշը, որ կաշառված էր աղայի կողմից, չխանգարելու համար քիչ հեռացել էր նրանցից: Մարքան հարցրել էր իմ մասին: Աղան հսկարտությամբ ասել էր. «Նուրիս էլ իր մորքորոջ հեյր ողջ առողջ իմ մուր են»:

Տաս րոպե տևած խոսակցությունից հետո հասկացրել էր.

Զեզ էս երեկոյան կփոխադրեն Արաբու կամուրջ: Շուկայից դուրս գալու ճանփին, դու աշխատիր հետ մնալ:

Ես գլխիկոր նստած էի խանութի անկյունում և սրտատրոփ սպասում էի Իսմայիլ աղայի գալուն: Վերջապես դուռը բացվեց և վեց-յոթ հոգով խանութ մտավ աղան: Նա զայրացած էր հավաքակալանում տեսած կանանց ու երեխաների սրտաճմլիկ ողբից ու հեղցներից: Նրանցից մեկը կանչել էր. «Է՛յ, Իսմայիլ՛ աղա, ինչ չե՞ս ճանաչում»:

Այդ կինը Խանոյենց Մինաս էֆենդու կինն էր՝ տրորված ու հոշոտված թուրք զազանների կողմից: Քանի՛ քանի՛ անգամ Իսմայիլ աղան նրա եփած ճաշը, ձեռքով թխած գաթան ու քաղցրեղենն էր կերել: Նստելով այգում՝ Մինաս էֆենդու և այլքի հետ՝ նարգիլե ծխել, նարդի խաղացել և երդվել քույր,

եղբայր մնալ: Իսկ հիմա այդ ազնվատոհմ Խանոյանների հարսխանումը տառապում էր իր աչքի առաջ:

-Ես, աչքերս ծածկելով ու ականջներս փակելով, դուրս եկա էդ *quahru-maar* ճամբարից: Դա սարսափելի է, Աստծուն, Մարգարեին էլ է դեմ: Ինչո՞վ են մեղավոր եղ անլեզու երեխաներն ու կանայք: Սարսափելի է, -գլուխը օրորելով, մրմնջալով աղան նստեց և դառնալով իր կողքին կանգնածներին՝ ասաց, -Աստված չտեսցնի, նրանց անեծքը մի օր մեր գլխին կգա:

Ոչ ոք չհամարձակվեց աղային մի խոսք ասել, իրար հետ մտմտացին.

-Դա փաշաների գործն է: Մենք ի՞նչ կարող ենք անել:

Ուշադրություն չդարձնելով նրանց փսփսոցներին՝ աղան կանչեց իր տեղակալին և հանձնարարեց զբաղվել նրանց հետ: Խանութի ծառային կանչելով՝ ուղարկեց տան համար ուտելիք գնելու և տուն տանելու: Ինձ աչքով անելով՝ ասաց. «Օղու՛, գնանք»: Աղան մտախոհ ձեռքիցս բռնեց, ոչ ոքի ուշադրություն չդարձնելով, դուրս եկանք խանութից և շարժվեցինք դեպի տուն: Ծանապարհին ոչ մի խոսք չփոխանակեց ինձ հետ: Լուռումուռը տուն եկանք: Աղախինը, տեսնելով աղայի թքված դեմքը, չհանդգնեց խոսել: Երեխաները, ինձ իրենց հոր հետ տեսնելով, նախանձեցին: Փոքրը եկավ, փաթաթվեց հորը, լացակուրամ մորը հարցրեց: Լուռ էր աղան, այդ անվրդով, անռելի թուրքը, որը իր միջավայրում սարսափեցնում էր թե՛ ծանոթներին, թե անծանոթներին, հիմա գլուխը երկու ձեռքով բռնած՝ ինչ-որ բան էր հիշում, մտածում: Նա և՛ շատ բարի, և՛ շատ չար էր՝ ընկղմված իր մտքերի և հուշերի մեջ: Վեր կացավ, մոտեցավ լուսամուտին, բնագոյաբար իր տղայի գլուխը շոյելով, նայեց ամայացած հեռու և մոտիկ հայերի տներին, այգիներին, հոգոց հանելով՝ մի քանի անգամ ախ քաշեց: Մոտեցավ մեծ տղան Շահբադդինը և կարոտագին խնդրեց, որ գնանք մոր ետևից: Աղան շուռ եկավ, նայեց տղաներին, տեսավ ինձ անկյունում կանգնած, կանչեց և պատվիրեց աղախնի հետ գնալ խանումին բերելու: Աղախինը մի ջահել կին էր, նա ակնածանքով նայեց աղային և հարցրեց.

-Բա ի՞նչ տանենք հետներս նվերացու:

-Խանումի շորերից, - և ձեռքը զրպանը տանելով ու հինգ ոսկի հանելով՝ տվեց աղախնին ու ասաց, -էս էլ խանումը թող տա իր հարսներին:

Աղան եկավ նստեց, ինձնից դալան /նարգիլե/ ուզեց, կանչեց աղախնին, ուտելիք պահանջեց և մեզ երկուսիս կարգադրեց միասին գնալ և վերադառնալ երկու ժամից: Ես խոր մտատանջությամբ մեջ էի, երբ հասանք Մուստաֆա բեկի տուն, չէ որ գնում էինք սուգուշիվան պատահած տուն: Ի՞նչ կլիներ իմ վիճակը, եթե հանկարծ ինձ էնտեղ ճանաչեին, կամ խանումը վրաս զայրացար: Բակը մտնելիս բոխչան մեկնեցի աղախնին և հայտնեցի նրան.

-Ես ներս չեմ գա, էստեղ կսպասեմ, մինչև դուք դուրս գաք, գնանք:

Խանումը անհամբեր սպասում էր մեր գալուն: Նա աղախնի օգնությամբ իսկույն հագնվեց և մոր ու հարսների ուղեկցությամբ բակ իջավ: Բակում հավաքված սզավոր մայրը և հարսները ողջագուրվեցին խանումի հետ: Աղախինը մեկնեց ձեռքը և ոսկիները խանումին տալով՝ հայտնեց, որ աղան է տվել:

Չնայած մոր հրաժարվելուն՝ հարսները վերցրին փողերը, և մենք հեռացանք նրանց բակից: Մի քանի քայլ էինք անցել տնից, երբ խանութը ինձ նկատելով՝ գայրույթից պոռթկաց:

-Գյավուրին է ուղարկել իմ ետևից: Ինչու՞ Շահբադդինը չի եկել, նա գյավուրներին է սիրում: Նա իմ հորս տունը քանդեց, եղբայրներինս ցիրուցան արեց, գյավուրներին է պահում: Մինչև հիմա լռեցի, այլևս չեմ սպասի, տե՛ս ինչ օյին բերեմ գլխին:

Երեսի չիքլեն դեմ տանելով, գյավուր օղի՝ ասելով՝ կանչեց ինձ, ձեռքիս կապոցը աղախնուն տվեց, աչքերը չռելով, դես-դեն անցորդներին նայելով՝ ուզեց ինձ բռնել տալ: Աղախինը զգուշացրեց նրան.«*Աղան է նրան ուղարկել»*»:

Բայց նա, հեռվից անցնող ժանդարմին տեսնելով, ձեռքով նշան արեց: Նկատելով ժանդարմի կանգնելը, միամիտ ձևանալով՝ ես նայեցի խանութի բոստաձ աչքերին: Ընդառաջելով, վազելով մոտեցա ժանդարմին և մատնացույց անելով խանութին՝ ասացի.«*Խանութը չեզ է խնդրում*»:

Չկասկածելով և ինձ վրա ոչ մի ուշադրություն չդարձնելով՝ ժանդարմը շտապեց խանութի կողմը: Ես, զգալով օրհասական վտանգը, առանց հետ դառնալու շտապեցի և արագ փողոցի անկյունով շուտ եկա ու բարձրացա պարիսպը, այգու միջով թեքվեցի հակառակ կողմը, այգուց այգի անցա ցածր պատերով, մորից դուրս եկա փողոց, ինքս ինձ կարգի բերեցի, մաքրեցի, թափ տվի շորերս և չնայած, որ գտնվում էի Հարսնցոց թաղի կենտրոնում, ոչ ոքի՝ անցնող դարձողների վրա ուշադրություն չդարձնելով, բերդի կողքի փողոցով անցնելով, մտա շուկա և անցնելով կամուրջը՝ ուղղություն վերցրի դեպի գոռները:

Դրությունը ավելի բարդացավ: Խանութը ժանդարմին պատմել էր աղայի՝ ինձ՝ գյավուրիս հովանավորելու մասին: Ժանդարմը, խանութից իմանալով իմ մասին և չկարողանալով գտնել ինձ, ուղեկցել էր նրան մինչև մեր թաղի անցման սահմանը՝ Մոլլայի կամուրջը և իմանալով նրա ով լինելը՝ խոստացել ամեն տեսակի աջակցություն: Ժանդարմը լավ ծանոթ էր Իսմայիլ աղային, գիտեր նրա համբավը շուկայի առևտրականների և իշխանության մարմինների ասպարեզում: Նա ազատ գործել չէր կարող, ուստի խաչածև հարցերով և ամեն տեսակ խոստումներով համոզել էր՝ խոստանալով աջակցել խանութին: Ժանդարմից բաժանվելով՝ խանութը աղախնին պատվիրել էր տեսածի և լսածի մասին ոչ մի խոսք չասել Իսմայիլ աղային, խոստանալով նվերներ, եթե իր խոսքով շարժվի:

Գոռները հասնելով՝ զերեզմանների արանքում սպասեցի մինչև աղայիս գալը: Մովորաբար, արևամուտին Իսմայիլ աղան այս ճամփով էր գնում-գալիս: Մինչ նրա գալը, ես տարակուսանքի մեջ էի՝ պատմե՞լ աղային խանութի արարքի մասին, թե ոչ, չէի կենտրոնանում այս հարցի շուրջ: Ուզում էի վազելով գնալ Մառաշի մոտ, խորհրդակցել, բայց ուշ էր. աղան երևաց խանութի ծառայի հետ: Մոտեցա աղային, նա ինձ տեսնելով զարմացավ և հարցրեց.

-Ինչու՞ խանութին բերելու չեմ գնացել:

Ես կտրուկ ասացի, որ խանութին բերել եմք:

Տուն հասնելով՝ ծառան լիքը խուրջինը քսից իջեցրեց ու գնաց: Աղան շտապեց իր սզավոր կնոջ կողմը և դառնալով ինձ զգուշացրեց, որ մի երկու ժամից՝ միասին գնալու եմք: Օգտվելով առիթից, ես առանձնացա մյուս սենյակում և այստեղից էլ գնացի Մառաշի մոտ: Նրան պատմեցի պատահածի, տեսածիս ու լսածիս մասին: Նա ուշադրությամբ ունկնդրեց և մի պահ լռելով՝ ասաց.

-Այդ ժանդարմը շատ վտանգավոր է թե՛ մեզ, թե՛ Իսմայիլ աղայի համար: Պետք է զգուշացնել Իսմայիլ աղային և հեռանալ այդ շենքի սահմաններից ու շրջակայքից:

Մառան, տաս ոսկի ինձ տալով, պատվիրեց խուսափել ծանոթ թուրքերից և աղային իրազեկ դարձնել խանութի ու ժանդարմի խոսակցության մասին: Պայմանավորվեցինք գիշերվա կեսին հանդիպել գոռներում: Նա տխուր էր ու մռայլ, գրկեց ինձ, սեղմեց կրծքին, նայեց աչքերիս ու գուրգուրանքով ավելացրեց.«*Մարթային հեղուկիս ոչ մի չայն չիսնես: Աչքով-ունքով կը հասկացնես: Դե գնա՛*»:

Բարձրացա վերևի սենյակը և սպասեցի աղային: Լսեցի աղայի և կնոջ ջղային խոսակցությունը: Խանութի ձայնը փոխվել էր. նա խոսում էր հանդուգն սպառնալիքներով՝ գյավուրներին պաշտպանելու և իր հարազատներին թշնամի լինելու մասին: Աղան կատաղել էր, երեխաները լալիս էին: Աղախինը դուռը բացեց: Ես ահիցս դեպի հակառակ դռան կողմը գնացի: Նա ձեռքով ինձ կանչեց և ցածր ձայնով ինձ զգուշացրեց, որ խանութի աչքերին չեքլամ: Մեղանը պատրաստելով՝ գնաց նրանց ճաշի հրավիրելու: Ես բաքնվեցի կից սենյակի կարասների արանքում: Մի քանի րոպեից աղան կնոջ ու երեխաների հետ եկավ, նստեցին ճաշի: Աղան, մի լավաշ վերցնելով, մեջը մի երկու քյուֆթա փաթաթելով, հրամայական տոնով ասաց.«*Հանգիստ կընես մինչև իմ գալը*»:

Խանութը ջղայնացած հայտնեց.«*Կարող է այս երեկոյան մեր տուն մարդ գա*»:

Դեռ խոսքը չվերջացրած՝ աղան գոռաց նրա վրա և նայելով աղախնուն, որը դես-դեն նայելով՝ աչքերով ինձ էր ման գալիս, ասաց.«*Դուռը կփակես և մինչև իմ գալը՝ բաց չսնես*»,-սպա աղախնուն պատվիրեց հետևելով իրեն դուռը փակել: Նկատելով աղայի դուրս գալը՝ ես իսկույն շարժվեցի դեպի դուռը և բակում հանդիպեցի աղային: Աղախինը ինձ տեսնելով՝ ժպտաց և զարմացած իմ ակամա հայտնվելուց՝ ասաց.«*Ա՛յ շեյթան, ու՞ր էիր մտել*»:

Երեկո էր, փողոցներում անցուդարձը կանգ էր առել: Հայոց թաղերում պահակախմբերի ու շների ռեմակներ էին վիստում: Աղան լուռ քայլում էր, մի պահ կանգնեց, ինքնիրեն մտածելով, փնթփնթաց.«*Էս ի՞նչ աշխարհ է, կինն էլ համարչակվի՞ մարդու դեմ Էրպիս մեծ-մեծ խոսի*»:

Նախօրոք պայմանավորվածության համաձայն գնում էինք դեպի Կարմրակ եկեղեցու ճամբարի կողմը՝ սպասելու մինչև մահվան դատապարտված մահկանացուներին դուրս բերելը, որոնց կիսամեռ մարմիններին՝ քաղաքից դուրս վերջ էին տալու: Այլևս զոյություն չունեին հեռավոր ճամփաներ: Դեսից-դենից հայտնաբերված գյավուրներին մի շաբաթի չափ հավաքելով՝ լուռումուռ, առանց որևէ խղճի խայ-

քի, հանձնում էին ժանդարմներին, որոնք, մերկացնելով սրախողխող էին անում և բցում հորերը, իսկ հագուստները չնչին գնով ծախում: Հոգնելով սպասելուց՝ աղան սկսեց շարժվել և ինձ մատնացույց արեց, որ դեպի առաջ գնանք: Միևնույն է, պետք է բերեին մի ճանապարհով: Աղան գոտուց հանեց արծաթյա շոթայով ժամացույցը, նայեց: Կիրակի օր էր: «Չար օր է», - երկմտանքի մեջ ընկավ՝ հետ դառնալ, գնալ տուն: Չէ որ խանութը սպառնալիքներ էր ասել, անվանելով գյավուրներին պաշտպանող, ինչ-որ ժանդարմների հետ զաղտնախտություն արել: Աղան չէր կարող հանդուրժել, հարկավոր էր փակել խանութի բերանը, չավուշ-ժանդարմի հախիցը գալ, թե չէ՝ փոքրերի ասեկաններից և մեծերի վրեժխնդրությունից խայտառակ կլինեք քաղաքում: Իսմայիլ աղան, ինքն իրեն դատելով, շտապեց տուն վերադառնալ՝ ավելորդ գլխացավանքից ու խաթայից հեռու մնալու և ինձ կարգադրեց հետ դառնալ: Իմ ուշադրությունը Կարմրակ եկեղեցու կողմն էր: Աղային խնդրեցի քիչ էլ սպասել, նա մերժեց ու բորբոսնոտ պեխերի տակ ինչ-որ բաներ մթթմրթաց: Ձգալով աղայի վճռակամությունը, լուռ առաջ եկա և դեռ մոտակա կամուրջը չհասած՝ նկատեցի, որ Կարմրակ եկեղեցու ներքևում գտնվող ջրաղացից դուրս բերեցին ճամբարի գոհերին և մտրակների հարվածներով ստիպեցին շարժվել դեպի ներքև: Մոտեցա աղային, կղճահարվածի նման դիմելով նրան, ասացի.

-Աղա՛, վերցրո՛ւ, այս տասնհինգ ոսկին, էն հայ կինն է տվել, մոռացել էի, որ քեզ տայի:

Աղան քնից արթնացողի նման աչքերը շփեց, ոսկիները վերցրեց և ինքն էլ տեսավ մահապարտներին ու չավուշին, որը դաժանորեն խփում էր հյուժվածներին՝ ստիպելով քայլել և շուտ անցնել քաղաքամեջը: Իսմայիլ աղան, մի աչքը իմ կողմը, մյուսով ժանդարմին նայելով, արագ քայլերով առաջ անցավ: Ես մնացի հետևում և մտա խանութների արանքը: Պահակախումբը բաղկացած էր ընդամենը չորս հոգուց՝ երեք ասքյարից և չավուշ ժանդարմից: Տանում էին 65-70 կանանց ու երեխաների: Ոչ մի աղմուկ, ոչ ոք չէր լացում և որևէ մեկից աղերսանք խնդրում: Ես ծպտյալ նայեցի քարավանին՝ փնտրելով Մարթային: Մի քանի քայլ էի հեռու, իսկ աղան կանգնել էր կամրջի մեջտեղում և հենվել էր պատին: Երբ քարավանը մոտեցավ կամրջին, աղան ինձ կանչեց. «Նուրի՛, արի՛ ինձ մուր»։ Ես երեքացի տեղումս ու դուրս չեկա: Չավուշը, լսելով ու տեսնելով աղային, արագ քայլերով մոտեցավ և կամացուկ ձայնով առաջարկեց. «Որ կնոջն ուզում ես ջոկի՞ր»։ Մահվան դատապարտված քարավանը անցնում էր կամրջով: Աղան աչքերը հառել էր դեպի գետը: Տեսարանը արտաճմլիկ էր. չէր ուզում նայել, բայց լսվում էին տառապողների դառը հևոցները: Մի կին, յոթ-ութ տարեկան տղային շալակած՝ գնում էր մեջտեղով, նրա կողքից մի ուրիշ կին, տասներու-տասներեք տարեկան մի աղջկա ձեռքից բռնած՝ հագիվ քաշելով տանում էր: Այդ պահին հիշեցի Արաբու կամուրջը, մորս լացը, եղբորս կանչը: Ինձ սքափեցրեց աղայիս ձայնը. «Նուրի՛, Նուրի՛», - կանչում էր նա: Քարավանի կողքով կամուրջն անցա, մոտեցա աղային, նույն պահին մեզ մոտեցավ և չավուշը: Մութն ընկել էր: Աղան իր

մտքերի խավարում շփոթվել էր, մոռացել իր անելիքը:

-Իսմայիլ՛ աղա, ինչու՞ չջուկեցիր ձեր ուզած կնոջը: Էնտեղ մի քանիսը կան, վատ չեն, Չեզ յուլա կտանեն: Նամանավանդ էն տղային շալակող կինը, որն մինչև էս երեկո ծանր հիվանդ էր ձևացել:

Իսմայիլ աղան շուտ եկավ դեպի չավուշը և իմ անունը տալով ասաց. «Գնա՛, կանչի՛ր նրան», - և ձեռքը գոտիին տանելով՝ բռնեց ատրճանակի կոթը: Ես խույս տվեցի և մոտենալով երերող քարավանին՝ Մարթա՛, Մարթա՛, կանչեցի: Բոլորի հայացքը իմ կողմը թեքվեց, բոլորը զարմացան: Բարեբախտաբար չավուշը երթը պահող ժանդարմներին առաջ էր ուղարկել, ինքը մնացել վերջում: Դամբարանում ոչ ոք Մարթային իր անունով չէր ճանաչում: Իմ երրորդ կանչին, ինձ մոտեցավ տղային շալակած կինը. նա մի խոսք ասաց՝ Սառա՛ն: Ես հայերեն պատասխանեցի՝ այո՛: Ես քիչ հեռացա նրանցից և հետևեցի ընդհանուր գերեզման-քարավանին, որը դանդաղ շարժվում էր: Մի քանի բուպեից նկատեցի, որ Մարթան մի կնոջ հետ մոտեցավ իմ կողմը: Ես ձեռքով կանչեցի. երկուսն էլ մտան խանութների դռների փեղկերի արանքը: Չավուշն ու աղան խոսելով գալիս էին, նրանք մեզ չնկատեցին: Ես վազելով աղայի ձեռքը բռնեցի և որպեսզի չավուշը չկասկածի, փաթաթվեցի աղային ու ասացի. «Գնա՛նք, գյավուրները բոլորը լաց են լինում»: Աղան մի մեջլիյա տվեց չավուշին, նա գոհ հեռացավ:

Իսմայիլ աղան շտապում էր տուն: Նրան անհանգստացնում էին և զայրացնում կնոջ անգուսպ խոսքերը, որպիսիք երբեք չէր լսել իր տասնհինգամյա ամուսնության ընթացքում:¹⁵⁹ Դադվել էր խանութի ջիգյարը, նրա սրտից արյուն էր կաթում: Նա համոզված էր, որ Իսմայիլ աղայի մատը խառն էր իր Հաջի փեսայի և եղբոր սպանության մեջ: Նա իր ամբողջ հույսը դրել էր իր մեծ եղբոր Մուստաֆա քեկի վրա: Չէ որ նրան էլ իր ամուսնու դավերով բանակ էին տարել: Այս մտքերով տոգորված, ազգակցական արյունի ու վրեժի ոգով վառված՝ խանութը իր կյանքում առաջին անգամ, չնայած իր կրոնական սնունդապաշտությանը, որպես բուրք կին հանդգնել էր եղբոր թաղման օրը գնալ քաղաքի դայմագամի մոտ և մի քանի խոսքով հայտնել ամուսնու հայասիրության և սպանություններին ունեցած կասկածելի մասնակցության մասին: Դայմագամը խոստացել էր միջնորդել ու եղբորը՝ Մուստաֆա քեկին հնարավորության դեպքում քաղաք կանչել: Խանութը խնդրել էր, որ իրենց տեսակցության մասին ոչ ոք չիմանա:

Մարթայի խորհրդով ես մոտեցա աղային և խնդրեցի, որ նա մենակ գնա, իսկ իր լավության փոխարեն Սառան կհատուցի: Սպասեցինք, մինչև որ Իսմայիլ աղան հեռացավ և օգտվելով գիշերային խավարից՝ երեքով թուրքական թաղով, մզկիթի մոտով բարձրացանք և հասանք մեր թաղը, ջոջ գերեզմանները, որտեղից էլ գնացինք գոռներ և հանդիպեցինք Մարային ու Չանոյին: Սառան, լսելով աղայի ու խանութի տարածայնությունների մասին, ափսոսանք հայտնեց, որ Իսմայիլ աղայի հեղինակությունը կարող է ընկնել: Ինձ հանձնարարեցին գնալ աղայի տուն, բայց չերևալ խանութի աչքերին, հնարավորության դեպքում՝ տեսակցել աղային հետ, նրան գրավել մի քանի ու-

կով և իմանալ, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել խանութի ձեռնարկած միջոցառումների պատճառով: Ողջագործելուց հետո մենք պայմանավորվեցինք միմյանց հանդիպել մի օրից՝ Ջաղացպանյանների տանը: Կեսգիշեր էր, որ ես սողացի լուսամուտից և մտնելով աղայիս տուն՝ թաքնվեցի մուսանդարայում՝ անկողինների արանքում: Առավոտյան աղայիս հր, անկողինները հավաքելով, սովորականի նման սկսեց իր ամենօրյա աշխատանքը՝ ճաշ պատրաստեց, տունը մաքրեց և լվացքով զբաղվեց: Նա այդ աշխատանքը կատարում էր աղայի տանը կից Ոսկերչանց թոնրատանը, որը աղան սեփականացրել էր: Ես դեռ թաքնված էի, երբ աղան ներս մտավ, կանչեց աղային ու նրա թուշը կնճտելով՝ ասաց, որ հետևի խանութին, տուն այցելողներին և նրանց խոսակցություններին: Աղային, տնային գործերը կատարելով, նախաճաշի սուփրան փռեց և խանութին ու երեխաներին հրավիրեց նստելու: Նույն սենյակում էինք. ես՝ պահարանում դարսված անկողինների արանքում, իսկ նրանք, կլոր սեղանի շուրջը ծալոտիկ նստած՝ ուտում էին: Խանութը կանչեց աղային և ապաքրեց.

Երբ հյուրեր կզան, ուղարկի օդան՝ հյուրասենյակ հրավիրիր, աշխատիր երեխաները չտեսնեն:

Հաց ուտելուց հետո երեխաներին ուղարկեց դուրս՝ խաղալու, իսկ ինքը շտապեց լողանալ, խինայել ոտքի ու ձեռքի մատները: Աղային օգնությամբ դեռ չէր էլ հագնվել, երբ դուռը ծեծեցին: Աղային վազ տվեց և դռան անցքից նայելով ու մտնեալով՝ ասաց, որ սիրուն ուսադիրներով¹⁶⁰ մեծ գաբիթ՝ երկու ժանդարների հետ: Խանութը աչքով արեց նրան, որ գնա, իսկ ինքը շտապ զգեստավորվեց, օձվեց անուշահոտ օձանելիքներով, ներկերով գուգվեց, կարգի բերեց ոսկիներով զարդարված գլխի թասակը¹⁶¹, կուրծքը զարդարեց ոսկե շարաններով, ձեռքերը՝ ոսկե ապարանջաններով և տոնական զգեստի ֆաթան երեսին քաշելով՝ սպասեց աղային: Խանութի սպասած թանկագին հյուրը սար թոմսերն էր՝ բելեդի քաղաքայետ, որին նաև դայմագամ էին կոչում: Աղայինը, նրան պատշաճ հարգանքով ընդունելուց հետո, վերադարձավ խանութի մոտ, բարձրացրեց ֆաթան, մատներով ուղղեց ունքերն ու ճակատի մագերը, և միասին գնացին օդան: Աղայինը ժանդարներին հրավիրեց կից սենյակը, նրանց սինիով քաղցրեղեն, պտուղներ հրամցրեց և խնդրեց սպասել: Աղայինը անընդհատ շարժման մեջ էր. դայֆա եփեց, սրվակներն ու քաղցրեղենը դայմագամին մատուցեց և խանութի կարգադրությունները կատարելու համար՝ խոնարհաբար դռան ետևում սպասեց: Մոտ կես ժամից աղայինը ժանդարներին հայտնեց, որ խանութը իրենց կանչում է: Գնացին աղայինի հետ և հինգ ըոպեից միասին վերադարձան:

Ժանդարները ներս մտան թոնրատուն, որտեղ դեռ սեղանը չէր հավաքված: Նայեցին դես-դեն, աղայինին հարցրեցին, թե.«Էստեղ ո՞վ է քնում»: Նա ասաց, որ միայն ինքն է քնում: Նրանք մոտեցան մուսանդարային, որը բաց էր: Աղայինը շտապեց անկողինը ծածկել ծածկոցով, որի բաց լինելը իր համար ամոթ էր և փեղկերը ծածկեց: Կողքի դուռը բաց անելով՝ մտան կից սենյակը և սկսեցին խուզարկել: Զուռն ու պուրնախը լավ ստուգելուց հետո, պա-

հանջեցին ներքևի հարկի դուռը բաց անել: Աղայինը ցույց տվեց հատակի դուռը՝ զարանքը, որտեղից կարելի էր իջնել ներքև: Դռնակը բարձրացրեցին: Մութ էր, մոմ պահանջեցին: Աղայինը առաջարկեց, թե՛ ավելի լավ է ներքևից, դրա ղռնից ներս մտնել: Նրանք համաձայնվեցին և դռնակը կիսափակ թողնելով՝ դուրս եկան: Ներքնահարկում աղան պահում էր խալիչաներ, կիսադաբաղ կովի, ոչխարի մորթիներ: Բանալին գտնվում էր աղայի սենյակում: Դուրս գալով՝ աղայինը խնդրեց սպասել, մինչև բանալին բերելը՝ և անցավ օդան՝ խանութին դիմելու: Ջգալով գալիք վտանգը՝ ես իսկույն դուրս եկա և օգուտելով զարանքի բաց լինելուց՝ ներքև իջա: Մեր թափփված իրերը, ջրամանը, Մառայի կապոցները բարձրացրի վերև, մեր հետքերը մաքրեցի, մի դատարկ կարաս գլորեցի լուսամուտի առաջը և շտապ բարձրացա վերև: Մինչև բանալին բերելը ժանդարները շրջեցին այգում և աղայինի գալու պես՝ մոտեցան դռանը: Ես լուսամուտից տեսա, որ նրանք զայրացան աղայինի վրա՝ ուշանալու համար: Բանալին նրանց տալով՝ նա հեռացավ, բայց ժանդարները նրան կանչեցին, որ մասնակցի: Նա մերժեց.«Ես կին եմ,-և պատճառաբանեց, թե.- «Իմ ի՞նչ գործն է, խոմ ես տան տեղը չեմ»,-ու վերադարձավ խանութի մոտ:

Ժանդարները դեռ չէին վերջացրել խուզարկությունը, երբ աղայի մոտից եկավ ծառան և լիքը խուրջինը իջեցնելով թոնրատանը՝ բարձր ձայնով աղայինին կանչեց: Ես կարասների ետևում պազած էի: Ցերեկ էր, դուրս գալու հնարավորություն չկար: Երեխաները փողոցում խաղում էին: Ժանդարները շենքի չորս կողմում էին և ներսում, կասկածում էի, որ ավելի խստացնեն ստուգումը: Վերջապես աղայինը եկավ: Ծառան դատարկեց խուրջինը և ուզում էր հետ գնալ: Աղայինը մոտեցավ նրան և կամացուկ հասկացրեց տան իրավիճակը: Ծառան շտապելով գնաց: Խանութը կանչեց աղայինին, որը հայտնեց ծառայի գալ ու գնալու մասին: Կայմակամը, իմանալով ծառայի մասին, վեր կացավ տեղից ու խանութի հետ դուրս եկավ այգի: Նրանք աղայինից հարցրեցին ժանդարների մասին, որը ցույց տվեց նրանց տեղը: Ժանդարները, մոմի լույսով ստուգելով մառանի պարունակությունը և խանութին տեսնելով՝ առաջարկեցին բանալին: Աղայինը տուն գալով փակեց դռները և մոտեցավ զարանքին: Մոմը վառելով՝ գլուխը կախեց ներքև և ափսոսանքով հայտնեց, որ տակնուվրա են արել մառանը: Ես, հետևելով դայմակամի ու խանութի սիրալիք խոսակցությանը, ուշադրություն չէի դարձրել աղայինի գալուն: Դռնակը ծածկելու ձայնը լսելով՝ լուսամուտի կողքից շարժվեցի: Ակամա իրար դեմ կանգնեցինք: Աղայինը երկյուղից շփոթվեց և ապշած ինձ նայելով՝ ասաց.«Ա՛յ, գյավուր օղլի, քեզ եմ փնտրում, իսկ դու լուսամուտից նրանց ես նայում: Որտեղից դուրս եկար, շուտ գնա մտիր թոնիրը: Հիմա կզան հաց ուտելու,-և լուսամուտին մոտենալով ավելացրեց,- օ՛հ, ի՞նչ ուսուսքին /սրիկա/ է խանութը, տես ո՞նց է կպեր դայմակամին», -և իսկույն գնաց աղայի սենյակը: Խանութը դայմակամին ճամփա դնելուց հետո եկավ և լաց լինելով ընկավ՝ աղայինի թևերին: Այդ պահին աղայինը, խանութի գլուխը գրկած, աչքերով ինձ էր որոնում, իսկ ես թոնրից լսում էի, տեսնում և կանխագույն կատարվածի հետևանքները...

* * *

Ուազմաճակատից վատ լուրեր էին գալիս. խտացել էր նահանջող զորքերի, վիրավորների, գաղթականների խառնաշփոթ հոսանքը: Թաղիգլուխ քաղաքամասով անցնող գլխավոր կենտրոնական ճանապարհը գիշեր-ցերեկ լիքն էր բարձած էշերով, ջորիներով, ուղտերով, սալերով, աղաղակներով, գոռում-գոչումներով: Մենք հաճախ խաղաղ դիտում էինք ու նկատում ամբոխի խառնիճաղանջ վիճակը: Օգտվելով աղայի սեղանից բերած պաշարից՝ տոնական կյանք էինք վարում: Մոտ մի շարք անցել էր իմ և արաբ զինվորների բաժանումից: Սառա և Ջանո մորաքույրները գտնում էին, որ հարկավոր էր կապնվել արաբ դասալիք զինվորների հետ: Գիշերը ես իջնելով և գետը անցնելով՝ այգիներով բարձրացա և գնացի նրանց մոտ: Արաբ զինվորները ուրախությամբ ինձ ընդունեցին և ծանոթացրին իրենց նորեկ ընկերներին, որոնցից մեկը բժիշկ սպա էր: Նրանք տեղեկություն չունեին գոռներում կատարված դեպքի մասին և զարմանքով ու զովասանքով ուրախացան: Սառան ինձ հանձնարարել էր ատրճանակի փամփուշտներ ճարել: Արաբները հինգ-վեց փամփուշտակալ՝ մոտ երեսուն փամփուշտ, տվեցին և ճանապարհ դրին ինձ: Կես ժամ հետո ես մերոնց մոտ էի: Ըստ արաբ զինվորների պատմածի՝ ռուսները նահանջել էին Դատվանից մինչև Մուշ,¹⁶² Խնուս¹⁶³ քաղաքները: Քաղաքում *աժանակները*՝ բռուցիկ թերթիկները, հայտարարում էին թուրք բանակի հաջողությունների մասին, որոնք բազմապատկվում էին նույնիսկ Վան քաղաքի ապստամբների¹⁶⁴ լիովին ոչնչացումով: Սառային այս տեղեկությունները չէին հետաքրքրում, նա մի հանդուգն ծրագիր էր կազմել՝ կրկնելով. «Միևնույն է, մեզ կապանեն, սպանի՛ր, որ չսպանվես...»:

Հաջորդ օրը Սառայի հանձնարարությամբ, վերցնելով մի քսակ ոսկի, երկու ոսկյա ապարանջան և մի արծաթյա գոտի, գիշերով եկա աղայի տուն և թաքնվելով այգու շան բնում՝ սպասեցի աղայի դուրս գալուն: Սառան ինձ հանձնարարեց աղային հայտնել իրենց բռնվելու, անհետանալու և տեղեկանալ գոռներում զոհվածների մասին: Բարեբախտաբար, առավոտյան աղան դուրս եկավ այգու դռնով, չորս քարե աստիճաններով իջավ: Նկատելով, որ մեռնակ է, ես ձայն տվի. «Աղա՛, եկել եմ ձեզ մոտ»: Աղան չորս դին մայելով՝ ձայնեց. «Ա՛յ Նուրի, որտե՛ղ ես»: Իսկույն դուրս եկա և քսակը մեկնեցի նրան: Նա ծանր ու թեթև անելով՝ հրճվեց և պատվիրեց գնալ տուն և սպասել մինչև իր գալը: Աղայի գմալուց հետո ես նորից մտա շան բունը, ավելով անցքը փակելով, պառկեցի: Մոտ քսան ռուպեից աղախինը, բակ դուրս գալով, արտակարգ սկսեց զբաղվել բակի և այգու մաքրությամբ: Յախավելը ման գալով՝ վերջապես այն նկատեց շան բնի դեմ դրված, զովանքով թեքվեց, քիթը բռնած վերցրեց և սկսեց ավելի մաքրել: Ահն ու սարսափը ինձ արեկոծեցին, երբ նկատեցի աղախինի բերած բարձերն ու գորգը: Նա, այգու կանաչների վրա՝ թթի ծառի տակ, փռելով, ուտելիքի սպասքը և նարգիլեն բերեց, ապա այգու կողմից դեպի փողոց ելքի դուռը փակելով, գնաց: Հետո բերած *քամարը*՝ գոտին,

ապարանջանները շան բնում պահելով՝ ակնթարթորեն դուրս եկա և հույժ շտապ ներս մտա մեծ օդեն՝ հյուրասենյակը և բարձրանալով մուսանդարա պահարանի վերևը՝ առաստաղի տակ կուչ եկա: Այդ պահին խանումը՝ աղայի կինը, թոնրատան *չուլում* /պատի արանքի բաղնիք/ լողանում էր աղախինի օգնությամբ, իսկ օջախի վրայի խորտիկների և ճաշերի բուրմուքը 19վել էր սենյակները:

Ինչպես հիշեցի՞նք՝ Ֆաթմա խանումը, երբոր սպանվելու գույժը լսելով, գնացել էր հերանցը, լացել, ողբացել, յուրայինների խոսակցություններից պարզել, որ գոռներում հուղարկավորության մասնակից թուրքերի գնդակահարման՝ հրեշավոր արհավիրքի կազմակերպման մեջ կասկածում են Իսմայիլ աղայի մասնակցությունը: Ֆաթմա խանումը մոլեռանդությամբ իրագել էր դարձրել աղայի՝ հայերի հետ ունեցած սերտ կապերի մասին, նույնիսկ իմ մասին: Եղբոր՝ Մուստաֆա բեկի առաջարկությամբ Ֆաթմա խանումը պետք է խիստ գաղտնի կապ ստեղծեր թաղի ոստիկանների հետ և հանկարծակիի բերելով՝ վրեժխնդիր լինել Իսմայիլ աղայից: Ֆաթմա խանումը, երբորդ օրը տուն վերադառնալով, երբոր՝ Մուստաֆա բեկի հետ անմիջապես հրավիրել էր թաղային կուլուխի /միլ-տան/ քոմսերին և հյուրասիրելով՝ հայտնել իրենց մտադրությունները: Օգտվելով Իսմայիլ աղայի բացակայությունից, որը Սդեդը էր գնացել, դայանկամն ու խանումը, Մուստաֆա բեկին բարի ճանապարհ մաղթելով, գիշերել էին միասին: Ֆաթմա խանումը լողանալով և պճնվելով, իրեն ոսկեղենով զարդարելով՝ եկավ բազմեց օղայի թանկարժեք բարձերին: Չգուշության նկատառումով աղախինն հանձնարարեց տղաների հետ իր ազգականին հյուր գնալ: Մոտ երկու ժամից հետո դայանկամի հետ եկան հյուրերը: Դայանկամը, խանումի երեսի քողը¹⁶⁵ վերցնելով, հաճույքով շոյեց և հրավիրեց նստել: Ֆաթմա խանումը կանացի հեգուքայամբ մայելով դայանկամին՝ մատնացույց արեց այգին: Մոտ մեկ ժամ հյուրասիրվելուց հետո դայանկամը երկու ժանդարմներին հանձնարարեց մանրամասն խուզարկել տունը: Դատարկ սենյաններում ման գալով, դես-դեն մայելով՝ ժանդարմները թիկնեցին բազմոցներին և նարգիլեն ծխելով՝ հանգիստ միքիեցին: Վերևից տեսնելով նրանց անասնական անհոգ պառկելը՝ հիշեցի Սառայի խոսքերը. «Սպանի՛ր, որ չսպանվես»: Ինքնաբերաբար ատրճանակը ոտքերիս արանքից հանելով՝ ուզեցի սողալ ներքև, բայց օ՛հ տեր իմ, այդ պահին դեմս կանգնեց Իսմայիլ աղան իր ողջ հասակով... Այո՛, պատահականությունը դրոյում էր վերացնել երկուսին էլ, բայց հետևանքները վտանգավոր էին նաև մեզ համար: Աչքերս փակելով սակվեցի տեղում: Լավեց աղայի տան դռան կոչնակի ձայնը: Ֆաթմա խանումը՝ լուսամուտից ստուգելով, բացեց դուռը, ծառան խորջիճով գնաց թոնրատուն, գող-գողի հայացքով հետևելով ժանդարմներին, որոնց ներկայությունը կասկած էր հարուցում: Խանումը փութաց շտապ ուղարկել ծառային: Խանումի և դայանկամի տրամադրությունը ընկավ, նրանք մի քանի բառեր փոխանակեցին, որից հետո հյուրերը հեռացան:

Այդ օրը աղան սովորականից շուտ եկավ, զննելով սենյակները՝ զգաց որոշ տեղաշարժեր, իսկ երեխաների բացակայությունը զարմացրեց՝ շփոթ-

մուրք առաջացնելով: Մտնելով իր սենյակը, կանչեց կնոջը: Խանութին մտնեցալով և նկատելով նրա տոնակա գուրքը, հարցրեց, թե ուր են երեխաները: Խանութը պատասխանեց, որ Մուստաֆային հյուր են գնացել: Իսմայիլ աղան իր տասնհինգամյա ամուսնության ընթացքում, չնայած իր դաժանություններին, երբեք չէր գզացել կնոջ հանդգնությունը: Ֆաթմա խանութը մուսուլմանին հատուկ համեստությամբ դեմքը քողով էր ծածկում՝ դեմքը այլ տղամարդկանցից բաբցնելու համար: Օտար տղամարդու հետ շփվելը նամուսի անհանդուրժելի արատավորում էր: Խանութում ծառան հայտնել էր, որ դայմակաման ու խանութը միասին խոսում էին: Մի պահ լռելուց հետո աղան շրթունքները կծած՝ շտապել էր տուն: Կասկածանքը փարատելու համար աղան հարցրեց, թե ո՞վ էր եկել մեզ մոտ: Նա ջղայնությունից դողում էր, ատամները կրճտացնելով թափ տալիս կնոջ մարմնին: Ֆաթմա խանութը, կնոջ խորամանկությամբ ժպտալով ասաց.

«Ըն բարեկամ դայմակամանը երկու ժանդարմներով եկել և տունը տակնուվրա են արել, խուզարկել և ինձ սպառնացել հայերին հովանավորելու համար: Ես նրանց մեղմացնելու համար հնարավորին չափ հյուրասիրեցի, խնդրեցի սպասել Չեր գալուն, բայց նրանք իսկույն գնացին:

Եկավ աղախինը տղաների հետ, լամպերը վառեց: Աղան աղախինն և երեխաներին հեռացրեց և դուռը ծածկեց: Աղախինը երեխաներին դուրս դրկեց խաղալու, իսկ ինքը ներս մտավ թոնրատուն, դուռը փակեց և մտնեալով թոնրին կանչեց ինձ.«Նուրի՛, դուրս արի, քեզ բան պետք է ասեն»: Ես հայտնվեցի: Նա մտնեցավ ինձ, ցավակցաբար գրկեց: Նա դողում էր, վախից կարկամել էր: Կողքի սենյակից լսվեց աղայի որոտընդոտ ձայնը և կնոջ ճիչը: Աղան սպառնաց.

«Եթե ճիշտ չխոստովանես, վերջ կտամ քո բոլոր հարազատներին, իսկ քեզ կխեղդեն, աստառայի փայ կանեն,-նա ավելի կատաղեց, երբ նկատեց չհավաքված սուրճի բաժակներով և քաղցրեղենով հյուրասեղանը,-դու իմ տանը, իմ օջախում սիրեկան պահես, էն էլ դայմակամանին,-ասելով՝ ասպտակեց: Խանութը, դայմակամանի անունը լսելով, երկյուղից շփոթվեց, լեզուն կապ ընկավ ու պապանձվեց և չնայած հարվածներին՝ ոչ մի ձայն չհանեց: Աղան գնալով բորբոքվում էր. մի կողմից զգում էր կնոջ դավաճանությունը, մյուս կողմից՝ կնոջ՝ դայմակամանի հետ ունեցած գրույցը մահացու հարված էր հասցնում իր արժանապատվությանը, նույնիսկ իր կյանքին ու դիրքին: Աղախինը տղաներին քնեցնելուց հետո, միամիտ ձևանալով, ուզեց տուն գնալ: Այդ պահին լսվեց Ֆաթմա խանութի աղիողորմ ձայնը, աղախինը շտապեց տղաների սենյակ: Ֆաթմա խանութը, հատակին փռված, հեծկտում էր, իսկ Իսմայիլ աղան երկարավուն փաթաթված քոլոզը հատակին խփելով, հորջորջելով բղավում էր.«Դու՛, իմ նամուսի հետն ևս խաղում, ևս քո...»: Իսմայիլ աղայի վրդովմունքին չափ ու սահման չկար: Հայտնաբերելու տարափը թափելով կնոջ գլխին՝ քացիահարեց և դուրս եկավ տղաների մոտ: Կես ժամ չէր անցել, երբ եկավ խանութի ծառան: Դուռը ծեծելով՝ աղային կանչեց՝ ասելով.«Ղայմակամանը երկու ժանդարմ է ուղարկել, քեզ է կանչում»: Փակված դռնից լսելով

ծառայի խոսքերը՝ աղան մի պահ սթափվեց, թոնրատան դուռը ծեծելով՝ աղախինն կանչեց, որը փարխաջով ջուրը տանելով՝ լցրեց խանութի գլխին: Խանութին ուշքի բերելուց հետո աղան լվացվեց, իրեն տնտղեց, վերցրեց ատրճանակը, կապեց խանջալը, քոլոզը ֆետով փոխեց, հագավ արան և աշիրաթապետի դիրքով դուրս եկավ: Աղախինն պատվիրեց, որ խանութին լավ մայի ու ծառայի հետ գնացին: Աղախինը, լսելով խանութի հեծկտոցները, դարձյալ ներս մտավ, տեսնելով նրա արյունլվա վիճակը, իսկույն թասն ու գյուզյում /պղնձե փարջ/ բերելով՝ սկսեց լվալ ու մաքրել խանութի դեմքը, հանելով շորերը՝ պառկեցրեց անկողին և գնաց իրենց տուն: Դռան արանքից լսվում էր խանութի ծանր հետցն ու մղկտոցը: Քանի օղայում մարդ չկար, ես ավելորդ համարեցի աղայի հետ տեսակցությունը, համոզված լինելով, որ նա անաղուհաց թուրք ազգից է և միջանցքով դուրս եկա բակ՝ այգիների միջով հեռանալու, գնալու նպատակով: Հազիվ էի դռնից երկու աստիճան իջել, լսեցի ծուռ Մժոյի գոռոզոցը և անծանոթ ձայներ: Մոտ կես ժամից աղայի շենքը շրջապատվեց ժանդարմներով և ասքյարներով: Աղախինը շտապեց ինձ հայտնելու, բայց ինձ չգտնելով՝ բարձրաձայն ասաց.

«Նուրի՛, ի սե՛ր Աստծո, փախի՛ր:

Բայց ես լուսամուտից նկատել էի նրանց մտնեալը և իսկույն հեռացա: Իսկույն հետ գնալով թոնրատուն և մառանի գաբանքը բացելով, զգուշությամբ իջնելով և գաբանքի դռնակը ծածկելով՝ ներքև իջա ներքնահարկ: Թոնրատնից աղտաջուրը կոյուղու միջով գնում-թափվում էր ներքև՝ դեպի Խանոյնեց այգիները: Կոյուղու սալիկներից մեկը բարձրացնելով և հասակովս մեկ կոյուղու մեջ պառկելով՝ տանջանքներով սալիկը քաշքշելով և ձգելով փակեցի անցքը, ոտքերս շարժելով՝ սողացի, ձեռքերով ինքզինքս հրելով, վերջապես կիսախեղդ դուրս եկա այգին: Երկնքում աստղերը փայլատակում էին: Ըստ իս՝ մոտ երկու ժամ էր տևել կոյուղու տանջալի անցումը: Սպասեցի մինչև մութն ընկնելը: Երեկոյան մթին ուզեցի դուրս գալ իմ թաքստոցից, բայց լսելով շուրջս վիստացող ասքյարների ոտնաձայները՝ հետ քաշվեցի նեխված կեղտաջրի մեջ և քարերի արանքներից մայեցի ժանդարմներին ու ասքյարներին, որոնք իրենց տեղերն էին գրավում գիշերային պահակության համար:

Այսպիսի ուժեղ միջոցառումները նույնիսկ գերազանցեցին ասքյրի շրջապատումը, քանի որ հիմա նույնիսկ թուրք հարևանների տներն անգամ առնված էին շուրջկալի մեջ: Իմ գոյությունը մոռանալով՝ ես մտածում էի Իսմայիլ աղայի մասին: Չէ որ այս բոլորը նրան կործանելու համար էր և հիմնական պատճառը ես էի: Խղճմտանքս և պատանեկան երևակայությունս ինձ դողում էին դուրս գալ, հարձակվել և սպանել ամեն մի հանդիպողի և աղային ազատել դայմակամանի ճիրաններից: Կեղտոտ ձեռքերով և կեղտոտ շորերով դուրս եկա, մազլցելով փոքսող իջա և գնացի դեպի գետի ափը: Աննկատ անցա ասքյարների պահակատեղին: Ծառերի ու քարերի արանքով անցնելով՝ հեռացա տներից, այգիներից ու փողոցներից: Առվի ջրով հնարավորին չափ մաքրեցի շորերս, լվացվեցի: Պարզ գիշեր էր, աստղերը փայլատակում էին, խոր յոթություն էր, միայն ամպակի հոսող ջրերից ողբի, հորբող արցունքների

մտայլ ու տխուր ձայներ էին գալիս: Գետում լողանալով, գարշահոտությունից մաքրվելով մոտ կես ժամից արդեն Մառայի մոտ էի: Խույս տալով շրջապատման գոտին՝ պատանեկան անմեղությամբ ձորով բարձրացա դեպի սարը և հասա Ծապրկորի առուն, որը կիսացամաքել էր: Առուն սարի ստորին մասով ուղիղ անցնում էր մեր թաղի վերևով և հասնում մինչև Ավելիսի թաղը: Այդ մաքուր զուլալ ջրից օգտվում էին մեր թաղի բոլոր բնակիչները: Վերևից նայելով՝ տեսա մի քանի տեղերում վառվող կրակի փոքր խարույկներ: Ընկալեցի, որ գորբերի պահակակետերն էին: Չնայած վտանգին, ես պետք է գնայի և Մառային իրագել դարձնեի աղայի վիճակի և տան շրջապատման մասին: Առվի ուղղությամբ գնալով և հասնելով մեծ գերեզմանների առվակին ու օգտվելով մութ խավարից՝ գնացի դեպի Ջաղացպանյանների տան կողմը: Նկատեցի տանիքներին և փողոցներում եղած ասքյարներին, որոնք ինձնից էլ շատ վախվիսելով դես-դեն էին նայում: Չորեքթաթ հասա այգու պարսպին: Մագլցելով բարձրացա պարսպով և իջա այգին: Նկատեցի մոտակա տանիքի վրա շարժվող զինվորներին: Կասկածեցի, որ մեր թաքստոցի հոտն առել են:

Կատվի ճարակությամբ թուփեթուփ սողալով՝ հասա բակը: Նայեցի, դարպասը բաց էր: Մոտեցա ներքնահարկի փայտե չորսձողանի լուսամուտին: Այդ պահին դարպասի կողմից ձայներ լսեցի, նայեցի նրանց: Ծխախոտի համար լուցկի էին վառում: Օրհասական վիճակում էի. հետ գնալ հնարավոր չէր, անցքից ներս մտնելու համար պետք է շարժեի ու հանեի ճաղերը: Չայնը կմատնեք: Մի ձեռքս մեկնեցի դեպի լուսամուտը, մյուսը դեպի ատրճառակը: Հապաղելու պահ չունեի, ստիպված հրեցի լուսամուտի ճաղերը ու ոտքերով ներս անցա: Նորից ուղղեցի ճաղերը՝ մի անգամ ևս նայելով դեպի դարպասը: Հանգիստ շունչ քաշեցի և իջա մեր վիրապը: Մառան, տեսնելով իմ հագուստի կեղտը և ճանկռտոված ձեռքերս, գուրգուրանքով հարցրեց. «Ի՞նչ է պարսպից»: Ես դողում էի ոչ թե իմ կյանքի համար, այլ տեղի ունեցող իրադարձություններից: Աղայիս վիճակը ինձ սարսափեցնում էր: Մառան, կարծես թե կռահելով իմ ծանր դրությունը, նստեց և գլուխս իր ծնկին դնելով ասաց. «Ընկի՛ր, հեպոն կխոսես»: Մի քանի րոպեից գլուխս բարձրացրի և պատմեցի տեսածիս և լսածիս մասին: Մառան վերոհիշյալ իրադարձությունների մասին տեղեկանալով՝ առանց երկմտելու, համոզված ասաց, որ ոչ միայն Իսմայիլ աղայի տունը, այլև ամբողջ թաղը խիստ շուրջկալի մեջ է լինելու: Տիրեց լռություն: Մառան քայլում էր հետ-առաջ: Բոլորս զգում էինք մեր դրության, գալիք ահավոր սարսափների վտանգը: Հանկարծ Մառան դարձավ դեպի մեզ և հանգիստ տոնով խոսեց. «Միևնու՛յն է, բոլորիս սպանելու են, բայց Իսմայիլ աղային պետք է օգնել»: Մի պահ մտածելուց հետո ասաց.

-Բացի Միհրանից ո՞վ կգա ինձ հետ: Կայմական Շևքեթին պետք է վերացնել:

Որոշեցինք երեք օր դուրս չգալ:

-Եթե մեր տեղն իմացան, յուրաքանչյուրս մի քանի հոգի պետք է սպանենք, բայց լավ իմացեք, տղային պետք է ապահովել, կովից դուրս բերել, հետ...

Երեք ծանր օրերը երեք տարիներ ու դարեր դարձան, սպասում էինք մեր ճակատագրին: Համոզմունքը, ուխտը մեկ էր, որոշումը վերջնական, ոչ ոք չէր առարկում:

Հրամայված էր՝ մինչև գյավուրին բռնելը, աղայի շենքը շուրջկալի մեջ պահել: Բոլոր հարևաններին զուշացրել էին և խոստացել պարգևատրել: Նույնիսկ կանչել էին ծուռ Մծոյին, որն անգիտակցաբար պատմել էր իր վերաբերմունքի և այն անցքի մասին, որտեղից ես ներս էի մտնում աղայի տուն, նույնիսկ այն տների մասին, որտեղ ես կարող էի թաքնվել: Բացի աղայի տան շուրջկալից, մեր թաղը 19վեց ժանդարմներով ու կանոնավոր զորքով:

Կայմականի և խանումի մերձեցումը կրում էր լիբիկական և քաղաքական բնույթ: Խանումը, չափազանցելով աղայի հայասիրությունը և ներքուստ համոզվելով, թե իր եղբոր սպանվելը նրա կազմակերպած մութ գործն է, վրիժառության տենդով մոլեգնած, դայմականին համոզել էր, վստահեցրել, որ ամուսինը օրերով պահել էր հայ կանանց: Խանումը լավ ծանոթ էր մեր ընտանիքին՝ որպես հարևանների, դրան նպաստել էր հաճախակի անցուղարձը՝ հատկապես տոնական օրերին: Խանումը, խոսելով ամուսնու հայասիրության մասին, դայմականին պատմել էր ինձ հովանավորելու և իմ միջոցով հայ փախստականների հետ ունեցած կապի մասին: Նա ցույց էր տվել վերջին օրերին աղայից ստացած ոսկե շարքը և պնդել, որ այն ստացվել էր իրենց տանը թաքնվող հայերից: Աղայի տան խուզարկության ժամանակ երևան եկած հայկական թանկարժեք իրերը համոզմունք էին առաջացնում, որ Իսմայիլ աղան իրոք գործում էր իշխանության դեմ և վերջին օրերի դժբախտ դեպքերը շաղկապված էին նրա գործունեության հետ: Փոլիսների, ժանդարմների ու զորքի ներխուժումը կասկած առաջացրեց մեր թաղի հարևանների՝ թրքական բնակիչների մեջ, որոնք, տագնապի մեջ ընկած, երկյուղով սպասում էին ինչ-որ հայերի հարձակման: Փոլիսները, բացի հարցաքննելուց, խուզարկում և ստուգում էին նույնիսկ հարևան թուրքերի տները: Կասկածը վերածվում էր անվստահության, վիրավորանքի, ըմբոստության: Հանդես էին գալիս վեճեր և լիճում դիմադրողներ: Խանումի և աղայի սովորույթներն ու համոզմունքները միշտ հակասում էին իրար: Լինելով տարբեր աշխրաքների հետևողներ՝ նրանք իրենց տոհմական արժանապատվությունը իրարից բարձր էին համարում, նրանցից յուրաքանչյուրն իր արժանիքները գերադասելով, ձգտում էր մյուսին նվաստացնել:

Սակայն բախտի բերմամբ Իսմայիլ աղան, ավելի նրբագգաց և հեռատես լինելով, կարողացավ հաղթել ու նվաստացնել իր հակառակորդներին: Իսմայիլ աղան խորամանկ էր և հեռատես, նա առևտրական կապեր ուներ հայ վաճառականների, և ինչպես հիշել ենք, կապալառու գործարքներ էր կնքել իշխանության հետ: Խանումի և Մուստաֆա բեկի դավադրությունը և գրպարտությունը դայմականին համոզելու գործում, ժամանակավոր բնույթ էր կրում: Իսմայիլ աղան, կռահելով կնոջ ու դայմականի սիրային կապը և կնոջ դավաճանությունը, ապա համոզվելով, որ նրանք գործում են Մուստաֆա բեկի ցուցումներով, արտաքնապես նրանց նկատմամբ թշմանական վե-

րաբերմունք ցույց չտվեց: Չնայած իր նկատմամբ կիրառվող միջոցառումներին՝ լրտեսություն, ոստիկանության կողմից նրա տան և թաղի պաշարում, հարևանների և խուժանի հսկողություն, Իսմայիլ աղան գործեց անարգելով և արհամարհելով այս թեթևամտությունը՝ մնալով իր վեհության վրա:

* * *

Երրորդ օրվա կեսգիշերին Չանոն դուրս եկավ դրությունը ուսումնասիրելու: Սառան զգուշացրեց շարժման, հետապնդման, դիմադրության մասին: «Նեղն ընկած դեպքում հիշի՛ր մեր ուխտը՝ սպանիր, հետո սպանվիր»: Ողջագուրվեցինք և կեսգիշերին նա հեռացավ թուրք գաղթական կնոջ հագուստով: Չանոն պետք է մեր թաղից անցնել ձորով, իջնել գետափ, գետն անցնել, բարձրանար Թաղիգլուխ, խառնվեր եկող գաղթականների խմբերին, որոնց տեղական իշխանությունները ժամանակավորապես բնակեցնում էին հայերի տներում: Չանոյի գնալուց մի օր հետո ինքզինքս որոշում կայացրի, որ գնամ աղայիս տուն: Այդ պահին ծնողներիս «մոռացած»՝ անհանգստանում էի նրա վիճակով: Ես դիմեցի Սառային, նա մի պահ մտածեց և կտրուկ մերժեց:

Իսմայիլ աղան, զգալով իր կնոջ և կայմականի փոխհարաբերությունների ծանր հետևանքները, նախքան խանութ հասնելը, ծառային ուղարկեց ազգականներին ու մտերիմներին հայտնելու և իր եղբոր միջոցով Մանդոհ փաշային տեղեկացնելու կայմական Շեքեթի կեղծ ըմբռնումների և խանումի հետ ունեցած սիրային կապի մասին՝ պահանջելով պաշտոնանկ անել կայմականին: Այդ ժամանակ Վանից նահանջած Ղևտետ¹⁶⁶ փաշան գտնվում էր Բիթլիսում: Նրանք՝ երկու փաշաները, զբաղված էին պետական անհետաձգելի գործերով: Գաղթականների սովոր խմբերը, ռազմաճակատից նահանջող զորքերը, վերավորների հոգսերը ցնդեցրել էին նրանց: Հաջորդ օրը Ղևտետ փաշան մեկնելու էր պարսկական սահման:

Նախքան շուկա հասնելը՝ ճանապարհին, հինգ ժանդարմ, Իսմայիլ աղային զինաթափ անելով, նրան տարան մոտակա թաղի կուրլուխ և վերցրեցին կալանքի: Կուրլուխի պետը, կարդալով կայմականի փոստուկան, զարմանալով կատարված իրականության վրա և ժանդարմներին ուղարկելով, պատշաճ հարգանքով վերաբերվեց Իսմայիլ աղային: Փոխանակ նկուղը քցելու՝ տարավ ներսի սենյակ և ձեռքը օղակից ազատելով՝ խնդրեց սպասել: Կուրլուխի պետը, աղայի պահանջով, կատարվածի մասին իսկույն իրագեկ դարձրեց նրա մերձավորներին:

Մանդոհ փաշան, լսեց Իսմայիլ աղայի եղբոր՝ Ահմեդ բեկի ջղային խոսքերը, որը մեղադրեց կայմականին և նրա անմիտ միջոցառումները հայկական թաղամասում, որտեղ երեք-չորս ամիս է, ինչ հայի հավ անգամ չէր մնացել, օգտվելով պաշտոնից, գաղտագողի գնացել էր Իսմայիլ աղայի տուն, նրա կնոջը ինչ-ինչ խոստումներ տալով, խաբեբայությամբ, առանց փաշային

իրագեկ դարձնելու՝ կալանքի վերցրել աղային: Նա, իր ֆեսը հատակին քցելով, երդվեց իր տոհմի անունով վրեժ լուծել: Մանդոհ փաշան լավ ճանաչում էր Իսմայիլ աղային, չէ որ նա էր իր վիլայեթի մատակարարման, ռազմաճակատից նահանջողների ու վերավորների տեղաբաշխողը, պարենը հայթայթողն ու մատակարարողը: Նրա հռչակը վերջին տարիներին աճել էր իր անձնավիրության շնորհիվ, նույնիսկ քաղաքական խնդիրներում նրա կարծիքը դրականորեն էր գնահատվում: Ահմեդ բեկը, փաշայի ատյանում մի երկու քայլ ետ ու առաջ անելով, ըստ թուրքական սովորության, ձեռքը սրտին տանելով, մեծարելով ցույց տվեց իր խոնարհումը, հավատարմությունը: Նա ուզեց զխաբաց դուրս գալ, որը շատ վերավորական էր կողմերի համար: Փաշան, գտնվելով երկմտանքի մեջ, բարձրացավ տեղից, վերցրեց Ահմեդ բեկի հատակին ընկած զխաբկը և զայրացած գռչեց.

-Այս խառը ժամանակ իմ պալապույաջի պետը լրբությամբ է զբաղվում և ու՛մ վրա է ձեռք բարձրացնում: Ահմեդ բեկ, եթե ճիշտ են քո ասածները...,-ու լոռեց, մոտեցավ, իր ձեռքով ֆեսը հագցրեց և միասին ատյանից դուրս եկան:

Կայմականը բոլոր հնարավոր միջոցները կիրառեց գտնելու գոնե մի հայ կին, թե տղամարդ, տղա թե աղջիկ, որպես իրեղեն ապացույց իր աչալրջությունն ու հավատարմությունը ցուցաբերելու և նոր տիտղոսների արժանանալու համար: Օգտվելով Իսմայիլ աղայի ձեռքակալությունից՝ նրա ախտյաններին տեղեկություններ էր հավաքել և կազմելով ազրահալ/արձանագրություն/ հուսով էր, որ խանումի թված հայերից գոնե մի քանիսին կրոնի և հաստատված մեղադրանքով կներկայանա փաշային:

Չանոն, Թաղիգլուխ ճանապարհին խառնվելով թուրք գաղթականներին, եկավ տեղավորվեց շուկային մոտ՝ Քաղքի թաղում, որտեղ նրան հատկացրեցին բնակարան և երեք օրվա թային՝ սննդաբաժին: Վանի և Էրզրումի անկումից հետո զորքն ու ժողովուրդը հիասթափված էին: Գաղթականները տարբեր գավառների զանազան տարազներով, տարբեր լեզվական ոճերով ու բարբառներով, հյուծված, ցավերի, կարիքի տեր, խայտաբղետ տեսքով գալիս էին, լցվում փողոցները, ունևորները գնում էին ավելի խորքը, աղքատները զբաղված էին մուրացկանությամբ: Չորս-հինգ գաղթական կանայք և նրանց միացած Չանոն, խնդրեցին իրենց տեղավիճակ վերև և հնարավորություն ստալ օգտվել անտեր մնացած հայոց ունեցվածքից: Երկրորդ օրը Չանոն, գրկելով իրեն «բախտակից» գաղթականուհու երեխային, երեք փոքր երեխաներով և չորս կանանցով բնակարան ստացավ մեծ գերեզմանների մոտ գտնվող Քամալկանց տունը, որի այգին մի պարսպով էր բաժանված Ջաղացպանյանների տնից: Այսպիսով Չանոն, վայելելով մուհաճիթի արտոնությունները, ընկերուհիների հետ շրջում էր տնից տուն՝ վերցնելով իրենց անհրաժեշտ տնային իրերը և շուրջկալի զինվորների միջոցով տեղափոխում իրենց բնակարանը: Ասքյարները, օգտվելով կանանց սիրալիք վերաբերմունքից, խոստացան օժանդակել նրանց՝ նյութական հարստություն ձեռք բերելու գործում:

Հաջորդ օրը, թրքուհու երեխայի ձեռքից բռնած, երկու ընկերուհիներով

գնացին Իսմայիլ աղայի տան կողմերը: Ինչքան դուռը ծեծեցին, բացող չեղավ: Դուրս եկած հարևանները հեզմանքով ասացին, որ տան խանութը լրքությամբ մարդուն բռնել է տվել, իսկ ինքը, վերևի դուռը փակելով, ներքևից միայն զարթնեցին և ընդունում: Ձանոյին չէր հետաքրքրում այդ կանացի բամբասանքը: Նրան անհրաժեշտ էր իմանալ աղայի վիճակը և շենքի օղակման մասին: Կանացի շողողոթք լեզվով նա տեղեկացավ Իսմայիլ աղայի կողմնակիցների հանդես գալու մասին, որոնց ազդեցության շնորհիվ՝ կայմականը ստիպված էր առավոտից շուրջկալը վերացնել: Հարևաններին հանձնարարված էր հետևել աղայի տանը, եկող-գնացողներին և իրազեկ դարձնել իշխանությանը: Ձանոն, իր գաղթական ընկերակիցներից ավելի հարուստ լինելով, նրանց հետ գնաց շուկա գնումներ կատարելու: Ձանոն հարուստ պնդված թրքուհու արդուզարդով էր: Տղամարդիկ ակնապիշ, կանայք նախանձով էին նայում նրան: Տրապիզոնցի լինելով՝ նա սահուն խոսում էր թուրքերեն: Չնայած Իսմայիլ աղայի խանութը բաց էր, նա բացակայում էր: Կես ոչխար առնելով՝ նա խանութի ծառային խնդրեց օգնել իրենց գնումները փոխադրել: Ծառան, տեսնելով գեղեցիկ խանումներին, հրճվանքով համաձայնվեց և տեղավորելով խորջինի մեջ՝ ընկերակցեց մինչև նրանց բնակարանը: Ձանոն զիզգազ /խաչածև/ հարցերով հետաքրքրվեց Իսմայիլ աղայով: Ծառան հպարտորեն հայտնեց, որ այսօր փաշան Իսմայիլ աղային հրավիրել է իր մոտ և խանութից հինգ դուրուշ նվեր ստանալով՝ խոստացավ ամեն օր հաճախել և շուկայից բերել անհրաժեշտ մթերքներ: Ձանոն խնդրեց շաքար և օճառ բերել:

Առավոտյան մեծ շքախմբով ճևտետ փաշային Բիթլիսից ճանապարհ ղնելով ու վերադառնալով՝ փաշան մեջլիս հրավիրեց, որին մասնակցելու էին քաղաքի հայտնի անձինք, զինվորականներ, կրոնավորներ: Հիմնական հարցը նահանջող բանակին օգնելն ու քաղաքացիներին գաղթեցման նախապատրաստելու խնդիրն էր: Օգտվելով առիթից՝ կայմականը ներկայացավ իր զեկուցագրով՝ հայտնելով քաղաքի պաշտպանության համար իր կողմից ձեռնարկված մի շարք կարևոր միջոցառումների մասին: Հենց այդ պահին ներս մտավ Իսմայիլ աղան եղբոր և իր մի քանի համախոհների ու շեյխերի հետ: Կուսակալը մինչ այդ չէր նկատել Իսմայիլի բացակայությունը: Կայմականի խոսքը մնաց բերանում: Բոլորը սալամով ողջունեցին հարգարժան եկողներին և հրավիրեցին բազմել պատվավոր տեղերում: Նստողների հայացքները մեկը մյուսին որոնում և խայթում էին, սակայն բոլորն էլ խորամանկ թուրքեր էին, չէին խոսում և չէին գործում բացահայտ: Կայմականը, շարունակելով իր ընդհատված զեկուցումը, կուսակալին ներկայացրեց զեկուցագիրը, որն ամբաստանագիր էր Իսմայիլ աղայի և նրա տոհմի նկատմամբ: Փաշան, վերցնելով հինգ-վեց թրքաճի զեկույցը, ձեռքի շարժումով լռեցրեց և նստեցրեց կայմականին: Հանդես եկավ բինբաշին և կուսակալի ուշադրությունը հրավիրեց ներկա տագնապալի վիճակին, ռազմաճակատով զբաղվելու հարցերին, գոնե մթերքի մատակարարման խնդրին: Նա, մոռանալով Իսմայիլ աղայի հետ պատահածի մասին, նրան ղիմելով խնդրեց շտապեցնել Դատվանից

Խնուսի և Էրզրումի կողմը մթերքի կարավանները հասցնելու գործը: Կուսակալը, մի կողմ ղնելով զեկուցագիրը, լսելով բինբաշու պահանջը, ղիմեց Իսմայիլ աղային, որը ձեռքերը կրծքին դնելով՝ խոնարհվեց ու համարձակորեն հայտնեց. «Երեք կարավան արդեն գնացել է. մեկը՝ Խնուս, երկուսը՝ դեպի Էրզրում, վաղը կգնա չորրորդ կարավանը, Մղերդից այսօր կգա երեք կարավան»: Ներկաների վրա դա մեծ տպավորություն գործեց, և բոլորը աղաղակեցին. «Մաշայլա՛, Իսմայիլ՛ աղա»:

Բինբաշին զգացմունքով նայեց աղային և առաջարկեց իր հնարավոր օգնությունը, շտապեցնել՝ Մղերդից եկող կարավանների արագ փոխադրելու գործը: Իսմայիլ աղան գոհունակությամբ ընդունեց և իայտնեց, որ հենց այսօր իր եղբորը կուղարկի կարավանի հետ: Կուսակալն ու բինբաշին, խիստ զբաղված լինելով, այլ հարցերով չզբաղվեցին և ատյանը թողնելով հեռացան: Մար քոմսերը՝ փաշայի տեղակալը, շարունակելով մեջլիսը, ակնարկեց կայմականի ծայրահեղությունների մասին, բայց Իսմայիլ աղան, գործադրելով իր ղիվանագիտությունը, խնդրեց, որ այստեղ չշռչափեն և չքննադատեն կայմականի գործունեությունը, ասելով, որ թյուրիմացություն է և մասամբ անհրաժեշտություն՝ քաղաքացիների կյանքի ապահովության կապակցությամբ: Ներս մտավ փոստի մյուտիլը՝ ձեռքին մի թերթիկ բռնած, ու ղիմեց սար քոմսերին՝ ասելով.

-Ստամբուլից հեռագրով հույժ շտապ պահանջում են փաշային և բինբաշուն կապվել Էնվեր պեյի հետ:

Մար քոմսերը, հեռագիրը վերցնելով, անձայն կարդաց, գունատվեց և շվիթված մի պահ լռեյայն կանգնեց: Չնայած փաշան ոչ մի առաջարկություն չէր արել, նա խորհրդակցությունը փակեց, առաջարկելով ցրվել ու գործել ըստ փաշայի առաջարկության և ֆեսը վերցնելով, շտապեց դեպի ախտը, ջղայնորեն ձի նստեց և գնաց փաշայի ու հազարապետի կողմը: Հաջորդ օրը պարզվեց, որ փաշային նկատողություն էին արել, իսկ բինբաշուն Ստամբուլ կանչել: Հրամայված էր նահանգում եղած բոլոր զինվորականներին, որոնց թվում նաև ոստիկանության ենթականերին, ուղարկել Խնուս, Էրզրում, և այլ կտրուկ որոշումներ: Բոլորը գլխիկոր հեռացան հյուրյունեթից՝ առանց մտքերի փոխանակության:

Իսմայիլ աղան եղբոր՝ Ահմեդ բեկի հետ եկավ տուն և տեսնելով շրջապատող ժանդարմներին, որոնք չէին սպասում նրա գալուստի, կատաղեց և պոռալով ու ապտակելով նրանց, ստիպեց հեռանալ: Ֆաթմա խանումը, լսելով ամուսնու ձայնը ու լուսամտից տեսնելով տեգրեջը՝ Ահմեդ բեկին, տարակուսանքի մեջ ընկավ և փոխանակ ինքը գնա դուռը բացելու, աղախնին ուղարկեց: Երկու եղբայրներ, մեկը մյուսից աժդառա, մեկը մյուսից գազանացած, ներս մտան: Այդ պահին աղան մոռնում էր ինչպես կառավարանից փախած վագր, կարծես որս ման գալով՝ կայմկուտացող աչքերը դես-դեն էին նայում: Չեռքը խանչալին տանելով՝ ոտքով հրեց խանումի սենյակի դուռը: Եղբայրը զգաց նրա բարկության նուպայի հետևանքը, իսկույն եղբոր ձեռքը բռնեց և ինքը առաջինը մտավ սենյակ: Ֆաթմա խանումը, անկողնում կիսա-

բաց պատկած, հետո էր, գալարվում: Բարձի մոտ՝ գորգի վրա ընկած էին դեղերի սրվակներ և շուտ եկած ջրով բաժակը: Ահմեղը մեկ դի կանգնեց: Իսմայիլ աղան, տեսնելով իր սիրած հրեշտակին (այդպես էր կանչում նրան) այդ դրությամբ մեջ, այլայլվեց, մոռացավ մի երկու վայրկյան առաջ ունեցած իր մտադրությունը և սիրալիք զգացմունքներով խելահեղ ընկավ անկողնուն, գրկեց կնոջ գլուխը, բարձրացրեց և զգաց, որ թունավորված է: Ահմեղը դուրս եկավ, կանչեց աղախնին: Իսմայիլ աղան թան, մածուն պահանջեց և մինչ նրանց բերելը, կնոջը շուտ տալով կրծքի վրա և իր երկու մատը կնոջ բերանը տանելով՝ փորձեց փսխում առաջացնել: Թանը բերեցին: Չնայած խանութի դիմադրությանը՝ աղան ստիպելով փարչի կեսը խմեցրեց և կնոջը իր ծնկների վրա առավ: Մի երկու րոպեից կինը սիրտը հետ տվեց: Ամուսինը գուրգուրանքով հիվանդին պատկեցրեց: Նախքան բուժումները սկսելը՝ Ահմեղ բեկը ծիով սլացել էր զինվորական բժշկի մոտ, որը, կես ժամից գալով և ստուգելով, հայտնեց, որ վտանգն արդեն անցել է: Բժիշկը զննեց դեղերի սրվակները, նրանց պարունակությունը և ինքն իրեն քմծիծաղ տալով՝ նայեց հիվանդին՝ մինչ այդ դժգույն դեմքին ու դեղերի մնացորդներն ու սրվակներն Իսմայիլ աղային տալով՝ խնդրեց դուրս տանել, թափել: Այդ պահին, օգտվելով ամուսնու բացակայությունից, ասաց. «Խանումն, չգիտեմ ինչու», բայց լավ խաղ խաղացիր»: Խանումը, զգալով, որ բժիշկը կռահել է, ժպտալով նայեց նրան և աչքերով ու շրթունքների հայտնով ստիպեց լռել: Բժշկին, մի բաժակ սև դայֆե հյուրասիրելով, ճամփու դրին:

Երկու եղբայրները կրթոտ խոսում էին: Ահմեղը, որ ավելի տաքարյուն էր, երդվեց սպանել կայմակամ Շեքեթին, բայց Իսմայիլ աղան համոզեց նրան սպասել հարմար առիթի և առաջարկեց իսկույն Սդեքոյից եկող կարավանների հետ մեկնել Դատվան ու նրանց ճամփու դնել:

Ինքն իրեն հանգստացնելով՝ Իսմայիլ աղան հաջորդ օրը գնաց պալատության՝ քաղաքի ոստիկանատուն, և տեսակցելով դայմակամին՝ հրավիրեց իրենց տուն, քաղաքավարությամբ հարցնելով, թե եթե իրեն հաճելի է, կարող է հրավիրել նաև քոմսերին: Դայմակամը, մի պահ լռելով, կանգնեց ու ձեռքերը շփելով համաձայնվեց: Հաջորդ օրը աղայի տան խնջույքը խանութի, դայմակամի և ներկաների վրա մեծ տպավորություն գործեց, որից գոհ բաժանվեցին: Այսպիսով աղան մի կամուրջ կապեց իր նոր ոխերին բշնամու հետ՝ հետագայում այն օգտագործելու համար:

Երկու օր է, որ Չանոյից ոչ մի տեղեկություն չուներ: Մեր գաղտնանցքից ստուգեցինք և զգացինք, որ շուրջկալը վերացվել է: Ժանդարմիայի գործերը չէին երևում: Մառան հագավ ասքյարի հնամաշ շորեր, ատրճանակը գրպանը դրեց, ֆեսը գլխին սեղմեց, հրացանը ուսից կախեց ու երեկոյան մթին պատրաստվեց դուրս գալ: Երկու կանայք ընդդիմացան: Նա նստեց և դառնությամբ ասաց. «Դու՛ք սպասեք, ես կես ժամից կվերադառնամ: Քանի մութն է, պետք է ստուգել իմանալ ազտավներ կա՞ն, թե ոչ»: Ես ըմբոստացա, կտրուկ ասացի, որ պետք է զննած աղայիս տուն: Մառան մի պահ սպասեց, գրպանից փոքր հայելին հանեց, նայեց ինքն իրեն, մատով ուղղեց նորածիլ արհեստա-

կան բեղերը, ուղղեց ֆեսը և հայացքը մեզ ուղղելով՝ հանգիստ հրամայական տոնով ասաց. «Տեղից չշարժվեք մինչև իմ գալը», - և դուրս եկավ: Նրա խոսքերը կարծես թե մեզ հիպնոզացրին, և իրոք մենք մոտ տաս րոպե ոչ մի շարժում չարեցինք: Ակամա ես մտտեցա Մարթային և հայտնեցի, որ ես գնալու եմ: Նա լուռ, ձեռքով նստելու նշան արեց:

Մառան, մի պտույտ գործելով, սանդուղքով բարձրացավ վերնահարկ, նախօրոք թուլացրած լուսամուտի ճաղերը հանելով, իջավ տանիքը: Չորս կողմը զննելով՝ թեքված թթնու ծառի վրայով իջավ այգի: Բակի դուռը բաց տեսնելով՝ շարժվեց դեպի փողոց: Չնկատելով ոչ մի ժանդարմի և զինվորի, փարատելով կասկածները՝ ուղղվեց դեպի գերեզմանները: Մինչև առավոտ նա մնաց գերեզմանաքարերի արանքում ու ստուգեց վերևի, ներքևի ուղղությամբ փողոցներն ու խաչմերուկները: Ոչ մի երթևեկություն, ոչ մի շարժում չնկատելով՝ արևածագին սկսեց իջնել ներքև՝ թուրքերի գոռները, որտեղ պաշտպանվելու և դիտելու ավելի շատ հնարավորություններ կային: Այստեղ իր տեսադաշտում էր նաև Իսմայիլ աղայի առօրյա սովորական երթևեկության ճամփան: Գրպանից հանելով շղթայակապ «Մարկիտով» ժամացույցը՝ սկսեց մատների արանքում խաղալ և շարժվեց դեպի ներքև: Չնայած իր նախազգուշական միջոցներին, նա չէր նկատել դեպի իր կողմը եկող երկու կանանց, որոնց խոսակցությունը լսելով՝ սկսեց հետ դառալ և իսկույն հրացանը թևից իջեցրեց: Հանդիպող երկու ճամփորդների հայացքները իրար քննեցին: Նրանք չհավատացին իրենց աչքերին: Երրորդը ծիծաղեց ընկերուհու շղկվածության վրա և հրելով ասաց.

-Տես, սա էլ է փախստական, լքել է ռազմաճակատը: Հարկավոր է բռնել տալ:

Հանդիպումը կարճ տևեց: Չինվորը խույս տվեց և գնաց դեպի Իսմայիլ աղայի երթևեկության ճանապարհի ուղղությամբ: Երկու կանայք միասին գնալով բամբասում էին զինվորին, որ փախել էր բանակից: Երկրորդ թրքուհին, ընկերուհուն հինգ դուրուշ տալով, խնդրեց, որ իր համար էլ շուկայից գնումներ կատարի և հայտնեց, որ ինքը կհետևի ասքյարին և բռնել կտա: Հենց որ թրքուհին տեսադաշտից անհետացավ, զինվորն ու հետապնդող Չանուն ծլկեցին գոռներում: Մոտ կես ժամ նրանք սպասեցին Իսմայիլ աղայի գալուն: Այդ ժամանակամիջոցին Չանուն պատմեց տեղի ունեցած դեպքերի մասին: Չանուն լրիվ տեղեկացել էր Իսմայիլ աղայի տանը կատարվածին, կնոջ ու կայմակամի արարքներին, նույնիսկ փաշայի հրավիրած խորհրդակցությանն ու միջոցառումներին, անգամ հետևել ու իմացել էր, թե որտեղ էր բնակվում կայմակամը: Նա այս բոլորի մասին պատմեց Մառային: Նրանք իրենց թաքստոցից նկատեցին Իսմայիլ աղային, որը մեռակ էր գալիս: Ընդհատելով իրենց զրույցը՝ նրանք շանթահարվածի պես իրար նայեցին: Մառան, զգաստանալով՝ կտրուկ ասաց. «Պետք է խոսել Իսմայիլ աղայի հետ»: Նորից լռություն: Նրանք իրար նայեցին: Մեկը մյուսին զննեցին: Մեկը՝ զինվորի հագուստով էր, որը հետագա կասկածի տեղիք կտար, մյուսը՝ մուսահարի տարագով, բայց հանդիպումը որոշված էր: Լռությունը խախտեց Չա-

նուն. «Դու զինվորական ես: Այլեի լավ է ես զնամ»: Սառան չպատասխանեց ու չառարկեց: Չանոն, թեքվելով դեպի վերևի ճանապարհը և արագ քայլերով, գրեթե վազելով, կտրեց աղայի ճամփան ու կանգնեց: Իսմայիլ աղան, խորատուզված իր մտքերով, չնկատեց, թե որտեղից դուրս ցցվեց այդ կինը, որն իր դիմաց կանգնելով, ուղիղ աչքերին նայելով, ասաց.

-Իսմայիլ աղա՛, ինձ ուղարկել է Մառա խանունը, նա քեզ է սիրահարվել և իմանալով Չեր տան վրա եկած փորձանքը՝ ուզում է քեզ տեսնել: Ասա քեզ ինչպե՞ս է հարմար օգնել:

Իսմայիլ աղան, լսելով Սառայի ամուսնը, շփոթվեց և սկսեց նայել կնոջը.

-Դու ո՞վ ես, և որտեղից գիտես իմ և Մառա խանունի մասին:

-Հանգի՛ստ եղիր, աղա՛, ես նրա աղայիսինն եմ, նա ապրում է հարուստ գաղթական ազատ թրքուհու անվան տակ և միշտ հետաքրքրվում է քեզով:

Խոսակցությունը ընդհատվեց: Վերևի կողմից՝ մոտ երկու հարյուր քայլ հեռավորությամբ, իջնում էին երեք հոգի՝ մի փոլիս և երկու ժանդարն: Պարզ բան էր, որ նրանք նկատել էին Իսմայիլ աղային և ճամփի միացման կետում սալամ տալով՝ խոսելու էին՝ իրենց հարգանքը մատուցելով: Չանոն, նկատելով այդ, ասաց. «Իսմայիլ աղա, Մառան խնդրեց, որ երկու-երեք օրով բացակայե՞ք քաղաքից», - և ուղղվեց դեպի աղայի եկած ճանապարհով՝ կասկածի չենթարկելով ո՛չ Իսմայիլ աղային, ո՛չ էլ ինքն իրեն:

Պարզվեց, որ մեր թաղում, մի քանի թուրք գաղթականներ էին հաստատվել, իսկ բացի մեր թաղի կուլուխի /ոստիկանության բաժին/ մի քանի ժանդարմներից, մեր թաղում ոչ մի ժանդարմ ու ասքյար չէր մնացել: Չանոն և Մառան մեզ մոտ եկան երեկոյան ուշ մթին: Տեսնելով իրար, գրկախառնվեցինք, մի կույտ կծիկ դառանք: Գիշեր-ցերեկ Չանոն իր պրպտումներով, իր կյանքի ու մահվան գնով, զարտուղի միջոցներով տեղեկացել էր ոչ միայն Իսմայիլ աղայի տան իրավիճակին, երկու ախոյան տոհմերի՝ աշիրաթների նեմ-գություններին, այլև իշխանության ձեռք առած միջոցառումներին: Նա վերջում կտրուկ ասաց.

-Քանի որ իմամի աշիրաթը գլխավորում է Շեֆքեթը, իսկ նրանք սպասում են մոտ օրերին Մուստաֆա բեկի գալուն և հարմար առիթի դեպքում կվերացնեն Իսմայիլ աղային, եղբորը՝ Ահմեդ բեկին և սրանց համախոհներին: Հետևաբար, - Մառայի աչքերին նայելով՝ զոչեց, - անհապաղ, շուտով պետք է կայնակամին վերացնել:

Տիրեց խոր լռություն:

Կայնակամը ապրում էր Թաղիգլխի ներքևի ճանապարհի վրա՝ Աղասիրունենց Մուշեղի տանը, որի պարտեզն ու այգին հասնում էր մինչև գետաբերանը: Նրանց և մեր տան լուսամուտները իրար դիմաց էին, մեզ բաժանում էր գետը և երկու կողմերի այգիները՝ մոտ երկու հարյուր մետր երկարությամբ¹⁶⁷: Մուշեղի տղան՝ Հարությունն ու ես դասընկերներ էինք: Նա դպրոցում աչքի էր ընկել իր լավ ձայնով ու երգեցողությամբ: Ամեն առավոտ դուրս գալով իրենց պարտեզից՝ ինձ էր կանչում իր զիլ ձայնով: Մենք իրար հանդիպում էինք Մուլայի կամուրջն անցնելիս՝ Թաղիգլխի ճանապարհին և միասին դպրոց գնում:

Կտրիճ, առույզ տղա էր Հարթիճը: Նրանց տանը ավելի մոտ էր Խանոյ Մինասենց տունը, որը մի կողմից կամուրջի մոտն էր: Այս երկհարկանի, վեց-յոթ սենյակից բաղկացած տունը՝ գետի եզերքով փռված լայնատարած այգիներով, պտղատու ծառերով, գեղեցիկ բակով ու ավազանով, ամենագեղեցիկ շենքն էր: Կոտորածի երրորդ թե չորրորդ օրը այստեղ փոխադրվեց գերմանական կոնսուլը՝ իր ընտանիքով: Շենքը պաշտպանում էր զինվորական պահակախումբը, որի պատասխանատվությունը ընկած էր պալատեայի ռեյս կայնակամ Շեֆքեթի վրա: Իսմայիլ աղան, լսելով վիրավոր զինվորների հայտարարությունը՝ աղաներին մեկուսացնելու և երկու հազար ոսկու մասին պատմությունը՝ փաշային Շեֆքեթի դեմ բողոք էր ներկայացրել: Կային նաև այլ խոր պատճառներ՝ միմյանց ատելու և փոխադարձ վատ վերաբերմունքի համար:

Ինչպես հիշեցինք, Չանոն զգուշացրեց, որ Իսմայիլ աղան երկու-երեք օրով բացակայի քաղաքից: Իսմայիլ աղայի ինքնասիրությունը վիրավորում էր այն, որ մի հայ կին համարձակվել էր նման առաջարկություն անել: Նա երբեք չէր հաշտվի այդ մտքի հետ, եթե ես հաջորդ առավոտյան իրենց տան մուտքի առաջ չհանդիպեի նրան. «Աղա՛, Մառան խնդրեց, որ դուք պաշտոնական գործերով երեք օրով հեռանաք քաղաքից»: Նա մի պահ կարկամեց.

-Օղու՛, սա ի՞նչ օյին է, քաջալը դեղ գիտի, թող իր գլխին անի: Մի գյավուր կին, էն էլ էսպիսի ժամանակ, ինձ խորհուրդ է տալիս, ավելի շուտ պահանջում է հեռանալ քաղաքից, - և սկսեց կարճ մտրուքի հետ խաղալ:

Ներս կանչեց և քաղաքավարությամբ հարցրեց իմ մասին: Ես նույնպես իրեն ասացի. «Միշտ եմ չեք Կասնը և Կեսեղ եմ, ինչ որ կարարվել է»: Նա ինքն իրեն մտմտաց և ատամների արանքով ասաց. «Հայերը հիմար են, բայց ուրիշին բարի խորհուրդ են Կասիս, - հետո ասաց, - եթե հաջողվի, ես այսօր երեկոյան կմեկնեմ Մղերդ», - իսկ ինձ ապսպրեց չերևալ խանունի աչքին:

Մեր պայնանավորվածության համաձայն՝ երեկոյան մթնշաղին գաղթականների խայտաբղետ հագուստներով ինձ մոտ եկան Մառան, Չանոն և Մարթան: Չանոն, որ նախօրոք ստուգել էր կայնակամի ելումուտը, համոզված կրկնեց, որ նա ամեն առավոտ սրբիչը թևին իջնում է այգի, շրջում, աղբյուրի ջրով վվացվում ու գնում: Աղբյուրը ցածր էր բնակարանից և մոտ հարյուր հիսուն մետր հեռու էր գտնվում: Տների պարիսպները, բարձր ու ցածր լինելով, աստիճանաբար էին անջատված մեկը մյուսից և վերևից մոտ երկու մետր հեռավորությունից աղբյուրը տեսանելի չէր: Գիշերը Չանոն ու Մառան, գետն անցնելով, թաքնվեցին ծառերի ու պատերի տակ: Մարթան ու ես կամրջով անցանք, ճանապարհով բարձրացանք Աղասիրունենց հարևան տունը, որի լուսամուտներից երևում էր կայնակամի տան ելումուտը: Առավոտյան լուսադեմին, մի կիսահագնված ժանդարն, որը դրպես ծառա և պահակ էր աշխատում, երկու հավ ձեռքին՝ դուրս եկավ այգու կողմ և մորթելով՝ վեր բարձրացավ: Տաս րոպեից սրբիչը վզին դուրս եկավ Շեֆքեթը և սկսեց շարժվել դեպի աղբյուրը: Որպես պայնանակամ նշան՝ ես մի քար գցեցի աղբյուրի կողմ: Չանոն ու Մառան կողմնորոշվեցին: Մարթան ու ես անհամբեր ու ան-

դադար՝ մերք նայում էինք այգում, մերք հետևում տանեցիկների շարժումներին, ճանապարհին ու փողոցին: Չանոն երկու անգամ մեխանիկորեն հանեց ատրճանակը և ինքն իրեն զսպելով՝ ծածկեց գոգնոցի տակ: Ոնց որ մեխի վրա կանգնած լինեիրք, տրոփում էին մեր սրտերը: Մի ակնթարթի սխալ՝ և կլրիպեր մեր ծրագիրը: Վայրկյանները օրերի չափ երկար էին տևում: Կայմակամը սուլելով իջավ երկրորդ այգին և թեքվեց դեպի աղբյուրը: Նա չնկատեց Սառային, որն երեք քայլ հեռու՝ ծառի ետևում էր, իսկ Չանոն նրա եկած ճամփի պատի անկյունում էր հենված: Սրբիչը աղբյուրի վրայի քարին բցելով՝ կայմակամը սկսեց լվացվել, երկու ձեռքով չոփ անելով: Ջուրը երեսին խփելու ժամանակ՝ անսպասելիորեն Սառայի խանչալը մխվեց նրա կողքին: Վրա հասավ Չանոն. գլխի մագերից բռնելով՝ դանակը խրեց կոկորդը: Կայմակամը սկսեց տեղում գալարվել: Գործողությունը կատարվեց թուպեարար: Չանոն ու Սառան նայեցին մեր կողմը: Մարթան մեր կողմից ձեռքով նշան արեց և նրանք այգու զիզզագնեքով բարձրացան դեպի շենքի բակը և երկու թուպից, մենք չորսով, գյուղացի ճամփորդներին խառնվելով՝ եկանք ու շրջվեցինք դեպի մեր թաղը, անցանք կամուրջը, հասնելով Խանոյ Միմասենց այգիները, անցանք դրանք ու պատսպարվեցինք դատարկ տներին մեկուսի: Մեր ապաստարանից երևում էր դիմացի շրջապատը, բայց ծառերը խանգարում էին: Մեր բոլորիս ուշադրությունը կենտրոնացած էր կայմակամի վրա, որը թավալվելով ընկավ ներքևի այգում: Քառասուն-հիսուն թուպից ծառան, դույլը ձեռքին ջրի գնալիս, տեսավ և սկսեց հարահրոցով գոռոզնալ:

Երեկոյան ես գնացի աղայի տուն, իսկ բախտակիցներս գնացին իրենց կացարանը: Առավոտյան տեսա աղային: Նա սիրալիր ինձ գզվեց և հայտնեց, որ Ծահբաղդից մի քանի օր է հիվանդ է, և իմանալով իմ «սպանվելու» մասին, լաց է եղել: Նա ուզեց կանչել, բայց ես չթողեցի, քանի որ նա միամտորեն կհայտներ մորը: Աղան տանը չէր, և խանումը իրեն ուղարկելու էր դայմակամի տուն: Այդ պատճառով աղայինը ինձ դառնալով զգուշացրեց, որ դրսում չերևամ:

Երկրորդ օրն էր, որ աղան չկար: Վերադարձել էր Մուստաֆա քեկը: Օգտվելով փեսայի բացակայությունից՝ երկու անգամ եկավ քրոջ՝ Ֆաթմա խանումի մոտ: Երկուսն էլ մի եզրակացության հանգեցին, որ իրենց հարազատների՝ հոր, եղբոր, փեսայի և մյուսների արյունը պետք էր մաքրել Իսմայիլ աղայի արյունով: Քույրը, կսկիծով հիշելով Շեֆքեթին, համաձայնվեց եղբոր առաջարկին: Իսմայիլ աղան Մղերդից գնացել էր Տիարբեթիր: Մի շաբաթից՝ Բաղդատից եկող արաբական հեծելազորի և պաշարներով բեռնված կարավանների ու մի խումբ զարիթների հետ ներկայացավ հյուրյունեթ փաշային: Մանդոհ փաշան, լսելով զարիթների զեկույցները, գոչեց. «*Աֆերիմ, Իսմայիլ աղա*», - և ձեռքը ուսին դնելով, մաշալլահ կրկնելով, գովասանքով մատնացույց արեց ներկաներին ու նստեցրեց իր կողքին: Իսմայիլ աղան գոհունակությամբ գնաց տուն: Ֆաթմա խանումը, հիվանդ ձևանալով, ամուսնուն ընդունեց սառը: Աղայինը պատրաստեց ընթրիքի սեղան: Խանումը հրաժարվեց: Ծահբաղդից միամտորեն ասաց. «*Քեռու հեյր ժամերով խոսում, ու*

տում էիր, իսկ պապայիս հեյր՝ հիվանդ եմ»: Իսմայիլ աղայի աչքերը կայծկլտեցին. «*Ի՞նչ քեռի, ու՞մ հեյր, էլի՞ քո կայկամին էս տուն քեռեկ*», - ձեռքը խանչալին տանելով՝ ուզեց ցատկել, խողխողել կնոջը, բայց տղան ու աղայինը վրա ընկան՝ հայտնելով, որ Մուստաֆա քեռին էր եկել: Տիրեց խոր լռություն:

Ինչպես վերը նշեցինք, ռուսների նահանգի պատճառով գաղթականները այլևս Մղերդ և Տիարբեթիր չէին ուղարկվում: Նրանց հատկացնում էին հայերի տները: Այսպիսով, քաղաքի ազգաբնակչության թիվը բազմանում էր, իսկ տնտեսական դժվարություններն և անախորժություններն օրըստօրե կրկնապատկվում, աճում էր թալանը, գողությունը, հափշտակումը: Երեք օր է, որ մենք՝ երեքս, անբան նստած, լուսամուտից դիտում էինք դիմացի թաղը: Մառան ձեռքիցս ձգելով՝ նստեցրեց կողքին և հայտնեց, որ այս գիշեր պետք է գնանք արաբ դասալիք ասքյարների մոտ: Չանո մորաքույրը առարկեց, բայց Մառան կտրուկ ասաց. «*Պե՛տք է գնանք, քանի որ նրանք կարող են մի խորհուրդ տալ: Ի՞նչ է, երկա՞ր պետք է նստենք*»: Գիշերը երկուսով գետն անցնելիս նկատեցինք, որ Թորոսիկի ջրաղացը աշխատում էր, և մի քանի էշեր դռան մոտ էին կապված: Բարձրանալով աստիճանաձև այգիներով՝ Մառային մատնացույց արի նրանց կացարանը և ներքնահարկին մտնե՞նալով՝ փոքր լուսամուտից ներս մտա ու ներկայացա արաբներին, Մառան սպասեց բակում: Նրանք, ուրախությամբ ընդունելով ինձ՝ ուզեցին հարցուփորձ անել: Ես հայտնեցի, որ մորաքույրս գտնվում է ներքևի դռան մոտ: Երկու հոգի բակ իջնելով՝ Մառայի հետ եկան մեզ մոտ: Մառան նրանց հետ ծանոթանալով՝ լրջորեն խոսեց բժշկի հետ և խորհուրդ տվեց դիմել և խնդրել, որ իրեն որպես ղոկտոր ծառայելու վերցնեն՝ վիրավորների *խասքախանայում* /հիվանդանոց/: Երկար-քարակ կշռադատելուց հետո համոզվեցին գիշերով միանալ գաղթողների խմբերին, որոնք Թաղիգլուխ թաղով գալիս, հավաքվում էին հրապարակում, դասավորվում: Հաջորդ գիշերը Մառան, գեղջկուհու հագուստով մի կապոց ձեռքին, արաբ բժիշկը զինվորականի հագուստով և թևադիր ղոկտորի կոչումով, դուրս եկան տանից, այգիներով անցան քաղաքի սահմաններից դուրս, բարձրացան ճանապարհի վրա և պառկած՝ սպասեցին մուհաճիքների խմբերին: Նույն օրը, խառնվելով մի քանի հարյուր գաղթականների հետ, որոնք՝ սայլերով, էշերով, ջորիներով, շատերը՝ ոտքով, բեռներով, խառնիխուռն, աղմուկ-աղաղակով գալիս էին ճանապարհով, Մառան և արաբ բժիշկը հասան կոքմեյդան՝ հրապարակ: Այստեղ տնօրինող հանձնախումբը, «*օգնություն*» ցույց տալով, մեծ մասին հարահրոցով հեռացրեց հրապարակից՝ մասամբ, ցանկացողներին տեղավորելով հայոց տներում: Արաբ բժիշկը և Մառան մի քանի դուրուշ արծաթ վերակացու հանձնախմբի ջոջերի գրպանները սահեցրեցին: Բժշկին, որը ոտքից վիրավոր էր ձևանում, ձեռքի մահակի օգնությամբ հազիվ հասցրեցին մեյդանի ներքևում գտնվող խասքախանեն: Այս հիվանդանոցը երեք ամիս առաջ կառուցել էին հայ կալանավոր արհեստավորները, որոնց ձեռքերը վերջում թոկերով կապած էին տանում աշխատանքի:

Հիվանդանոցում մոտ երկու-երեք օր վերքը բուժելու ժամանակ, արաբ

բժիշկը իր վերաբերմունքով գրավեց և արժանացավ հիվանդու վիրավոր զինվորականների և խասքախսանեի սպասարկող անձնակազմի, հատկապես դոկտորի ուշադրությանն ու հարգանքին: Վիրավորների թվի կրկնապատկվելու հետևանքով երկրորդ հիվանդանոցը կազմակերպելու կարգադրություն եղավ, որի անձնակազմում նշանակեցին արաբ դոկտորին: Նրա առաջարկությամբ խասքախսանեն պետք է մեկուսացված լիներ ազգաբնակչությունից: Ծայրկորի թաղում Եզդանյան Ավագի երկհարկանի տանը, որը ժամանակին վերածվել էր կուլուխի, իսկ դրա անհրաժեշտությունը այժմ այլևս չկար, բացվեց խասքախսանեն: Չանո մորաբույրն ու ես զիշերներն էինք հաղորդակցվում արաբ զինվորների հետ: Մառան, որպես բրբուռի գաղթական՝ մուհաճիր, հաճախ այցելում էր արաբ բժշկին ու գործերը միասին կազմակերպում՝ հնարավորին չափ իրազեկ դարձնելով մեզ և համբերությամբ սպասելով գալիքին... Խասքախսանեի բացման շնորհիվ իշխանության կողմից արգելվեց թալանչի խուժանի մուտքը թաղամաս, նույնիսկ կուլուխի հսկողության կետը վերացվեց: Խասքախսանեն լցվում էր ձիերով, ջրիներով բերված վիրավորներով, հատկապես հրամանատարականով՝ *գաթիթներով*: Հիվանդանոցի անձնակազմում, որպես բուժբույր, ակտիվ աշխատում էր Մառան՝ Բյազմ բաջին, որն իր վերաբերմունքով գրավում էր վիրավորների հարգանքն և ուշադրությունը: Այս ծանր ու երկարող օրերը ինձ ու Չանոյին հոգնեցնում և համբերությունից հանում էին: Մառայի և արաբ բժշկի արդի վիճակը մեզ ապահովություն և հանգստություն չէր խոստանում: Մանավանդ կրակոտ, եռանդուն, վրիժառու բնավորությամբ Մառան խաղաղության, հանգստության և համբերության սովոր չէր: Նա սիրում էր հրդեհել և հրդեհի կենտրոնում լինել:

Մտնեմում էր աշունը, շատանում էր գաղթականների չուն, վերջացել էին հայերի հետապնդումներն ու կասկածները: Մեր թաղում ավելացել էին մի քանի գաղթական ընտանիքներ: Հետզհետե քաղաքից չվում էին հարուստ ընտանիքները: Քառապատկվել էր սննդամթերքի զինը՝ բացի մսից, քանի որ ոչխարների հոտերը առանց կերի կոտորվում էին: Իսմայիլ աղան, երեք-չորս մայր վարձելով, օրական երեսուց-քառասուն ոչխար մորթելով, կավորմա էր շինում և ներքնահարկերում պահում:

Երկու շաբաթից որոշեցինք աղայի հետ տեսնվել: Մառան ինձ զգուշացրեց. «Աղային կասես, որ մենք անհետացել, երևի բռնվել ենք, որպեսզի աղան մեր գոյության մասին չհարցնի»: Աղայի տանը ծպտվեցի և թոնրատանը սպասեցի աղային: Երեկոյան նա եկավ Ծախբադի հետ, լամպը նավթ լցրեց, ընթրիքի համար հաց, ուտելիք վերցրեց, ու գնացին: Ինձ ավելի ազատ զգալով՝ սկսեցի ման գալ: Լուսամուտից նայեցի փողոցին և շրջապատիս: Լսեցի ծուռ Մժոյի կցկտուր երգը: Ուզեցի վազել, գնալ իմ վաղեմի բարեկամի մոտ: Նա ազատ ու անհոգ, բնագործներն երգում էր հայերեն. կանգնեց լուսամուտի տակ, վերցրեց քարը, շարտեց աղայի պատուհանին և հայիոյելով անցավ: Որքա՛ն դուրեկան էր նա իր շարժումներով, ինչքա՛ն հարազատ իր խելար ու միամիտ հայիոյանքներով: Լավեց դրան ճոռոցը: Հազիվ լուսամուտից խույս տվեցի: Երևաց աղան՝ իր հսկա բոյով, առնական, ազդեցիկ տեսքով:

Մի պտույտ գործեց սենյակում, ստուգեց կողքի սենյակի դուռը, մոտեցավ մյուս՝ երրորդ դռանը, զգաց, որ բաց է: Մոտեցավ մոմակալին, վառեց, ձեռքին բռնելով, կասկածելով, մտավ ներսի սենյակը և կամացույկ ձայնով կանչեց. «Նուրի՛, դուրս արի՛, մի վախի՛ր»: Նա այնպես սիրալիք խոսեց, որ ես լցվեցի որդիական զգացմունքով: Չնայած զգուշությանս, անակնկալի էի եկել: Նա ինձ համար ավելի շատ բարի երևաց, քան կար: Հիշեցի նրա և հորս մտերմիկ գրույցները՝ երկկողմանի ու անկեղծ, հյուրասիրությունները: Աչքիս առաջ կենտրոնացավ այն պահը, երբ նա դառն հեղցով, գրեթե լացով ինձ ցույց տվեց հորեղբորս մարմնի մնացորդները, որը հռչակել էին քաղցած շներն ու գուցե գայլերը: «Նուրի՛, դուրս արի՛, օղլու՛մ»: Նրա ձայնը ինձ համար շատ հարազատ հնչեց: Ինձ թվաց, թե նրա բերանով հայրս էր խոսում, և չգիտեմ ինչ ուսույունով՝ թռա ու պարտավեցի նրա վզովը: Մի վայրկյան նա շփոթվեց, երկյուղից ակամա ձեռքը գոտկատեղին մոտեցրեց, բայց խանչալի փոխարեն մեջքս բռնեց ու սառառեց: «Աղա՛ ես եմ», -խոսքս նրան վերառեցրեց և ինձ մանկան մնան գրկելով՝ նստեց քարձերի վրա: «Նուրի՛՝ օղլում, որտեղի՞ց դուրսն եկար, ինչու՞ ձայն չհանցիր, ինձ վախեցրի՛ր»:

Եվ իրոք, նրա սիրտը արագ-արագ խփում էր: Չուր ուզեց, մյուս սենյակից ջրի կուժը բերեցի, և նա կլկլալեն խմեց ու ինձ նայելով հետզհետե հանգստացավ: Նրա առաջին հարցը եղավ Մառայի ու մյուս կանանց մասին: «Չգիտեմ, չեմ տեսել, չեմ հանդիպել»: Նա չհավատած այս խոսքերով կրկնած նախադասություններին, բայց ինձ էլ չստիպեց. «Լավ, հետո կխոսենք», - և ձեռքիցս բռնելով՝ տարավ իրենց սենյակը: Աղայիսնը գնացել էր, իսկ կինն ու տղաները պառկած էին անկողնում:

Խանումը, ինձ տեսնելով, փշաքաղվեց, չէ՞ որ նրան հավաստիացրել էին. «Խփեցի՛նք, գեպը քցեցի՛նք», - և հանկարծ աղայի ձեռքը բռնած՝ ներս եմ մտնում: Տղաներն, ինձ տեսնելով, շապկանց¹⁶⁸ վագեցին և փաթաթվեցին: Ա՛խ, ինչպիսի՛ կարոտի զգացում կծկեց իմ սիրտը: Նրանք միամտորեն իմ հայկական անունը կանչեցին: Աչքերս անշարժ՝ տեսա փոքր եղբորս և լսեցի. «Միհրան, արի՛»: Իսմայիլ աղան, ինձ նստեցնելով տղաների կողքին, նորից հիշեցրեց.

-Նուրին իմ տղան է, չե՛ր եղբայրը,- և խանումին դիմելով՝ ասաց, -եթե դու էլ համաձայն ես, վեր կաց, ուտելիք բեր միասին ընթրենք:

Ֆաթմա խանումը ծանրությամբ բարձրացավ, կանչեց Ծախբադիին և միասին մտան թոնրատուն, հաց ու ճաշեղեն բերեցին: Հինգով ծախբադի նստեցինք կլոր սեղանի շուրջը, կերանք և օշարակն էլ խմեցինք: Ես հավաքեցի սեղանը ու գնացի կողքի սենյակը քնելու:

Ինչպես նշեցինք, քաղաքում անդորր էր տիրում: Ռազմաճակատից աժանաները՝ բերրիկները, հաղորդում էին թուրքական բանակի հաջողությունների մասին: Սղերդից, Տիարբեքիից վերադարձած գաղթականներին բնակեցնում էին Ավելմեյդան թաղամասում՝ հայերի անտեր տներում: Չանոն և ես որոշեցինք փոփոխություն մտցնել մեր կենցաղում: Չանո մորաբրոջը մինչև Թորոսիկի ջրաղացը հետևեցի: Ջրաղացում գաղթական ջրաղացապ-

նր¹⁶⁹ աշխատում էր: Չորս բրբռակներ՝ իրենց չորս-հինգ լակտոներով, մի-մի պարկ բնադուր ջրադացպանին հանձնելով, գիշերը կծկված, իրար հենված միմյանց էին: Երեխաները հատակին փռված նվնվում էին: Ես դռան ետևում կուչ եկա, Չանոն, նկատելով կանանց և երեխաներին, մոտեցավ լացող երեխային, գրկեց և սկսեց գուրգուրել: Ջրադացի մի անկյունում վառվում էր ձեթի ճրագը, ջրադացպանը հանգիստ քնած էր, միայն լավում էր պտտվող քարի չչխկի ձայնը: Հանձնվելով, որ ապահովված է, Չանոն՝ երեխան գրկին, մոտեցավ ինձ և մի ձեռքով ինձ իրեն սեղմելով, դառն հեծկլտոցով ասաց. «Անպանասն աղային հանդիպիր»: Մենք նախօրոք որոշել էինք մեր անելիքը: Չանոն՝ գաղթականներին խառնված, պետք է ջանար բնակվել մեր քաղամասում ու հնարավորության դեպքում կապվեր Սառայի և իմ հետ:

Տխուր-տրտում գետն անցնելով՝ տուն հասա: Լուսամուտից նայում էի ջրադացի՝ դեպի Թաղիգլուխ տանող ճանապարհին: Ոչ մի անցուդարձ չէր նկատվում: Առավոտյան նշմարվեց չորս էշերի և նրանց ուղեկցող չորս կանանց դանդաղ բարձրանալը դարն ի վեր: Անկախ ինձանից՝ հենվեցի լուսամուտի ճաղերին, որպեսզի տեսադաշտում պահեն մորաքույր Չանոյին, բայց նույն պահին վայրենացած կատուների մոմոռոցից սքափվեցի և հեռացա լուսամուտից: Նրանք անհետացան իմ աչքերից: Ես, ճմլված սրտով, տխուր, նոր զգալով որբությունս, քավալվեցի անկողնու վրա: Երեկոյան՝ մութն ընկնելուն պես, գնացի աղայի տան կողմն ու ըստ իս, ստուգելով չորս կողմս, պատասպարվեցի շան բնում: Աղայի ձին, բակում կապած, խոտ էր ուտում ու փնչացնում: Չնայած գրպանս երկու ափ ոսկի էի լցրել, բայց բնում պահած քամարն ու ապարանջանները հանեցի: Գլուխս դուրս արած՝ սպասեցի աղայի երևալուն: Վերջպես աղան, շապիկ-վարտիքով եկավ՝ փարխաչը ձեռքին, ձիուն ջրեց, մածմժեց և դարձավ դեպի տուն: Ես բնից դուրս եկա և դիմեցի նրան. «Աղա՛, եկե՛լ եմ քեզ մոտ...», - լռեցի: «Լախլա՛հ-յուլալլա՛հ», - մրմռջալով, երկինք նայելով՝ ինձ սիրալիք ասաց. «Նուրի՛, օղլուն՛, դու՞ ես»: Ես մոտեցա իրեն, քամարն ու ապարանջանները փարխաչի մեջ դնելով, գլուխս կախ՝ սպասեցի իր խոսքին:

«Նուրի՛, օղլուն՛, գնա՛ թոնրատուն, խանումը քիչ հիվանդ է, շատ մի՛ երևա, բժիշկ-մժիշկներ գալիս գնում են, - և ձեռքս բռնելով ուղեկցեց, ներս գնացինք. նա՛ իր սենյակը, ես՛ թոնրատուն:

«Աշխատանքի մեկնելիս՝ թոնրատուն մտավ և նորից գզուշացրեց ինձ. «Բացի աղախնից, ոչ ոքի աչքին չերևա՛ս»: Առավոտյան աղախինը գալով՝ սկսեց տան հոգսերով զբաղվել, հոգալ հիվանդ խանումի նագուտուզը: Թոնրատուն մտնելիս՝ ես անկյունից ձայն տվի: Նա, ավելը ձեռքին մոտենալով, գզուշացրեց իսկույն ծլկել և հարցրեց, թե աղան գիտի՞ իմ գալու մասին: Դրական պատասխան ստանալով՝ մեխանիկորեն տեղեկացրեց, որ ինքը միաժամանակ աշխատում է իրեն հատկացված տանը կից՝ Եղանենց տան նոր գործող զարիքների խասքախսանում: Ինձ համար շատ հաճելի նորություն, որը մեծ ուրախություն պատճառեց ինձ: Աղախնի մեկնելուց հետո ես թոնրատան գարանքից իսկույն իջա ներքև՝ մառանը: Ինքս ինձ հարցուփոր-

ձի ենթարկելով՝ եկա այն համոզման, որ Սառայի աչքից, թեկուզ անակնկալորեն, չէր կարող վրիպել ոչ մի բան:

Երեկոյան աղան սովորականից շուտ եկավ և թոնրատուն մտնելով՝ հայացքով և մեղմ ձայնով ինձ կանչեց: Պատասխան չստանալով՝ միջանցքով անցավ օդան: Բուպեաբար օգտվելով նրա հեռանալուց՝ ես իսկույն վեր բարձրացա և կանգնեցի միջանցքում: Իսմայիլ աղան, օդայում կանգնած, խոսեց հայերեն.

«Ղազարի՛ տղա Միերան, արի՛, մի՛ վախենա, դու՛, իմ Նուրի՛ն ես...»

Ամեն անգամ հայերեն իմ անվան արտասանությունը լսելիս սիրելի եղբայրս, իր վտիտ դեմքով, տխուր կանգնում էր երևակայությանս մեջ, և հնչում էր նրա լացող, ողբացող կանչը՝ Միերա՛ն, Միերա՛ն: Դաժան օրերի անկայությունը սրտումս արճիճ էր լցրել, որը կարելի էր մեղմացնել, լուծել, փարատել միայն վրեժի և մահվան միջոցով: Իսմայիլ աղայի երկու հայերեն արտաբերած բառերի ազդեցությամբ ինձ նվաստացած զգալով, խոնարհաբար մոտենալով աղային՝ գլուխս կախ, լուռ ու մունջ կանգնեցի: Չեռքս բռնած՝ գնացինք իրենց սենյակ: Խանումը, քիկնած շքեղ բեհեզյա բարձերին, ինձ տեսնելով տարակուսանքով նայեց ամուսնուն՝ ուղղվելով իր տեղում: Աղան քոլոզն ու արբան ինձ մեկնեց, կունդուրաները՝ կռշիկները, հանեց: Ես իսկույն կարմիր փափուկները մոտեցրի: Նա քնիս խփեց, և ես իսկույն մատուցեցի կլկլան ջրի փարչը: Կուշտ խմելով՝ փարչը ինձ տվեց և հրամայողական տոնով ասաց. «Շուտ տղաներին կանչիր»: Իսկույն անցա կողքի սենյակը: Շահբաղին ու Մանդոն եղբայրները դեռ քնած չէին: Ինձ տեսնելով իրենց սենյակում՝ երկուսը միասին, անունս կրկնելով, փաթաթվեցին ինձ: Օ՛հ իմ պատանեկության դառնուդաժան օրեր: Տղաներն, ինձնից շուտ հորն ու մոր մոտ մտնելով, հրճվանքով հայտնեցին իմ գալու մասին՝ անունս տալով: Իսմայիլ աղան կանգնելով, ինձ մեջտեղում, երկու տղաներին աջ ու ձախ կանգնեցնելով և հայացքը խանումին սևեռելով՝ ծանրաբարո հայտարարեց. «Ես ունեմ երեք Կոլա. Նուրի՛, ձեռքով ինձ շոյելով, - Շահբաղին և Մանդոն: Լուս՛ն ես, Ճարմա՛ խանում, համաշա՛յն ես»: Իսմայիլ աղայի հայացքը ուղղված էր խանումի աչքերին: Նա դժկամությամբ գլուխը խոնարհելով՝ համաձայնվեց, և մենք՝ երեք տղաներս, ողջագուրվեցինք:

Հաջորդ օրը քաքնվելու կարիք չունեի: Ջրաղվեցի տան գործերով, ուշ երեկոյան՝ մթնշաղիս, ջուր բերեցի, էշերով բերված մորթիները փռեցի, աղեցի և չորացնելով տարա ներս՝ Ոսկերչանց տանը պահեստավորելու: Մոտենում էր թուրքերի կրոնական մեծ տոնը՝ «Ղուրբան քայրանը»:¹⁷⁰ Աղան, ծառայի միջոցով կապույտ թղթով փաթաթված հինգ գրվանկա քաշով երկու կանո շաքար և մթերք ուղարկելով, խանումին հաղորդեց Մեծ Բայրամին իրենց տանը հյուրընկալվողների մասին: Մեզ հարևան երեք-չորս թուրք ընտանիքներ գաղթել էին, միայն Մժոյենը էին տեղում, այսպիսով՝ ես որոշակի ապահովություն էի զգում, մանավանդ մեր կուրլիսը՝ խաստախանեի վերածվելու շնորհիվ:

Ըստ դավանանքի՝ մուսուլմանները, հատկապես սունիները, Ղուրբան Բայրամը դիմավորում են երեսուն ցորեկ ծոմապահությամբ¹⁷¹ և ուրբաք օրը՝

առավոտյան, մզկիթի մինարեթից մոլլայի օրհներգն ու ողջույնների ավետիքը լսելով, մատաղն անելով, սկսում են տոնական ճաշկերույթը, որը ըստ օրենքի՝ տևում է երեք օր:

Գուրբան բայրամից օր առաջ խանութը հանձնարարեց պատրաստել բաղնիք գնալու պարագաները՝ այսինքն լանգանը՝ մեծ պղնձե բաք, և այլ իրեր: Շատ խնդրեցի, որ ինձ չտանի, բայց նա մերժեց: Լանգանի մեջ դարսելով սրբիչն ու հագուստները՝ շալակած գնացիք բաղնիք: Մեծ տղան, տեսնելով հոգնածությունս, բռնեց լանգանի բռնակից և օգնելով՝ վերջապես հասանք բաղնիք: Այդ ժամանակվա թուրքական բաղնիքների կենտրոնում ավազանն էր, որից առաջին հերթին օգտվում էին մեծատան խանութները: Բաղնիքում այնպիսի խառնիճաղանջ գոռոռոցներ էին, որ խլացնում էին ականջներս: Ջրի համար կովեղ, իրար զգելը, ծեծկվելը և հայիոյելը սովորական երևույթ էր, այդ պատճառով էլ բաղնիք գնացողները խմբով էին գնում և *քիսաջի*՝ լվացող, վարձում: Ֆաթմա խանումը, բաղնիք մտնելով, տղային ուղարկեց *համանչիի*՝ բաղնիքպանի մոտ, որն ավալ-թափալ գալով՝ հատկացրեց ամենալավ օթյակը բոխչայի և հանվելու համար, մաքրել տվեց ավազանը: Ըստ սովորության՝ մենք նախաճաշեցինք: Սկզբում իմ օգնությանը խանումը, ապա մենք՝ տղաներս մերկացանք: Խանումը ինձ հանձնարարեց ուշադիր հետևել իր զարդերին, որոնց ակնածանքով նայում ու նախանձում էին կանայք: Քիսաջին մոտեցավ և խանութին հրավիրեց լողարան, որին հետևեց փոքր տղան և անմիջապես մտավ ավազանը: Հազիվ էր մայրը մոտեցել ավազանին, երբ Մանդոն միամտորեն կանչեց. «*Շահբադդի՛ն, է՛յ Նուրի՛ գյավու՛ր օղլի, հկե՛ք*», - և սկսեց չփչփացնել ջրում: «*Գյավուր*» բառը զարմանք պատճառեց տկլոր, սնահավատ կանանց, մանավանդ քիսաջիին, որը շատ լաչառ կին էր երևում: Բարեբախտաբար օթյակը լողարանից հեռու էր և չորս-հինգ աստիճան բարձր: Տեսնելով կանանց չռած աչքերը և կատաղությունը՝ ես մի ակնթարթում հագա թումբանս ու իշիկը /շավարն ու վերնաշապիկը/ և բոբիկ փախա: Մերկ, տկլոր կանայք բղավոցներով հետապնդեցին ինձ մինչև դուռը, բայց արդեն ուշ էր: Ես բաղնիքի սահմաններից շատ հեռու էի և խառնվելով շուկայի խառնիճաղանջ մարդկանց՝ մի հինգ ռոպեից հասա աղայիս խանութը, որտեղ ծառային տեսնելով՝ հայտնեցի, որ եկել եմ խուրջինը տանելու: Այդ երեկոյան առաջին անգամ լսեցի աղայիս զվարճալի ծիծաղն ու խանութի նկատմամբ կշտամբանքը՝ միամտությամբ ինձ բաղնիք տանելու առթիվ:

Գուրբան բայրամի վերջին հինգշաբթի օրն էր: Առավոտյան աղան ներսից դուռը բրթեց: Ես իսկույն բաց արի, նա վրդովմունքով ասաց. «*Այսուհետև դուռը մի՛ փակիր, մի՛ վախենար, խուրջինը վերցրու՛, գնում ենք բազար*»: Հակառակ ցանկությանս՝ սիրալիք ձևով ընդունեցի: Գնացիք սովորական կարճ ճանապարհով՝ գոռների ներքևի կողմով: Աղայի ետևից ես անընդհատ այս ու այն կողմ էի նայում. գոռն մերձեց՝ մեկն ու մեկին տեսնեմ: Ոչ ոքի չհանդիպեցինք: Խանութ հասնելով՝ ես սպասեցի, աղան ծառայի՝ նոքարի հետ գնումներ կատարելով, մեզ ուղարկեց տուն: Ամբողջ օրը ես աղային հետ նախապատրաստվեցի մեծ տոնին, վայելուչ ճաշեր պատրաստեցինք: Ուրբաթ օրը

շնորհավորանքի համար մեծապատիվ հյուրերի էինք սպասում: Երբ վերջապես աղան եկավ, չնայած մեկս մյուսիցս գաղտնի ծոնը¹⁷² կտարել էինք, նստեցինք հալալ հաց ու ճաշի:

Հինգշաբթի երեկոյան կյոթ սեղանի մոտ ծալտիկ նստած էինք: Աղան, մի գրքույկ ինձ մեկնելով, պահանջեց կարդալ: Գրքի վերնագիրն նայելով՝ ասացի. «*Աղա՛, Մոլլա Նասրեդդինի մասալաներն է՛*»: «*Լավ-լավ, կարդա՛*»: Եվ ես ընթերցեցի, իսկ նրանք զարմանքով ու նախանձով ինձ նայեցին: Գիշերը հանգիստ քնեցի անկողնում: Առավոտյան կանուխ աղան ինձ արթնացրեց և պատվիրեց ջուր բերել:

Թուրք հավատացյալները մի շաբաթից մինչև մեկ ամիս ցերեկները ծոն են պահում, երբ ուրբաթ օրը՝ առավոտյան, քնդանոթի դրոտը ավետում է մարգարեի հայտնությունը, սկսում են տոնել, զվարճանալ, այնպես, ինչպես քրիստոնյաները Մեծ գատկին:

Առավոտյան, սովորականի մնան, կուժը¹⁷³ վերցնելով՝ գնացի աղբյուր, լվացվեցի, կուժը ջրով լցրի, երկու ձեռքով բարձրացրի և դրի աղբյուրի պատվանդանի՝ բարձր սաղրի¹⁷⁴ վրա, թեքվեցի, որ այն շալակեմ: Երկու ձեռքով կժի կանթը բռնած՝ շարժվեցի դեպի տուն: Այդ մի երեկոյի ու գիշերվա կարճատև հանգիստս ակամա թուլացրին զգուշությունս: Կուժը շալակիս ինչ-որ մի երգ մտմտալով՝ առուն անցնելիս զգացի մի հուժկու հարված: Կուժը մեջքիս ջարդվեց, ջուրը ողողեց ինձ: Երկրորդ հարվածը մեջքիս էր, ես փռվեցի գետնին: Երկրորդ հարվածից հետո, տեսա երկու ժանդարմների, որոնք ռիսակալած հետևել էին ինձ: Իսկ ես, կուժը մեջքիս ձգելու պահին, նայում էի մեր տանը, բակին և մի պահ վերանալով՝ մոռացել էի իմ գոյության մասին՝ անակնկալ թակարդը ընկա: Ժանդարմները, ինձ բռնելով, իրար նայելով հպարտանում էին, քանի որ երեք-չորս ամիս անընդհատ թաղային պոլիսները հետևել էին Իսմայիլ աղայի տան և այստեղ պատասպարված հայերին, և նրանց չէր հաջողվել կենդանի ապացույց ձեռք բերել: Ես հիմա նրանց համար ամեն ինչն էի: «*Կա՛խ, գյավու՛ր, վերկա՛խ*», - ձայնը լսելով՝ զխարկս վերցրի ու կանգնեցի: Երկու հոգի էին՝ կուլուխի պետ սար քոմսերն ու մի փոլիս: Առանց ինձ հարցնելու՝ քոմսերն ասաց. «*Իսմայիլ աղայի համար է՛իր ջուրը տրանում*»: Ժանդարմներից մեկը, թևիցս ձգելով, մոտեցավ մեր բակի պատի եզրին և ուզեց խփել, բայց մյուսն առարկեց: Փոլիսն, ինձ ոտքով քացի տալով, ուզեց արի մի հարվածով գործը վերջացնել, բայց քոմսերը չթողեց:

-Սպասիր, սա էն լակոտներիցը չէ, բարձրանանք կուլուխը, Բայրամի նամազից¹⁷⁵ հետո կքննենք: Մրանից շատ լուրջ բաներ կիմանանք Իսմայիլ աղայի և իրենց գյավուրների մասին:

Երեքով բարձրացանք Ջոջ գերեզմաններ, ապա ճանապարհի եզրին գտնվող ժանդարմների թաղային պահակատուն, որը Մարոյենց տունն էր: Հասնելով նախկին կուլուխին՝ Եզդանենց Ավագի երկհարկանի տանը՝ մեր քաղի գլխավոր ճամփի վրա տեսա կուլուխի դռան մոտ շրջող պահակ ասքյարին: Ինձ առաջ հրեցին: Երկու հերոսները իրենց շատ կարևոր գերուն բռնելով՝ բարձրացրեցին յոթ-ութ քարն աստիճաններով: Դռան մոտ կանգնած

պահակը՝ պատին հենած մեծ ինքնատեղ վառելով էր զբաղված: Մեզ տեսնելով՝ հրացանը վերցրեց և սալամ տվեց, ինձ հրելով ներս տարան: Մոտ յոթ հոգի սպասում էին քոմսերի գալուն: Մի քանի լուսնից լսվելու էր թնդանոթի ձայնը:

Այս տանը ես հինգ-վեց տարի առաջ էի եղել. քերականը /այբուբեն/ թևիցս կախ՝ գալիս էինք թաղի տղաներով, տիկին Փնփոյի՝ Փանփուխտ, մոտ դասի և մեկ-երկու ճիպոտ ընդունելով, երեք ժամից փախչում տուն: Տիկին Փանփուխտը Վիլյամ Սարգսյանի հորաքույրն էր:¹⁷⁶

Ժանդարմները հազիվ էին չավուշին զեկուցել իրենց քաջագործության մասին, երբ որոտաց Դուրբան Բայրամի ավետարեր թնդանոթի ձայնը: Չավուշը ինձ անկյուն ցույց տվեց: Չեականորեն նամազը¹⁷⁷ կատարելով՝ փոխաներից մեկը նրան հրավիրեց կից սենյակը և նայելով ինձ անկյունում կանգնած, մատնացույց անելով՝ դիմեց քոմսերին.

«Քոմսեր՝ էֆենդի, թույլ տուր ես սրան կուրբան անեմ էս օրվան:

Քոմսերը, զոռոզաբար նայելով նրան, կրկնեց իր խոսքը. «Մրան չեք ճանաչում, թո՛ղ առայժմ մնա, կմտածենք հետո»: Բոլորը քոմսերի հրավերով մտեցան սեղանին: Դաշկերույթը ճոխ էր՝ հիմնական փլավը մեծ ափսեմեքոով, տասնյակ հավեր, գառան խորտիկներ, թուրքական ապի քյարաբ: Այս ճաշերի բուրմուքը այնորժակ էր գրգռում: Մեղանին կար օշարակ: Քոմսերը սկսեց մյուսների հետ միասին ճաշակել ոչխարի խորտվածն ու խաշլաման, փլավն ու խորտիկները: Սկսեցին ուտել և մեկը մյուսի երեսին նայելով՝ առաջարկեցին. «Քոմսեր՝ էֆենդի, չէ՞ք կամենա մի փոքր օղի խմել: Էսօր իսկական քեֆի օր է», - և նրանցից մեկը մի սիրուն փարչ սեղանի տակից հանելով ու չսպասելով ճաշողների այո-ոչին՝ լցրեց բաժակները: Առաջարկեցին քոմսեր Իբրահիմ էֆենդու կենացը: Բոլորը ոտնկայս խմեցին և բեղերը ոլորեցին: Նրանցից մեկը խոստովանեց. «Լավ ճաշ պատրաստել սովորեցի, բայց է՛ս, է՛ս մի բանը, - ցույց տվեց փարչով արաղը, - չկարողացա սովորել»: Ի վերջո բաժակով օղին կոնծելով՝ սկսեցին զառանցանքով երգել: Խորտիկները ճաշակելով ու օղին կոնծելով՝ տրամադրությունները բարձրացրին: Մի քանիսը, միսը լափելով ու ծաղրելով ինձ, սկսեցին ոսկորներով ինձ խփել՝ որպես թիրախի: Բնագործներն էս սկսեցի օգտվել և ուտել ինձ որպես շան փայ քցած համեղ կտորտանքը: Մի ժամից ավելի ես, անկյունում կանգնած, սպասեցի իմ դատաստանին, իսկ նրանք սկսեցին երգել, պարել, զվարճանալ: Դաշկերույթի սենյակը պահակակետից բաժանվում էր նախասրահով: Ես, օգտվելով նրանց առատածեռնությունից, շարունակեցի ոսկորները կրծել, և հանկարծ մի միտք հղացավ: Աղերսագին դիմեցի չավուշին. «Էֆենդի՛, փոքր ցավում է, էֆենդի-լի՛ր», - կրկնելով՝ խնդրեցի, որ զուգարան գնամ և կռանալով, փոքր բռնած, երկու ձեռքս պորտիս սեղմելով՝ լացակումած աղերսեցի ու զգացնել տվի իմ պահանջը: Փոխաներից մեկը մատնացույց արեց նախասրահը: Չավուշը, որը լավ խմած էր, նույնպես մատնացույց արեց նախասրահը, որտեղ գտնվում էր արտաքնոցը: Ես իսկույն կռացած վազ տվեցի, խուժեցի ներս և ներսից դուռը փակեցի: Չուգարան մտնելով՝ նայեցի լուսամուտին, որն իմ հասակից ավելի

բարձր էր, նեղ, և երկաթյա ամուր ճաղեր ուներ: Արտաքնոցի լուսամուտից հնարավոր չէր սողալ դուրս: Կոյուղու անցքը նեղ էր, վրայի ծակ սալը բարձրացնել չկարողացա: Դուռը կիսատ բացի, նայեցի դեպի դրսի դուռը: Պահակ զինվորը ինքնատեղ մեջ փայտի կտորներ էր քցում: Ուշադրությունս կենտրոնացրի զինվորի վրա և հետևեցի նրա շարժումներին: Դուռը կիսախուփ անելով՝ նկատեցի, որ պահակը, հրացանը պատին հենեց և վիզը կախելով՝ ինքնատեղի ներքևից սկսեց փու՛հ, փու՛հ անել, ապա չոքեց ու ներքևից ինքնատեղ էր փչում: «Սպանի՛ր, որ չսպանվես», - սիրելի մորաքույր Մառայի պատվիրանը ինձ օգնեց: Մի ակնթարթում վազեցի դեպի դուռը: Վայրկյանաբար մտնելով կռացած պահակին՝ ինքնատեղ հրեցի զինվորի վրա, որը ինքնատեղի հետ գլորվեց աստիճաններով ներքև: Ինքս է՛լ ավելի արագ թռչկոտելով նրա վրայով, փախա՝ ցատկելով առուն, որը մոտ երկու արշին հազիվ հեռու լիներ դռնից: Իմ ետևից դեռ գլորվում էին զինվորը և ինքնատեղը: Ուշադրություն չդարձնելով զինվորի բռնբռնոցին՝ ես ուժերիս լարումով վազեցի և երկու հարյուր քայլաչափ հեռավորությունից դուրս եկա ճանապարհից՝ ուղղվելով դեպի գերեզմանները: Վազում էի և նայում չոքս կողմս: Լսեցի հրացանի և ատրճառանկի կրակոցներ: Գիտեի, որ ետևիցս էին կրակում: Աճապարեցի գոնե գերեզմաններին հասնել: Կրակոցները շատացան: Ես ծովն ընկածի նման ձեռքս փրփուրներին մեկնեցի ու նայեցի Ջաղացպանյանների տան կողմը: Գուցե Սառա՞ն լսի և օգնության հասնի: Մերոնց գալու փոխարեն, հաչոցով ու ոռնոցով ինձ վրա հարձակվեցին շների ոհմակներ: Ի՞նչ անել: Քաղցած և կատաղած շները վերջերս ստիպված հարձակվում էին նույնիսկ զինված մարդկանց վրա: Ուրիշ ուրիշ չկար, կա՛մ թեքվել հետ դեպի կրակող կատաղած փոխաները, կա՛մ գնալ ուրիշ դեպի կատաղած շները:

Մեխանիկորեն կատարվեց վերջինը: Մեր թաղի շներն էին. մի քանիսի անունը տվեցի, նրանք, պոչերը թափ տալով, ինձ նայեցին: Ես սրտապնդվեցի և քիչ էլ վազելով հասա գերեզմանները: Շները իմ բախտակիցներն էին, թուրքերը նրանց էլ էին սպանում: Հանկարծ վերևից և գերեզմանների կողմից եկող շների ոհմակները ինձ շրջապատելով կանգնեցին և սկսեցին դիտել դեպի մեր կողմ կրակող և վազող թուրքերին, հաչալով միանգամից վազ տվին ու հարձակվեցին նրանց վրա: Առիթից օգտվելով, հասնելով գերեզմանները, գերեզմանների միջով քարից քար երբեմն սողալով, կուզեկուզ քարերի արանքով աննկատ վազելով՝ դուրս եկա հայոց գերեզմաններից և ինձ շրջապատող մի քանի շների հետ վազելվազ, չորեքթաթ հասա թուրքերի գոռները: Այստեղ ես զգուշորեն մտնեցա ապաստարան գերեզմանին, դամբարանի սալիկը թեքելով՝ անցքով իջա մեր թաքստոցը և զգուշորեն ներս մտնելով՝ անցքը փակեցի: Մոտ երկու ժամ իմ բարեկամ շները պտտվեցին իմ բոլորը, հոտոտում էին ու հաչում: Նրանք հեռացան, երբ ժանդարմներն ու զորքը լցվեցին երկու գերեզմանները: Բարեբախտաբար ես կուշտ էի: Պատկեցի նեղիկ դամբարանում և մինչև երեկո ոչ մի շարժում չարի: Փոխաները, հուսահատվելով ինձ որոնելուց, երեկոյան հեռացան: Ես դրանում համոզված էի, քանի որ լավում էր վխտացող շների կլանչն ու հաչոցի ձայնը: Ինչ գնով էլ որ լիներ, ես պետք է տեսնվեի

աղայիս հետ, չէ որ Սառան բռայն առ բռայն այս գիշեր սպասում էր ինձ: Բարեբախտաբար, ժանդարմներին չհաջողվեց ինձ հարցաքննել: Նրանք կարող էին կասկածել միայն Իսմայիլ աղային:

Կամացուկ դամբարանի ելքի քարը շարժելով՝ տեսա աստղերով պճպճած երկինքը: Ոչ մի շշուկ: Գուրս եկա, անցքը փակեցի ու գնացի դեպի աղայի տան կողմը: Հաշվի առնելով աղային սպասող վերահաս վտանգը՝ որոշեցի ինչ գնով էլ լինի՝ իրագրել դարձնել նրան և գիշերը, գոռներում թափառող շենքի ոհմակով շրջապատված, թրքական այգիներով եկա աղայի տուն: Չնայած Դուրբան Բայրամը մահմեդականների ամենամկիրական սուրբ օրն էր, բայց լուռ էր քաղաքը, միայն հյուրումների կողմում, պարիսպների վրա երևացին մի քանի *պոլսքուսի*՝ տոնակատարության լույսեր. նավթը փոշիով գնդիկ դարձնելով՝ շարում էին ու վառում: Ծանապարհին ինձ ընկերացան իմ քարեկան երեք շները, որոնք հասնելով շների շրջապատը, դեռ վազվզում էին առջևիցս ու ետևիցս: Հիշեցի քոմսերի խոսքերը. «Իսմայիլ աղայի համա՞ր էիր տանում»: Ձգուշության համար ճամփաս ծռեցի դեպի Մժոյենց տանիքը, որտեղից կարելի էր դիտել աղայիս շենքի ամբողջ շրջապատը: Հետիս շները խելոք չէին մնում, անընդհատ վազվզում էին դեռուդեն: Քուր շունը ներքև իջնելով, քիչ պտտվելով սկսեց հաչալ, մյուսները հետևեցին նրան ու վազեցին ներքև, դեպի աղայի այգու կողմի դարպասը: Վերևից նկատեցի, որ երկու ժանդարմ գաղտագողի ման էին գալիս աղայի տան շրջապատում և գրավել էին շների ուշադրությունը: Շների կատաղի հաչոցները ժանդարմներին ստիպեցին ինքնապաշտպանության դիմել, որն ավելի զայրացրեց, գազագեցրեց ու մտեցրեց շներին: Երբ երկու տարբեր ցեղերի շները խուսփառվեցին իրար, ես վազեցի դեպի աղայի տան առաջին հարկի լուսամուտը: Ծաղերը անցքերի մեջ շարժելով /ճաղերը ես նախօրոք պատրաստել էի/, ներս մտա: Մժոյենց տան կողմից, փոքր լուսամուտից ներս խցկվելով, սանդուղքին թառած հավերհին անհանգստացնելով, իջա միջանցք: Միջանցքում կանգնած, չէի կարող կողմնորոշել իմ անելիքը, թե ի՞նչ անել, ու՞ր գնալ: Կամացուկ անցա աղայի սենյակին կից սենյակը, մտա փարդայի՝ վարագույրի արանքը, դիտում էի շների կոիվներն ու կիսով չափ երևացող սենյակը: Ատրճանակի կրակոցների ձայնը լսելով՝ դեպի լուսամուտները մտեցան երեք-չորս դեմքեր և սկսեցին դիտել շների հաչոցների և գոռոռոցների կողմը: Ձգալով, որ նրանք պետք է դուրս գան, ես իսկույն խույս տվեցի և մտա պատում եղած պահարանում դարաված անկողինների արանքը: Մուսանդարայում՝ անկողինների արանքը թաքնվելով, հուսացի, որ առավոտյան կհանդիպեմ աղային կամ աղայինին: Դուռը բացվեց, և մի քանի հոգի դուրս թափվեցին՝ վազելով ձայների կողմը: Շները սկսեցին փախչել: Դեպքի վայրում ընկած էր վիրավորված մեկ շուն՝ զզզված ու արյունը վա ժանդարմիայի հետ: Մյուս ժանդարմի շորերն էլ քվկված էին:

Իսմայիլ աղան, հասկանալով իրողությունը, խոհեմությամբ հարցեր չուղեց, միայն մի քանի անգամ ատրճանակից օդ կրակեց: Քսան բռայնից կուլուխից եկան հինգ փոլիս ու զավթիա, որոնց Իսմայիլ աղան հրավիրեց տուն:

Նրանց հետևից ատամները կրճտացնելով՝ Իսմայիլ աղան թքեց ու ջղայնացած նստեց: Հյուրերը ոչինչ չնկատեցին, բայց Ահմեդ բեկը, տեսնելով եղբոր վրդովմունքը, խնդրեց. «*Գարդաշի*, իմ խաթրին, քեզ հանգիստ պահիր», - և ոտքը սեղմեց: Ուշ երեկո էր: Հյուրասիրվելուց հետո հյուրերը, տաճկական կեղծ քաղաքավարությամբ, խոնարհաբար շնորհակալություն հայտնելով, վիրավորների հետ հեռացան, գնացին: Իսմայիլ աղան եղբորը չթողեց գնալ: Նախքան քնելը՝ նա Ահմեդ բեկի հետ եկավ իմ պահ մտած սենյակը: Աղայինը նրանց դայֆե և դայլան մատուցեց: Նրանք իրար պատմեցին իրենց այստեղյանների դավադրությունների, միջոցառումների մասին: Ահմեդ բեկը հայտնեց իրեն սպանելու՝ Մուստաֆա բեկի կատարած փորձի մասին: Մի շարք կնճռոտ հարցեր քննելիս եկան այն եզրակացության, որ իրենց դեմ էր գործում պալատեան՝ ոստիկանական վարչությունը: Կեսգիշերին նրանց խորհուրդը վերջացավ: Իսմայիլ աղան գնաց իր սենյակը, իսկ Ահմեդ բեկը, լամպի լույսը ցածրացնելով, սիգարը բերանին, ձեռքերը գլխի տակին դրած, աչքերը առաստաղին հառած, պառկեց: Վերջապես սկսեց խռմփալ:

Կատվի զգուշությամբ ես դուրս եկա պահարանից և իմ ներս մտած դռնից ու լուսամուտից դուրս առդալով՝ գիշերվա լռության մեջ քսան բռայնից եղա մերթնց մոտ: Չանոն իր գաղթականի շուրջկալով տեղեկացել էր իմ բռնվելու, փախուստի և սպանվելու մասին: Ինչպիսի՞ կարոտով ու զգվանքով ինձ փաթաթվեցին, ուրախության արցունքներով համբուրեցին ինձ, սեղմեցին գրկերին: Մենք մեզ երջանիկ էինք համարում: Մի քանի խոսքով պատմեցի կատարվածի մասին, և մենք, զրեթե մի անկողնում կծկված, քնեցինք լուռ ու հանգիստ: Լուսաբացին հետ վերադարձա Իսմայիլ աղայի տուն:

Ինչպես արդեն հիշեցինք՝ երեկ, Դուրբան Բայրամի միջօրեին, աղայի տուն էին եկել իր եղբայրը՝ Ահմեդ բեկը, և այլ հյուրեր, որոնք ըստ կարգի հյուրասիրվելուց հետո գնացել էին իրենց տները: Իսկ եղբորը չէին թողել, որ գնա: Առավոտյան եկավ աղայինը, նա սենյակը հավաքում և կարգի էր բերում, բայց քանի Ահմեդ բեկը քնած էր, ես չհանդգնեցի հայտնվել աղայինին: Մի քանի բռայնից եկավ Իսմայիլ աղան: Ողջունելով եղբորը սալամով՝ նրանք միասին դուրս եկան բակ, այգի: Օգտվելով առիթից, սենյակի մեջտեղում կանգնած, ողջունելով աղայինին՝ դիմամբ հարցրեցի աղայի որտեղ լինելը: Աղայինը, անվստահ ինձ նայելով, ցավակցաբար հարցրեց. «Նուրի՛, դու՞ ես», - և ինքնաբերաբար թևերը պարզած մտտեցավ: Ես խույս տվեցի: Նա զգաստացավ, թևիցս բռնած գնացինք թոնրատուն: «*Նուրի՛, երեկ ի՞նչ պատահեց քեզ, ու՞ր էիր գնացել*», - հարցրեց նա: Նրան խաբելու համար ասացի, որ կուժը կտրվելու պատճառով վախեցա երևալ: Գթասրտությամբ հանգստացնելով ինձ և նկատի ունենալով աղայի մեծահոգությունը՝ նա ասաց. «*Աղան քարի է, նա քեզ չի անդացնի*»: Դառնալով ինձ և դեմքիս նայելով՝ զգուշացրեց. «*Մյսոր հյուրեր են լինելու, սպասիր, ես աղային փեսանեմ*», - ու թեքվեց դեպի դուրս: Ես իսկույն գնացի մուսանդարայի կողմը: Իսմայիլ աղան եղբոր՝ Ահմադ բեկի հետ սրահը մտնելով՝ կանչեց. «Նուրի՛, արի այստեղ»: Ես իսկույն մտնեցա՝ խոնարհելով գլուխս: Իսմայիլ աղան, մատնացույց անելով

ինձ, հայտնեց.«Տղան դուրանը ավելի լավ է կարդում, քան մոլլաները»,-և նրա ակամջին փսփսալով՝ հայտնեց, թե ում տղան եմ: Աղախինը մատուցեց նախաճաշը: Ես մյուս դռնից դուրս եկա, անցնելով թոնրատուն, իջա մառանը: Բարեբախտաբար ժանդարմները, կորցնելով իրենց որսը, զբաղված էին իրենց ոտքն ու գլուխը ջարդած ընկերոջ բուժմամբ: Ինձ զարմանք պատճառեց այն, որ իմ բռնվելուց և փախուստից հետո, ոչ մի հետապնդում ժանդարմների կողմից տեղի չունեցավ, որի շնորհիվ ինքզինքս ավելի ապահով զգացի: Բարեբախտաբար մի քանի օրից ժանդարմների այս պահակակետը ևս վերացվեց: Դուրբան Բայրամի տոներից հետո տեղական իշխանությունները, ավարտած համարելով հայերի ջարդը, հետզհետե կրճատեցին թաղերում կազմակերպված՝ ժանդարմների ու ասքյարների լրացուցիչ պահակակետերը: Մեր թաղում մնացել էր մախկին կուլուխը և ավելացել էր խասթախանե կոչվող վիրավորների բուժման մի կետ: Ոստիկանությունը զբաղված էր դասալիք արար ասքյարներով, որոնք սոված, կիսամերկ ու հյուծված, գիշեր-ցերեկ սարերով ու ձորերով փախչում էին՝ ապավինելով բնակչությանը: Բնակչությունը անխնա էր վերաբերվում նրանց հետ՝ մատնելով ոստիկանությանը: Այդ օրերին հաճախ էին դատապարտված արար զինվորներին հեռագրասյուններին կապում և գնդակահարում:

Օգտվելով աղայի քարեսրտությունից և նրա բարի խորհուրդներից՝ վաշելում էի հանգիստ խաղաղ կյանք: Ֆաթմա խանումը լավ էր վերաբերվում: Տաք [ամառային] օրեր էին: Տերեկները մեծամասամբ տանը՝ մի անկյունում կուչ եկած՝ աղայի պահանջով պարսպում էի տղայի՝ Շահբադդինի հետ, բայց նա էլիֆ, բեն /այբ, բեն/ տառերը ծաղրանքով էր սովորում: Հետո, ինչպես թաղի տղաները, ցալկտոցի կամ այլ խաղերով էին զբաղվում: Գիշերները որսի էի դուրս գալիս, գաղտագողի մտնելով հարուստ հայերի տները՝ թանկարժեք իրեր և ոսկե զարդեր բերում խանումին: Մի անգամ, մի գորգ քարշ տալով բերելուց՝ քիչ մնաց բռնվեի: Բարեբախտաբար ժանդարմները կարծեցին, թե թուրք մուսաճիր էի և փախուստիս չհետապնդեցին: Ամեն առավոտ խանումի ապտեստի /լվացվելու/ ջուրը ես էի բերում, կամ օջախի վրա ջուրը տաքացնելով՝ խանումիս լողացնում, մեծ սրբիչով սրբում, օգնում հագնվել, իսկ երեկոյան, մինչև աղայի գալը, աղայի դայլանի ջուրը, ծխախոտն ու թամբաքին նորոգում, պատրաստում:

* * *

Իմ բռնվելն ու փախուստը զայրացրել էր մեր թաղի ոստիկանությանը: Որոշ ժամանակ անց՝ մեր թաղի փողոցներն ու փողանները նորից ուժեղ ու խիստ հսկողության տակ առնվեցին: Գիշեր-ցերեկ վխտում էին ժանդարմները, ստուգում ու տակնուվրա էին անում հայերի ամայի տները, մի քանի նկուղներ ջրով լցվեցին, մի քանի կասկածելի տներ վառեցին: Հրամայվեց բոլոր շներին սպանել: Մենք մեր նկուղից լսում էինք հատ-հատ հրացանի կրա-

կոցներ: Երկու օր մենք չկարողացանք դուրս գալու փորձ անել, անխոհեմությամբ էր, քանի որ լսում էինք բուրբերի ձայները: Երբորդ օրվա գիշերը Սառան որոշեց հետագոտել մեր շրջապատը, բայց Ջանոն ու Մարթան չթողեցին՝ առարկելով, թե դու տաքարյուն ես: Ինչպես վերևում հիշեցի, մեզ մոտ էր Սաթենիկը՝ Մշտոյենց ոսկերիչ Գրիգորի աղջիկը, որն իր գեղեցկությամբ վաղուց էր գրավել երիտասարդների ուշադրությունը: Եղեռնի առաջին օրը հաջի Սուլեյմանը, նախօրոք աչք ունենալով նրա վրա, տարավ իրեն երկրորդ կին: Հաջի Սուլեյմանի սպանվելու դեպքից հետո նա Մարթայի հետ եկավ մեզ մոտ: Սաթենիկը մագլի օրիորդ էր, քնքուշ ապրած, ֆիզիկապես և բնավորությամբ թույլ էր և չէր կարող դիմանալ մեր կենցաղային պայմաններին: Մեր նկուղն ու խոնավությունը, սրտաճնլիկ տեսարաններն, աղքատիկ հոգեպահուստով սնվելը ծանր անդրադարձան ճոխության սովոր, քնքուշ ապրած օրիորդի առողջության վրա: Նա կորցրել էր իրեն սիրող հարազատներին, բայց ամենից շատ էր ողբում փոքր երբորդ՝ Գեղամին հիշելիս: Մառայի տված դեղամիջոցները չօգնեցին: Նրա ջերմությունը օրեցօր բարձրանում էր, վերջապես նա անկողին ընկավ:

Չորրորդ օրն էր, որ մենք արտաքին աշխարհից լուր չունեինք, բայց անտարբեր մնալ հնարավոր չէր: Նկատի ունենալով Սաթիկին՝ Մարթան ու Ջանոն հանձն առան փոխադրվել: Սառան, տեսնելով Սաթիկի վիճակը, համաձայնվեց միայն Մարթայի հետ, որն ավելի շատ էր շփվել գաղթականների հետ, ուներ փորձ ու ծանոթներ: Կեսգիշերին Մարթան ու Սաթիկը զգեստավորվեցին և գաղթականների տարագրվ մեր ուղեկցությամբ հասան մինչև բակի նեղ լուսամուտը: Ես հանեցի ճաղերը: Ողջագուրվելուց հետո նրանք դուրս եկան և հեռացան խավար աղջամուղջի մեջ: Ես նորից լուսամուտի ճաղերը տեղում ամրացրի: Մարթան ու Սաթիկը պետք է գնային Ջոջ գերեզմաններ, իջնեին գոռներ, գոռների արանքով անցնելով՝ իջնեին, կամրջի մոտ միանային եկող գաղթականներին, նրանց հետ պատսպարվեին իրենց հատկացվելիք որևէ տանը և շուկայից ձեռք բերեին պաշար՝ Սաթիկի կազդուրվելու համար: Մեր պայմանավորվածության համաձայն՝ երկրորդ, ամենաուշը երրորդ գիշերը գոռներում պետք է հանդիպեինք իրար: Կամուրջն անցնելիս իրենց դիմաց երևացին չորս-հինգ գյուղացիներ, որոնք երկու իշարեռով շրջվեցին դեպի ջրաղացը՝ ցորենը աղալու: Նույն կողմից գալիս էին երեք-չորս ժանդարմներ: Մարթան, նկատելով ժանդարմներին, որոնք մեր թաղի կուլուխից էին, հետևեց ջրաղաց գնացողներին ու գնաց նրանց հետ: Գյուղացիք քրդեր էին: Օգտվելով շուկայում հացի սղությունից՝ մոտակա գյուղի հայերի տներից էին բերել ցորենը և ջրաղացպանի մասնակցությամբ աղում, ծախում էին: Ջրաղաց մտնելով՝ նրանք մտերմորեն իրար բարևեցին ու էշերին բռնաթափելով՝ նստեցին գրույցի: Մարթան՝ դռանը կանգնած, հայացքով հետևեց ժանդարմներին և նկատեց, որ նրանք առանց իրենց վրա ուշադրություն դարձնելու՝ անցան, գնացին: Ջրաղացպանը, թոնրից տաք-տաք բաղարջներ հանելով, դարսեց նրանց մոտ: Սկսեցին սոխ, պանիր, հաց ուտելով՝ գրուցել: Մարթան, Սաթիկի թևն ընկած, ուզեց հետ դառնալ: Ջրաղացպանը նկատե-

լով՝ հարցրեց. «Ո՞վ էք, ի՞նչ էք ուզում»: Մարթան քրդերեն չէր հասկանում, քուրքերեն ասաց.

«Էս ջահել կինը ծանր հիվանդ է, չկարողացանք գնալ մերոնց հետ, մինչև առավոտ մնանք ձեզ մոտ, տեսնենք ի՞նչ կլինի: Գուցե մեզ մի տեղ տեղավորեն՞»:

Ջրաղացպան քուրդը գլուխը քորելով հետ գնաց, մի քանի հաց էլ հանեց, բցեց քրդերի կողմը, մի բաղարջ¹⁷⁸ էլ ինքը վերցրեց, մեջը տխու պանիր դնելով և կծելով՝ քրդերին հայտնեց, որ գնում է էշերին դարման տալու: Ներսի դուռը շրխկացնելով՝ դուրս եկավ, ձեռքի մեծ բրդուճը կանանց երկարացնելով՝ կոտրտված քուրքերենով ասաց. «Երևի քաղցած եք»: Հակառակ Մարթայի համառությանը՝ հիվանդին նստած տեղից բարձրացնելով՝ տարավ ներս, անկյունում պարկեր փռեց ու ասաց. «Մինչև առավոտ պառկեք, հանգստացեք»: Կապված թուխ վրա մի քանի փռչուտ, ալրոտ պարկ բցելով՝ գնաց, կծով ջուր ու մի քանի տաք հաց՝ բաղարջ բերեց, տվեց և հեռացավ: Ինչպիսի սրտաճմլիկ թուխներ էին, հիասթափությամբ, հուսահատությամբ, մրմուռով և թախիծով ծանրացավ Մարթայի սիրտը: Նա գլխիկոր, մռայլ լռությամբ, մի ձեռքը դրած Սաթիկի կրծքին, մյուսով իր աչքերը սեղմած, դառնագին վշտի մեջ ինքն իրեն լաց եղավ, անձայն ու լուռ հեկեկաց: Ուզեց դուրս գալ, նետվել դեպի քրդերը, բայց Սաթիկի տնքոցը նրան սեղմեց տեղում: Ջուր ուզեց, սափորը բերանին մոտեցրեց, մի կում հագիվ խմեց ու լռեց, թուլացավ անձայն: Մայրական սիրով գրկեց Սաթիկի գլուխը, հպվեց, համբուրեց, կամացուկ հարցրեց. «Սաթիկ, քեզ հանգիստ պահի՞ր, մի՛ վախի՞ր»: Ոչ մի ձայն, նա մեռած էր: Մարթան գրկեց անշունչ մարմինը և աչքերը փակեց, անելիության զգացումը նրան ինքնամոռացության մատնեց: Նա անզգայորեն թուլացած՝ փարվեց Սաթիկին ու ննչեց:

Քրդերը, լուսադեմին վեր կենալով, գնացին իրենց էշերի հետ: Ջրաղացպանը, լուսադեմին քրդերին ճամփա դնելուց հետո, մոտեցավ իրեն հյուրընկալված կանանց, պարկերով ծածկած վարագույրը բացեց և տեսավ երկու կանանց՝ գրկախառնված քնած: Քրդական քաղաքավարությամբ մեջքը շուռ տալով՝ ասաց. «Դե՛, վեր կացեք, առավոտ է»: Պատասխան չստանալով՝ շուռ եկավ, վերցրեց փարջը և ոտքով մի փոքր հրելով՝ կրկնեց. «Վեր կացեք, գնացե՛ք»: Մարթան սթափվելով մեխանիկորեն կանգնեց՝ ուղիղ նայելով քրդի աչքերի մեջ: Քուրդը սարսռեց նրա հայացքից և ձեռքը կրծքին դնելով՝ զգացնել տվեց.

«Շու՛ր գնացեք, ջաղաց եկող-գնացողները որ ձեզ տեսնեն, ես ի՞նչ անեմ, ու դեմքը երկինք դարձնելով՝ ասաց, -Խուղա, էս շառից ազատի:

Մարթան, ձեռքը կրծքին դնելով, դիմեց քրդին, խնդրեց, ասաց և աղերսեց. «Ի՞նչ անեմ, խեղճ կինը մեռավ, ես ո՞նց թողնեմ-զնամ»: Քուրդ ջրաղացպանը, ձեռքը մորուքին տանելով, ասաց. «*Խաշքամա, բաջի՛, ուզում ես դու գնա, ես գիշերը կբաղնեմ, ցորեկով չեմ կարող*»: Մի պահ մտածելով՝ Մարթան Սաթիկին ծածկեց պարկերով և դուրս եկավ, բայց նկատելով ջրաղաց եկողներին՝ իսկույն ներս մտավ ու դիմելով քրդին՝ կտրուկ ասաց.

«Մինչև քրոջս չթաղենք, ես ոչ մի տեղ չեմ գնար:

Քուրդը ստիպված Մարթային առաջարկեց բարձրանալ ջրաղացի անկյունում՝ պատի խորքում եղած, պահեստանման անցքի մեջ և սպասել մինչև մթնելը: Մի երկու բաղարջ ու մի փարջ ջուր հետը տանելով՝ Մարթային նստեցրեց և դիմացը ծածկեց:

Մինչև նա՝ բաղարջի բուր ջրաղացպանները հայեր էին, որոնց սպանվելու պատճառով վեց ջրաղացներից գործում էին երկուսը, հետևաբար հաճախորդներ շատ կային և սպասում էին իրենց հերթին: Արևածագին քուրդը, որպես տուննի մահմեդական, առանց ուշադրություն դարձնելու հաճախորդների աղմուկին, իր մագե աբան փռեց բակի սալի վրա ու ոտքերը լվալով՝ նամագ արեց: Ներս գալով՝ գոռգոռոցով դասավորել տվեց ցորենի բեռները և բուրդին դուրս արեց՝ մինչև խոստացած ժամկետը: Ջրաղացի երեք քարերը զիշեր-ցերեկ աշխատում էին: Հաճախորդները՝ յուրաքանչյուրն իր հերթին, օգնում էին, պարկերից ցորենը դատարկում, այլուր լցնում: Ջրաղացպանը պարկից մի կոտ ցորեն վարձք էր վերցնում: Մարթան մինչև երեկո իր բնում անշարժ մնաց, բայց քուրդ ջրաղացպանը, մի քանի անգամ մոտենալով, հանգստացրեց՝ ասելով. «*Խաշքամա սահաք ըկա՛ հանգիստ կոլի*»: Վերջապես երեկոյան նավթի ճրագը ձեռքին մոտեցավ Մարթային և կանչեց: Ջրաղացի պատի կողքին մի փոս փորեցին և Սաթիկին իր շորերով քաղեցին: Մարթան, զգալով քրդի բարեխիղճ վերաբերմունքը, ուզեց մի ոսկի տալ, բայց նա մերժեց: Մարթան նկատեց ջրաղացպանի աչքերից թափվող արցունքները, լուռ նայեց նրան և վերցրեց իր կապոցը հեռանալու, գնալու համար: Քուրդը նրա ձեռքից բռնեց, ներս տարավ, մի քանի բաղարջ տվեց և ասաց.

«Գնա՛ բարով, ես գիտեմ, որ դու՛ք հայ եք, ինձ հից մի՛ վախենա:

Մարթան նորից հայացքն ուղղեց նրան, նկատեց նրա խոր հուզմունքն ու մթին զիշերով անխոս և մռայլ դուրս եկավ: Սաթիկի մահը հոգեպես և ֆիզիկապես ջլատեց Մարթային, և նա ինքնակորույս մոռացավ իր անելիքը: Միքուր լցված էր, ուզում էր լաց լինել, փոճկալ: Ջրաղացից մոտ հիսուն-վաթսուն քայլ բարձրանալով՝ հասավ ամլի կամրջակին, կանգնեց, բնագործն հետ նայեց, նկատեց դռան մոտ կանգնած քրդին, որը ծխում էր: Մարթայի հայացքը չէր հեռանում ջրաղացից, քրդից: Սաթիկի կորուստն էր նրան տանջում: Նա անշարժ կանգնեց կամրջակին, անորոշ, չզգալով իր անելիքը, առանց կողմնորոշվելու: Քուրդը, ուշադրությամբ հետևելով Մարթային, նկատելով նրա անշարժանալը, բահը թևին դնելով, հևաց, հոգոց հանեց և ուղղվեց դեպի Մարթան՝ դիմելով. «*Խաշքամա՛ քույրս, ինչու՞ ես կանգնել, որսրեղից եկել ես, էնպեղ էլ գնա, էսպեղ՝ երեք նամփի արանքում վրանգալոր է, եթե վախենում ես, գնանք ջաղաց*»: Մարթան, լսելով քրդի անշահախնդիր խորհուրդը, նայեց խավար շրջապատին: Լսվում էր ջրաղացի չխչխկի ձայնը՝ տխուր ու միալար, անզգա ու անարձագանք: Մարթան թեքվեց, ամլի զուլալ ջրով լվացվեց, փեշով սրբվեց, ինքն իրեն տնտղեց, նայեց քրդին և ուղղվեց դեպի Մուլի կամուրջը՝ նախընտրելով Սառային իրագեկ դարձնելու Սաթիկի մահը: Քուրդը վերադարձավ ջրաղաց:

Լուսադեմին Մարթան հայտնվեց մեզ մոտ: Նա լուռ ու մուգ նստեց և միանգամից ձեռքերը դնեքին սեղմելով՝ կսկծալով լաց եղավ: Մառան ու Չառնոն շվարած գրկեցին նրան: Նա դառնագին հեծկլտում էր: Մի պահ սպասե- լով՝ Մառան մի կողմ քաշեց Չառնոյին և առնական տոնով ասաց.

-Մարթա՛, մենք կենդանի մեռյալներ ենք, դու ու՞մ համար ես լաց լինում: Թուրքերը լացողին ոտնահարում են, իսկ կովոդին ու դիմադրողին մաշալլահ են գոչում: Դե հանգստացիր, խոսիր,- և ճակատը կնճռտեղծվի նստեց:

Չառնոն փարչով ջուր բերեց: Մարթան ձեռքով մերժեց և նայելով մեզ՝ ասաց.«*Մեր Մարթիկը մահացավ, այս գիշեր նրան բաղեցինք*»: Մառան, կրկնելով բաղեցինք բառը, հարցրեց.«*Ու՞մ հետք*»: Լսելով Մարթայի գիշերա- յին արկածները՝ Մառան կանգնեց և հանդիսավոր կերպով ասաց.«*Կաղը կզնանք մեր սիրելի աղջկա գերեզմանին*»: Չառնոն ուզեց առարկել, հաշվի առնելով մեր բաղում գիշեր-ցերեկ վխտացող ժանդարմիան, նույնիսկ նկատի ունեցավ Իսմայիլ աղայի հանդեպ իշխանության կողմից որոշ կասկածները, նրա ախոյանների կողմից հրահրվող բացարձակ զրպարտությունները, Մուս- տաֆա բեկի անհաշտ քենը, տոհմական վրեժխնդրությունը, որը նրան դրդել էր բացարձակորեն գործել Իսմայիլ աղայի անձի դեմ: Բայց Մառան հան- գիստ ասաց.

-Մեր կյանքը այսօր կա, վաղը չկա: Մեր աղջկա գերեզմանին գնալը մեր հոգու պարտքն է, բացի դրանից, ես ուզում եմ տեսնել այդ քուրդ ջրաղացպա- նին: Հետո կորոշենք մեր անելիքը:

Գիշերը ամենայն զգուշությամբ դուրս եկանք մեր թաքստոցից, գերեզ- մանների միջով իջանք գոռները, այնտեղից մեկս մյուսիցս տաս-տասներկու քայլ հեռավորությամբ իջանք նեղ արահետով՝ հասնելով Մոլլի կամուրջ: Մա- ռան Մարթային ուղարկեց ջրաղաց՝ նախ ուսումնասիրելու և նախապես քրդին տեղեկացնելու համար, իսկ մենք, գետափ իջնելով, սպասեցինք նրա զգուշացմանը: Մեր ուշադրությունը կենտրոնացած էր ջրաղացի դռանը, որ- տեղից Մարթան քրդի հետ դուրս եկավ և ձեռքով նշան արեց կամրջի կողմը: Քուրդը, խավարում աչքերը հառած, սպասում էր մեր գալուն: Մարթայի ասե- լով, նա դողում էր երկյուտից, բայց բառը ձեռքին՝ ուշադիր նայում էր դեռ-դեռ և ի գարմանս նրա, մենք, իսկույն գետն անցնելով, դուրս եկանք ջրաղացի դռան մոտ: Նա մեզ անմիջապես ներս տարավ, փորձեց հարցնել ովքե՞ր ենք, մեզ նայում էր որպես հանցագործների՝ բարի, խղճուկ, այլալված հայացքով: Մառան, թուրքերեն քրդին դիմելով, հայտնեց, որ մենք եկել ենք մեր աղջկա գերեզմանը տեսնելու և իսկույն կզնանք ու նավթի ճրագը վերցնելով՝ անցանք պատի ետևը: Մառան ճրագը որեց թմբին, անխոս ու ծնկաչոք փարվեց գերեզ- մանին: Նույնը արեցին Մարթան ու Չառնոն: Անձայն, հոգեկան խոր ապրում- ներով, Մառան կանգնեց և լաց լինելով Մարթային ու Չառնոյին ասաց.

-Մեր հարազատներին, տեսանք, սպանեցին մեր աչքի առաջ, ոչ մեկին չվիճակվեց նրանց թաղել: Թող այս անմխիթար գերեզմանը լինի մեզ սրբա- տեղի...

Նա ուզեց խոսել, բայց նայելով քրդին, որն մի քանի քայլ հեռու՝ բահին

հենված, մտահոգված խրովիլակի տպավորություն էր թողնում, ակամա զգու- շացավ և շարժվեց: Քուրդը մտեցավ գերեզմանին, վերցրեց ճրագը և շրջվեց դեպի դուռը: Նախօրոք Մառայի նախատեսածի համաձայն՝ ես, հեռու ծառի ետևում թաքնված, հետևում էի ճանապարհներին, պահակություն անում: Մենք չէինք ուզում, որ քուրդը ինձ տեսնի: Քուրդը ջրաղաց մտնելիս անսպա- սելի բռնեց Մառայի ձեռքից և ներս քաշեց: Գրագը մոմակալին դնելով, Մա- ռային աղոտ լույսով զննելով՝ հարցրեց.

-Քուրդ՛, դու ու՞մ հարսն ես: Ես Մոսկվանցի եմ, շատ հայ բարեկամներ ու- նեի: Աստված սիրես, ճիշտ ասա, ինձնից մի վախիր:

-Ես Պոլսո կողմերիցն եմ, իմ ամուսինը զինվորական բժիշկ էր, այստեղ երկու տարի է, որ բնակվում եմ», -կարճ պատասխանեց Մառան:

-Փաքի, լա՛վ, բա էս մեռած աղջիկն ու՞մ աղջիկն էր:

Մառան հայտնեց, որ ինքը չգիտի.«*Թո՛ղ Մարթան ասի*», - և Մարթան հա- մառոտ հասկացրեց նրա ով լինելը: Քուրդը, որը չէր սպասում այդ բառերին ու խոսքերին, կարծես զգաստացավ և Մարթային նայելով՝ խորհրդավոր կմկմաց.«*Մոլորյենց Գրիգորի աղջիկը չէ՞, որ համի Մուլեյմանը փարել էր*», - և ձեռքը դնչին տանելով՝ լռեց:

Այգաբացը մոտենում էր: Ես Թաղիզլիսի կողմից ձայներ լսեցի, մի քանի քայլ բարձրացա և նկատեցի վերևից էշերով ու ջորիներով եկող գյուղացիներ- ին ու գաղթականներին: Անմիջապես երկու անգամ քար նետեցի դեպի ջրա- ղացի դուռը: Չառնոն նկատեց և Մառային ու Մարթային հասկացրեց: Մառան երեք ոսկի բռնած՝ ձեռքը քրդին երկարացրեց՝ ասելով.«*Դու սաղ պլանաթ՝ ողջ եղիր, մենք գնում ենք*», - և շտապեց դուրս գալ: Քուրդը չընդդիմացավ դուրս գալուն, բայց դրամը չվերցրեց՝ ասելով.«*Հախրը ինչ շատ լավություն են արել, փողը չե՞զ կարող է պեկոք գա*», - և դռան ետևից բառը թեկն դնելով, շտապելով՝ առաջ անցավ: Հասնելով առվի կամրջակին՝ կանգնեց ու հետևեց ճանա- պարհների անցողարձին և լսելով վերևի ճամփի կողմից եկող ոտնաձայնե- րը՝ արագ վերև բարձրացավ, մոտենալով, մի քանիսի հետ խոսելով և շտապ հետ վերադառնալով, մոտեցավ մերոնց ու հայտնեց.«*Վերևի ճամփով չզնաք, Մշո, Բուլանիսի, Մուրկանի՞՞ քոչվոր քրդերն են, իրենց աշիրաթով գալիս են Մղերդ գնալու համար: Դուք քրդերեն չգիտեք*», - ու լռեց: Մենք լավ գիտեինք, որ քրդերը թալանի համար ոչ որի չէին խնայի, նրանք նույնիսկ եղած առիթի դեպքում՝ թուրք մուսաճիբներին էին կողոպտում, դիմադրողին սպանում: Ուս- տի ստիպված էինք դեպի մեր թաղը բարձրանալ, բայց կամրջով անցնելը, այն էլ երեք-չորս հոգով՝ վտանգավոր էր, քանի որ Խանոյ Միմասենց բակում զինվորական պահակախումբ կար: Երեք կամայք, հուսահատված ու մոլոր- ված, կանգնած էին կամրջակի մոտ: Ես նորից նայեցի վերին ճամփով մոտե- ցող խառնիճաղանջ ամբոխին և զգալով վտանգը՝ հետ դառա: Չէի ուզում, որ քուրդը ինձ նկատեր, բայց ուրիշ ելք չկար. հետևելով քրդի շարժումներին՝ պատի տակով մոտեցա: Մերոնց ուշադրությունը գրավելով՝ ես ձեռքի շարժու- մով հասկացրի, որ վերևի ճամփով անկարելի է գնալ և մատով ցույց տվի, որ անգնենք գետը, բայց լուսարաց էր ու մեզ կնկատեին թուրք պահակները: Այս

օրհասական պահին քուրդը, բահը թևին, քրդերեն երգ մրմնջալով, շարժվեց առվի ուղղությամբ դեպի կամուրջը: Օգտվելով նրա հեռանալուց՝ ես մոտեցա մերոնց: Քուրդը, հասնելով կամրջի մոտ, կանգնեց, բահը իջեցրեց, սկսեց առվի եզերքները մաքրել: Մարթայի առաջարկով մենք նորից հետ գնացինք: Հագիվ էինք հասել ջրաղացի դուռը, նկատեցինք, որ վերևի կողմից մոտ տասն քարձված ջորիներով հինգ-վեց զինված քրդեր գալիս էին դեպի ջրաղաց: Քուրդը, լսելով նրանց ձայները, մոտեցավ նրանց: Մալամ տվեց, սալամ առավ և միասին շարժվեցին դեպի ջրաղաց: Մինչ նրանց գալը՝ Մարթան մեզ տարավ ջրաղացի քունջը /անկյուն/ և միասին կծկված ծածկվեցինք՝ սպասելով մեր ճակատագրին: Սառան փսփսալով զգուշացրեց մեզ.

-Եթե մեզ բռնեն, հայություն չ'անեք, սպանե՛նք, հետո սպանվե՛նք:

Մինչև ջորիների բեռնաթափելը, մեզ ծանոթ քուրդը ներս մտավ և ճրագը վերցնելով՝ էսկոդմ, էնկոդմ նայեց ու մոտենալով մեր ապաստարանին՝ կամացուկ ասաց. «Մի վահի՛, չարժիկը մինչև իմ գալը»: Քուրդը, մոտենալով իր համագյուղացիներին, նրանց գլխավորին, որն ձիով էր ման գալիս, հրավիրեց ներս՝ իր քողիկը: Աշիրաթապետը ծաղապատիկ նստեց ջրաղացպանի աղբատիկ կարպետին ու թեքվեց միակ մութաֆային: Մյուս քրդերը, բեռնաթափելուց հետո, մի ոչխար մորթեցին, փորտտիկը մաքրեցին, թոնիրը վառեցին և ամբողջ ոչխարը կախեցին թոնիրը՝ խորովելու: Աշխուժացել էր քուրդ ջրաղացպանը, սրա, նրա հայն /վիճակն/ էր հարցնում: Մեկը մյուսին գովում էին «գյալուր ֆլահ»՝ հայերին սպանելու, առևանգելու և այլ քաջագործությունների համար: Լուսաբացին՝ աղոթքան, քուրդը դուրս եկավ բակ, առվակի ջրով ոտքերն ու ձեռքերը լվաց և քուրդ բեկին հրավիրեց նամազի:¹⁸⁰ Աղոթքից հետո ջրաղացպանն ու բեկը միասին, իսկ մյուսները՝ առանձին, սկսեցին նախաճաշել: Քրդերը ջրաղացպանին տվեցին պանիր, ժածիկ: Մոտ երկու ժամ տևեց նրանց նախաճաշն ու գրույցը: Քուրդ բեկը պառկեց քնելու, մեկը մնաց ջրաղացպանին օգնելու, մյուսները գնացին շուկա, քաղաք ման գալու:

Մենք մեր մութ անկյունից դիտում էինք նրանց շարժումները և մեզ ապահով զգացինք, քանի որ քուրդը մեր մասին ոչ մի խոսք չ'ասաց: Եռանդուն ջրաղացպանը աշխատում էր, նա կուժը տվեց աշխատող քրդին և ուղարկեց աղբյուր, ապա, մոտենալով բեկին, նայեց նրան, մի ալրոտ պարկի մեջ հաց, պանիր և մի մեծ կտոր խորոված ոչխարի մսից փաթաթելով, մի փարչ ջրով մոտեցավ, մեզ տվեց՝ կրկնելով. «Մի՞ք վահեսնա», -ու զնաց իր գործին:

Ջրաղացի հաճախորդների թիվը ավելանում էր, լինում էին վեճեր, գոռոցներ, նույնիսկ հայիոյանքներ, բայց հաղթողը ջրաղացպանն էր: Նա նույնիսկ չէր զիջում պաշտոնյա անձանց միջնորդությանը: Այլուրավաճառ թուրք խաները¹⁸¹ խնդրելով էին դիմում և օրըստօրե բարձր արժեքով էին գնում ալյուրը: Նա շատ լավ գիտեր ում հետ ինչպես վարվել և չնայած ջրաղացպան էր, բայց խանչալը միշտ գոտկին կապած էր կատարում իր գործն ու հանդգնողի քիթն ու մոտքը ջարդելով՝ հետ ուղարկում: Նա հիմնականում կատարում էր քուրդ բեկերի ու շեյխերի պահանջները և կապված էր նրանց հետ: Այսպիսով՝ նա, որպես ջրաղացպան՝ մեծ հասնալ ուներ. տնօրինում էր գավառներում թալա-

նող քրդերի ալրի պաշարները, հաշտարար դեր էր կատարում:

Կեսօրն անցել էր, քուրդ ու թուրք հաճախորդների թիվն ավելանում էր: Պտտվում էին ջրաղացի երեք քարերը, բացի մեկից՝ կորկոտ ու ձավար ծեծող սանդ քարից, որը մեզ մոտ էր կանգնած: Վեճ էր գնում կորկոտ ու ձավար ծեծող հաճախորդների հետ, բայց ջրաղացպանը անդրդվելի էր: Կոպտելով նրանց և ցույց տալով սանդ քարը՝ ասում էր. «Փչացե՛լ է, գիշերը կսարքե՛ն, վաղը կգա՛ք»: Մենք տանջվում էինք մեր փոքր խուցի մեջ: Անակնկալներով լի մեր երկրորդ օրվա թուպները ժամեր էին դառել: Մահվան դատապարտվածի նման սպասում էինք դահիճին, բայց մեզ ոչ-որ չէր խանգարում: Դատողութուններ էինք անում ջրաղացպանի և նրա թուրք ու քուրդ գրուցակիցների մասին. համոզված էինք, որ հաճախորդների մեծ մասը մոտակա հայոց գյուղերի թալանած ցորենն էր բերել աղալու: Չէ որ ոչ մի քուրդ ու թուրք ցորեն ցանող չկար մեր նահանգում: Վերջապես երեկոյան ջրաղացում սկսեցին երևալ հատուկներ մարդիկ՝ իրենց ավարներով: Վառվեց միակ ճրագը, ջրաղացպանը մեր կողմ գալով՝ հագաց, մի պահ կանգնեց ու հեռացավ: Մենք մի փոքր տեղաշարժ կատարեցինք: Ծակ մտած մկան նման հետևում էինք վայրագ կատուներին: Համոզվեցինք, որ հաճախորդները գնացել էին: Ուզեցինք դուրս գալ: Հագիվ Չանոն մի քայլ էր արել, երբ նկատեց դռան արանքում ձիով կանգնած մեկին, որը, հաստ ծխախոտը բերանին ներս մտնելով՝ կանչեց ջրաղացպանին: Չանոն իսկույն մտավ սանդ քարի ետևը: Նստեցինք՝ հենվելով պատին: Ջրաղացպանին կանչողը վերցնելով ճրագը՝ մոտեցավ ցորենի բեռներին /պարկերին/, որոնք երկրորդ հերթին էին դարսված, ջրայնացած ճրագը դրեց բեռների վրա և հայիոյանքով դուրս եկավ ու կանգնեց դռանը: Մի քանի թուպից ջրաղացպանը եկավ բահը թևին և նրանք միասին ներս մտան: Նկատելով ճրագի տեղից տեղափոխվելը՝ ջրաղացպանը սարսուռ զգաց և դառնալով արյունոտուշտ բեկին՝ որը ոտքից գլուխ զինված էր ու զգալով նրա ջրայնացած լինելը՝ ասաց. «Վաղը առավոտյան չե՛ր աղուն պատրաստ կլինի, կարող էք փանկել»: Քուրդ բեկը, որը ներկայանում էր Մոտկանի քուրդ աշիրաթի պետ, մեծ աջակցություն էր ցույց տվել Մշո, Սասունի մինչև անգամ Բիթլիսի շրջանում գտնվող հայոց գյուղերի կոտորածին՝ տիրանալով գյուղերից թալանված ունեցվածքին, մանր և մեծ եղջերավոր անասուններին: Նրա տրամադրության տակ կար լավ զինված հեծելազոր, և նրանք իրենց ավարը փոխադրում էին դեպի Սղերդ, Բաղդաս: Բեկը իր թալանածի հետ տանում էր ընտրած հայ աղջիկներ: Այդ պատճառ էր դարձել իշխանության հետ ընդհարվելու համար, բայց բեկը իր հիմնական թանկարժեք ավարը փոխադրում էր սարերի վրայով, իսկ ճանապարհներով տանում էր թալանածի փոքր մասը:

Քուրդ բեկը զայրացած էր ջրաղացպանի վրա: Նա կարող էր նրան նույնիսկ շանաստակ անել առանց հատուցման ու պատասխանատվության վախի: Ջրաղացպանը լավ էր ճանաչում նրան և խոնարհաբար ասաց. «Բե՛կ, եթե ուզում եք, հենց հիմի էլ կարող եք հինգ-վեց ջորի բառնալ, մնացածը առավոտը պատրաստ կլինի»: Ջրաղացպանի խոսքերը անակնկալի բերեցին քուրդ ցեղապետին և նա, ջրաղացից դուրս գալով, կանչեց վերևի ճան-

փին սպասող ջրեպաններին: Կես ժամուս նրանք ութ պարկ բարձեցին ջրփնեղին և շարժվեցին, բայց բեկը նստեց դռան մոտի քարին և իր քիկնապահին ձեռքով նշան արեց: Նա խուրջինը բերեց, նստեցին հաց ուտելու: Ջրաղացպանը ներս հրավիրեց, բայց նա մերժեց, քանի որ դրսում ծառերի տակ ավելի մաքուր ու դուրեկան էր: Նա թողեց, որ ջրաղացպանը ոչխար մորթի, բայց հրավիրեց նրան հաց ուտելուն մասնակցելու: Նրանց ճաշակելիքը համեստ էր. հաց, պանիր, մի կտոր միս ու սոխ: Մենք մեր ծուղակում անհամբեր սպասում էինք ջրաղացպանին, բայց նկատեցինք, որ նրանք նստած գրուցում էին: Վերջապես քիկնապահը վեր կացավ, քամբեց ձիերը և մոտեցրեց: Ցեղապետ բեկը վեր կացավ, ջրաղացպանը խուրջինը վերցրեց, մտավ ներս, պատի պահարանից մի քանի հաց դրեց մեջը և մոտենալով բեկին՝ ասաց, որ ինքը ուտելու լավ բան չունի ու ձիու գլուխը շոյելով՝ օգնեց բեկին նստել: Նրանց ուղեկցելուց հետո ճրագը ձեռքին ներս մտավ: Նկատվում էր ջրաղացպանի ֆիզիկական և հոգեկան խոր հոգնածությունը, բայց նա մեծ կամքի տեր մարդ էր: Նա ստուգեց, դասավորեց իր աշխատանքը և մի-մի անգամ էլ դուրս ու ներս գնալ-գալով՝ դուռը ծածկեց և մոտենալով՝ մեզ կանչեց. «Է՛հ, հատաչեց նա, Կրեանում եք իմ հարը /վիճակը/, ի՞նչ անեմ, ուրիշ փեշակ չունեմ, պեպք է յուս գնամ...»: Նորից դուրս գնալով՝ փայտ, վառելիք բերեց և խնդրեց, որ օգնենք, թո՛ղիք վառենք, իսկ ինքը, մի ոչխարի կոտոշներից քաշելով, խանչալը հանեց և մեճակ, ոտքը մեջքին սեղմելով, մորթեց ու մարմինը ներս բերեց: Ձանոն ու Մարթան թո՛ղիք վառել էին, ծուխը ներս էր լցվել, բայց ջրաղացպանը չէր ուզում դուռը բացել: Մեզ ուշադրություն չդարձնելով՝ պատի տակ դրված պղինձը վերցրեց, ոչխարի ճիգարը քցեց մեջը, դրեց թո՛ղիք և շարունակեց ոչխարի փորոտիքը հանել, մաքրելը: Վերջացնելով իր գործը՝ արնոտ ձեռքերը լվաց, վերցրեց խմորի պնակը և այլուր լցնելով՝ կանանց առաջարկեց հունցել:

Մենք մինչև այդ րոպեն լուռ էինք և զարմացած՝ նրա եռանդի ու քրտնաջան շարժումների վրա: Այդ մարդը գրեթե անբուն, գիշեր-ցերեկ աշխատում էր, դադար չունե՛ր, հիմա էլ շարունակում էր զբաղվել ուտելիք պատրաստելով ու հաց թխելով: Հունցը պատրաստ էր: Սկսեցին գնդել ու շարեցին թո՛ղիք մոտ: Ջրաղացպանը նայեց կանանց, նկատեց ու զգաց, որ նրանք հաց թխել չեն կարող և մոտենալով թո՛ղիք խմորի գնդերը իր մագոտ, կոպիտ ձեռքերում տափակացրեց, հապճեփ փակցրեց թո՛ղի կողերին, հետո բերեց ոչխարը, կասկարից¹⁸² կախեց թո՛ղիքը և բերանը կիսով փակելուց հետո եկավ նստեց իր կարպետին, թեքվեց իր փոշոտված անկողնուն ու հրավիրեց մեզ նստելու: Քանի որ նա ինձ չէր տեսել, ես չներկայացա: Կանայք մոտեցան և սպասեցին քրո՛ղի խոսելուն, բայց նա լուռ էր: Մարթան, որ ավելի հասակով էր, խոսեց. «Քու՛րդ ախպեր, մենք քեզ շար նեղություն պատճառեցինք, թո՛ղ Աստված քեզ հարուցի, գիշեր է, ուզում ենք գնալ»: Նա, առանց նայելու, տնքալով ասաց. «Մի քիչ էլ սպասեք, թող հացը պատրաստ լինի, կերե՛ք, գնացե՛ք»: Նա շատ հոգնած էր, թուլացած, խոսում էր աչքերը փակ՝ կնճռոտելով ճակատը, բռունցքն ինքն իրեն սեղմելով: Նրա մարմնի բոլոր մկանները անհանգիստ

էին: Մեր ուշադրության կենտրոնում էր նրա դեմքը, թե ինչպիսի միմիկաներով էին շարժվում նրա շրթունքները, ունքերը: Նրա աչքերը մեկ կծկվում էին, մեկ փոս ընկնում: Մոտենում էր կեղծիքը: Դրսում լուրջություն էր և ամայություն: Մեզ մոտ ջրաղացի չխչխկները համաչափ չխկչխկում էին և նրանց ձայնից ջրաղացպանը հասկանում էր, թե որի ցորենը վերջացավ: Նա գլուխը բարձրացրեց, կարծես խոր քնից արթնացավ, կանգնեց, զնաց դեպի երկրորդ աղացը և երկու պարկ ցորեն լցնելով ամբարը՝ իջավ ու քիակով այլուրը սկսեց լցնել հարմարեցված պարկի մեջ: Չգալով եփվող հացի ու մսի հոտը՝ նա քիակը ձեռքին կանչեց. «Քուր՛, քուր՛, թո՛ղի քերանը բացե՛ք, հացն ու միսը եքե՛ կարող եք հանե՛ք»: Կանայք անմիջապես կլանվեցին այդ դժվարին, բայց շատ դուրեկան գործով: Ջրաղացպանը, ստուգելով մյուս աղացները, եկավ, հացի սեղանը պատից իջեցրեց: Կանայք բերեցին կարմրած ջիգարի պղինձը, տաք բաղարջները դրեցին սեղանին, քուրդն էլ խանչալով կիսեց խորոված ոչխարի կեսը և սեղանին դնելով՝ ասաց. «Դե կերե՛ք, վաղուց էսպես փաք-փաք բան չեք կերել»: Սառան, համոզվելով քուրդի անկեղծության մեջ, ասաց. «Մենք քուրդն էլ անտեր կանայք ենք, մեր բախարը բերեց, որ քեզ նման բարի մարդու հանդիպեցինք, քանի գիշեր է, մենք պեպք է հեռանանք»: Քուրդը չառարկեց, իր խորհրդավոր աչքերը սևեռելով նրանց վրա, ասաց.

-Ո՞նց պիտի գնաք և ու՞ր, կամբջով անցնել հնարավոր չէ: Վերևի ճամփեքը զբաղեցրել են մեր քրո՛ղերը: Վերջին օրերս մի հայ տղա է բռնվել ու փախել: Ծապրկորի բոլոր ճամփեքը լիքն են ժանդարմիայով, շատ վտանգավոր ժամանակ է: Ափսոս, որ քրո՛ղերեն չգիտեք, որ ես ձեզ տանեմ և իմ ծանոթ քրո՛ղերի միջով անցկացնեմ,-ու լռեց:

Կանայք վեր կացան, վերցրեցին իրենց փոքր կապոցները և շարժվեցին դեպի դուռը: Սառան բռով լիքը ոսկին երկարացրեց քրո՛ղին: Նա հրաժարվեց փողից: Մարթան հանդգնեց հարցնել. «Է՛ն փղայի մասին, որ խոսեցիք, ի՞նչ եղավ»: Քուրդը դժկամորեն մրմնջաց. «Ի՞նչ եղավ, ասում են՝ փախչելիս գերեզմաններում շնորհի հեղ խփել են»: Մի պահ լուրջությունից հետո, Մարթան, կարողավ քրո՛ղի վշտալի հայացքը, ասաց.

-Քու՛րդ ախպեր, է՛ն տղան ողջ է, չես նեղանա, եթե նա դուրս գա:

Քրո՛ղի աչքերը կայծակեցին, նա ուղղվեց իր հասակով մեկ և ասաց. «Նրա մասին շար բան են պատմել, թո՛ղ գա ինչ մուր, ես նրան մի կերպ կպահեմ», - ու երդվեց Մոսիսմանդ փեխանբարով և բոլոր Աստվածներով: Լսելով քրո՛ղին՝ Մարթան, իմ անունը տալով, կանչեց: Ես իսկույն ներկայացա: Նրանք թափ տվեցին իմ վրայի արի փոշին: Քուրդը ճրագի լույսով նայեց երեսիս և ասաց. «Դու Իսմայիլ աղայի պահած փղա՞ն ես», - ու լռեց: Ես մերժեցի քրո՛ղի քախանձագին խնդրանքը: Սառան շտապեցրեց մեր դուրս գալը: Ամպամած գիշեր էր, բացի ջրաղացի ու գետի ջրերի ձայնից, ոչ մի շշուկ չկար: Քրո՛ղին վերջին անգամ մնաս բարով ասելով՝ բաժանվեցինք և անցնելով ջրաղացի հետևը, կանայք իրենց շորերը քշտելով, վեր բարձրացնելով՝ անցանք գետի մյուս ափը և սկսեցինք ճանգոտելով, մագլցելով ձորնիվեր բարձրանալ: Հասանք Ալժոյենց տները և որոշեցինք գնալ գոռները:

Պատահարներն ու անակնկալները մեր գլխից անպակաս էին: Դեռ գոռներ չհասած՝ նկատեցի՜նք երկու ժանդարմի, որոնք մի կնոջ բրդեղնով դարմիվար, իջնում էին ձորի ուղղությամբ: Մենք անտարբեր լինել չէինք կարող: Մառան կողմնորոշեց մեզ, և մենք հինգ-վեց քայլ հեռավորությամբ՝ քմբերին հենվեցինք: Նրանք մոտենում էին: Նկատեցի՜նք զգզված ու արյունոտ շորերով կնոջը: Նա հազիվ էր քայլում: Լսելի եղավ ժանդարմի վերջին խոսքը. «Վուր կիրարկն՝ խիհր, թող գնա»: Մեր աչքի առաջ տեսանք՝ կինը անձայն ընկավ դաշույնի երկու հարվածից: Մառան գայթակղված կանգնեց նրանց դիմաց: Ժանդարմը իր դաշույնի արյունն էր մաքրում՝ քսելով գալարվող զոհի շորերին: Մուրաց երկու զնդակ: Ժանդարմը, դաշույնը ձեռքին, քավավեց գետնին: Մյուսը, որ զանոն չավուշի համազգեստով էր, չընկալելով պատուհասը, բնագործն ինքնապաշտպանության դիմեց, ձեռքը տարավ կողքին, բայց արդեն ուշ էր: Չանոն ետևից՝ երկու քայլ հեռավորությունից, երկու զնդակ պարպեց գլխին ու մեջքին: Այս անակնկալը մեր վիշտը կարծես որոշ չափով քեթևացրեց: Մթին ստուգելով՝ հագուստներից իմացանք, որ գեղջուկ կին էր, անհայտ կորածներից: Գոռներում մենք ապաստանեցի՜նք քարանձավում: Այս գիշերվա պատահարը մեզ համար ավելի բարդ վիճակ ստեղծեց: Պարզ բան էր, որ ոստիկանությունը մեր թաղում պահակային հսկողությունը ավելի կուժեղացներ: Դեպքը կատարվել էր գերեզմանների ու գոռների սահմաններում, հետևաբար գոռների քարանձավում մեր մնալը վտանգավոր էր, ուստի որոշեցինք, քանի դեռ մութ էր, տեղափոխվել վերև, բայց Մառան կտրուկ հրաժարվեց, քացատրելով.

«Ատրճանակի ձայնը անպայման լսվել է թաղային պահակակետերում, և նրանք անշուշտ վստում են ճանապարհների վրա և նեղ փողաններում»¹⁸³:
 Մնում էր մի ելք. չորսով գնացինք Իսմայիլ աղայի նկուղը՝ հաջորդ օրը մի ուրիշ վայր փոխադրվելու պայմանով: Անմիջապես կուզեկու՜՞՞ ձեռքերի թաթերի վրա գոռներից անցանք Մուլեյման խանի այգիների միջով, հասանք ծուռ Մծոյենց տանիքը: Ես խկույն լուսամուտից ներս մտա, ներսից այգու կողմի դուռը բացի: Մերոնք զգուշությամբ սրտատրոփ եկան: Անմիջապես նկուղի գաբանքը՝ դռնակը բացի, և երեքն էլ իրար ետևից ներքև իջան: Իսկ ես, զաբանքն ու դրսի դուռը փակելուց հետո, դանակով սողնակը բացի ու մտա թոնրատան կողքի մառանը, որտեղ պատերի կողքին շարված էին դարերից մնացած այլուրով, կորկոտով, ցորենով հողե կարասներ: Հին կարասների մի մասը դատարկ էր: Մառանը լուսամուտ չուներ, միայն առաստաղի փոքր երդիկից էր աղոտ կերպով լուսավորվում: Կանանց նկուղը համեմատաբար ավելի նախանձելի էր, քան իմ մառանը, քանի որ այստեղ ազատ վստում էին մկները և ճստճստում: Երկու օր մենք այս պայմաններում մնացինք: Ես գիշերները գնում էի մերոնց մոտ: Մենք մեր կյանքից արդեն բեզարել, հոգնել էինք, բայց էլ նահատակ դառնալ չէինք ուզում: Նկատի ունեինք տեղափոխվել Եզդանենց տների ներքևում գտնվող հիմնավորք մի շենք, որը ստորերկրյա անցքով հասնում էր գետաբերանին՝ Թորոսիկի ջրաղացի մոտ, բայց այս տանը ուտելու բան չկար: Մառան ու Չանոն որոշեցին գիշերը տեղափոխվել:

Հնարավորին չափ իրենց հետ վերցրեցին կորկոտ¹⁸⁴, ձավար, հաց, աղ և իրենց փոքրիկ բոխչաները բռնած՝ երեքով դուրս եկանք: Նկուղում մնաց Մարթան: Անցանք այգիներով, մեր տան կողքով, իջանք ձորը, գետի եզերքով հասնելով շենքի ստորոտը՝ նորից ձորակի արանքով բարձրացանք այդ՝ դեռ կոտորածից առաջ կիսավեր շենքի բակը, որը ո՛չ դուռ ուներ, ո՛չ լուսամուտ, ներս մտանք:

Ինչպես նշել եմ, այս շենքը պատկանում էր ջանֆիդայեցի Եզդանենց Մուշեղին, որը Մերոք փաշայի զինակիցներից էր: 1905 կամ 06 թթ.սուլթան Համիդի հրամանով, որպես ապստամբ հպատակ, թուրքերը կոտորեցին նրանց: Ողջ ընտանիքից ազատվել էր միայն երեք տարեկան Մուշեղը: Այդ ժամանակվանից էլ այդ շենքում ո՛չ հայերը, ո՛չ էլ թուրքերը չէին ցանկանում բնակվել: Շենքը ավերակ քերդի տպավորություն էր ստեղծում: Մեզ հետ բերած նավթի ճրագը վառելով՝ ուսումնասիրեցինք անցքերը, ելքն ու մուտքը, բայց ստորգետնյա ճանապարհը չգտանք: Լուսաբացին, զգուշությամբ նայեցինք դեպի վերև՝ այգու, պարտեզի կողմը, ոչ մի կասկածանքի առիթ չկար: Վերևի այգուց մի փողան այն կողմ՝ կուլուխն էր: Ապրելու համար այստեղ ավելի ապահով էր, բայց կենսական միջոցները մեծ դժվարություններ կառաջացնեին: Վերևի կողմ գնալ հնարավոր չէր, իսկ քիչ ներքև կային մի քանի տներ, որոնք փողոցի վրա էին գտնվում, և որոնց դռները ոստիկանությունը կնիքել էր: Մառան ու Չանոն որոշեցին մնալ, և հաջորդ գիշեր ես վերադարձա Մարթայի մոտ: Մարթան, լսելով ինձ, ցույց տվեց իր բացասական տրամադրությունը. «Ճի՛շտ է, -ասաց, -ապահով տեղ է, գնանք քնենք, մեռնենք, կամ սպասենք, թե երբ կգան մեզ մորթելու»: Հաջորդ գիշեր Մարթայի հետ ավելի շատ պաշար և մի փոքր գորգ վերցնելով՝ հազար ու մի դժվարությամբ հասանք այդ նգովյալ տունը: Հինավուրց կառույցի պատերում կային պահարաններ: Սկսեցինք ստուգել, և իրոք առաջին հարկի պահարանի սալիկի տակից բացվում էր անցքը: Մարթան՝ հագուստները հագին, վերցրեց ճրագը և սկսեց իջնել: Հինգ-վեց աստիճանից հետո անցքը լայնանում էր, հասնելով դեպի գետը՝ մինչև Թորոսիկի ջրաղացի դիմացի գետեզրի ժայռ քարերի արանքը: Երևացին լույսն ու ջուրը:

Գիշերը աշխատանքի անցանք: Ամենայն զգուշությամբ, Չանոյի ու Մարթայի ուսերի վրայով, ես բարձրացա այգու կողմից հարևան շենքի լուսամուտին: Դանակով ճաղերը տեղահան անելով՝ ներս սողացի: Ի գարմանս ինձ՝ ամեն ինչ կարգին, տեղն ու տեղն էր. հատակին՝ գորգի վրա փռված էին անկողիները, թոնրատանը ճաշի պարագաները, առաստաղից կախված լավաշ հացը և բոլոր տնային իրերն ու գույքը գտնվում էին իրենց նախկին վիճակում: Օղաների կահկարասին նույնպես անձեռնմխելի էր մնացել: Ես, մոտենալով լուսամուտին, կարճ ասացի, որ այստեղ ամեն ինչ կա: Մառան, լսելով ինձ, ասաց. «Լուսամուտի ներքևի ճաղերը թուլացրու», -և նույնպես Մարթայի ու Չանոյի ուսերի վրայով բարձրացավ ու մեծ տանջանքներով լուսամուտից ներս մտավ: Լուսամուտը շորով ծածկեցինք: Մառան վառեց կախովի լամպը: Սնդուկներն ու պահարանները լեփլեցուն էին: Մառանում՝ յուղ, պա-

նիր, չոր մրգեր, կարասներում՝ ալյուր, կորկոտ, ձավար և այլ մթերքներ: Ամ- միջապես երկուսով, լուսամուտի ներքևի երկու ճաղերը թուլացնելով, իջեց- րինք չորս վերնակ, երկու բարձ: Մնդուկից Սառան վերցրեց սայտակեղևն, թոնրատնից մեծ և փոքր երկու պղինձ, գդալ, աղ, յուղն ամբողջությամբ: Սա- վանի մեջ կապով ալյուր, կորկոտ, ձավար ցրեց, պանիրը փչացել էր, լվացքի պարանով բոլորը ներքև իջեցրեցինք: Լամայը մարեցինք, Սառայից հետո ես իջա, և մրջյունի աշխատասիրությամբ, յուրաքանչյուրս մեզանից մեծ ու ծանր բեռով, ահով, սարսափով շարժվեցինք դեպի մեր նոր կացարանը և բա- րեհաջող հասանք ու տեղավորվեցինք: Օգտվելով մեր բակում հոտոդ առվի ջրից՝ կանայք լողացան, լվացք արեցին: Մի քանի օր զբաղվեցինք մեր տնտե- սության կազմակերպությամբ:

Մտնենում էր աշունը: Երեք օր էր, որ դրսից կտրվել էինք: Համբերու- յուններս հատել էր, հո ծախսատիկ չպետք է նստեինք: Սառան չէր մոռացել բուրդ ցեղապետին, որն տասնյակ հայ գյուղերի կոտորածի «հերոսն» էր ու թալանչին: Գիշեր էր, կիսաքուն պառկած էինք իրար կողքի: Հանկարծ Սա- ռան վեր կացավ և մեզ հայտնեց, որ ինքը գնալու է ջրաղացպան քրոջ մոտ և շուտ կվերադառնա, իսկ ինձ պատվիրեց հանդիպել Իսմայիլ աղային և նրան հայտնել, որ իմ՝ ջրաղացում թաքնվելու ժամանակ, քուրդ ցեղապետը թշնա- մաբար էր խոսել նրա մասին: Երկուսով անցքով իջանք, միասին գետի եզեր- քով չկփփալով՝ Խանոյենց այգիների մոտից բաժանվեցինք, ես՝ դեպի աղա- յիս տունը, նա՝ ջրաղաց:

Ջրաղացպանի համար անսպասելի էր հայ կնոջ հայտնությունը, բայց Սառան, նրա քնից ձգելով, նստեցրեց իր կողքին.

—Ընդդ աղբեր, ես անպայման պետք է տեսնվեմ ցեղապետ բեկի հայ կա- նանց հետ: Կարող ես ասել, նրանք որտեղ են իջևանել:

—Ա՛յ քուրտ, հո գժվել չես, նրա շարժական քոշը Թաղիզուլիս չհասած՝ Դաստալոշիր կոչվող սարի լանջին է: Դու էնտեղ չես կարող հասնել, և այլ համոզիչ խոսքերով ստիպում էր հրաժարվել այդ մտքից, միևնույն է, դու ոչ առ ողջ կարող ես մտնել նրա օդան, եթե նույնիսկ գիշերով էլ գնաս, նրան շրջապատող քրդերի ձեռքից չես ազատվի:

—Ա՛յ քուրդ ախպեր, դու հայերի տերտերների մման սաղմոս¹⁸⁵ մի կարդա գլխիս: Ես մեռած և հարություն առած կին եմ: Դու մինչև վաղը կեսօրին քրոջ կանանց շորեր պիտի ճարես: Փողի մասին չենք խոսի, ես կմնամ էստեղ, մինչև դու դասավորես:

—Քուրդը նորից ուզեց խոսել, համոզել, բայց հայ կնոջ կամակորությունը հաղթականորեն քրդին ենթարկեց իրեն.

—Ընդդ ախպեր, ես քեզ մոտ եկել եմ որպես բարեկամ, երեք օր առաջ մենք միասին աղ ու հաց կերանք: Արի՛, չհարամենք: Լավ իմացի՛ր, ես հայ կին եմ, բայց...,-հագուստի փեշը դեմ տանելով՝ ցույց տվեց ատրճանակն ու խան- չալը:

—Քուրդը ուզեց ցույց տալ իր արիությունը և ձեռքը խանչալին տանելով ու ձախ գրպանից ատրճանակը հանելով, սպառնալով՝ ասաց.

—Ի՞նչ է, դու ինձ վախեցնում ե՞ս: Ասովա՛ժ, դու շառից պահես: Աղջի՛, դու հո խաթաբալա չես: Չեզ պահեցի, կերակրեցի, հիմա էլ իմ գլխի հետ ես խա- դու՞մ»:

—Աղբերացու՛, հանգիստ եղի՛ր և լավ իմացի՛ր, եթե հայ կինը ձեռքը գնեք է վերցրել, դա իր նպատակն ունի: Քեզ թո՛ղ զարմանալի չքվա, լավ իմացի՛ր, ով որ մեզ վրա գնեք բարձրացնի, նա առաջինը կմեռնի, իսկ ես ու մերոնք մեռած ենք ու մեռած...

—Քրոջ գլխից կարծես շոգի էր բխում, քուրդը հանեց, երեսը սրբեց, կուծը վերցրեց, կլկլալով ջուրը խմեց: Սառան, որպես հավասար տղամարդ, կուծը նրա ձեռքից վերցնելով, կուշտ խմեց և դառնալով քրդին՝ ասաց.

—Հիմա մենք հալալ քույր-եղբայր ենք: Դե՛, պառկի՛ր, քնի՛ր մինչև արավո- տը, ես էլ կգնամ իմ տեղս, -կատակով ավելացրեց, -ու ինձնից չվախենաս:

—Քուրդը մի քանի բուպե աղացները ստուգելով՝ ծեծվող կորկոտի սանդի վրա ջուր ցրեց, քիակով խառնեց, մյուս աղացների ամբարները ցորեն ցրեց, ալյուրը դեմ քաշեց և նայեց հայ կնոջը, որ անհոգ մեկնվել էր, ու գնաց քնե- լու:

Լուսադեմին՝ հո, բո, չո, գոռոռոցներով շարժվեց ցաք ու ցրիվ թուրք գաղթականությունը: Քյասիր-քյուսուր քրդերի խմբերը, իրենց նախիրներով ու հոտերով, ճանապարհի նեղության պատճառով իրար հրմշտում էին, միշտ գոռբաներն էին առաջ ընկնում: Ջրաղացպանը մոտեցավ, առանց հարցնելու, բակում տեսավ տասնհինգ-քսան հոգի, որոնք իրենց էշերից ու ջորիներից բեռները թափել ու վիճում էին իրար հետ: Ջրաղացպանը, մարդասիրություն ցուցաբերելով, առաջնություն տվեց երեք-չորս քուրդ կանանց և նրանց կար- գադրեց իրենց բեռները ներս տանել, իսկ թուրք կանանց վրա ուշադրություն չդարձրեց: Աղուները ներս բերելուց հետո, ըստ քրդական սովորության, սոխ ու պանիր բերին ջրաղացպանին հյուրասիրելու: Քրդերի սովորություններում կինը բաց ճակատով ազատ ու համարձակ ման էր գալիս: Ջրաղացպանը մի քանի բաղաբջ բերեց, քրդերը՝ իրենց սաջի վրա եփած լավաշը, և սկսեցին միասին ճաշակել: Մեր բարերար քուրդը, շոյալ խոստումներով քրդուհիներին առաջարկեց իր կնոջ ու աղջիկների համար շորեր բերել. «Ով շուր բերի, նրա աղուն պատրաստ կլինի, դեռ մի բան էլ նվեր կլրաս, միայն թե կնոջս սրտովը լինի»: Հացկերույթը վերջացնելով՝ կանայք դուրս եկան և ցրվեցին՝ ամեն մե- կը իր յուվան: Չորս քրդուհիների փոխարեն եկան յոթ-ութ քրդուհիներ՝ բերե- լով իրենց կարած ասեղնագործած հագուստները, սկսած գլխի շիրմայից, դնչակապից, մեզարից¹⁸⁶, սրտանոցից, անթարիից, կտավե՛ շիլա, նախշուն գուլպաներից, ասեղնագործ թումբանից ու շապիկից: Ջրաղացպանը նազ ու սուգով սկսեց ընտրել: Չորս ձեռք վերցրեց և բուրդին արծաթե փողով լիա- ռատ վարձատրելով՝ խոստացավ հաջորդ օրը աղուները կանձնել: Բուրդը գոհ հեռացան իրարից: Երեկոյան երկու ծիպվոր քրդեր եկան ջրաղացպանի մոտ և ցեղապետի անունից պահանջելով մնացած աղուն՝ հեռացան: Ջրա- ղացպանը, ձեռքը սրտին դնելով հայտնեց. «Աչքիս վրա, պատրաստ է, կարող եք փանել»:

Աշխատանքային եռուզեռի մեջ էր ջրադացականը: Խառնիճադանջ ձայներով քուրդ ամբոխը շտապում էր: Բակում տեղ չկար, յուրաքանչյուրն ուզում էր, որ ինքը շուտ վերջացնի-գնա, և այսպիսով նրանց գոռգոռոցներն ու էշերի գոռոցները խայտաբղետ տպավորություն էին բողոնում: Արևամտին քուրդ ցեղապետի կողմից դարձյալ եկան երկու քուրդ: Նրանք իսկույն բարձան աղուները և ուզեցին մեկնել, բայց ջրադացականը, մեկին ներս կանչելով, հարցրեց. «Սկիհ, բեկը երեկ շար ջրայնացած էր, ի՞նչ է պարսահել»: Քուրդը հորանջելով պատասխանեց.

—Մի շան որդի թուրք չորս ժանդարմիայով բեկից պահանջել էր մեր քալանի կեսը հանձնել հյուրյունեթին: Հալա /դեռ/ ուզում են, որ մեր քրդերից երկու-երեք հարյուր հոգի գնան կովելու: Բեկը մերժեց և մեզ հրամայեց մինչև վաղը դուրս գալ քաղքի սենորից /սահման/: Թուրքի և ժանդարմի գնալուց հետո բեկը հիսուն ոչխար ուղարկեց էն կեղտոտ քուրքին, բայց նա փաշայի անունից պահանջեց հանձնել կովերի ու ոչխարների կեսը: Խոսքը մեր մեջ, բեկը հանձնարարեց էսօր կամ վաղը գիշերը էդ շանը սատկացնել: Ասում են, որ նա էս վերևումն է ապրում և սալախների /մսավաճառների/ ջոջն է ու հյուրյունեթի մարդն է, անունն էլ Իսմայիլ աղա:

Չնայած Սառան այս խոսակցությունը ականջները լարած լսեց, բայց ոչինչ չհասկացավ: Միայն «Իսմայիլ աղա» բառը նրան անհանգստացրեց:

Մինչև մութն ընկնելը քրդերը բակից չքվեցին, որը՝ գոհ, որը՝ դժգոհ, մի քանիսը նույնիսկ սպառնալիքներով ջրադացականին ստիպեցին շտապ կատարել իրենց պահանջները: Ջրադացականը դուռը փակեց, ճրագը վառելով՝ կանչեց Սառային: Նրանք նստեցին սաղրի վրա: Բերեց շորերը և ցույց տալով՝ ասաց. «Վերցրու»: Սառան ընտրեց իր ցանկացածները և տապրակի մեջ տեղավորելով, մատը շրթունքներից տանելով՝ հիշեցրեց, որ գլխի թասկալ¹⁸⁷ չկա: Քուրդը քնծիծաղով ասաց. «Քո ընչի՞ն է պեպր»: «Հալա՛ աղբեր, ինչ դա անհրաժեշտ է»: «Հալա՛-ասաց քուրդը,-իմ սնդուկում կա, բայց հիշարակ է, եթե կիտաբանաս հեյր բերել, կրաս»: Սնդուկը դրված էր սաղրի անկյունում: Նա սնդուկի կողպեքը բացեց. «Ջոկի՛ր, քեզ ինչ պեպր է, վերցրու»: Սառան, քրքրելով սնդուկը, վերցրեց արծաթագարդ թասկալը, փյուսկյուլներով գլխաշորը և մի գույգ սոլ /չուստ/: Սնդուկում կային քրդական տարագի տղամարդու ընտիր հագուստներ և այլ իրեր: Սառան առանց ամաչելու և քաշվելու թասակը գլխին փորձեց: Քուրդը, աչքի տակով նայելով, ժպտաց: «Էս քասև-երեսուն ոսկի արժե: Վերցրու էսքանը,-մի բուռ ոսկի տալով՝ ասաց,-ես էլի կվճարեմ, սպահով եղիր»: Քուրդը չվերցրեց, բայց Սառան ձեռքինը պարպեց սնդուկի շորերին և դառնալով քրդին՝ լրջորեն հարցրեց. «Էն մարդու հեյր էդ Իսմայիլ աղայի մասին էիք խոսում»: «Քուրդ, քրդերը շար քեճով մարդիկ են»,-և կարճ պատմեց նրանց մտադրությունների մասին: Գիշերվա աղջամուղջին Սառան հեռացավ ջրադացից և երկու ժամից նա մերոնց մոտ էր:

Ես աղայի տանը ծպտյալ սպասում էի աղախնի երևալուն: Բարեբախտաբար այդ օրը նա լվացքով էր զբաղված: Օգտվելով առիթից, որ նա թոնրատանը մենակ էր, ես մտնեցա նրան:

—Նուրի՛,-ասաց նա,-ես քանի օր է աղան շատ դիվտը /տխուր/ է: Հիմա էլ քրդերի հետ է կովել: Վաղը գնալու է Տիարբեքիր: Խառնու՛մի եղբայրը երովել է քենը հանել: Երեք օր առաջ գերեզմանների մերքևը երկու ժանդարմ են սպանել: Ասում են գյավուրներ կան էս քաղում,-և զգուշացրեց, որ հանկարծ դրսում չերևան:

Ես, միամիտ ձևանալով, օգնեցի նրան օջախը վառել, ջուրը թափել և այլ մանր գործեր անել: Հենց որ դուռը քակեցին, ես նորից անհետացա:

Կեսգիշերին մենք չորսով միասին նստած էինք: Մեր նոր կացարանը առայժմ ապահով էր և կասկածելու հարկ չկար: Նստած խոսում էինք, մեր բերած տեղեկություններն էինք կշռադատում: Սառան վեր կացավ, գնաց կից սենյակը: Մենք դեռ գրուցում էինք, երբ հանկարծ մեր դեմ կանգնեց հոյակապ հագուստով մի քրդուհի: Մի պահ մենք շշմեցինք: Մարթան ձեռքը բարձի տակ տարավ, ես՝ գրպանս: Չանոն լուսամուտից նայում էր: Նա մեզ երկուսիս լուրջան նշան արեց՝ մատը քթին դնելով: Մենք ծիծաղեցինք, Չանոն շրջվեց մեր կողմ և քրդուհուն տեսնելով ու մեր ծիծաղը լսելով՝ զարմացավ, նրան տեսիլք էր թվացել: Մի քանի անգամ աչքերը բարբելով՝ զարմացած հայացքով պապանձվեց, ապա զգաստացավ և փաթաթվեց Սառային: Առանց մեզ հարցնելու՝ նա հրամայական տոնով ազդարարեց.

—Վճռված է, ես գնում եմ Թաղիգլուխ՝ մինչև Դաստալուշիր, քուրդ ցեղապետի դեմայի կողմերը: Նրան մեջտեղից պետք է հանել-դառնալով ինձ՝ ասաց,-դու կգաս ինձ հետ մինչև Թուզխազյանների տան կամրջի մոտ և կվերադառնաս հետ:

Վիճելն ավելորդ էր: Վերցրեց մի փոքր բարձ, փաթաթեց, կապկպեց, բալու դարձրեց, ողջագուրվեց մեզ հետ, և նավթի պատրույգի լույսով, միասին ստորգետնյա անցքով իջանք մինչև գետը, անցանք Թորոսիկի ջրադացի փայտե կամրջով, ձորի միջով բարձրացանք մինչև ճանապարհը: Մի քանի րոպե կամրջի տակ հանգստանալով՝ սպասեցինք մինչև իշարեներով անցորդները հեռացան: Սկզբում ես բարձրացա ճամփի վրա, նայեցի դեմ-դեմ, ապա Սառան՝ երեխան շալակին, գլուխը հին շորով փաթաթած: Թեև բռնելով և համբուրելով՝ ասաց. «Գնա՛ և աղջիկներին ասա՛, հաջող է»: Նա առույգ և հպարտ քայլվածքով գնաց: Մոտ երկու հարյուր քայլ հետո քեզվեց դեպի վերևի ձորն ու անհետացավ իմ աչքից: Տաս րոպեից ես սկսեցի ետ վերադառնալ: Մոտ երկու ժամից ես մերոնց մոտ էի, և մենք նախանձեցինք այդ հանդուգն կնոջ վճռակառությանն ու աներկյուղությանը: Երեք անգործ էակներս միասին մեղադրեցինք մեկս մեկիս՝ մեր թուլության, անշնորհքության համար, բայց քննադատությանը գործը չէր լինի, ընդհակառակը՝ շեղում էինք մտքերը: Քաջամիտ Մարթան այլևս չհամբերեց և կտրուկ ասաց. «Ես չեմ կարող չեռքերս ծալած նստել»,-և քրքրելով Սառայի բերած բոխչան՝ իսկույն հագավ քրդուհու անթարին, գլուխը սև շորով փաթաթեց և ինձ ասաց, որ այսօր երեկոյան գնամ ջրադացականի մոտ՝ հետևանքների մասին տեղեկանալու: Նա նույն ճամփով գնաց Սառայի կողմը:

Դեպքերն ու արկածները ինքնաբերաբար չեն լինում: Քե՛նն ու ո՛խը դրդում

են մարդկանց պայքարելու և անձնուրաց գրոհով նետվելու դեպի մահը, հագուրդ տալու սրտում բույն դրած վրեժխնդրությանը, միայն թե կամք ունենալ, չընկճվել ու չվիատվել: Մեր նշանաբանն ու մեր ուխտը մեզ ոգեշնչում էր մեծամարտի բռնվել թեկուզ մեզանից գերազանց ուժերի հետ, միայն թե անփառունակ չմեռնել:

Առավոտ էր, կիսաքակտ լուսամուտից ներթափանցեց արևի շողը: Չանոն, ատամները կրճտացնելով, գալարվում էր ինքն իր կաշվի մեջ: Չաքարիայի պապանձում¹⁸⁸ ոչ մի խոսք չփոխանակեցինք: Դժվարին պահեր էին: Մեր մտքերն ու երևակայությունը կենտրոնացած էին Դաստալուշիի բլրակին: Սառան կամրջակի մոտ էր: Քրդերն, իրենց քոչքն ու քենան¹⁸⁹ հավաքելով, չվում էին. ենթադրություններ, հուզող մտքեր, բայց Մարթայի վիճակը մեզ պարզ չէր: «Ախ, գոչելով՝ հանկարծ պոռթկաց Չանոն, - գոնե իրար փեսանհին, մեկզմեկու ինաց փայլին», - ու սկսեց դառն հեկեկալ: Ես մոտեցա, փաթաթվեցի Չանոյին: Նա գլուխս գրկեց՝ կրծքին սեղմելով: Նրա արցունքները հատ-հատ ընկնում էին իմ դալարի վզին, ջերմացնում՝ շանթահար անելով սիրտս ու հոգիս: Ինչպիսի դառնությամբ և զգացմունքներով է մահվան դատապարտվածը սպասում դահիճի զարկին, այդպես էլ մենք էինք սպասում երեկոյին, բայց այդ ցերեկը շատ երկար տևեց: Մութը փախել էր, անհամբերությունը տանջում էր, խելացնորի դարձնում: Երեկո էր: Մի քանի անգամ ուզեցի դուրս գալ, բայց Չանոն չթողեց:

Գիշերային աղջամուղջին Չանոյի հետ մեր թաքստոցից դուրս եկանք և սովորական ճամփով սայթակելով, ընկնելով ու վեր կենալով՝ հասանք Մոլլի կամրջի մոտ: Չանոն թաքնվեց գետեզերքում, ես գնացի ջրաղաց: Նկատեցի, որ բակում մի քանի էշեր կային, դուռը բաց էր, մարդկային շարժում չկար: Փոքրտղ, ծնկաչոք մոտեցա դուռը: Ոչ մի ձայն: Նույնիսկ չխչխիկների ձայներ չկային: Մութ էր, ճրագը չէր վառվում: Մի տեսակ հիասթափությունը ինձ կլանեց: Ի՞նչ անել, ներս գնալ՝ վտանգավոր էր, չէ որ էդ բակի էշերը տեր ունեին: Մի պահ մնացի անորոշ վիճակում: Խելքս փչեց, բարձրացա ջրաղացի տանիքը: Նկատեցի, որ ջրաղաց աշխատեցնող բոսերը փակ էին: Չմտածելով հետևանքների մասին՝ երկու ձեռքով քաշեցի բոսի դռնակը: Չուրը ուժգնորեն շառաչեց դեպի բոսի ներսը, լսվեց ջրաղացի չխչխկոցի ձայնը: Ակամա զգուշանալով՝ ես նորից իմ ամբողջ մարմնով ընկա դռնակի վրա, ջրի հոսանքը փակվեց: Ես, մոտեցելով առուն, հոսանքն ի վեր բարձրացա մինչև մոտակա կամրջակի տակը: Այնտեղից գաղտագողի ստուգելով ու մարդկային շարժումներ չտեսնելով՝ նորից իջա ներքև: Համոզված լինելով, որ ջրաղացում մարդ չկա՝ անցա, մտա անկյուն և մի պարկով ծածկվեցի: Համբերությունս հատնեց, դուրս եկա, գնացի դեպի Չանոն, չէ որ նա ինձ էր սպասում: Ուրիշ ելք չկար. ես կոյուղու անցքով Չանոյին բարձրացրեցի Իսմայիլ աղայի նկուղը, և նորից վերադարձա ջրաղաց: Բարեբախտաբար դրությունը անփոփոխ էր: Արևածագին լսվեց ձիերի դոփյուն և մարդկանց ձայներ: Ջրաղացսանը, երկու քրդի հետ ներս մտնելով, ճրագը վառեց: Նրանք տաք-տաք խոսում էին՝ հայիտելով գյավուր կնոջը: Ջրաղացսանը, բահը ուսին առած, բարձրացավ

դեպի տանիքը, բաց թողեց բոթի ջրերը: Քարերը սկսեցին պտտվել, չխչխիկները միապաղաղ երգեցին:

Այդ օրը ջրաղաց հաճախողների խոսակցությունը գյավուր կնոջ և ցեղապետ Սեիդի ու նրա արբանյակի գոհվելու մասին էր: Ես, քրդերեն կիսատ-պոստ հասկանալով, պարզեցի, որ այդ գիշեր քրդերը քոչել էին, մնացել էին ցեղապետը իր բուրդ կնոջ, երեխաների ու թիկնապահ քրդերի հետ:

Առավոտյան նախաճաշելով՝ նրանք մտնեցին ձիերը և իջան ճանապարհի կողմը: Կամուրջ դեռ չհասած՝ դարից, բարձունքից իջնելիս մի կին կրակեց ցեղապետ Սեիդի վրա: Հեծյալն ու ձին ընկան, իսկ կինը շարտեց ատրճանակը դեպի ձիավորները: Թիկնապահները, շշկվելով ու շփոթվելով մինչև ուշքի եկան, գյավուր կինը մոտեցավ ու երկրորդ ատրճանակով կրակեց երկուսին էլ: Վազելով դեպի չորրորդ ձիավորը ու տեսնելով, որ նա կին է, նրա վրա չկրակեց: Ատրճանակի կրակոցների և քրդուհու գոռոռոցների ձայնը լսելով՝ մոտակայքից եկան քրդեր, կամրջից ներքև գտնվող կուլուխից՝ ոստիկաններ, ժանդարմներ:

Սառան, լսելով ատրճանակի ձայներ, վեր խոյացավ և ուզեց շարժվել դեպի դեպքի վայրը, որն իրենից մոտ երկու հարյուր մետր հեռու էր: Մարթան, նկատելով Սառային, ձեռքով զգուշացրեց, որ չմոտենա, մատնացույց արեց, որ հեռանա: Սառան, խառնվելով թուրք ու քուրդ ամբոխին գնաց քաղաքի կողմը: Մարթան, հնարավորություն չունենալով փախչել, կանգնեց ցեղապետի ոռնացող ու ողբացող կնոջ կողքին: Չիերով և ոտքով մոտեցան քրդեր ու քուրքեր: Մարթան կանգնեց ձեռքերը մեզարի/զոզոցի/ տակ: Քրդուհին ոռնացով ցույց տվեց, որ այս գյավուր կինը սպանեց շխիհին: Չորս կողմից շրջապատված Մարթան նայեց իրեն մոտեցողներին. որը՞ խանչալը ձեռքին, որը՞ ատրճանակը, ուզում էին կտոր-կտոր անել նրան: Մարթան խույս տալով պտտվում էր քրդուհու կողքին: Երբ փոխաներն ու քրդերը մոտեցան մոտ տաս քայլ հեռավորությամբ, հերոսուհին բարձրացնելով ձեռքերը՝ պարպեց երկու ատրճանակները: Նույն վայրկյանին լսվեցին պատասխան կրակոցներ: Լուռ ընկավ մեր սիրելի Մարթան՝ քրդուհուն գրկած, երկուսն էլ զնդակահարված:

Ջրաղացսանը առավոտյան, լսելով իրենց ցեղապետի պատուհասի մասին, անտարբեր մնալ չկարողացավ և գնաց յուրայինների մոտ: Նրան պարզ էր, որ իր մոտ եկող հայ կինն էր կատարել այդ չարանենգ սպանությունները, բայց նա բողբոլվին այլափոխվեց ու զարմացավ, երբ տեսավ, որ սպանված գյավուրը ուրիշ կին էր: Համոզվելու համար՝ նա նույնիսկ մասնակցեց թաղմանը, գյավուր կնոջ դիակը քաշեց, զցեց փոսն ու հողով ծածկեց: Ոչ մի մնամություն չկար ո՛չ հագուստի, ո՛չ դեմքի, նույնիսկ սպանվողն ավելի տարիքով էր: Հաջորդ օրը, սպանվածներին թաղելուց հետո, քրդերի մեջ երկպառակություն ծագեց: Քուրդ ջրաղացսանը մասնակցեց գոհված քրդերի թաղմանը, տեսավ աշիրաթի ցեղակիցների երկպառակությունը, որոնք, օգտվելով իրենց գլխավորի սատկելուց, թալանը բզկտելով՝ իրար մեջ էին բաժանում: Ջնած էլին նաև իշխանության վերակացուները՝ Իսմայիլ աղայի գլխավորությամբ, որոնք, առիթից օգտվելով, բռնագրավեցին մանր և խոշոր եղջերավոր անասունները:

Մինչև երեկո ես կուչ եկած սպասեցի հաճախորդների հեռանալուն: Ես արդեն իրագեկ էի գրեթե բոլոր մանրամասնություններին, քանի որ բոլոր թուրք և քուրդ հաճախորդները մեկը մյուսին պատմում էին այդ անսովոր դեպքի մասին: Առիթ էի փնտրում, առանց ջրաղացպանին երևալու, դուրս սողակելու համար: Բարեբախտաբար ջրաղացպանը, ճրագը վառելուց հետո, բահը վերցրեց ու դուրս եկավ: Ես զգուշորեն հետևեցի նրա հեռանալուն: Նա բարձրացավ և շարժվեց առվի երկայնքով: Մաղրի մոտ՝ սնդուկի վրա, փայտե պնակում հաց ու պանիր կար, այնտեղ էր նաև ջրաղացպանի տոնական երկար բոլոզը: Անմիջապես բոլոզի վրայից քանդեցի փյուսքյուկներով փաթաթանը, հինգ-վեց բաղարջ ու մի կտոր պանիր վերցնելով՝ կապեցի շորի մեջ և իսկույն գետն անցնելով՝ շտապեցի Ջանոյին գտնելու: Կապոցը թողեցի կոյուղու անցքի մոտ և թաքեթիս վրա սկսեցի սողալ, հառաջանալ: Ջանոն նկուղ չէր իջել և լսելով իմ սողալու ձայնը, անուս տալով՝ ասեց, որ հետ գնանք: Մենք իսկույն իջանք և գետեզերքով ուղղվեցինք դեպի մեր ապաստարանը: Գետի ափից մենք նկատեցինք քրդին, որը բահը թևին, մեղմ սուլելով՝ դանդաղորեն գնում էր առուի ի վեր, մաքրում էր քարերը, ուղղելով առվի քանդված մասերը: Երկուսով բարեհաջող հասանք մեր իջևանը:

Մառան, գլխակորույս ամբոխին խառնվելով, Թաղիզլիսին մոտենալով, տեսավ ջորիներով գնացող մի քանի խղճուկ թուրք գաղթականների: Մոտենալով մեկին՝ խնդրեց, որ իրեն նստեցնեն ջորում: Թուրքը, նայելով շքեղ հագնված քրդուհուն, զարմացավ, որ նա թուրքերեն էր խոսում: Մառան կարճ ասաց.

«Ես թրքուսի եմ, ինձ քրդերը փախցրել են, վերցրու այս ոսկիները, տուր ինձ մի ջորի, ես շուտ փախչեմ, գնամ հասնեմ մերոնց»:

Թուրքը անմիջապես վերցրեց ջորու վրայի փասա փուսեն և օգնեց կնոջը նստել: Այսպիսով, փարատելով բոլոր տեսակի կասկածները, Մառան եկավ մինչև շուկա, ակնառես եղավ թուրքերի տեղ-տեղ հավաքված փոքրաթիվ խմբերին, որոնք տարբեր մեկնաբանություններով պատմում էին առավոտյան Դաստաղշիբում կատարված դեպքի մասին: Խուսափելով որևէ մեկի հետ խոսելուց՝ նա մտրակեց ջորուն, հասավ և անցավ Արաբու կամուրջը: Նայեց ճամբարին, տեսավ չդատապարտված կանանց ու երեխաների թշվառ վիճակը, որոնք մահամերձ սպասում էին դահիճների: Մինչև ուշ երեկո ճանապարհի երկարությամբ թափառելով՝ մթնշաղին եկավ մեզ ծանոթ բուրդ ջրաղացպանի մոտ իջևանելու: Քուրդը խոր զարմանքով ճանաչեց իր ծանոթ հայուհուն: Ջորին ծառին կապելով՝ ներս գնացին: Երկուսն էլ խորաթափանց հայացքներով ուզում էին մեկը մյուսի մտքերը կարդալ, խորանալ, թափանցել հոգեկան աշխարհը, բայց բացարձակապես կաշկանդված էին, զսպված, ներքաշված իրենց կաշվի մեջ: Անխոս իրար նայելով՝ հպարտ էին հաղթանակի վերապահությամբ: Ջգացվում էր երկուսի սրտերի տրոփյունը: Կարծես թե ինչ-որ խոր կարոտ ճնշում էր նրանց հոգեկան վիճակը, սակայն ասում են, ջորն ընկնողը փորփորներին է ձեռք մեկնում: Երկուսն էլ ջանում էին հասկանալ միմյանց: Քուրդը՝ ներկա դժնդակ պայմաններում հայ կնոջ սխրագոր-

ծուքյունները, նրա անձնուրաց կամքի տոկոսությունը, իսկ կինը՝ իր ազգի նկատմամբ խոր ատելությանը լցված արյունարբու քրդի անօրինակ, անշահախնդիր վերաբերմունքը, անգամ օժանդակությունը, չափից դուրս վատա-
 հուքյունն ու հավատարմությունը: Այսպես լուռ, տխուր, հագար ու մի դատա-
 դուքյուններով կաշկանդված՝ նստել էին միմյանց դիմաց. քուրդը՝ ձեռքը խան-
 չալին դրած, գլուխը դեպի վեր պահած, հայ կինը մտորումներում՝ ձեռքը
 ճակատին դրած, դառնությամբ ներքև էր նայում:

Ջրաղացի չխչխիկի ձայնի փոփոխվելն ու խափանվելը զգաստացրեց քրդին: Նա վեր կացավ և երկու պարկ ցորեն դատարկելով ամբարը՝ կանոնա-
 վորեց քարի աշխատանքը, դանդաղ մոտեցավ և ջրի փարչը վերցնելով՝ սկսեց
 խմել: Ծայրահեղ համբերությունը վախկոտության ու վիատության նշան է,
 բայց Մառան երկչոտ կին չէր: Նա սպասում էր հարմար առիթի: Հետևելով
 քրդի բոլոր շարժումներին, նայելով նրա դեմքի միմիկաներին՝ կարողում էր
 նրա միտքը, խորանում նրա հոգեկան աշխարհի մեջ: Այսպիսով՝ նա պարզ ու
 որոշակիորեն ընկալեց ջրաղացպանի հուզմունքն ու ապրումները: Հավաս-
 տիանալով դեպի նա ունեցած վստահության մեջ՝ դիմեց նրան. «*Զերվա*՝/բա-
 ռեկան/, վերցրա քո կնոջ թասակը, ես քրդերեն չգիտեմ, էս շորերն էլ ինձ պետք
 չեն», - և կապոցը բացելով՝ ուզեց վերնագգեստը փոխել: Ջրաղացպանը, դուրս-
 ված, արձանի նման կանգնած, աչքերը հառեց նրան, ուզում էր մի բան ասել,
 բայց պատժված երեխայի նման անշարժ քարացած, նայում էր մի կետի: Ուշ
 երեկո էր, դուրսը մթնել էր: Հապաղել չէր կարելի: Մառան շտապում էր բռայե-
 ներ առաջ դուրս գալ մեզ մոտ հասնելու համար: Ուշանալն անհանդուրժելի
 էր, չէ որ մենք սրտատրոփ սպասում էինք՝ ցանկանալով իմանալ նրա ճակա-
 տագիրը: Եթե այս գիշեր չտեսնվեինք, ստիպված էինք հետապնդել նրան, որը
 կարող էր վտանգավոր հետևանքներ ունենալ: Նախապաշարմունքներին
 հակառակ, կանացի ամոթխամությունը հաշվի չառնելով, քրդական հագուստ-
 ները փոխելով, Մառան իր կապոցից հանեց ու հագավ իր շորերից և ձեռքը
 քրդի թևին դնելով՝ խոսեց. «Ես գնում եմ մերոնց մոտ»: Թևի հպումից քուրդը
 քնածի նման ցնցվեց, և նրանց հայացքները ճրագի աղոտ լույսով իրար հան-
 դիպեցին: Մառան նկատեց քրդի աչքերից հոսող կլոր-կլոր արցունքները,
 որոնք թափվում էին նրա մազոտ դեմքին: Երկու ձեռքով իր դեմքը շփելով՝
 քուրդը նստեցրեց Մառային, խոր ակնածանքով նայելով նրան՝ ասաց.

«Ինչ գիտե՞ս ինչ պատահեց այս առավոտյան: Մի հայ կին մեռավ սպա-
 նեց ցեղապետ Սեփիին, նրա կնոջը և երկու համբարներին: Հինգ հոգի էլ ծանր
 վիրավորվել են, - և մի պահ լսելով՝ ավելացրեց, - էդ կինն էլ նրանց հետ սպան-
 վեց»:

Մառան առանց քաշվելու կարճ ասաց. «Ես քուրդը գիտեմ», - և նորից վեր
 կենալով՝ շարժվեց դեպի դուռը: Քուրդը մի քանի հաց ու պանիր բերեց, ուզեց
 Մառայի ձեռքի կապոցը վերցնել, տեղավորել, բայց Մառան թույլ չտվեց և ու-
 տելիքը վերցնելով՝ կողքի թեքվեց ու դրեց փաթոցը: Քրդի աչքից չվրիպեց կա-
 պոցում եղած ատրճանակը, բայց նա, չնկատելու տալով, լռեց: Կեսգիշերին
 Մառան մեզ մոտ էր:

Առավոտ էր, ծալապատիկ նստած ենք իրար մոտ: Չաճոն և ես տեղյակ չէինք երեկվա դեպքերին: Սառան խորասուզված էր իր մտքերով: Չաճոն մի *քասայի*¹ հողե պնակի, մեջ լցնելով՝ բերեց նախաճաշը՝ կորկոտից եփած շուրվան, հաց ու պանիր: Ասաց, որ ուտենք ու խոսենք: Սկսեցինք ուտել: Սառան գոյալ բերանին մոտեցնելիս հանկարծ հրաբխի նման ժայթքեց, կսկծալով լաց եղավ և հիշելով Մարթային՝ ասաց.

-Ավա՛ղ նա այլևս չկա, բայց ես նախանձում եմ նրա անօրինակ հերոսական մահին, և արցունքները սրբելով պատմեց կատարվածի մասին: Մենք մեր դարդ ու ցավի մեջ պարփակված՝ պատկեցինք նիրհելու, կամայք ինձ իրենց մեջտեղն առան: Երեկոյան Սառան ինձ պատվիրեց աղայիս տուն գնալ և իմանալ նրա մտադրությունները: Հնարավորության դեպքում ամենաուշը մի երկու օրից վերադառնալ: Գիշերը ես լուսամուտի անցքով ներս սողացի և պահ մտա կորկոտի ու ձավարի բողոներին¹⁹⁰ /կարաս/¹⁹¹ արանքում: Սովորականի նման աղախինը ներս գալով՝ զբաղվեց տունը մաքրելով ու ճաշ պատրաստելով: Ես նրան ձայն տվի, երբ նա հատակն էր ավելում: Նա ինձ լսելով անմիջապես դուռը փակեց, և ես, աննկատ դուրս գալով, կանգնեցի սենյակի մեջտեղում: Գրկելով ինձ՝ համբուրեց և զգուշացրեց, որ դուրս չգամ: Ծարուճակելով իր աշխատանքը՝ նա պատմեց իր ծանրաբեռնված վիճակի մասին: Ուներ երկու հասած աղջիկներ տասնչորս և տասնվեց տարեկան, ամուսինը թորոսեց շենքը, որը կից էր Եզդանեց Ավագի տանը, որտեղ մեր թաղի կուլուխն էր: Ըստ նրա պատմածի՝ Խնուսից գաղթելիս իր մեծահարուստ ազգականը Իսմայիլ աղային խնդրել էր հնարավոր օժանդակություն ցույց տալ: Ծանոթանալու օրվանից մոտաճիր կինը ստանձնել էր աղայի խնամակալությունը և անցել էր ծառայության՝ որպես աղախին: Կենսագրությունը համառոտ պատմելով ինձ՝ միաժամանակ պատմեց, որ մեր թաղի կուլուխը այսօրվանից վերացել է, իսկ այդ շենքում վիրավոր զարիթներ են բերել, որոնց խնամքը հանձնարարված էր իրեն, այսպիսով կրկնակի աշխատանքով նա պահում էր իր գոյությունը: Լսելով կուլուխի վերջնական լիկվիդացման մասին՝ ես ակամա հարց տվի. «Եթե այդպես է, ապա ինչու՞ դուրս չգամ»: Նա համոզիչ կերպով հայտնեց, որ աղայի տանը գաղտնի հետևում են: Աղախինը զբաղված էր իր տնային աշխատանքով, երբ ես հեռացա նրանից և անցնելով կողքի սենյակը՝ մտա մուսանդարան ու թաքնվեցի անկողինների ծալքերում:

Իսմայիլ աղան, նկատի ունենալով վերջին դեպքերը և երկյուղելով իր ախտյաններից՝ փոխել էր իր ճանապարհը և այլևս գոռներ տանող արահետով չէր գնում-գալիս: Նա գնում էր ձիով ծառայի ուղեկցությամբ: Աղախնի միջոցով Իսմայիլ աղան իմացել էր իմ գալու մասին: Երեկոյան թոնրատուն անցնելով՝ նա կանչեց ինձ և հարց ու զրույցից հետո հայտնեց իր մտադրությունը. մի քանի գաղթական որբ լամուկների հետ ինձ էլ տեղավորել նոր կազմակերպված եփմխանեում, որը գտնվում էր Թաղիգլխում՝ Ծողիկյանների տանը: Կանչելով աղախնին՝ հանձնարարեց հաջորդ օրը պատրաստել հարմար հագուստ:

Ես խկույն նույն գիշեր գնացի մերոնց մոտ՝ ինձ հետ տանելով մի կտոր օճառ: Հաշվի առնելով մի շարք վտանգավոր համաճարանքներ՝ ու այն, որ ես լավ էի տիրապետում թուրքերենին, գիտեի խոսել և կարդալ, հուսալով նվազագույն չափով ապահովել ինձ՝ Սառան համաճարանից աղայի առաջարկի հետ: Կասկածներից խուսափելու համար՝ ես նույն գիշեր վերադարձա աղայի տուն և թաքնվեցի: Կեսօրից հետո, երբ աղախինը վերջացնում էր թոնրատան գործերը, ես թույլ ձայնով կանչեցի նրան և հայտնեցի, որ դեմ չեմ աղայի առաջարկին: Երեկոյան աղախինը եկավ ինձ մոտ և բերելով շորեր՝ շալվար, պլուզ՝ հայտնեց, որ աղայի ծառան վաղը մեր հարևան մոտաճիրների հինգ-վեց տղաների հետ մեզ տանելու էր *Էսքերյա մեքթալ* /զինվորական դպրոց/ վերանվանյալ որբանոց: Չնայած ես մինչև ուշ երեկո սպասեցի աղային, նա չեկաց: Փոխարենը աղախինը մի քանի անգամ եկավ-գնաց:

Հաջորդ առավոտ աղախինը սովորականից շուտ եկավ և ինձ իմաց տալով՝ զգուշացրեց այգու դռնով դուրս գալ փողոց, իջնել Խանոյենց տանիքն ու սպասել աղայի ծառային և մյուս լամուկներին: Իմ թեր կարծիքներին հակառակ՝ նկատեցի աղային ու ծառային, որ ձիերով ներքևից բարձրանում էին: Մոտենալով ճամփի եզրի Չո-չո աղբյուրին՝ նրանք իջան ձիերից: Ծառան սկսեց կանչել մոտիկ տներում իջևանած գաղթականներին: Մի քանի րոպեից հավաքվեցին ինձանից մեծ ու փոքր վեց տղաներ՝ մեկս մյուսիս անձանք: Աղայի կարգադրությամբ ծառան մեզ տարավ հանձնելու *Էսքերյա մեքթալ*:

Մեզ ընդունեց որբանոցի վերակացուն: Թեթև հարցաքննելով՝ մեզ տարան երկրորդ հարկ ու խառնեցին այնտեղ գտնվող պատանիներին, որոնք Նոյի տարվանից անվա, կեղտոտ ցնցոտիներով, հյուծված դեմքերով, ամեն տեսակ վերքերով, ոջիկներով տառապում էին դես-դեն թողնված:

Կեսօրին կանչեցին ճաշի: Միմյանց բրդելով ու հրելով՝ վազեցին ու հերթով նստեցին. ուժեղները գրավեցին խոհանոցի կողմը: Մեծ *քասաներով* /հողե պնակ/ բերեցին մսով ճաշը: Չորս հոգու համար մի պնակ: Սկսվեց Սոդոմ-Գոմորի¹⁹² վայնասուն: Ուժեղները ձեռքով փախցրեցին ամանում եղած մսի կտորը և կոխելով ծոցերը՝ սկսեցին ագահաբար լափել ճաշը: Թույլերը զղալ անգամ չունեին: Զաղցը դրդում էր նրանց ուտել ձեռքով: Վերակացուն ճիպոտը ձեռքին՝ կարգ ու կանոն էր պաշտպանում, պոռալով շրմփացնում սրա-նրա գլխին, թևին: Մինչև հայ-հույ, պղնձի ճաշը վերջացավ, սկսեցին մատներով լիզել ափսեները: Դիշտն ասած՝ օրը երեք անգամ կերակրում էին մսով տաք ճաշով ու հացով:

Խոհանոցում աշխատողները գաղթական կամայք էին: Դրսի դռան և դարպասի մոտ կանգնած էին պահակներ, իսկ ներսում կարգ ու կանոնը պահպանում էին երկու անգրագետ թուրք, որոնք հայեռելով, շրջում էին ճիպոտները ձեռքերին:

Պատանիների թիվը հասնում էր վաթսուհինգից յոթանասունի, որոնք տասներեքից տասնվեց տարեկան էին և ունեին երկրորդից չորրորդ դասարանի կրթություն: Անգրագետներին առանձնացրին: Անկողինները բերվել էին հայոց տներից և փովել հատակին: Արդեն տասներորդ օրն էր, ինչ բացվել

էր *Էսքերիյա մեքքիպը*, քայց ոչ մի պարապմունք դեռ չէին ունեցել: Հաջորդ օրը առավոտյան օմբաշին՝ չավուշը հայտարարեց, որ նախաճաշից հետո շարք կանգնենք՝ դիմափորելու մյուտիքին և մոլլային: Կես ժամից ներս մտավ քոմսերը մի քանի փոլիսներին և ժանդարմների հետ ու սկսեց «կարգի» բերել մեզ, ապա երկու վիրավոր թուրք սպաների հանձնարարեցին պարապել մեզ հետ և շտապեցին գնալ: Չաքիք էֆենդիները մեզ հարցաքննեցին կրթության աստիճանն իմանալու համար և բաժանեցին երկու խմբի: Ես անցա մեծահասակ գրագետների խումբը և գեղագրությանս շնորհիվ ինձ *քյաթիպ* /քարտուղար/ և մեծերի տասնամպետ նշանակեցին: Մեզ դասավանդում էին թուրքերեն, պատմություն և կրոն: Կրոնի դասերը պարապում էր մոլլան, որը շատ խիստ ու պահանջկոտ էր: Դասագրքեր ու տետրեր գրեթե չունեինք: Մովորում էինք մտքով, գրատախտակի օգնությամբ:

Մեկ շաբաթվա ընթացքում մենք ծանոթացանք իրար: Երկրորդ օրը ինձ մոտեցան երեք տղաներ և առանձնանալով ինձ հայտնեցին, որ իրենք էլ հայեր են: Բացի այս երեքից այստեղ ես գտա իմ մոտիկ ընկերներից երկուսին՝ Աղասիբունենց Հարությունին և Աղութենց Մճոյին /Սկրտիչին/: Աշխատում էինք ծածուկ մնալ և համոզված էինք, որ մեզ չեն ճանաչի: Այսպիսով մենք միացանք ուժեղ թուրք տղաների հետ՝ կազմելով մի ամուր բջիջ:

Երկրորդ շաբաթվա ուրբաթ օրը մոլլայի պահանջով մեզ տարան թոնրատուն և ուսուցիչների ու ժանդարմների ներկայությամբ մերկացրած շարք կանգնեցրեցին: Մենք՝ հայ տղաներս, իսկույն կռահեցինք մոլլաների դիտավորությունը և աչքով-ուրքով իրար գգուշացրեցինք գալիք վտանգի մասին: Սկսվեց ստուգումը: Մոլլան նայում էր, թե ով է թլպատված և պահանջում արտասանել «*Լաշիլլա-յուլալլահ-Մուհամմեդ ռասուլ ալլահ*»՝ Գուրանի¹⁹³ առաջին տողը: Շարք կանգնողները հերքով մոտենում էին մոլլաներին, ապա ստուգվելուց հետո դարձյալ կանգնում իրենց տեղը: Նկատեցինք, որ Մճոն ճարակությամբ իր տեղը փոխեց ստուգվողի հետ: Շարունակելով ստուգումը՝ մոլլան ապտակեց իմ խմբի ամենամեծ լամուկին և հայտնեց, որ նա գյավուր է: Տղան, լսելով մոլլայի վիրավորական խոսքը, չհամբերեց և. «*Գյավուրը դու՛ հս*», - ասելով, բղավելով՝ կանչեց իր ընկերներին, որոնք նույնպես մերկ կանգնած էին: Սկսեցին գռգռուելով վիճել: Մտուզվողը այն աստիճան էր կատաղած, որ ուզում էր հարձակվել մոլլայի վրա: Ընկերների և ժանդարմների միջնորդությամբ աղմուկը հանդարտվեց, ապա համոզվեցին, որ գյավուր չէր, այլ Մանազկերտից հայտնի մարդու տղա: Հորն ու եղբորը սպանել էին հայերը: Օգտվելով տեղի ունեցած դալմադալից՝ հայ տղաները իրենց տեղերը աննկատ փոխեցին ստուգվածների հետ:

Մնացել էին յոթ-ութ հոգի, որոնցից երեքը հայ տղաներ էին: Նրանք երկյուղից գլուխները կախել էին, և մեր սուլոցներին ու հրմշտոցներին ուշադրությամբ չէին դարձնում: Մեր ուշադրությունը կենտրոնացած էր այդ տղաների վրա: Բայց նրանք ոչխարի հեզությամբ սպասում էին դասաքին: Մոտեցած չորս հոգուց երկուսը՝ թուրք, երկուսը՝ հայ էին: Ի՛նչ սրտաճնիկ պահեր էինք ապրում մենք՝ հայ տղաներս: Նրանց թուլամորթությունը, դեմքերի խղճուկ

արտահայտությունը մատնության նշաններ էին տալիս: Ինձ հետևիցս կճմտեցին: Նայեցի, մերոնք էին, լուռ ակնարկեցին տղաներին, որոնք իբրև գառներ իրենց մատուցեցին մատաղի սեղանին: Երկու մոլլաներն էլ հաստատեցին, որ տղաները գյավուրներ են և քացիներով շարտեցին ժանդարմների կողմը: Նրանք, գոռոզանալով հայտնագործած գյուտից և գոհանալով սեփական գիտակցությունից և ճարակությունից, մնացած չորսին թեթևակի զննելով, բուլլատրեցին մեզ հագուստները հագնել: Հայերս տագմապի մեջ էինք: Մտահոգված երկու տղաների բախտով՝ ոչ մի հնարավորություն չունեինք նրանց ազատելու: Շրջապատված էինք շենքի չորս բուրդը ձգվող պարսպով ու զարթիաներով: Թուրք լակուտները զզվանքով և ատելությամբ էին խոսում հայ տղաների առկայության մասին: Կրքերը էլ ավելի էին բորբոքում մոլլաներն ու ժանդարմները: Երկու հակադիր տրամադրություններ. մենք և նրանք՝ ազատյաց ոխի, վրեժի, ատելության զգացմունքներով պաշարված:

Մեր բուրբիս ուշադրությունը գրավեցին երկու ամենդ գոհերը: Այս ահավոր պահին լսեցինք ժանդարմների ձայնը, մեզ կանչեցին: Բոլորս էլ իրար ետևից սրտատրոփ դուրս եկանք և գնացինք այգի: Մինչև մեր գալը, արյունոտուշտ մոլուցքով փրփրած մոլլաներն ու ժանդարմները ծեծել էին խղճուկներին և կիսամեռ քցել գետնին: Մարսափելի տեսարան էր: Լռելյայն մղկտում էինք՝ լսելով տղաների տնքոցները: Լավեց մոլլայի ձայնը, որը խրախուսելով հայտնեց հարամզադաների կեղծիքի, խարդախության մասին, որոնք մտել էին Մահմեդի սրբազան օջախը պղծելու և կեղտոտելու, ինչի համար Ալլահը պահանջում է շանսատակ անել: Մյուս մոլլան, նայելով մեզ, շղակրատեց Մուհամմեդի սրբությունը և դիմելով մեզ՝ հիշեց. «*Դուք եթիմ /որք/ եք դառել այս պիղծ լամուկների՝ հայերի պատճառով: Նրանք միացել են անհավաք ռուսներին և սպանում են մեր սուրբ հավաքացյալներին*»: Ժանդարմները մոտեցան, նրանցից մեկը, սուրը մերկացնելով, ուզեց խողխողել տղաներին, քայց մոլլան չքողեց և մեզ դիմելով՝ ասաց. «*Դուք պետք է բափեք սրանց արյունը, որ բարձրալ փեհասնբարը /մարգարեն/ չեր հայրերի հոգիները արժանացնի դրահարի լույսին*»: Մոտեցան յոթ-ութ լամուկներ, որոնց հետ էր նաև քիչ առաջ կասկածանքների ենթարկվողը: Նա ասաց. «*Ես կսպանեմ սրանց: Իմ հորը գյավուրները խփեցին*», - և ժանդարմի ձեռքից խանչալը վերցնելով՝ մոտեցավ գոհին: Առվակի մոտ երեք-չորս հոգով բռնեցին մատաղացուի ոտքերն ու ձեռքերը: Լամուկը մի ձեռքով բռնեց խարտոյաչ մագերից, մյուսով սկսեց կտրել վիզը: Հոսեց ամենդ արյունը: Ժանդարմներն ու մոլլաները հրճվեցին՝ *աֆերիմ* /ապրես/, գոչելով: Երկրորդ գոհը սպասում էր իր վախճանին: Դահիճի մի ձեռքում տեսնելով արյունոտ սուրը, մյուսում բախտակից ընկերոջ գլուխը՝ նա ճչաց և ուզեց փախչել. ժանդարմի ոտքի հարվածով գետնին տապալվեց, ապա նույնպես գլխատվեց: Երկուսի մարմինները թաղեցին այգում փորված մի փոսում:

Երեկոյան ընթրիքից հետո, ամենայն զգուշությամբ, թուրքերից մեկուսանալով՝ որոշեցինք հեռանալ: Աղութենց Սկրտիչը /Մճո/ երդվեց գիշերը դանակահարել թուրք տղային, քայց մենք ստիպեցինք համբերել: Հաջորդ օրը

չխոսեց, մի բաղադրջ տալով՝ լուռ մատնացույց արեց անկյունը: Մենք երկուսով, այլի պարկերով ծածկված, կծկվեցինք մեր թաքստոցում, տեսնում էինք ջրաղացի հաճախորդներին, որոնց թիվը համեմատաբար սակավացել էր, քուրդն էլ հաճախ էր պառկում և վեր կենում: Երեկոյին մոտ քուրդը վառեց թոնիրը, խմորի պնակը մոտեցրեց, բայց տրամադրությունը ընկած էր: Մի հասակով թուրք հաճախորդ սպասում էր իր կես պարկ այլուրին: Քուրդը հաց թխեց:

Երեկոյան, ճրագը վառելուց հետո, քուրդը դուռը փակեց: Կարծելով, թե քնած եմ, մոտեցավ և վերցրեց վրաներիս այլի պարկը: Տեսնելով երկու հոգի՝ մնաց շշմած և քուրդի տակից գլուխը քորելով՝ լուռ կանգնեց: Մենք վերկացանք տեղերիցս, սկսեցինք թափ տալ մեր կարմիր ֆեսերի վրա մատած սպիտակ փոշին ու անձայն հետևեցինք քրդին: Մոտենալով սաղրին՝ նա այս քաշելով մտեց և մեզ ձեռքով իր կողքին մտեցրեց: Ծանր հառաչանքով հարցրեց. «Ուրեմն դուք ոչ մի խաբար չունեք էն կանակցից»: Մճոն, տեղյակ լինելով կանանց արկածներին, ձեռքս սեղմելով, հայերեն ասաց. «Էս մարդը ինչ որ բան գիտի նրանց մասին՝ արամի փակ է պահում»: Քուրդը, կարծես թե հասկանալով, աչքերը չռեց Մճոյի վրա: Մճոն ինձնից լավ գիտեր քրդերեն, և դա զարմացրեց ջրաղացպանին: Նա իմացավ, որ Մճոն Աղուծենց Կարապետ աղայի տղան էր և գլխով արեց. «Ես նաևաչում էի նրան, նա կտորեղենի մեծ խանութներ ուներ», - ու լռեց: Քուրդը վեր կացավ, բերեց երկու պարկ, ինչքան պլանիր ու թխած հաց ուներ, լցրեց այդ պարկերի մեջ և մի քանի անգամ դուրս ու ներս անելով՝ ասաց.

-Դուք կարող եք գնալ կամրջով, Խանոյենց տան զարիթն ու ասքյարները երեկ գնացին, եթե էն կանանց կտեսնեք, ասեք, որ Ծապրկոր թաղի կուլուխը վերացել է, տեղը վիրավորների խաստախանա /հիվանդանոց/ է լինելու:

Մճոյի սրտին կպավ բարի քրդի խորհուրդը, նա սկսեց խնդրել.

-Մեր երկու ընկերները այս գիշեր նույնպես փախել են էսքայրյա մեքքեպից և անհետացել, եթե նրանց մասին մի բան իմանաս, մի երկու օրից քեզ քսան ոսկի կբերեն:

Ջրաղացպանը հեզմանքով հիշեցրեց. «Քո հայրը շարի հարուստ էր, քսանը քիչ է, երեսունը կբերես»: Նախքան մեր դուրս գալը, քուրդը բահը ուսին դրեց և բարձրանալով՝ ջրաղացի բոտերի ջուրը փակեց: Աղացի քարերը կանգնեցին և լռեցին: Նա, շարժվելով դեպի կամուրջը, մեզ ձեռքով կանչեց: Նա գնում էր արագ՝ քրդերեն մեղեդիներ մրմնջալով: Խանոյ Միմասենց դարձ անցնելով՝ հասանք Իսմայիլ աղայի տան սահմանը. նա կանգնեց և Մճոյին իրեն մոտենալու նշան արեց.

-Կուռ է ֆլա /հայի տղա/, դու էս թաղեցի ես, ճանաչու՞մ ես էս տան տիրոջը: Սա էնքան էլ վատ մարդ չէ, բայց դե թուրք է, ուտող-ուրացող: Բայց էլի բոլոր թուրքերից լավ է, փողով կարող է աչք փակել, սիրտն էլ ծակել, համա էս մյուս դրկիցներից գզույշ եղիր:

Խոսելով և մեր առջևից գնալով՝ հասանք Լոռոյ աղբյուրը: Բահը թևից իջեցնելով՝ քուրդը մի կուշտ ջուր խմեց: Ես աղբյուրին կից իմ սիրելի հայրա-

կան տունը ցույց տվեցի նրան: Նա թևիս խփելով՝ կրկնեց. «Դե շուր գնացեք»: Քրդից բաժանվելով՝ մենք շեղվեցինք ճանապարհից, իջանք ձոր և այգիների միջով հասանք մեր օբևան-ապաստարանը:

* * *

Մտախոհ Սառան մենակ դիմավորեց մեզ: Երկու օր առաջ Չանոն հանձն էր առել տեղեկանալ իմ որպիսությանը և Շողիկյանների շենքի շուրջը շրջելիս, կասկածանքի ենթարկվելով, բռնվել էր և փոխադրվել Կարմրակ եկեղեցու ճամբար: Բարեբախտաբար չէին խուզարկել: Այս գույժը Սառան իմացել էր այսօր առավոտյան՝ ճանապարհին հանդիպելով աշխատանքի գնացող Իսմայիլ աղայից: Ըստ աղայի խոսքերի՝ հայ կնոջ շրջելը մեքքեպի շենքի բոլորը և ձեռքակալությունը կասկած էր հարուցել ոստիկանության շրջանակներում, որի արդյունքում եթիմխանեի երեխաներին խիստ ստուգումների էին ենթարկել՝ նրանց մեջ հայ երեխաներ բացահայտելու նպատակով:

Սառան, լսելով եթիմխանեում կատարվածի մասին և համոզվելով, որ Իսմայիլ աղան իրավացի էր, մի քանի բուպե խորհելով՝ ասաց.

-Ես առանց Չանոյի մնալ չեմ կարող: Վաղը մի կերպ կգնամ շուկա, կբարձրանամ Կարմրակ երեղեցի և կհանձնվեմ թուրք պահակներին:

Մճոն ուզեց առարկել, բայց Սառան հանգստացրեց նրան՝ կրկնելով.

-Կա՛մ կմեռնենք, կա՛մ մի կերպ կարծենեք, բայց միասին:

Լուսադեմին հաց կերանք, խոսեցինք մեր անելիքների մասին, որոշեցինք գիշերը տեղավորվել գոռներ, Մճոյին ծանոթացնելու մեր թաքստոցին, որտեղից Սառան ու ես գնալու էինք Կարմրակի ճամբար: Դեռ մութ էր, երբ երեքով արդեն գոռներում էինք: Բաժանվելիս ողջագուրվեցինք. Մճոն վերադարձավ: Ըստ մեր եթիմխանեի պայմանավորվածության՝ նա նզովյալ շենքում պետք է սպասեր Հարթիմին և մյուս տղաներին:

Առավոտյան, հանելով Կարմրակ եկեղեցու դարպասին, ֆեսս ծոցս դրեցի: Սառան՝ կապոցը ձեռքին, ես՝ շորի մեջ փաթաթված մի քանի հացով, ներկայացանք պահակ ժանդարմին: Մեզ ներս տարան առանց հարցաքննության և առանց խուզարկության: Ժանդարմի հարցին Սառան կարճ պատասխանեց. «Չզվեղ ենք մեր կյանքից, ինչ ուզում եք արեք»: Մեր դպրոցն ու եկեղեցին փոխակերպվել էր մահվան ճամբարի: Ժանդարմը մեզ չուղեկցեց. մենք ինքներս մտանք մահասարսուռ կայան: Եկեղեցում և դպրոցի չորս դասարաններում տառապում էին մեր բախտակիցները՝ սոված, հյուծված, հուսալքված: Ըստ սովորության՝ բոլորի ուշադրությունը հառնեց դեպի մեզ: Անցնելով սենյակից սենյակ՝ փնտրեցինք Չանոյին: Չանոն չկար: Սառային թողնելով սենյակում՝ գնացի եկեղեցու գավիթը:

Արևի ճառագայթները լուսարձակում էին տաճարի փոքրիկ կլոր լուսանցքից, ներս թափանցելով որպես ծիածանի գոտի՝ փայլատակում դժոխք դարձած եկեղեցում: Ակամա նայեցի սյան վրայի նկարին՝ «Քրիստոսը էշի

վրա Երուսաղեմ մտնելիս»։ Չարեւուրեցի այդ ծաղրանկարից, մոտեցա, քարշ տալով գոցեցի հատակին։ Թուրքերը բոլոր սրբապատկերները և քանդակները պղծել և ոչնչացրել էին, մահապարտներին երկրպագելու և օգնություն հայցելու համար թողնելով այդ այլանդակ, անճոռնի էշի պատկերովը։ Լսեցի անուս, ձայնը արձագանքեց եկեղեցու պատերից։ Ահա Չանոյի գրկում եմ։ Ինչպիսի կարոտով և հուզմունքով իրար փաթաթվեցինք։ Այդ երջանկության մի պահը դժգույն օրերի սփոփանք էր։ «Մորաբույր, քեզ էինք փնտրում» ասելով՝ գնացինք Սառայի մոտ։ Մեր ունեցած հացի պաշարը նշխարքի նման բաժանեցինք մեր բախտակիցներին։

Ծարավը ավելի սարսափելի էր, քան քաղցը։ Մանավանդ երեք տղաների սմբած շրթունքների աղերսալի հառաչանքը՝ Ջու՛ր, ջու՛ր, Սառային դրո՞նց անձնագոհության գնով անգամ ջուր ճարելու։ Նա մայրական քնքշությամբ տղաներին նստեցրեց կողքին, սեփական փեշով սրբեց նրանց աչքերի չորացած ճպտուները և խոստացավ ջուր ճարել։

Չանոն, մի քանի օր ճամբարում գտնվելով, ծանոթացել էր թե՛ թշվառ բախտակիցների, թե՛ պահակ ժանդարմների հետ։ Իրար հետ խորհրդակցելով՝ Սառան իրեն կարգի բերեց և ջուր խնդրելու պատրվակով՝ գնաց ժանդարմների պահակակետ։ Պահակները նախաճաշում էին։ Սառան համարձակ մոտեցավ և մաքուր թուրքերենով բարի ախորժակ մաղթելով՝ ջուր խնդրեց։ Պահակները, տեսնելով գեղեցիկ կնոջը, ցնցվեցին։ Օնբաշին, փարչից ջուր լցնելով, մատուցեց Սառային և առաջարկեց նստել, ապա մի կտոր միս հացի մեջ փաթաթելով՝ տվեց նրան։ Սառան առանց մերժելու վերցրեց և սկսեց ուտել։ Խոսակցությունից հայտնի դարձավ, որ հաջորդ գիշեր մեզ տեղահանելու են և ուղարկելու Արաբու կամուրջ։ Օնբաշին, ընկերներին նայելով, խոստացավ Սառային չուղարկել՝ պահելով տեղում։ Սառան, նկատելով թուրքերի վավաշոտությունը, ծիծաղելով բորբոքեց նրանց սանձարձակ կիրքը և ասաց.

-Դուք երեք հոգի եք, ես օնբաշու համար եմ, ձեզ համար էլ երկու սիրուն կին կրերեմ, եթե խոստանաք նրանց էլ պահել։

Պահակները, զարմանալով հայ կնոջ համարձակ առաջարկության վրա, արտաքուստ խոստացան։

Սառայի ուշանալը կասկած առաջացրեց մեր մեջ։ Չանոյի հետ բակ դուրս եկանք հետազոտելու։ Սառան, պահակների հետ քրքջալով, եկավ դեպի մեր կողմ։ Մենք աննկատ հետ գնացինք մեր տեղը։ Չանոն անմիջապես ինձ պակեցրեց և մի լաթով ծածկեց։ Չորսով ներս մտան, Սառան կանչեց Չանոյին, ապա մյուս կնոջը։ Միասին շուռ եկան դեպի միջանցք և տասնհինգ-քսան բուպեից մեզ մոտ վերադարձան մի կուժ լիքը ջրով։

Ոչ մեկին չսարսափեցրեց Արաբու ճամբար ուղարկելու գուժը։ Օրհասական մահը անվերջ տառապանքներից գերադասելի էր։ Ամբողջ ցերեկ Չանոն ու Սառան խրախուսում էին հուսահատված կանանց ու տղաներին՝ փախչել և պատսպարվել հայոց տներում՝ ապավինելով մոտակա օրերին ռուսների գալուստին։ Ներշնչումը ոգևորեց շատերին. փոքր հույսը դարձավ մեծ ապավին։

Դե ի՞նչ արած՝ ծովն ընկնողը ձեռքը փրփուրներին էլ է մեկնում։ Սառան ու Չանոն ազատ գնում-գալիս էին պահակների մոտ։

Երեկոյան չավուշը, մի փայտ ձեռքին, պահակների ուղեկցությամբ շրջեց սենյակներում և եկեղեցու քունջն ու պուճախը գննելով, բոլորիս հավաքելով եկեղեցու սրահում՝ ստիպեց թաղել հինգ դիակ, ապա մի անկյունում հավաքել տվեց հյուժված, անշարժ կիսամեռածներին և դուռը մեր վրա շրխկացնելով՝ գնաց։ Սառան իր հորդորներով շարունակ քաջալերում էր։ Երեկոյան նա ընչազուրկ քառորդներին հաղորդեց իր վերջին պատգամը. «Նահիբան սպանվելը սպանի՛ր, հեպո մեռի՛ր»։ Կանանցից շատերը հափշտակված լսում էին և արհանում, իսկ ոմանք հուսահատված անհծում էին իրենց բախտը։ Ըստ մեր տեղեկությունների՝ քարավանը շարժվելու էր գիշերը՝ ժամը տասներկուսից հետո, զինվորների ուղեկցությամբ, հետևաբար միտք չունեի հապաղելը, հարկավոր էր շտապել մինչև ասքյարների գալը։

Երեկո էր, փորձեցինք ճաշի պատրաստություն տեսնել։ Չանոն, պահակներին ոսկի տալով, խնդրել էր էդ երեկոյի համար մթերք բերել՝ ասելով. «Մի օր կուշր փորով քեֆ անենք»։ Շուկան երկու հարյուր քայլ հեռավորությամբ էր գտնվում։ Օնբաշին երկու պահակներին հանձնարարեց գնալ շուկա։ Մի ժամից ամեն ինչ պատրաստ էր։ Կանայք երեքով սկսեցին գիշերային ընթրիք-ճաշկերույթի պատրաստությունը։ Քանի-քանի անգամ պահակները կճմտում ու համբուրում էին երկու կանանց, բայց նրանք սրտի խոր ատելությամբ հանդուրժում էին։ Պայմանավորվելով և որոշելով մեր անելիքը՝ Սառան դուրս եկավ և դիմեց պահակատան ժանդարմներին. «Խաշլանան և փլավը պարրասար են»,-ապա զբաղվեց սեղանի պատրաստությամբ, շարելով բաժակները և դրեց օղիով փարչը /նրա խնդրանքով բերել էին մի փարչ օղի/։ Չավուշի պահանջով այնտեղ գնացին նաև Չանոն և նրա ընկերուհին։

Սկսվեց զավեշտի երեկոն։ Սառայի պարանոցի ոսկեշարքը գծվացրեց չավուշին՝ շարժելով մյուսների նախանձը։ Չանոն, մի կողմ թեքելով իր հովանավորային, ցույց տվեց վզի ոսկիները՝ խոստանալով քարավանը ուղարկելուց հետո դրանք տալ նրան։ Գնալով կերուխումը աշխուժացավ։ Ժանդարմները երևակայում էին, թե հայտնվել էին երկնքի *նսնաթում /դրախտ/*. չէ՞ որ գլավուրի արյուն թափողը արժանանալու էր Մուհամմեդ մարգարեի նշած ուխտին՝ հայտնվելով փերիներով շրջապատված արքայության մեջ։

Խնջույթի ընթացքում Չանոն ու ընկերուհին մի քանի անգամ աննկատ ուտելիք բերեցին մեզ և ասացին, որ պատրաստ սպասենք իրենց։ Սառան, ծոցագրպանից հանելով ժամացույցը, նայեց և զգացնել տվեց կանանց։ Թուրք ժանդարմները այնքան էին լկտիացել, որ անասնական հակումով միայն ձգտում էին բավարարել իրենց վավաշոտ պահանջումը, հղփանալով քաշքշում էին կանանց՝ իրենց կրքերին գոհացում տալու համար։ Մատուցելով իր ձեռքով լցրած բաժակները՝ Սառան դուրեկան ձայնով համոզեց, որ գույգերը իրարից առանձնանան և հանելով վերնագոցստը՝ հենվեց չավուշի քևին։ Բոլորը միասին խմեցին և առանձնացան կողքի սենյակներում։

Այդ պահից ճամբարում եղածներիս սպասում էր մի զարհուրելի տեսա-

րան: Սառան եկավ արյունվա շորերով և կանչեց.«*Ով կարող է թո՛ղ փախչի: Թորքերը ոչ մեկին չեն խնայի*»: Նույն պահին մտեցավ Չանոն: Կրկնելով Սառայի խոսքերը՝ ավելացրեց.«*Դարպասի դուռը բաց է: Շուր արեք, փախե՛ք*»: Սառան խկույն հանեց և դեն գցեց արյունոտ շորերը և զգեստափոխվեց: Շտապեցինք դեպի դուռը: Չանոն, իր ընկերուհուն չտեսնելով, նորից ներս մտավ, բայց ավաղ, նա ծանր վիրավոր, ընկած էր ժանդարմի կողքին: Չաքի դանակը խրելով վիրավոր կնոջ կոկորդը՝ շտապ վազելով հասավ մեզ: Կայան-ճամբարից շփոթված ամբոխի փախուստը գիշերային խավարում խառնիճաղանջ տեսարան էր ներկայացնում: Ինքհահոսի ենթարկվելով՝ մարդիկ գնացին պատահական ճանապարհներով: Անցնելու բոլոր ճանապարհները շուկայի միջով էին, հետևաբար փախչողները չէին կարող վրիպել պահակների աչքերից: Աղջամուղջի մեջ նկատելով փախչողների սովերները՝ պահակները սկսեցին աղմուկել իրենց սուլիչներով, մահակներով և կամաներով խփել իրենց պատահած հիվանդ և թույլ հայերին: Մենք երեքով անցանք շուկայի կամուրջը և սալխանայի /սպանդանոց/ հետևի նեղիկ ճամփով հասանք գոռների եզրին: Լավեցին ատրճանակի և հրացանի հատուկենտ կրակոցներ: Հասել էին կարավանն ուղեկցող զինվորները: Նրանց չավուշը, ճանապարհին իմանալով ճամբարում կատարված ըմբոստության մասին, կարգադրեց տեղում ոչնչացնել պատահած փախստականներին:

Գոռներ հասնելով՝ որոշեցինք մնալ քարանձավում: Սակայն Սառան, հիշելով Մճոյի և մյուս տղաների մասին, որոշեց, որ մեկն ու մեկս պետք է գնանք նզովյալ տունը: Մոտավորապես մի ժամից ես ապաստարանում Մճոյի հետ էի: Երկու գիշեր տանջալի պրպտումներից հետո մեր պայմանական շվոց-նշանարանի օգնությամբ Թորոսիկենց ջրաղացի մոտ Մճոն գտել էր Աղասիբունենց Հարթինին: Մեքքեպից փախած մյուս տղաներից տեղեկություն չունեցանք:

Հաջորդ գիշեր բոլորս էլ հավաքվեցինք նույն տեղում: Երկու օր մենք դուրս չեկանք մեր վիրապից: Հարթինը խոր համոզմամբ վստահեցրեց, որ իր հոր բարեկամ թուրքերից մեկը կընդունի իրեն: Հարթինը ուզում էր մտնել նրա խնամակալության տակ: Նա թե՛ տարիքով, թե ֆիզիկապես մեծ էր և ուժեղ, բայց վախկոտ էր ու թուլամորթ: Նա ուղղակի խնդրեց, որ մենք համաձայնվենք, որ նա գնա: Այդ իսկ պատճառով նա պատմեց այդ թուրքի վերաբերմունքի մասին, թե ինչպես էր իրեն երկու ամսից ավել իր մոտ պահել: Մեր նպատակն էր կյանք ապահովել մեկմեկու, ուստի երբորդ գիշերը Մճոն ու ես ճանապարհ դրեցինք Հարթինին՝ ուղեկցելով մինչև գոռներ, որտեղից նա պետք է գնար Քաղքի թաղ, Սր. Սարգիս եկեղեցու մոտ ապրող այդ թուրքի տուն: Բաժանվելով մեզանից՝ Հարթինը խոստացավ չորս-հինգ օրից մեզ տեղեկացնել իր վիճակի մասին: Նա ջարդված կոպալ էր զցելու մեր ապաստարանի բակը:

Իրադարձությունները գնալով բարդանում էին: Դաստալոշիքի, էսքերյա մեքքեպի ու Կարմրակի ճամբարի դեպքերը կատաղեցրել էին տեղական իշխանության մարմիններին, որոնք դիմեցին ավելի խիստ միջոցառումների:

Փաշան հրամայեց գյավուրներ պահողներին՝ երեք օրում գյավուրներին հանձնել իշխանությանը: Այս կարգադրությունը աժանաներով /թուղիկ-թերթիկ/ տարածվեց ողջ քաղաքի հեռու և մոտ քաղերի բնակչության մեջ: Թերթիկների բովանդակությունը ավելի սուկայի դարձրեց և ուռճացրեց ժողովրդական ասեկոսները, ըստ որոնց՝ լուր դարձել էր ուղտ. տասնապատկվել էր կենդանի հայերի և զոհված թուրքերի քանակը: Որոշ քաղերում հանդես եկան կեղծ կամավորական օժանդակ խմբեր, որոնք շրջելով քաղերում՝ մտնում էին տները, խուզարկում և վերցնելով արժեքավոր իրերը՝ հեռանում: Այս ատումով մեր թաղը, որն ընդհանրապես գերծ էր թուրքերից, լցվեց ամբոխով, որը թալանում, առնում-փախնում, տանում էր ամեն ինչ՝ ոչ միայն շալակած, այլ ջորիների և էշերի վրա բարձած: Չնայած ոստիկանության ցուցաբերած դիմադրությանը՝ ուրիշի հաշվին սնվող մակարոյծների հոսքը չէր դադարում: Կողոպուտը շարունակվեց երեք օր ու գիշեր: Իշխանությունը ստիպված էր գորք ուղարկել: Չորքի միջամտությամբ ժանդարմները մի կերպ կասեցրեցին կողոպուտը: Այդ ժխորից հետո մեր թաղը դարձավ ամենաապահով և կասկածաբեկներից հեռու վայրը:



Ինչպես վերը նշեցի, աղայի տանը ծառայող թրքուհի աղայիսը ապրում էր կուլուխի՝ ներկայիս հիվանդանոցի կողքի տանը և խնամում վիրավորներին: Մճոն ու ես որոշեցինք նրան հանդիպել: Գիշերը այգիով բարձրանալով՝ հետևեցինք նրա դռանը, բայց ոչ մի շարժում, մուտք ու ելք չկար: Մճոն, բարձրանալով թթնու ճյուղերի վրա, ուշադիր նայեց. սենյակում վառվում էր ձեռքի լապտերը, բայց մարդ չկար: Առանց Մճոյին զգուշացնելու՝ ես մտեցա դռանը և կոչնակը թակեցի: Դուռը բացվեց, մեր հայացքները իրար սևեռվեցին: Նա, անակնկալի գալով, դուրս եկավ շեմից, ապա թև բռնելով՝ հարցրեց.«*Նուրի՛, էս ժամին էսրեղ ի՞նչ գործ ունես*»,-թևիցս ձգելով տարավ ցախանոց: Ես նրանից հաց խնդրեցի՝ ասելով.«*Մի քանի օր է քաղսած ենք*»: «*Մի քիչ սպասիր*»,-ասելով՝ գնաց ուղիղ կուլուխ-հիվանդանոց և բերեց շորի մեջ փաթաթած մի քանի ասքյարյա թային /զինվորական հացեր/ և մի քանի կտոր շաքար: Բերածը ինձ տալով և անկախ իրենից ձեռքը գլխիս դնելով՝ շոյում էր ինձ: Դիմելով նրան՝ խնդրեցի.

-Խանում՝ բաջի, վերքորու էս փողերը և ինձ համար ուտելիք բերել տուր: Վաղը կգամ տանելու:

Կինը նայեց երեսիս, ապա ձեռքիս սալիտակ քսան դուրբուշնոց մեջիսյաններին: Դողացող ձեռքը մեկնելով՝ վերքրեց մեկը և ափս փակելով՝ առաջարկեց այսօր մնալ իր մոտ: Հրաժարվեցի և բերած ուտելիքի կապոցը վերցնելով՝ պատրաստվեցի հեռանալ: Նա կանգնեցրեց ինձ և տուն մտնելով՝ բերեց ամանով մեծ գուլիս իշլի բյուֆթաներ /ցովի կոլուակ/.«*Էս էլ ցախ, կուրես, կարծնի՛ էլի կզատ*»,-և զգուշացրեց, որ բացի ցերեկներից այս կողմերում

գիշերները երթևեկություն չկա: Մի ձեռքով պղնձով քյուֆթան, մյուսով՝ հացը դժվար էր տանել, քանի որ մեր օբևանը հասնելու համար մագլցելու էի պատերով, սողոսկելու գառիվայր անցումներով: Ակամա մնացի կանգնած: Սպասեցի, որ Խանում բաջին հեռանա, որ հայտնվի Մճոն ու միասին տանենք, բայց կի՛նը ճայում էր ինձ, քե ինչպե՞ս, ի՞նչ ձևով և ո՞ր կողմով կգնամ: Չգալով, որ նա հետևում էր ինձ, խնդրեցի՝ ներս գնացեք: Կռահելով միտքս՝ անշուշտ կներս գնաց և դուռը փակեց: Մճոն ցատկելով իջավ ծառից և մենք տաստասնհինգ բուսից Սառայի ու Չանոյի հետ ճաշակեցինք հրաշալի համով հոտով քյուֆթաները:

* * *

1915-ի աշուն. ոստիկանությունը վալիին գեկուցեց, որ մինչ օրս կասկածելի բաղերում հայերի ու նրանց շնորի վերջը տված է: Մանրոռի փաշան, գոհունակությամբ լսելով այդ կարևոր հայտարարությունը, կարգադրեց.

-Վաղը բոլոր մզկիթներում ու ջամիներում պաշտոնապես փառաբանել այլահի սուրբ մարգարեին և շնորհակալություն հայտնել այն ազնիվ մուսուլմաններին, որոնք օգնեցին մաքրել մեր երկիրը՝ վաթանը պիղծ գյավուրներին:

Այս հայտարարությունը տպագիր աժանսներով տարածեցին բնակչության լայն խավերի մեջ:

Նորից տխուր մտատանջություններ, քաղաքի բնակչությունը կիսով չափ գաղթել էր: Գաղթականների քիվը ստվարանում էր և իսկույն չքանում: Ավելացել էին հիվանդանոցները, որոնք լիքն էին վիրավորներով:

Հաջորդ օրը կեսգիշերին, քյուֆթայի պղինձը վերցրած, Սառան մոտեցավ ինձ. «Հագնվիր, միասին ենք գնալու»: Չանոն ու Մկրտիչն ընդդիմացան, բայց Սառան հանգիստ կերպով ապացուցեց, որ. «*Երբ չի գործում ուրիշ կանությունը, վախենալու կարիք չկա, իսկ եթե բան պարտահի... ես երդվել եմ*», - և ցույց տվեց շապկի օձիքի քալխամանը: Մճոն պոլոզանալով քե. «*Մենք էլ ենք երդվել*», - և ուզեց խոսել: Սառան շուտ եկավ և ձեռքով նրան շոյելով՝ ասաց. «*Յուրաքանչյուրս մեր դերերն ունենք, սպասենք առիթի*»: Չանոյին զգուշացրեց՝ տղաներին չթողնել ինքնուրույն գործողությունների դիմել: «*Իմ մասին վաղը կամ մյուս օրը կիմանաք*», - ինձ մատնացույց անելով և ձեռքիցս բռնելով՝ շարունակեց, - *բո միջոցով*»: Դուրս եկանք և ուղիվեցինք դիպի կուլուխ՝ Իսմայիլ աղայի աղախնի տունը: Աղախինը, լսելով դրան ծեծելու ձայնը, բաց արեց: Տեսնելով մեզ՝ մի սարսուռ անցավ նրա մարմնով: Ինձ քնիցս ներս քաշելով՝ հարցրեց. «*Ո՞վ է այդ կի՛նը*»: Մինչ իմ պատասխանելը, Սառան ներս մտավ, լապտերի լույսով նայեց տան չորս կողմը և դառնալով աղախնին՝ հայտնեց, որ ինքը ցանկություն ունի ծառայելու հիվանդանոցում: Որպեսզի աղախինը փարատեր իր կասկածները, Սառան ինձ խնդրեց ծանո-

բացնելու ժամանակ իրեն ներկայացնել որպես նոր եկած մուհաճիր և ասել, որ իրենց ամուսինները մոտ բարեկամներ էին: «*Մնացածը ես կիսուսեմ*», - ասաց նա: Մի քանի բուսից տիրող լուսությունը խախտելու համար՝ նա խոսեց. «*Երեկ ես լսեցի Իսմայիլ աղայի մասին, ուզում էի նրան տեսնել: Նուրին ճանիհին հանդիպելով, իմանալով ու հասկանալով, որ ես ուզում եմ ծառայել՝ բուժելով վիրավոր հիվանդ զարիֆներին, ինչ քերից քեզ մոտ և միշտ արեց*»: Արշալույսը բացվում էր, ես դուրս եկա տանից՝ արթնացող երեխաների աչքին չերևալու համար: Աղախինը հետևեց ինձ. «*Ո՞վ է այս կի՛նը, ինչու՞ քերիր, ես վախենում եմ դրանից*»: «*Խանում բաջի, մի վախենա, նա քեզ կպապրի, ինչ որ պետք է: Դե ես հիմա գնում եմ, երեկոյան կանցնեմ չեզ մոտ, կիսուսեմ*»:

Երկու-երեք օրը մի անգամ՝ ցերեկվա ժամը տասներկուսի կողմ, գալիս էր զինվորական բժիշկ կոչեցյալը՝ վիրաբուժությունից բոքիկ մի զարիթ, բացխուփ անելով վերքերը՝ հարցնում, խոսում էր հիվանդների հետ և մեկ ժամից թողնում գնում: Սառան, ուսումնասիրելով կուլուխի շրջապատը և համոզվելով, որ փոխաներ ու ժանդարմներ չկան, հակառակ աղախնի ցանկության՝ կեսօրվա մոտերքը միասին գնացին հիվանդների մոտ: Սառան, աներկյուղ ներս մտնելով ու սայիտակ շորով գլուխը կապելով, մոտեցավ քախտերի վրա պառկած տնքացողներին: Նրանց զինվորական աստիճանի որոշիչ ապացույցը համազգեստներն էին: Փութաջանորեն մաքրելով, կարգի բերելով հիվանդանոցի «ննջարան» կոչված երկու մեծ սենյակները և բոլորի հայացքներն ու ուշադրությունը գրավելով, մոտեցավ լուսամուտի մոտ պատկածին: Վերմակը մի կողմ քաշելով՝ բացեց հիվանդի վիրավոր ոտքը, աղախնից տաք ջուր պահանջեց և սկսեց մաքրել նեխված վերքը: Մեղանի վրայի դեղորայքը ստուգելով՝ մի սրվակի սպիրտային հեղուկով մաժեց վարակը տարածված ազդրից վեր, կապեց և սկսեց հերթականությամբ վիրակապել: Հինգերորդին էր հասել, երբ քեյնիկը ձեռքին ներս մտնելով՝ աղախինը հայտնեց դուկտոր էֆենդու գալը: Սառան, չնայած հիվանդների վերքերը կապելով էր զբաղված, բայց նրա ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացած էր բժիշկ զարիթի վրա: Նա զգուշանում էր, որ իրեն չճանաչեն, և նրա՝ բժշկի, ով լինելով էր հետաքրքրված: Ինքն իր մատը կծելով՝ փու՛հ, կեղտոտ էր, զզվելով ու ծանաժեղով քիթ-մոտքը, մտածեց՝ հանկարծ Ճերճիսի ծանոթ շներից լինեմ, ի՞նչ կլինի մեր վերջը: Ներս գալով, բժիշկը, ձեռքի կապոցը սրահի սեղանին դնելով, անցավ սենյակը, ողջունեց հիվանդներին և ինչպես միշտ՝ մոտեցավ մեծ զարիթի մահճին: Բացելով վերքը՝ զարմացավ զարիթի ցուցաբերած դիմադրությունից. «*Չեք մի կու՛ր, ես հիմա հազիվ եմ հանգապացել*»: Սառան, հրճվանքով գլուխը հիվանդից բարձրացնելով, ձեռքերը մինչև արմուկները քշած, մոտեցավ և կիսաեվրոպական ու ասիական ձևով ձեռքով բարևի նշան անելով՝ ասաց.

-Ես էլ ուզում եմ աշխատել, օգնել ձեզ: Ես դեղորայք պատրաստել տվորելու համար երեք տարի ֆրանցս ու իզիշների մոտ սովորել եմ: Եթե դեմ չլինեք, ես մեր մուհաճիրներից մի քանի կանանց կբերեմ, որ զարիթների վերքերը մաքրեն, օգնեն: Դուք մե՛նակ եք, համ էլ՝ էստեղ-էնտեղ հնարավոր չէ:

Դուկտորը դեռ իր՝ մաշալլահ, ասելը չէր վերջացրել, երբ մեծ զարիթը, քեք-

վելով նրանց ասաց. «Իմ ամուսնից հրամայեցեք, որ այս քույրիկը մնա այսփեսի մեզ մոտ»։ Չինվորական բժիշկն ու ինքնակոչ բուժքույրը անցան նախասրահը և վերցնելով կապոցը՝ բացին։ Մառան, կարդալով դեղերի անունները, դասավորեց սեղանին և բժշկին դառնալով ասաց. «Էս դեղերը վերքերի համար օգտակար չեն», - և մի թուղթ վերցնելով՝ թուրքերեն գրեց՝ քաղաքի պալատայի պետին, դեղատան վարիչին, ապա լատինական տառերով քվեց դեղորայքների անունների մի երկար ցուցակ։ Բժիշկը, նայելով նրա գեղազուտությամբ և երկու լեզուներով վարժ գրելուն, ակամա հարցրեց. «Դուք բժիշկ եք»։ Նա պատասխանեց. «Ես բուժքույր եմ սովորել, չեզ առաջուց ասացի»։ Երբ նրանք խոսում ու գրում էին, գլխավոր զարբիի կողքերից սեղանին մոտեցել էին մի խումբ վիրավոր սպաներ՝ իրենց հենափայտերին կոթնած։ Մառան, նամակ-ցուցակը բժշկի ձեռքից վերցնելով, քաղաքավարության խորին ակնածանքով ներկայացրեց գլխավոր զարբիին և խնդրեց. «Պե՛յս, լավ կլինի, որ դուք սիրտագրեք, դուք մեծ հեղինակություն եք»։ Մեծ զարբիք զինվորական կրթությունը ստացել էր գերմանացիների մոտ, հետևաբար լատինական տառերը նրան ծանոթ էին, բայց բովանդակությունը՝ ոչ։ Թերթիկը մեկնելով բժշկին՝ խնդրեց լատիներենի կողքին գրել թուրքերեն բարգմանությունը և գլխով հավանություն տվեց։ Բժիշկ զարբիքը, շուտամուտ տալով թղթի կտորը՝ չգիտեր ինչ անել։ Նրա խելքի բանը չէր, բայց մեծ զարբիի մոտ ստորանալ չէր ուզում։ Մառան, որ իր երկու ոտքով ընկել էր մեծ թակարդի ցանցի մեջ, վերցրեց թուղթն ու գրիչը և լրացնելով տվեց բժշկին, նա էլ իր հեթիկն գլխավոր զարբիին, որը բառ առ բառ զննելով ստորագրեց, գրպանից հանած մի կնիքի մասն քանով կնիքեց և հետ տվեց։ Այդ բժիշկ կոչեցյալը միաժամանակ կատարում էր նաև մատակարարման վերակացուի դերը։ Ժամը երկուսին նա ձին նստելով՝ գնաց։ Երկու ժամից երկու ասքյար գույզ ջորիներով մթերք բերեցին և աղախնին հանձնելով վերադարձան։

Ամբողջ օրը Մառան զբաղված էր հիվանդներին խնամելով և նրանց հոգսերով էր տարված։ Նույնիսկ հենակների փոխարեն վիրավորներին իր վրա հենած էր դուրառներս անում՝ գրավելով նրանց ուշադրությունը։ Այսպես շարունակվեց չորս-հինգ օր։ Նա քնում էր աղախնի բնակարանին կից սենյակում՝ խուսափելով նրա երեխաների հետ զրուցելուց։ Աղախինը մի քանի անգամ ինձնից փորձեց իմանալ նրա ով լինելը, ես կտրուկ հրաժարվեցի պատասխանելուց՝ կրկնելով, որ չգիտեմ։ Չորրորդ գիշերը ես աղախնի մոտ էի։ Նա խոսեց խորհրդավոր կնոջ դրական, լավ աշխատանքի, հիվանդների աչքի լույսը դառնալու մասին, նույնիսկ կանացի նախանձի մղումների մասին։ Աղախինը ինձ հարցում արեց, թե նա գիտե՞ իմ հայ լինելու։ Ես բացասական պատասխան տվեցի և իր խորհրդին դիմելով՝ հարցրի. «Չգնա՞մ իրեն փեսան», - ու հոնքերիս տակով նրա դեմքին նայելով՝ սկսեցի ինձ մատուցված ճաշը ուտել։

-Նորի՛, ես զարմանում եմ էդ կնոջ վրա, ոչ մի բանից ո՛չ զգվում, ո՛չ ամաչում է և ո՛չ էլ վախենում։ Երեկ ինքը, շատերի շապիկն ու վարտիքը հանելով, բոլոր սպիտակեղենը լվաց, մաքրեց, էսօր անկողինները թափ տվեց։ Ծանր

հիվանդների կողքին նստում կերակրում է, մեջքն ու ոտքերը շփում, մածում։ Ինձ վրա էլ խեթ աչքով է նայում և դեռ ակնարկում, որ իր նման պետք է վարվեմ։ Քիչ առաջ եկավ, մթերք էին ստացել։ Էսօր լավ ճաշ տվեցինք։ Ուզում ես գնա տես, տեսներք ի՞նչ կին է դա։

Կես ժամ Մառայի հետ խոսելուց հետո, նա խորհուրդ տվեց աղախնին դիմել քիչ շաքար ու յուղ ստանալու համար և միասին եկանք՝ իրար հետ թուրքերեն խոսելով։ Ես մնացի աղախնի մոտ, իսկ նա ֆանարը ձեռքին շարժվեց դեպի հիվանդանոց։ Աղախինը իմ բացակայությամբ հոգացել էր և երկու փոքր տոպրակներում բրինձ, շաքար և մի պուլիկ հալած յուղ էր տեղավորել։ Ինձ ցույց տվեց։ Ես վերցրեցի, խուրջիմի ձևով կապեցի իրար, քնիս անցկացրի ու գնացի մեր անհիծյալ կայանը։

Դեղատան համար գրած գրությունը ձեռքից ձեռք էր անցել։ Դեղերի բացթողումը սահմանափակ էր։ Ի վերջո, գլխավոր բժիշկը, տեսնելով ցուցակը, հետաքրքրվել էր նրա հեղինակով և հիմնադրող օրվա ցերեկը երեք ուրիշ բժիշկ կոչեցյալների հետ այցելության եկել Մառայի հիվանդներին։ Խոսելով դեղ ու դարմանի մասին՝ գլխավոր բժիշկ զարբիքը տեղի հիվանդների և իր կողմից շնորհակալություն հայտնեց այդ ազնիվ բուժքրոջը՝ վերաբերմունքի, օգնության, ծառայության համար։ Հյուրերը գլխավոր զարբիի և մի քանի թեթև վիրավորների հետ առանձնացան նախասրահում։ Աղախինն ու Մառան թեթև հյուրաստեղան էին պատրաստել։ Մատուցեցին փլավն ու կզարթման։ Սկսեցին ճաշել և խոսել կովի, գաղթի, հիվանդների վիճակի և այլ հարցերի մասին։ Գլխավոր բժիշկը, տեսնելով մինչև արմունկները բշտած սպիտակ խալաթով, սպիտակ լաչակով¹⁹⁴ ժպտերես բուժքրոջը, օշարակ մատուցելիս խոնարհվեց նրա առաջ՝ ասելով. «Խոսնու՛մ, նեղություն միք քաշի», - և փարչը¹⁹⁵ ձեռքից վերցնելով՝ առաջին բաժակը լցրեց գլխավոր զարբիին։ Հերթականությամբ սկսեցին խմել։ Գաշկերույթը կարճ տևեց։ Գլխավոր բժիշկը, նկատելով Մառայի *ալա-ֆրանկա* քաղաքավարությունը,¹⁹⁶ որն իրեն շատ էր դուր գալիս, խնդրելով դիմեց նրան. «Չիր անունը խառնում, ինչպե՞ս եմ կոչում չեզ»։ Մառան չփոքովեց. «Հորս կոչմից... կրգի՛ Էլիան, ամուսնուս կոչմից... օղլու կին՝ Էլիան խառնում»։ «Էլիան՝ խառնում, ես չեզ վաղը կփոխադրեմ կշայի խաարախաանեն։ Այնրեղ ես չեզ կօգնեմ, դուք էլ մեզ»։ Լռությունն ու տխրությունը տիրեց շրջապատողներին, և բոլորը միաբերան առաքկեցին և խանութին խնդրեցին մնալ իրենց մոտ։ Վիրավորները, հենակներով գետնին դոփելով ու Մառային նայելով, խնդրում էին չգնալ։ Գլխավոր բժիշկը իր հետ բերած դեղերի կապոցը հանձնեց Էլիան խառնումին, և անելիք չունենալով՝ ձեռքը նստեցին ու հեռացան։

Նույն գիշերը Մճոն ու ես հանդիպում ունեցանք Մառայի հետ։ Օգտվելով նրանից, որ թաղում բացակայում էր ոստիկանությունը՝ գնացինք Մառայենց տուն։ Նա սնդուկից և պահարաններից մի քանի դեղ հանեց և մեզ ցույց տվեց իրենց խնայողությունների, փողերի տեղը, որից հետո մտանք Մճոյենց տուն։ Մճոն, ձեռքը մեկնելով լուսամուտի շեմի անցքը, դուրս քաշեց մի տոպրակ, ձեռքը խոթելով երեք ափ ոսկի հանեց և նույն ձևով իջեցրեց տեղը։ Իջանք

գամը, ինձ ու Սառային ցույց տվեց պահարանում իրենց հարստության տեղը: Հեռոտ բարձրացանք Շպենց Աղաջանի և Հոխիկյանների տները: Նրանց խնայողությունների տեղերը մեկս մյուսիս ցույց տալով՝ մտանք կից տունը: Մոլկար Մամուկի ներքնահարկի երկու անկյունները փորեցինք, ոչինչ չնկատեցինք, բայց համառ Մճոն, կացնի բերանը ավելի պատի կողմը խփելով, դեմ առավ սնդուկին: Հողը ուշադրությամբ կոկելով և ծանր կարասները գորելով՝ հետքերը ծածկեցինք: Նույն գիշերը Սառան եկավ մեզ հետ, գրկախառնվեց Ջանոյի հետ, խոսեց իր մտադրությունների մասին, իր հետ վերցրած դեղերի բովանդակության և մոտավոր օրերի անելիքների մասին: Առավոտյան աղջամուղջին երեքովս ողջագործվեցինք Ջանոյի հետ և ծանրացած սրտով բաժանվեցինք: Սառան խնդրել էր աղախնին իր ծառայության, հայտնության մասին ոչինչ չհայտնել Իսմայիլ աղային: Այս արտահայտությունը աղախնին կասկածի մեջ էր թողել: Այս առումով նա որոշել էր հարցնել և պարզել, թե ով էր Սառան՝ բացահայտելով նրա ծպտյալ դեմքը, բայց Սառայի բացարձակ համարձակությունը, վերջին օրվա ցուցաբերած վերաբերմունքը, գլխավոր բժշկի գովասանքն ու հրավերը սանձահարեցին նրան: Աղախնին իր գավակների համար գիշեր-ցերեկ ծանր աշխատանք էր կատարում, տանջվում թե՛ ֆիզիկապես, թե՛ հոգեպես: Նա, որպես մուսափր, չունեւ ո՛չ մի կողմնապահ, ո՛չ մի պաշտպան: Սառան մեզ զգուշացրեց, որ իր գնալուց հետո հետզհետե կրճատենք աղախնի մոտ մեր գնալ-գալը՝ ավելացնելով. «Նա շատ մեծ հոգու փեր կին է»:

Երկու օրից զարիք բժշկի հետ մի ասքյար եկավ: Մի երկու ժամ դես-դեն գործ անելուց հետո Սառան գնաց աղախնի հետ, երեխաներին ջերմագին համբուրեց, ողջագործվեց աղախնի հետ և խնդրեց ոչ ոքի չհայտնել իր գալ-գնալու մասին: Բաժանվելիս հինգ ոսկի թողեց աղախնի բարձի տակ և անցնելով իր սենյակը՝ վերցրեց իր փոքրիկ կապոցը: Միասին գնացին հիվանդների մոտ: Նա աղախնին պատվիրեց հարազատորեն մոտենալ դժբախտ վիրավորներին, նրանց օգնել ամեն ինչում և զինվորի նման շեմի վրայից՝ ողջ մնաք, ասելով՝ դուրս եկավ փողոց, որտեղ սպասում էր թամբած ձին: Հիվանդ վիրավորները, որը՝ հենակների, որը՝ պատերին կոթնելով և գետնի վրա քարշ տալով, դուրս էին եկել փողոց՝ բարի ճանապարհ մաղթելու: Մեր Սառան, հագնելով տոնական ֆաթման, բարձրացավ և հնուտ ձիավորի նման սանձը բռնելով՝ շոյեց ձիու վիզն ու գլուխը: Նորից ձեռքի թաշկինակով՝ մնաք բարով, անելով՝ սլացավ առաջ, հասավ իրենց խաչմերուկը՝ փողանի հատման վայրը, մի րոպե կանգնեց: Նրա մտքերը շաղ էին գալիս, նա որոշել էր կատարել մի հանդուզն միսիա, բայց այդ րոպեին իրենց դռան շեմին կանգնած՝ իր հարազատ գավակների ու ամուսնու արյունոտ գերեզմանի մոտ, չէր կարող իր գլուխը խոնարհել, գուցե վերջին անգամ: Նա մի երկու անգամ հետ առաջ շուռ տվեց և նկատելով, որ հետ է մնացել, մտրակեց ձիուն:

Նրանք գնացին, հեռացան մեր թաղից: Իջան Սանդի թաղի ճանապարհով, թուրքական թաղամասով, Հինգխորան և Ս. Սարգիս եկեղեցիների մոտով, հայարտ ու ծիծաղելով քաղաքավարի թուրքերենով ակնառկներ անելով.

անցան շուկայի միջով, հասան Կարմրակ եկեղեցու մոտ: Սառան զարիք բժշկին խնդրեց գնալ կասաբխանայի միջով և ասքյարին մատնացույց անելով կամրջի կողմը՝ թեքվեցին այն կողմ: Հակառակ նրա սպասածի՝ Իսմայիլ աղան տեղում չէր: Սառան, հեծյալ ընկերոջը ծպտալով, մտրակեց ձիուն՝ շուտ դուրս գալու համար: Կամրջի մոտով անցնելիս նա նայեց Կարմրակի օրհնված և անիծված ճամփին, հիշեց մեր փախուստը, մեր զոհերը և մտրակելով ձիուն, առաջ անցնելով հասան *հյուրյունեթ* և *կոք մեյդան* տանող քաղաքի ամենալավ, բայց ամենակարճ ճամփին: Չիերը դարձ ի վեր բարձրացան համաքայլ ընթացքով: Մի հասարակ դատող մարդ այդ րոպեին կկարդար Սառայի ցրվածությունը, կմատներ նրան՝ լսելով սրտի բարբալսը և կրծքի ծանր հեղցները: Սա անգուսպ կնոջ անօրինակ մարտիրոսության, նրա ուժերին ու սեռին անհամապատասխան ու չիրականացվող գործողության սկիզբն էր: Այսպիսի այս գործում չկար, չկար անգամ փոքր հույս, մեցուկ՝ ունենալ որևէ ապավեն: Այս դատողություններով խորասուզված Սառային կողքից բռնեց դոկտոր զարիքը և զգուշացրեց: Սառան աչքերը բացեց: Տեսարանը փոխվեց. մտրակը ձեռքին դեմքը շփեց, զգաստացավ և դոփելով ձիուն ուղեկցի ականջին փսփսաց. «*Կանացի հիվանդության նուպաներ էին, սնցան*»: Չիերը կանգնեցրին, զինվորը շտապեց ասպանդակները բռնելու: Արդեն հասել էին վերջին երեք-չորս ամսվա ընթացքում կառուցված դշլայ¹⁹⁷ հիվանդանոցի մոտը, որը գտնվում էր Գոմաց թաղ տանող ճամփի եզրին, նախկին Ս. Միսոն եկեղեցու մոտ: Սպասարկող անձնակազմը մոտեցավ: Դրանցից ավագը՝ չավուշը, դիմելով բժիշկ զարիքին ասաց. «*Ինչու՞ ուշացաք: Գլխավոր դոկտոր է ֆինդիկ ձեզ է սպասում*»: Ամենայն քաղաքավարությամբ իր ընդունաբանում ընդունելուց, մի քանի րոպե խոսելուց և հանգստանալուց հետո, դոկտորը վեր կենալով հայտնեց, որ վիրավորների կարավան են բերել և անհրաժեշտ է իր ներկայությունը: Էլիներ խանումն առաջարկեց իր մասնակցությունը և միջանցքի դուռը փակելով՝ դոկտորին խնդրեց շուտ գալ: Երջագոհստոր փոխեց, բժիշկը մատնացույց արեց խալաթը: Վերցրեց հագավ, կապեց սպիտակ լաչակը, և դուրս եկան միջանցք: Խղճուկ, վիրավոր ասքյարները հատակին պառկած կամ նստած վիճակում տնքալով սպասում էին դեղ ու դարմանի:¹⁹⁸ Երջայց կատարելով՝ մտան ընդհանուր թախտի վրա քցած անկողիններով երկրորդ սենյակը, որը հատկացված էր զարիքներին: Մյուսը որոշ առավելություններից էին օգտվում: Թուրք սանիտարները, կիսալուսինը թևերին, օգնում, տեղաշարժ էին անում: Տեսնելով գլխավոր բժշկին՝ ամեն կողմից կարեկցանք էին հայցում, լավեցին բողոքներ, պահանջներ: Կեսօր էր, սկսեցին մատուցել չոր բան ու *թախիլը*՝ ճիշտ է մսալի էր, բայց կեղտոտ ամաններով: Առաջին օրվա ծանոթությունը լավ տպավորություն չթողեց թե՛ բժշկի, թե՛ բուժքրոջ վրա և նրանք մտախոհ անցան սենյակից սենյակ: Մի երկու ժամից հեռացան առանձնասենյակ: Սառայի անսպասելի հարցը ուշքի բերեց բժշկին: Նա գլուխը ձեռքերի մեջ ոչ թե նիբոնում էր, այլ մտածում մի ելքի մասին, թե ինչպես թեթևացնել այդ թշվառների վիճակը:

-Դոկտոր է ֆինդիկ, ձեր տրամադրության տակ ինչքա՞ն դեղերի ռեզերվ

ունեք, իսկ եթե բիստ չկա, կարելի է փոխարինել սպիտակ կտորով: Ինձ տրամադրեք չորս-հինգ ասքյար, ես վաղը զարիթների խաները լրիվ մաքրեմ, վիրակապեմ և անցնենք բուժմանը:

Բժշկական անձնակազմը բաղկացած էր համազգեստ կրող գլխավոր բժշկից, որը մտա հիսունհինգ տարեկան էր և երկու բուժակ-ֆելդշերներից, իսկ տաս-տասներկու ասքյարները կատարում էին նրանց կարգադրությունները: Երեկոյան բժշկապետը կանչեց չավուշին և հանձնարարեց վաղը հինգ-վեց զինվորների հետ կատարել խանում բժշկուհու կարգադրությունները՝ առանց բացառության: Հրահանգումից հետո խոհանոցից մատուցեցին ինքնառանձին չայը և համեղ ուտելիքներ: Կերան, խմեցին և յուրաքանչյուրը հեռացավ իրեն հատկացված սենյակաբաժինը: Լուսադեմին կանչելով չավուշին՝ Մառան կարգադրեց նախ բակը մաքրել և անցնելով հիվանդների սենյակները, մաքրելով ու կարգի բերելով՝ բույլատրեց նախաճաշը սկսել զարիթների հին սենյակից, ապա ամանները /պղնձն ավսեններ/ տաք ջրով լվանալուց հետո՝ շարունակել բաժանել ըստ պահանջի: Նախաճաշից հետո նույն կարգով սկսեց հիվանդների ստուգումը: Տաք ջրով պղինձն ու շերեփն իր հետ մանածելով անկյունից անկյուն, սենյակից սենյակ՝ նա լվաց, մաքրեց բոլոր չորս սրահների հիվանդների վերքերը, հնարավոր դեղերը քսելով կապեց և իր ժպիտով բեթևացրեց նրանց ցավերը:

Աշխատանքից հետո, նա հոգնած, մռայլ դեմքով մտնում էր իր առանձնասենյակը և պառկում: Բացի գլխավոր բժշկից ոչ ոք իրավունք չուներ նրա դռանը մտնելու: Օրըստօրեն նա արժանանում էր բուժանձնակազմի և հիվանդների համակրանքին: Նա իր ձեռքը վերցրեց աղքատիկ դեղատուրը, որտեղ զբաղվում էր զանազան կանաչների արմատներից դեղորայքներ, սպեղանի, միլամ պատրաստելով: Մառան հիվանդների աստվածուհին էր և գլխավոր բժշկի ու բուժանձնակազմի հպարտությունը: Ի միջի այլոց, Մառայի ուշադրությունից չէին վրիպում առանձին չարկամների խոսակցությունները, բայց նա այդպիսիների նկատմամբ ավելի համատ էր, պահանջկոտ, ուշադիր և իր սիրալիք վերաբերմունքով վանում էր մանանների չար, կասկածելի հայացքները: Մի անգամ երեկոյան, նկատելով իր միւր ծամող մի քանի զարիթների նեղ խորհրդակցությունը, մտտենալով նրանց ու նստելով կողքերին՝ հետաքրքրվեց նրանց ընտանիքների վիճակով և հոգոց հանելով ասաց. «*Դուք փրկամարդ եք, ուսուցիչ դաշտում վիրավորված, իսկ ես կին՝ զրկված իմ երեխաներից, որոնք գերված են բշմամու կողմից, բայց վաթսանի սերը ինչ դադար չի փայլա: Զեր ամեն մեկի վերքը նայելով հիշում, կարեկցում եմ հարազատներիս: Դե, լավ է լռենք, ցավերս իրար միջ փա»*, և արցունքը սրբելով՝ հեռացավ՝ բողմելով վիրավոր զարիթներին իրենց ալեկոծված մտքերի ու մտորումների մեջ:

* * *

Մի ամիս էր, որ Մառայից ոչ մի լուր չունեինք: Չանոն հիվանդ էր: Սլքտիչն ու ես, գիշերային ուրվականներ դառած, շրջում էինք թաղն ի վեր: Մի շաբաթ առաջ Խանամիրյանների այգում մենք բռնեցինք ու տարանք մի անտեր ոչխար: Մի քանի օր լավ կերանք ու ծրացանք, բայց Չանո մորաքրոջ առողջությունը զնալով վատանում էր: Մեր դեղամիջոցները՝ ուտեմու տերևը քրտնացնելու համար, կծու, սպիտակ կոճը, զարդաչուն՝ արմատները,¹⁹⁹ չէին օգնում նրա հազին: Մճոն, չգիտեմ երբ և որտեղ էր լսել, որ առողջ ու անտեսանելի դառնալու համար պետք էր ազոավի, սև կատվի ու աքլորի ջիգյարը, սրտիկն, աչքերը հանել ու տաք-տաք կուլ տալ: Սկզբում բռնեցինք ազոավին: Մարդկային լեշեր ուտող ազոավները կուտակվել էին մեր թաղի ծայրամասում՝ բարդիների վրա: Մի թելի ծայրին մի կտոր միս կախելով, մեջը ասեղը խրելով՝ կախեցինք ծառի ճյուղից: Հիմար ազոավը միանգամից կուլ տալով սկսեց գլուխը տանել-բերել, նույն բույսին թելի ծայրից ձգելով՝ ազոավը հայտնվեց Մճոյի ձեռքում: Ամփոփապես քաշեցինք թևերի փետուրները, պաշր: Մի ոտքից թել կապած՝ նա ման էր գալիս մեզ մոտ: Երկրորդ օրը դիմացի բակերում, որոնք, գրեթե ձորում լինելով, իրենց գոյությունը պահել էին թուրքերից, նկատեցինք աքլորին: Չանոյի խորհրդով վերցրեցինք մի պարկ, մի կծիկ թել ու գիշերը գետն անցնելով՝ բարձրացանք և մոտեցանք հավերի բակին:

Հազիվ էինք մի երկուսին բռնել, երբ հավերի կչկռոցից հարևան տնից դուրս եկավ ցնցոտիներով մի մարդ և վախվիսելով նայելով ու ձեռքի հրացանը ուղղելով մեզ վրա՝ հարցրեց՝ ո՞վ եք: Մճոն, աներկյուղ մտտենալով նրան և ինձ էլ կանչելով, ասաց. «*Արի՛, մի՛ վախենա»*», և ներս մտանք: Երեք արաք ասքյարներ, մի կերպ ողջ մնացած թվով հազարների հասնող արաքական գորքից, բախտի բերմամբ մտել էին այդ կիսավեր տունը և իրենց օրապահիկը հայթայթում էին գիշերային խավարում խղճուկ գաղթականներին թալանելով: Նրանք իսկույն իմացան մեր հայ լինելը, ինչպես և մենք՝ իրենց դասալիք փախստական արաք զինվորներ լինելը: Այդպիսիք ենթակա էին տեղն ու տեղը զնդակահարման: Նրանք վատ էին խոսում թուրքերեն: Մճոն, սև աքլորը պահած, մնացած հավերը պարկով տվեց նրանց, բայց նրանք հրաժարվեցին, և ցույց տալով օջախը, հասկացրին, որ վառել չեն կարող: Ես ու Մճոն իրար նայելով՝ առաջարկեցինք նրանց Թորոսիկի ջրաղացը, որը հեռու էր և ապահով: Նրանք լիովին վստահելով մեզ՝ հազան իրենց հին լաթերը, վերցրեցին հրացաններն ու փամփուշտները և հետևեցին մեզ: Մի քանի բույսից մենք ջրաղացում էինք: Նրանք նայեցին և ստուգեցին չորս կողմից մեկուսացված ամայի ջրաղացը, որը ոչ ոքի ուշադրության արժանի չէր: Մի քանի անգամ ձեռքերը սրտին ու ճակատին դնելով՝ գոհ եղան մեզմիջ: Մենք բաժանվեցինք իրարից: Նրանք դիտեցին մեր գետն անցնելն ու ձորերով անհետանալը:

Աքլորն ու ազոավը ճարեցինք, մնում էր կատուն, էն էլ՝ սև: Չանոյի աղեր-

յում էր իր թշնամիներին: Նա քույրի հոգատարությամբ մաքրում էր նեխած, թարախակալված վերքերը, իր ձեռքով սպեղանի քսում, անկախ հիվանդի ու լինելուց, նրա կոչումից, նրա բարձր ու ցածր աստիճանից: Բայց, ինչպես ասում են, թշնամին գործում էր, նենգավորները կարողացան թափանցել և խաթարել: Մի երեկո, հոգնած վերադառնալով, սովորականի նման նստեց գլխավոր բժշկի սեղանին կոթնած: Հանկարծ նկատեց, որ ինչ-որ թուղք գլխավորը վերցրեց և սեղանի դարակը քցելով՝ փակեց: Գլխավոր բժշկի միամիտ հայացքը և զգուշությունը մատնեց նրան, այդ ակնթարթը չվրիպեց Սառայից: Կասկածը փարատելու համար՝ Սառան քաղաքավարությամբ հարցրեց, թե որևէ շտապ գործեր չկա՞ն և ժպտալով ու բարի գիշեր մաղթելով՝ գնաց քնելու: Քանի որ նրանց կացարանները մի միջնորմով էին բաժանված, մեկը մյուսի ներս-դուրս գնալ-գալը իմանում էին: Կես ժամից գլխավոր բժշկի *դշայից* ձիով դուրս գալը դուր չեկավ Սառային և դրսի դուռը փակելով՝ նա մտնեցավ պահարանին: Մկրատի ծայրով բացեց փականքը և վերցրեց գրությունն ու կարդաց. «*Գերմանական հյուպատոսության կողմից հույժ գաղտնի փոխյաների փաստերով. Ձեզ մուր բուժքույր աշխատողը հայ է, առաջարկվում է խիստ հսկողության տակ պահել: Մենք շուտով կպարզենք նրա ու լինելը: Մյուրազրույթուն, սեր քուներ...*»²⁰⁰ Նամակը նույնությամբ տեղը դրեց: Սառան սպասարկում էր մոտ հարյուր հիսուն հիվանդների, որոնցից քառասունութից հիսուն հոգին՝ մի սրահում զինվորական բարձր կոչումներ ունեցողներ էին, կրթված ու գրագետ: Հատկապես նա իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր աստիճանավորների վրա, քանի որ իրենք իրենց երիտթուրքեր²⁰¹ էին համարում: Օգտվելով գլխավոր բժշկի բացակայությունից՝ նա վեր կացավ, գնաց հիվանդանոցի դեղատուն, ստուգեց, սրվակից սրվակ դեղեր լցրեց: Իր սեփական դեղից պատրաստեց միևնույն սրվակի մեջ, չշփոթելու համար տառերով նշան դրեց և եկավ քնելու: Ուշ գիշեր էր, երբ գլխավոր բժիշկը եկավ և խսկոյն անցավ իր կացարանն ու քնեց: Առավոտյան, սովորականի նման շուտ վեր կենալով՝ Սառան անցավ ինքն իր հորինած, ստեղծած պարտականությունների կատարմանը՝ նույն հայացքով, նույն ժպտերես դեմքով: Բայց նա ուշմորեն հետևում էր գլխավոր բժշկի շարժումներին, նրա մոտ գնացող-եկողներին՝ առանց մեկն ու մեկի ուշադրությունը գրավելու:

Կեսօրին երկու փոլիս եկան, տեսնվեցին գլխավոր բժշկի հետ, խոսեցին և ուշադիր հետևեցին Սառայի գործերին ու շարժումներին: Գլխավոր բժիշկը, գոհացնելով նրանց, ճամփու դրեց: Անցան իրենց ճաշասենյակը՝ ըստ սովորականի ճաշելու: Գլխավոր բժշկի ախորժակը փախել էր, իսկ Սառան այսօր ավելի կատակներ էր անում, սիրալիր բրդուններ մատուցում, սոխիպում ուտել: Երեկոյան թեյին գլխավոր բժիշկը խիստ թմրած ու դիվալ էր: Սառան մոտեցավ, կանգնեց կողքին, բռնեց նրա զարկերակը և ափսոսանքով ասաց. «*Դուք հիվանդ եք, պեպք է հանգալանաք*»: Թուրք բժշկի մոտ որոշ մարդասիրական զգացմունքներ երևան եկան: Պատկերով տեղում, մի բաժակ թեյ վերցնելով Սառայից՝ նա դժվարությամբ արտասանեց. «*Ցավոք սրտի, մենք պեպք է շուտով բաժանվենք*», - և մի կում անելով՝ բաժակը սեղանին դրեց: «*Պեյրն, ա-*

սաց մեղմորեն Սառան, - *չէի՞ք ուզենար, ես էլ Ձեզ հետ գալիս*»: Մի պահ լռելուց հետո՝ բժիշկը ասաց. «*Դա ինչնից կախված չէ, և դժբախտաբար անկարելի է*»: «*Պեյրն, հայրնի չէ՞, ե՞րբ ենք բաժանվելու*»: «*Չգիտեմ, չգիտեմ, երբ հրամայեն այդ անիծյալները*», - և գլուխը կոխեց վերմակի տակ:

Սառան առտուն կանուխ մտավ դեղատուն, իր հետ բերած բոխչան վերցրեց, հագնվեց, կապնվեց, ատրճանակը ստուգեց, պատրաստի վիճակում դրեց ֆատման, դեղատան դուռը կիսափակ թողնելով գնաց ախոռատուն՝ կարգադրեց իր և գլխավոր բժշկի համար ձիեր թամբել: Իսկույն դեղատուն մտնելով՝ վերցրեց նախօրոք պատրաստած երկու սրվակները, մտավ զարիթների սրահը: Մեկ առ մեկ քնաթաթախ մարդկանց արթնացնելով, սրվակը թափ տալով, մեկ-մեկ *ֆինճակ* /փոքր բաժակ/ դարման խմեցնելով և գրպանից մի-մի կտոր *փինճի* շաքար տալով հիվանդներին՝ հասավ իրեն աչքի ընկնող աչքատյաց զարիթին, որը քիկունքից թեթև վիրավոր էր: Հենելով բարձին՝ նստեցրեց, իր ձեռքով մինչև վերջ խմեցնելով դեղը և փուխը շաքարի կտորը բերանը սեղմելով՝ շարունակեց իր առաքելությունը: Եշերը դատարկելուց հետո, դուռը ծածկելով դուրս եկավ: Սրվակներն ու բաժակը զցելով մոտակա աղբակույտին՝ ջարդեց և ձեռքով ախոռապանին անելով՝ ձիերը ուղեց: Ներս մտնելով իր կացարանը՝ հագավ ֆաթան, անցավ գլխավոր բժշկի մոտ: Նա դեռ քնած էր և ծանր էր շնչում: Պինչը բռնելով՝ փոքր սրվակը դատարկեց քերանը, ծածկոցով ծածկեց ու սրվակը սեղանին թողնելով՝ դուրս եկավ: Չին պատրաստ էր: Ասքյարին ուղարկեց դարպասի դուռը բաց անելու, իսկ ինքը նժույզին նստելով՝ մտրակեց՝ ուղղվելով դեպի կոթ մեյդան: Սառան գլխավոր բժիկի հետ հրաժեշտի պահին մի երկտող թողեց. «*Հարգելի՛ բժիշկ, Դուք խոհեմ, մարդասեր, բարի և չեք գործին նվիրված մարդ էիք: Ձեզ մուր աշխատելով և հիվանդներին բուժելով՝ մեծ մխիթարություն և սիրտիսն իմ վերքերին: Մակայն Ձեր գիշարիչները վարանեցին չեք սիրտն ու հոգին և իմ նվիրված, անջնազոհ աշխատանքը քանուն փառով՝ կամեցան ինձ, որպես մի անասան կնոջ, խայրառակ մահով պարժեք: Ես կատարեցի արժանի հարուցում: Ես Ձեզ ոչ միայն հարգում էի, այլև սիրում էի որպես հոր, և դուք արժանի էիք: Չեմ ափսոսում դավանան հորս սպանելուս համար, քանի որ այդ պահանջում էր ներկա իրադրությունը: Խոնարհելով գլուխս՝ հավերժ գնաս բարով... .Էլիներ*»:

Կանխագգացումները Սառային չօգնեցին ազատվել: Ներքին գործերի իշխանությունը ապացուցված փաստերով համոզվելով, որ ստացված տեղեկությունները ճշմարիտ էին, որոշել էր այս գիշեր անակնկալի բերել և վերցնել սատանային իր գահից: Մակայն քոմսերի ուշանալու պատճառով առավոտյան երկու պոլիս և չորս ժանդարմ եկան կշլայ հիվանդանոց՝ ակամա, «փառավոր պայմաններում» Սառային ձերբակալելու: Կոթ մեյդան չհասած՝ ձիով Գոմաց ճամփի խաչմերուկ բարձրանալիս, Սառան նկատեց փոխաներին ու ժանդարմներին: Կարևորություն չդարձնելով՝ դիտավորությամբ մտրակեց ձիուն: Ոստիկանությունը կասկածելով հարցրեց և առաջարկեց ցած իջնել ձիուց: Սառան ձիու կողքին բրդելով ուղեց առաջ անցնել: Երկու ժանդարմները

րը՝ ատրճանակները ձեռքերին պահանջեցին կանգնել: Մառան՝ կորե՛ք ասելով, ուզեց օղակից դուրս գալ և մտրակեց ձիուն: Ոստիկաններից երկուսը կրակեցին ձիուն, որը մի երկու քայլից վայր ընկավ: Մառան շփոթվեց: Անմիջապես վեր կենալով՝ ատրճանակը պարպեց դիմացի երկու ժանդարմների վրա: Նրանք տապալվեցին իր կողքին: Ոստիկանները, անակնկալի գալով ու շփոթվելով, պառկեցին և նշան բռնելով պահանջեցին՝ *բեալիմ օլ* /հանձնվիր/: Մառան անխուսափելիորեն երկրորդ անգամ կրակեց նրանց վրա: Լսվեցին պատասխան կրակոցները: Չորս վիրավոր դեռ տնքում էին գետնին: Մառան վիրավոր թևով ընկած վիճակում վերցրեց գետնին ընկած ժանդարմի ատրճանակը, նորից կրակեց փողիսների վրա և ուժասպառ ընկավ կողքին: Թեև ից և կողքից վիրավոր Մառան ընկավ դահիճների ձեռքը:

Խիստ կարգադրված էր. «*Կասկածելի կնոջը բռնել, ողջ-առողջ, նույնիսկ պարզվալոր կերպով ներկայացնել պալատիայի բռնակրիս*»: Կոք մեյրանում գտնվող զինվորական վրաններից, լսելով ատրճանակի ձայներ, խուճապահար զինվորներն ու սպաները շտապեցին դեպքի վայրը: Մարտափելի տեսարանը տարակուսանքի մեջ թողեց զինվորականներին: Որոշեցին անմիջապես հայտնել ոստիկանությանը և զինվորներով շրջափակելով՝ սպասեցին նրանց գալուն: Մոտակա թուրք թաղերից հավաքվեց ամբոխը: Ուզեցին հարձակվել մեջտեղում նստած վիրավոր կնոջ վրա, կտոր-կտոր անել, բայց զինվորների կոտ շրջափակումը թույլ չտվեց ոչ ոքի մոտենալ: Մի քանի րոպեից եկավ ոստիկանությունը և բարձրաստիճան զինվորական սպաներ: Որոշեցին կնոջը վերցնել և քննության ենթարկել: Այս խառնիճադանջ դրության պահին եկան հիվանդանոցի սպասարկողներից և հայտնեցին զաբիթների թունավորման մասին: Կատաղության և ջղայնության նուպաներով լցվեցին բոլոր ներկաները: Բոլորը միաբերան բռնում, գոչում էին՝ սատկացնել գյավուրին, բայց պահակությունը թույլ չտվեց: Պահակների խիտ ցանցով շրջապատված Մառային սայլի վրա քցելով՝ փոխադրեցին բալատեան՝ զլխավոր ոստիկանությունը: Ամբողջ քաղաքով, նույնիսկ զինվորական շրջաններում տարածվեց այս անտուր, նույնիսկ անհավատալի դեպքի պատմությունը: Այնպիսի իրարանցում տեղի ունեցավ շուկայում, որ բոլորը, խանութները փակելով, գնացին կոք մեյրան և հիվանդանոց՝ սպանվածների և մեռնողների դիակները տեսնելու: Հարց էին տալիս մեկմեկու, թե ո՞վ է կատարել այդ ոճրագործությունը, և բոլորի պատասխանը նույնն էր. «*Էն գյավուր կինը, որին բերին պալատեան*»: Հարցաքննությունն երկար չտևեց: Մառան իր ով լինելը ոչ մի տանջանքից հետո չհայտնեց: Քոմսերի այն հարցին, թե. «*Ինչու՞ թունավորեցիր վիրավորներին*», Մառան կտրուկ պատասխանեց.

-Չե՛ր, իմ սրտում լցրած, կուտակած թույնը ես ձեզ վերադարձրի: Ափսոսում եմ միայն բժշկին, բայց դա էլ անհրաժեշտություն էր: Որոշվեց գյավուրին հանձնել ժողովրդի դատաստանին՝ հաջորդ օրը, ցեղեկվա ժամը տասներկուսին, կոք մեյրանում:

* * *

Իսմայիլ աղան երեկոյան տուն եկավ ցնդած: Աղախինը հարևան թուրքերից իմացել էր որոշ բաներ: «Ճաշի մատելիս նա հանկարծ բացակայեց. «*Մաշալա՛հ, մի անկրեք կին և այսքան մեծ իրադարձություն*»: Նա, առանձնանալով թոնրատանը, կանչեց աղախինին և հարցրեց.

-Դու ես վերջերս չե՞ս տեսել էն գեղեցիկ հայ կնոջը: Հիշու՞մ ես նա մի երկու անգամ Նուրիի հետ մեզ մոտ եկավ:

Աղախինը բացատրական պատասխան տվեց:

-Ինձ թվում է, այս ամբողջ *դավաճալը* նրա արած գործն է:

Իսմայիլ աղան նայել, տեսել էր անկյունում քցած ջարդված կնոջը, բայց չէր հաջողացրել դեմքը տեսնել: Դառնալով աղախինին՝ ասաց.

-Ես տեսել ու լսել էի հայ ֆիդայիների քաջությունների մասին, համա էսպիսի՝ բան, որ էսօր աչքովս տեսա, պատմելու, լսելու բան չէ:

* * *

Մենք վերջապես որոշեցինք մամակ գրել Մառային: Արաբների շնորհիվ Չանոյի առողջությունը լավանում էր: Մեր և արաբների միջև վստահությունը ավելի ուժեղացավ: Գիշերը ես ու Մճոն երկտողը տարանք՝ աղախինի միջոցով Մառային հանձնելու: Նա մի կողմ կանչելով մեզ, պատմեց Մառայի հետ կապված երեկվա դեպքերի մասին և հաստատեց Իսմայիլ աղայի խոսքերով: «*Խանու՛մ ավլա, բա չգիտե՞ս, որտե՞ղն է հիմա այդ կինը*»: Նա կարճ պատասխանեց.

-Ես չգիտեմ ուր է, բայց Իսմայիլ աղան ասաց, որ վաղը նրան կոք մեյրանում քարկոծելով կսպանեն:

Անմիջապես հետ եկանք, մտեցինք խորհրդակցելու: Չանոն երեքսց ու անկողնում վայր ընկավ: Արաբները, լսելով մեր պատմությունը, հայտնեցին իրենց օգնության ու մասնակցության մասին: Ես պարզ ասացի, որ Մառան ծանր վիրավորված է և նրան փախցնել հնարավոր չէ: Մճոն ու ես արաբներին պատմեցինք Մառայի հետ կապված ամեն ինչ, նրա շնորհիվ կատարած գործերի, վրիժառության մասին: Ինչպիսի՞ մեծ ոգևորությամբ էին մեզ լսում, նամանավանդ Չանոյի ու մեր մեծ սրտի տեր, սիրելի մորաքույր Մարթայի մասին: Մճոն կտրուկ որոշեց, որ վաղը ինքը կգնա կոք մեյրան: Չանոյի աղաչանքին ու պաղատանքին, այն փաստարկումներին, թե անօգուտ է և վտանգավոր, Մճոն լացով պատասխանեց. «*Ես անկարբեր մնալ չեմ կարող: Նա ինչ կանչում է: Ես պեպք է գնամ*»: Արաբները ոգևորվեցին: Մճոյի համառությունն ու սրտոտությունը նրանց հրավիրեց մարտադաշտ նետվելու: Չանոն, նայելով արաբներին, ասաց. «*Թշվառներ՛ր, չեք կյանքը վրանգված է: Զեզ փեղն ու փեղը կզնդակահարեն*»: Մճոն և ես մոտեցանք նրանց և թեերին խփելով՝

խնդրեցինք չխառնվել մեր գործերին, բայց նրանք իրենց քրջերից հանեցին ատրճառակներն ու փամփուշտները, երդվեցին իրենց մարգարեի անունով, որ պետք է գնան, տեսնեն այդ քաջարի կնոջը և մեզ երկու խոսքով ասացին.

-Միևնույն է, մենք ողջ չենք մնալու և մեր երեխաներին չենք տեսնելու: Մեր բոլորիս բախտն էլ ձեր բախտից է: Չեզ բացահայտ են կոտորում, իսկ մեզ նենգությամբ, գաղտնի:

Արաբներից մեկը մի կտոր թուղթ ուզեց, իրենց լեզվով սահուն կերպով գրեց մի կարճ երկտող, ներքևում հասցեն՝ Հալեպ քաղաք, յուրայիններին և հանձնեց Չանոյին՝ խնդրելով. «*Եթե բախտը Ձեզ ծայրա, էս թուղթը կուղարկեք*»: Մճոն բերեց Սառայի զինվորական զգեստները: Նրանք ուրախացան և հիացան այդ գյուտով: Իսկույն հազան մեկը՝ զաբիթի, մյուսը՝ զինվորի համագզեստը: Իրենց՝ մինչ այդ վիճակի հետ համեմատած, նրանք անճանաչելի էին դարձել: Լույսը չբացված՝ նրանք Մճոյի ուղեկցությամբ ձորով իջան գետնի վար, անցան Թորոսիկի կամուրջը. զինվորը՝ հրացանով, սպան՝ ատրճառակով զինված, Մճոն՝ հնարավորին չափ թրքական շորերով: Գետից անջատված առվի ուղղությամբ քմբերով գնալով՝ հասան ջրաղացը: Մճոն նրանց կանգնեցրեց կամրջակի մոտ, իջավ քուրդ ջրաղացպանի մոտ և համարձակ պատմեց իր լսածների և Սառայի բռնվելու մասին: Ջրաղացպանը ատամները կրճատացնելով ասաց. «*Ես լսել էի, բայց չգիտեի, որ այդ կինը չէր բարեկամն է եղել*»: Շատ խնդրեց, նույնիսկ բռնելով ներս քաշեց տղային, բայց համառ Մճոն հրաժարվեց և արաբ ասքյարների նամակը քրդին տալով ասաց. «*Քո վզին մեղք, եթե այս թուղթը չուղարկես իր հասցեով*»: Արաբները անհանգիստ սպասում էին Մճոյին, բայց նա ուշանում էր: Ստիպված իրենք էլ եկան ու մտան ջրաղաց և տեսան, թե ինչպես քուրդը, Մճոյի ձեռքից ձգելով, աղերսում է հրաժարվել իրենց մտադրությունից: Տեսնելով, որ անհնարին է Մճոյին իր մտքից հետ պահել, նայելով Սկրտիչի արցունքոտ աչքերին և անիծելով բախտը՝ ասաց.

-Գնացե՛ք, բայց իզուր չմեռնե՛ք,-ու դառն հեկեկալով՝ նստեց ջրաղացի ներսում, իր սովորական սաղրիին՝ աչքերը հառած գնացողներին:

Առավոտվանից «Կոք մեյդան» կոչված հրապարակը լցվեց ամբոխով, որը զգվելի հայեռյառներով պահանջում էր իրեն հանձնել գյավուրին: Այդտեղ էին կրոնավորները, առևտրականները, զինվորականներն ու ոստիկանական ջոկատները: Լավայի նման շարժվում էր ամբոխը: Բոլորը բորբոքված էին երեկվա դեպքից: Ոմանք աստվածացնում էին քաջակորով գյավուր կնոջ անհավատալի գործնությունը և կատարածը, ոմանք վերագրում շեք-բանի /սատանա/ գործին ու խուսափում այդ դևի կատարած դերից՝ մեղադրելով ոստիկանությանը ապաշնորհության մեջ: Լսվեցին ձայներ, մի ջորու վրա կապված՝ բերեցին կիսամեռ արնաքան եղած գյավուրին: Խելագար ամբոխը տեղաշարժ կատարեց: Մկավեց իրարանցումը և պահակ զինվորականներին սեղմելով՝ հարձակվեցին պահակախմբով բերվող կիսաշունչ դիակի վրա: Սառային կապեցին հեռագրասյունին: Պալատայի քոմսերը և ամբոխին խրախուսող մոլլան մտտեցան ու պատմեցին գյավուր կնոջ կատարած

գարհուրելի սպանությունների մասին և, որպես ոճրագործի, թողեցին հավաքվածների դատաստանին: Մոլլան, մի երկու խոսք ասելով,²⁰² իր պիղծ բերանով քթեց Սառայի վրա ու հետ քաշվեց: Ոստիկանապետը, ատրճառակը բարձրացնելով, դիմեց ամբոխին. «*Առաջինը ևս կիսիեմ հյուրյունեթի սևունից*», -և երեք գնդակ ուղղեց Սառայի կախված գլխին: Նա դեռ չէր վերջացրել խոսքը, երբ Մճոն՝ իմ սիրելի ընկերը, իր սուրբ ձեռքով կրակեց ոստիկանապետի և մոլլայի վրա: Պարպելով ատրճառակը՝ մոտեցավ Սառային, գրկեց նրա կապված ոտքերը, երկրորդ ատրճառակով գետնին պատկեցրեց իրեն մոտեցողներին ու նորից փաթաթվեց Սառային: Ջինվորների ու ժանդարմների տասնյակ գնդակներով խոցված՝ ընկավ իրեն պաշտամունք դառած Սառայի ոտքերի տակ: Արաբները մինչ այդ դիտողի դերում էին: Տեսնելով Սկրտիչի անձնուրաց մահը և ամբոխի խայտաբղետ շարժումները՝ մոտեցան զոհվածներին և բարձրաձայն ասացին. «*Դուք անհավաքներ եք: Երեկ հայերին էիք սպանում, այսօր ուղղափառ արաբներին: Էս չեզ համար քիչ է, նոր մեծ դատասպանը հեկո կգա*», -և ատրճառակը ուղղելով զինվորականների վրա՝ իրենք էլ նահատակվեցին՝ զոհ գնալով մի քանի օրվա մարդասիրությանը և խղճմտանքին:

Այսպես, անտանելի կերպով զրկվեցինք մեր սիրելի Սառայից, մեր քաջակորով, սրտոտ անձնուրաց ընկերոջից՝ մեր հարազատ Սկրտիչից: Չանոն, լսելով մեր բախտակիցների մահվան մասին, արտաքուստ ցույց չույեց իր տխրությունը, միայն դառը կսկիծով ասաց.

-Նրանք գործեցին բշնամուն դեմ առ դեմ, մահացան՝ իրենց վրեժը լուծած, իսկ ես այստեղ չգիտեմ անելիքս ու վերջս,-և գրոխն ու դեմքը ծածկեց:

Երեք օրից իմ միակ բարեկամը, իմ կարեկիցն ու խորհրդատուն մահացավ: Ես մեռակ, իմ ձեռքերով (նոզվյալ տան թոնրատանը փորեցի իմ սիրելի մորը փոխարինող մորաքույր Չանոյի գերեզմանը: Ամեն ինչով նրան էի պարտական: Վերջին հրաժեշտը տվի և մի ափ հող լցնելով գրպանս՝ լուսադեմին հեռացա այդ շենքի սահմաններից:

Դժբախտաբար կրկին որբացա: Ծնողներիս, հարազատներիս մոռացած՝ տանջվում էի Սառայի, Չանոյի, Սկրտիչի կորստով: Չնայած նրանք գնացին փառաբանված մահով, կրկնակի ու քառակի անգամ լացացնելով բշնամուն, իմ հոգում, իմ սրտում թողնելով նրանց՝ ինձ ռիսակալություն, տուկունություն ներշնչողներին արժանանալու, երախտիքի ու պարտքը հատուցելու զգացում:

* * *

Անցել էր մի քանի օր: Նկատեցի մեր և մյուս հայկական, թաղերում ոստիկանության ակտիվությունը: Քաղցած գաղթականությունը և տեղական խուժանը մթերք հայթայթելու համար շրջում ու լցվում էր հայոց տները, բայց տանում էին ամեն ինչ, ինչքան կարող էին: Հանկարծ մի արժեքավոր պա-

տառ գտնելու դեպքում՝ նրանք վիճում էին իրար հետ, անգամ խոշտանգում իրար՝ հասցնելով մարմնական վնասվածքներ:

Աշուն էր: Ես մեռնակ տառապում էի՝ գիշերները ուրվականի նման թափառելով տնից տուն: Ցերեկները պառկում-քնում էի և հազար ու մի երևակայություններով ու նախապաշարումներով ինքնամոռացության մեջ ընկնում՝ նախանձում էի ամեն մի թփի շարժմանը, մկների, առնետների ազատ վազվզոցին ու ճստճստոցին: Փոխադրվեցի Մճոյի գերեզման-դամբարանը: Գիշերվա մթնշաղին աչքիս առաջ գալիս ու գնում էին այլանդակ դեմքերով գոռնափշտիկներ, որոնք ինձ ջղայանցնում ու գայթակղեցնում էին այն աստիճան, որ ես, անկախ ինձամից, դուրս էի գալիս գերեզմանափոսից և վազելով քարկոծում նրանց: Այս չարաբախտ տեսիլքները գնալով կրկնապատկվում էին և ես, ինչքան էլ ինքս ինձ ներշնչում էի, թե իմ թույլ էության, երկյուղածության հետքերն էին դրանք, այնքան ֆիզիկապես գլորվում էի այդ ֆանտաստիկ կյանքի ու կենցաղի մեջ: Այս դրությունից դուրս գալու համար որոշեցի փոխադրվել մի ուրիշ վայր: Մի գիշեր կուժը ձեռքիս իջա ջուր վերցնելու: Լուսնյակ գիշեր էր: Կռացած, փառչը ջրի մեջ սեղմելու պահին տեսա մի զգզված մազերով հրեշի, որն աչքերն հառած ինձ էր նայում: Մաստիկ վախիցս կուժը քցեցի և ճչալով, գետն անցնելով՝ դիմացի թուրքերի թաղը վազեցի: Իմ ձայնից հարևան տների տանիքներին քնող թուրքերը վեր թռան և փախչող ուրվականին՝ շեյթանին տեսնելով, քարերով ու փայտերով հալածելով՝ ինձ բռնեցին: Այո, ես ինքս ինձ մատնեցի: Մի լավ ծեծ ուտելուց հետո, ինձ առավոտյան հանձնեցին ժանդարմներին, որոնք իմ այլանդակ դեմքը տեսնելով՝ մի քանի հարված տալուց հետո, տարան Ս.Մարգիս եկեղեցու ճամբար-հավաքակայանը: Դամբարանում մնալով՝ ես խիստ հյուծվել էի, թեփոսվել, կոշտացել էր մարմինս, մազերիս մեծ մասը թափվել էր: Դամբար-կայանում եղած բախտակիցներս՝ տարբեր թաղերից, գյուղերից կանայք ու աղջիկներ էին, որոնց թուրքերը մի որոշ ժամանակ պահելուց հետո, հանձնել էին իշխանություններին: Եկեղեցու դուռ-դարպասը բացվում էր փողոցի վրա, իսկ շենքի ետևում այգին էր՝ բարձր պարսպով շրջապատված: Եկեղեցին գտնվում էր թուրքական թաղամասում: Երկրորդ օրը առավոտյան, լուսաբացին ժանդարմները, մեզ դուրս բերելով, շուկայի միջով մահվան Արաբու կամուրջ տեղափոխեցին: Բոլորս, հաշտված մեր բախտի հետ, գլուխներս կախ գնացինք: Շուկայի բազալների՝ խանութների մեջտեղի նեղ փողոցով անցնելիս ժանդարմների միջնորդությամբ թույլատրվեց ուտելիք գնել: Կանանցից վերցնում էին արծաթ, ոսկի դրամներ, մնացորդը՝ գրպանում: Վերցրեցինք հաց, պանիր, ժածիկ: Ճիշտն ասած՝ թուրքերը ցավակցում էին մեզ: Անցնելով հացի երեք միայնակ մոտիկ փռերից ու կամրջից՝ մոտեցանք պալատայի մոտ գտնվող ցորենի մեյդանին: Չեքունս մի ոսկի պահած՝ ես անկատելիորեն մտա ուտիկանության խոհանոց-ճաշարանը: Տարբեր համեղ ճաշերի հոտն ու բույրը տարածվել էր չորս կողմը: Խոհանոցի օջախների վրա հերթով շարված պղինձներում եփվում էին անուշահամ ճաշերը: Ոչ ոքի չնկատելով՝ ես, պղինձներից մեկի բերանը բացելով ու շերտիկ խփելով, եռացրած ջրից հանեցի իշի

քույրս ֆրանցիսկայից և սուլտանների հետ լցրի կախված *փեշկիրի* սրբիչի մեջ և դուրս եկա: Քարավանը հեռացել էր տասներկուսից-տասնհինգ քայլի չափ: Հանգանանքներից օգտվելով՝ ես վազեցի դիմացի կողմը՝ խանութի արանքի նեղիկ ճանփով դեպի չարչոցի ու սուլտանների տանիքների կողմը: Դեռ չէի հասել տանիքներին, չգիտեմ ինչպես, որտեղից, ժանդարմները ինձ նկատելով, վազեցին հետևիցս ու պոռացին՝ կանգնել: Ես ուշադրություն չդարձրի նրանց կանչին և հարթ տանիքների վրայով վազելով՝ հասա Ուլի ջամու մինարեթի ստորոտին: Ժանդարմների ձայներից, հրահրոցներից՝ տարբեր անկյուններից, տեղերից դուրս եկան թուրքեր, գնալով շատացան և սկսեցին չորս կողմից հետապնդել ինձ: Չեքիս փաթոցի մի մասը թափելով, մնացածը ծոցս լցնելով՝ ճարահատյալ աստիճաններով իջա մզկիթի բակը և վազեցի դեպի մզկիթ:

Այդ պահին հիշեցի, որ մզկիթում թուրքերը սպանություն չեն կատարում, քանի որ գյավուրի արյունը կամ դիակը կաղծի Աստծո տաճարը: Մզկիթ մտնելով՝ ոչ մի նկար, տաճարային զարդ, քանդակ և այլ սրբություններ չտեսա: Բակում նամազ անող ոտաբոքիկ հավատացյալները և կատաղած ամբոխը հայիտյանքներով մոտեցան դռանը: Ես, մզկիթում դեռ-դեռ մայելով, դուրս փախչելու անցք էի որոնում, բայց եղած փոքր լուսամուտները իմ հասակից բարձր էին: Երբ ես մոտեցել էի այն բարձունքին, որտեղ դրված էին մի քանի գրքեր՝ ապրումնի գույնզգույն շորերով ծածկված, այդ օրհասական պահին լսեցի մուլլայի ձայնը. «*Գյավուր օղլի, դու՛րս արի և գնա՛ սայսբեղից, երդվում եմ փեխանբարի անունով, քեզ այսբեղ ոչ ոք չի՛ բռնելու*», - և դառնալով ամբոխին, ապա ժանդարմներին ու գոռալով նրանց վրա՝ առաջարկեց բոլորին հեռացնել մզկիթի բակից դուրս: Ես ներսը՝ բեմի վրա կանգնած էի, բայց դռնից տեսա, թե ինչպես ժանդարմները գոռոցոցներով, հրմշտելով դուրս էին հանում կատաղած խուժանին: Նորից ինձ դիմելով, շեմից ներս մտնելով և դուրս գալու պահին՝ մուլլան ասաց ու հայտնեց. «*Բակում ոչ ոք չկա, շուր դուրս արի իմ կրկից, ես քեզ կպահանեմ*», - ու շարժվեց: Բեմից դուրս վազելով՝ ես բնագործնեմ, թե գիտակցաբար, նախքան դռնից դուրս գալը, տեսա մուլլային և դռան կողքերի ժանդարմներին: Մուլլան՝ նրանց մոտենալով, կարգադրեց ժանդարմներին հեռանալ դարպասից և ինքն էլ աստիճաններով բարձրացավ նրանց կողմ՝ դեպի դարպասն ու ինձ կանչելով երդվեց, որ դռան մոտ ոչ ոք չկա: Թերևս, ճիշտ ասաց մուլլան: Ես մեխանիկորեն հետևեցի նրա ձայնին, բայց հազիվ էի մոտեցել դարպասի աստիճաններին, երբ լսեցի ամբոխից որոտացող խոսքի բացականչությունները՝ գյավուրը գալիս է: Չգոռոքումս ինձ դրդեց, և ես, նույն ակնբարբում հետ վազելով, մոտեցա նամազի ավազանին և նկատելով մի նեղիկ, բայց հաստ դուռ՝ եղնիկի նման թռա երեք-չորս աստիճաններով, ներսից սողնակով փակեցի դուռը և ծուռ ու մուռ աստիճաններով սկսեցի վեր բարձրանալ: Անկախ ինձամից, ինքս ինձ տեսա մինարեթի բարձունքում՝ կլոր սրահի հիշեցնող մուլլայի աղոթարանում: Մինարեթի աշտարակում ինձ տեսնելով՝ թուրքերը բոբբոբվեցին: Ներքևի խանութների հարթ տանիքների վրա կուտակված խառնիճադանջ ամբոխը ինձ տեսնելով մինարեթի

աշտարակի վերևում, նույնպես բորբոքվեց, բայց բարձրանալու, ինձ բռնելու ոչ մի հնարավորություն չկար. միակ դուռը մզկիթի բակի միջոց էր, որն ես սող-նակով փակել էի: Ես աշտարակի կտր միջանցքով ման էի գալիս մինարեի շուրջը: Թուրքերի, ճամանավանդ կրոնամուլ հայատյացների կատաղությանը չափ չկար: Նրանք պահանջեցին ժանդարմներին՝ կրակել ինձ վրա: Այդ պահին ես լսեցի ներքևի փակ դռանը կայնող հարվածները: Մոլեզմած կրոնամուլ-ները ձեռքով, ոտքով դուռը ջարդելու հնարավորություն չունեցան: Ժանդարմ-ները դուռը ջարդելու համար մոլայից բույլտվություն պահանջեցին: Ներքևից դեպի ինձ սուրացին ատրճանակի մի քանի գնդակներ: Մոլաների ու շեյխերի կռուից արգելվեցին կրակոցները: Այդ պահին ես լսեցի դռանը կայնող կացնի հարվածները: Հանկարծ հիշեցի, որ եթե մզկիթի մեջ հայի, գյավուրի արյուն թափվի, Մահմեդի սրբատեղը և աղոթարանը կկեղտոտվեն և կհարամեն, ստիպված պիտի քանդեն ու նորից կառուցեն: Այս միտքը իրենց մոլայից էլ լսեցի, երբ նրանք կրակողներին արգելեցին.

-Գյավուրի արյունը մարգարեի լուսատեղից հեռու թափեցեք:

Դռան ճռռոցը լսելով ու զգալով, որ պիտի բարձրանան վերև և ինձ բռնեն, ճչալով ու աղաղակելով հայտնեցի. «Եթե վերև բարչրանաք, ես մինարեից ներքև կբռնեմ»: Բարձրացա շրջանցող պատին և նորից պռռալով ասացի. «Թողե՛ք ինչ դուրս գամ դռնից, ինչ ողջ չե՛ք բռնի»,-և պատրաստվեցի բռնելու: Մինարեի շուրջը, ձեռքերս բարձրացրած, պատի վրայով քայլեցի, ուզում էի բռնել մեռնել և կենդանի չհանձնվել այդ կատաղած ամբոխին: Մոլ-լաները, մի շարք հեղինակավոր թուրքեր, ինչպես և փոլիսները, տեսնելով ինձ և լսելով իմ վճռական հայտարարությունը, հանուն մզկիթի պաշտպանու-թյան, սկսեցին ներքևից բացականչել.

-Գյավուր օղլի, չքցես քեզ, քեզ չե՛նք բռնի, իջի՛ր, գնա՛,-և այլ աղա-չանքներ:

Սկսեցին գործել ժանդարմները, մոլաները, մոլի եռանդուն թուրքերը, որոնք գռռալով, բռռալով հետ էին վանում ինձ բարկածողներին և ատրճանակով կրակողներին: Մինարեի ներքևի դռնից մինչև վերևի դուռը հասնելու հա-մար, անհրաժեշտ էր բարձրանալ պտուտակած և դասավորված քառասուն-հինգից հիսուն աստիճաններով: Արդեն դուռը տեղահան անելով՝ սկսել էին վերև բարձրանալ: Մինարեի ներսից լսելով ձայներ՝ պատից իջա միջոցում և դուռը ծածկելով մեջքս դեմ արի: Այդ պահին դռան հետևից լսեցի մոլայի հա-նոզիչ ձայնը.

-Գյավուր օղլի, արի՛ ինձ հետ, ես քեզ դուրս կտանեմ, մի՛ վախենա:

Լսելով մոլայի ձայնը՝ ես, երկյուղի բովով սարսափած, թողի դուռը և անցնելով դռնից քիչ են կողմ՝ բնագոյաբար բարձրացա պարսպի վրա: Ներքևից լսվեց ամբոխի գռռում-գոչյունը. «Զեզ չե՛նք բռնի իջի՛ր, գնա՛», -և այլ հավաստիացումներ: Աչքերս հառած դռանը՝ ես սպասում էի մոլային: Փոք-րիկ դռակը բացվեց և երևաց մոլայի սպիտակ փաթաթանով ահեղի գլուխը՝ ցցված ցանցառ դեղնավուն մորուքով: Տեսնելով ինձ պարսպի վրա՝ նա, երկու ձեռքերը բարձրացնելով և միացնելով ճակատին, երդվեց փեխանքարի անու-

նով. «Զեզ ոչ որ չի բռնելու, ցած իջիր և իմ հրկից արի»,-ու սկսեց իջնել, ցած-րանալ սանդուղներով: Ես, գիտակցաբար թե ակամա, հետևեցի մոլային: Նա, պատերից բռնելով, դանդաղորեն իջնում էր պտուտակած և աստիճան-ներով: Հասնելով ներքև, դռան շեմին կանգնած՝ նա խնդրեց բոլոր հավա-տացյալներին հեռանալ բակից և բույլ տալ անհավատին դուրս գալ ջամիից ու չապականել փեխանքարի սրբությունը: Բակում ևս երկու մոլաներ ժան-դարմների մասնակցությամբ դուրս էին քշում զրգոված վայրագ թուրք ամբո-խին, որը հետ ու առաջ մայելով՝ դժվարությամբ էր ենթարկվում ոստիկաննե-րին: Վերջապես բակում մնացին երեք մոլաներ, իսկ վերևը՝ դարպասի մոտ, ոստիկանները դուռը պաշտպանում էին ներխուժողներից: Մինարեն բարձ-րացող մոլան մյուսներից ավելի հեղինակավոր էր: Նա, դեռ դռան մոտ կանգ-նած, սպասում էր ամբոխի հեռանալուն: Դռնից մի երկու քայլ առաջ գնալով՝ մայեց, ստուգեց, որ բակը դատարկվել է, երկու մոլաներին կարգադրեց հե-ռանալ և դառնալով իմ կողմը՝ կանչեց. «Գյավուր օղլի, ոչ որ չկա՛, արի գնանք»: Ես, մինարեի դռնից դուրս գալով, նկատեցի, որ երկու մոլա մտան ջամի և ներսից դուռը փակեցին, իսկ գլխավոր մոլան, ինձ կանչելով ասաց. «Հետևի՛ր ինձ», -և շարժվեց դեպի դուռը: Ժանդարմներին հեռացնելով՝ ինքը կանգնեց դռների արանքում և սպասեց իմ գալուն: Ես, հետապնդելով մոլա-յին, գիտեի և հետևում էի մյուս երկու մոլաներին, որոնք թաքնվելով, ուզում էին հանկարծակիի բերել և բռնել ինձ: Ես երկու քայլ հառաջացա բակում, տեսա մոլային, որն ինձ ձեռքով կանչելով՝ հայտնում էր. «Ոչ որ չկա», -կար-ծելով, թե ես վազելու եմ դեպի իրեն, դուռը բացեց: Թուրքերը ինձ տեսնելով սկսեցին գոռոռալ, սակայն մոլան և ժանդարմները ներխուժել չթողեցին և դուռը նորից փակեցին: Նույն պահին նկատեցի ջամիի դռան բացվել-փակվե-լը լինելը, ուրեմն մոլաներն էլ հետևում էին ինձ՝ բռնելու համար: Մինարեի դռան մոտ՝ երկու աստիճան ներքև, գտնվում էր *սպրիտայի*²⁰³ լվացման ջրա-վազանը, որտեղ թուրք հավատացյալները, նախքան ջամի մտնելը, պարտա-դիր կարգով ոտքերն ու ձեռքերն էին լվանում: Կռացած մայեցի հոսող ջրի անցքին՝ *ուլուղին*՝ կանալ, կոյուղի/ և նկատեցի, որ բավականին լայն անցքից ջուրը թափվում էր գետը: Ամսիջապես մտա ավազանը և պատկելով ջրի մեջ սողացի դեպի դուրս և մոտ մեկ մետր բարձրությունից իջա գետը: Բարեբախ-տաբար գետի կողմում ոչ որ չկար: Ես, թրջված կատվի նման շտապ գետն անցնելով, սկսեցի ճանգոտելով մագլցել հակառակ կողմի դարն ի վեր և հաս-նելով ճանապարհին՝ դիտեցի չորս կողմս: Այդ պահին դիմացից ինձ, նկատե-ցին մինարեթի կողքի տանիքների վրա գտնվողները և սկսեցին պռռալով մատնացույց անել ինձ: Ուժերիս ներածի չափով վազեցի Հինգ խորան եկեղե-ցու և նրանից մի փողոցի լայնքով հեռու գտնվող մի ուրիշ ջամիի արանքով: Հասնելով վերևի հատող ուղիղ ճամփին ու քսան քայլ առաջ գնալով՝ նկատե-ցի դիմացից եկող մի խումբ մարդկանց: Կասկածելով, ես մեխանիկորեն թեք-վեցի դեպի ձախ և մտա մի բակ: Չգալով, որ ինձ ոչ որ չնկատեց, միաժամա-նակ համոզված լինելով այդ թաղի թուրքերի հայատյացության մեջ, դուրս եկա բակից: Պատի տակով հասա Մանդի թաղ տանող ճանապարհի մի հա-

րուստ թուրքի տանը կից աղբյուրին: Աղբյուրը գտնվում էր հիշյալ շենքի կամարի տակ: Ջրի գույնը մոտ երկու մետր լայնությամբ և նույն չափ բարձր էր: Օգտվելով առիթից, որ ոչ ոք ինձ չէր նկատել, բարձրացա ջրի գուռի վերևը և կծկվեցի հետևի փոսում: Ինչքան ուրախացա, երբ այդ անսպասելի հարմարությունը ինքնաբերաբար գտնվեց: Շնչասպառ, քրջված շորերով կծիկ դառած՝ կուչ եկա: Ինձ խանգարում էր աղբյուրի երկու անցքերից ցայտող և գուռի մեջ թափվող ջրի ձայնը: Ինձ ապահով զգալով՝ ծոցիցս հանեցի քրջված ու լիճված քլուֆթայի ու սուճուխի /պատրաստում էին աղիքի մեջ լցոնելով միս ու կորկոտ/ մնացորդը և մեծ ախորժակով սկսեցի ուտել:

* * *

Երկար ժամանակ է չէի տեսնվել Իսմայիլ աղայի հետ: Վստահ էի, որ նա չէր վնդի ինձ, բայց զգալով մարմնիս քորը, դուրս տված պզուկները, վերքերը՝ այս վիճակում խուսափում էի նրա աչքին երևալ: Մի օր գտնեցի, մի երկու օր նզովյալ տանը մնալուց հետո զգացի, որ հիվանդ եմ: Չառանցանքներով անախորժ երևակայությունների մեջ խորասուզված՝ խելացորի մամն փախուստի դիմեցի: Ինչպիսի սարսափելի տեսիլքներ էին. այլանդակ կերպարանքներով մարդիկ, կանայք, բրդեր ու ծանդարմներ՝ կացիններով, բահերով, սրերով զինված, ծաղրելով ինձ բրդում էին դեպի *ջիսանան*՝ դժոխքը և քահ-քահ ծիծաղում ինձ վրա: Գիշեր էր, վախենում էի աչքերս բաց անել, ձեռքերով խարխափեցի, տրորեցի դեմքս, կծեցի ձեռքս, ցավից զգաստացա և վերցնելով ատրճանակս՝ վազեցի դուրս, նայեցի երկնքին: Աստղերը պեծպեծում էին երկնքում: Անորոշ քայլերով, ինքնաբերաբար իջա և հասա գետին: Շորերս հանելով՝ մտա ջուրը, լողացա, սթափվեցի և հագնվելով՝ զնացի աղախնի՝ Խանում բաջու մտա:

Ինձ տեսնելով այդպիսի այլանդակված վիճակում՝ սկզբում չհամաչեց: Հայտնեցի. «*Նուրի՛ն եմ, հիվանդացե՛լ եմ*»: Շվարած նայելով ինձ՝ մեղքաց և ինձ տարավ իրենց ներքնահարկը: Ինքը դուրս գալով, մոտ տասնհինգ բուրջից մի բարձ ու ծածկոց բերելով՝ ինձ պառկեցրեց, քիչ հետո ուտելիք և թեյ բերեց: Երեք օր ես մնացի նրա նկուղում: Նա հաճախ էր գալիս ինձ մոտ և լավ կերակրում: Երբորդ օրը շապիկս բարձրացնելով՝ ասաց. «*Դու ջրծաղիկ²⁰⁴ էիր հանել, փառապում էիր մալարիայով²⁰⁵ Հինա փաքությունը անցել է և վերքերը լավանում են*»: Նա իմ մտաից գնալիս դուռը փակում էր վրաս: Երբորդ օրը մկրատը ձեռքին ներս մտավ և կողքիս նստելով՝ մազերս կարգի բերեց ու ցույց տալով իր հետ բերած շորերը՝ ասաց. «*Նուրի՛, հագիր րեհանեմ, վրայովդ լավ կլինի*»: Այս անշահախնդիր օգնության, վերաբերմունքի համար երախտապարտ լինելու նպատակով խնդրեցի, որ թույլ տա գնամ: Նա գլուխս շոյելով մերժեց և ջերմաստիճանը նայելով ասաց. «*Դեռ փաքություն ունես, մի երկու օր էլ մնա*»: Ես ինչո՞վ կարող էի փոխհատուցել այս ազնիվ կնոջը իր վերաբերմունքի, գոհողության համար: Արոշեցի բերել մի քանի ոսկի

և նվիրել: Այս նկատառումով չորրորդ գիշերը, առանց նրան տեղեկացնելու, փոքր լուսամուտի ճաղերը թուլացնելով, դուրս եկա: Ուշադրությամբ զննելով ճանապարհս՝ հասա Մճոյենց /Աղութենց/ տունը և գրպանս ոսկիներով լիքը լցնելով՝ վերադարձա և նույն անցքով ներս մտա: Ցավոք սրտի, իմ բացակայության ժամանակ Խանում բաջին եկել էր նկուղ և ինձ չտեսնելով՝ անկողինս հավաքել, մի կողմ էր դրել ու դուռը առանց փակելու՝ զնացել: Իմ անխուհեմ անհետատեսությունը, ըստ իս, ապերախտություն էր: Ես ինձ մեղադրեցի նրան խարելու և չհնազանդվելու մեջ: Դռան արանքից հետևեցի աղախնին, ուզեցի տեսնել, ներողություն խնդրել: Լուսադեմին, երկու թեյնիկ ձեռքին, նա շարժվեց կուլուխի կողմը: Չայնեցի նրան, նա կանգ առավ, ձեռքի իրերը գետնին դնելով՝ մոտեցավ դռանը և ներս մտավ: Նա, ինձ տեսնելով, հրճվեց և ուրախությունից քիչ մնաց համբուրեր: Ես խոնարհվեցի, ներողություն խնդրեցի և ձեռքումս պահած ոսկիները քցեցի նրա գոգնոցի գրպանը: Չարմանքով նայելով ինձ՝ ասաց. «*Մա ի՞նչ բան է, որ րեհի՞ց, ինչու՞ զնացիր, բա որ բռնվեիր, հիմա՛ր փրկա: Վերցրու՛, քեզ պեպք կգա*»: Ես մերժեցի: Տիրեց երկարատև լռություն: «*Խրանում բաջի, ուզում եմ Բամայի աղայի մոր զնալ*»: Նա համոզեց, որ իմ հիվանդությունը վարակիչ է. «*Մի բանի օր էլ սպասիր*»: Հետո ավելացրեց. «*Հնարավորին չափով կիտեսն քո մասին, կիմանամ նրա միտքը, հեպո քեզ կստես*»: Լավ սնունդը, մաքուր հագուստն ու խնամքը ինձ լավ կազդուրեցին: Խանում բաջին, չափազանցնելով և որոշ բաներ կրճատելով, պատմեց ծպտյալ բուժքրոջ հայ լինելու, մոտ հիսուն-վաթսուն հոգու թունավորելու, փոխներքի ու ծանդարմների սպանության մասին և դեպքերի նկատառումով ինձ զգուշացրեց՝ ոչ մի տեղ չգնալ, չերևալ: Իմիջիպալոց, այդ հարցում նա չմեղադրեց գյավուր կնոջը և միամտորեն շեշտեց.

-Էդ վիրավոր երիտթուրքերն իմ միսն էլ էին ուտում: Գլխավոր բժիշկը գիտեր այդ մասին, ու լռեց: Այդ պահին ես հիշեցի գլխավոր բժշկի մասին գրած Մառայի երկտողը:

Մի շաբաթ հետո ես զնացի Իսմայիլ աղայի տուն և աղախնի միջոցով տեսակցություն խնդրեցի: Երեկոյան տուն գալով՝ աղան ճաշելուց հետո բոնրատուն եկավ: Նա, չորս կողմ նայելով, ինձ չտեսնելով, կանչեց. «*Նուրի՛, արի՛*»: Ես միջանցքի դռնով դուրս եկա և վազեցի ու փաթաթվեցի նրա ոտքերին: Նա ինձ բարձրացրեց և գլուխս շոյելով նստեցրեց իր կողքին. «*Նուրի՛ օղուլ՝ /տղաս/, ինչքա՛ն ժամանակ է չկայիր*»: Ես պատմեցի մի քանի մանր դեպքերի, ճամբարում լինելուս մասին: Նա հիշեցրեց Ուլի ջամիի դեպքը և հարցրեց՝ դու չե՞իր: Ես հայտնեցի՝ ես էի:

-Մաշալա, մաշալա, բայց բա ետքան մարդկանց միջից ո՞նց փախար: Նուրի՛, ճամբարում ու՞մ տեսար, էն գեղեցիկ կլինը ի՞նչ եղավ:

-Ճամբարում կանանց ու տղաների հետ ճան էինք խաղում: Էն կնոջից տեղեկություն չունեմ, և գրպանիցս մի բուռ ոսկի հանելով՝ ասացի, խաղով տարել եմ:²⁰⁶

Աղայի աչքին ոսկիները փայլ տվեցին, բայց նա չվերցրեց. «*Նստի՛ր, Նուրի՛*», և վեր կենալով զնաց իր սենյակի կողմը, տղայի վեզերից /ճան²⁰⁷ երկու

հատ բերեց, դուռը փակեց և ինձ առաջարկեց խաղալ: Չեռքիս ոսկիները գորգի վրա լցնելով՝ սկսեցիք խաղալ: Հա՛ կրում-կրվում էինք: Նա սկսեց ջղայնանալ, որ վեզերը չէին ենթարկվում իրեն, հայիտյում էր: Արդեն ուշ երեկո էր, խանութը դուռը ծեծելով կանչեց: Ես, օգտվելով առիթից, գորգի վրայից հավաքեցի ոսկիները, ասի՝ «Աղա՛, բցիք առանց մնացորդի»: Նա դողդողալով ճաները բցեց: Իր բախտը բանեց, տարավ: Հաշվեց, երեսունչորս հատ էր, որից տասնմեկը իր կրվածն էր: Աղան ուրախացավ և հայտնեց՝ վաղն էլ կխաղանք: Այսպիսով ես ավելի մոտիկից կապվեցի Իսմայիլ աղայի հետ: Հաջորդ օրը առավոտյան աղան աղախմին կարգադրեց լավ սնել ինձ և հետևել, որ ոչ ոքի աչքին չերևամ հիշեցնելով. «Եթիւ՛ /որք/ Կոլա է, մեղք է»: Հաջորդ օրը աղան իր աղային՝ Շահբադդինին հետը շուկա տարավ: Թերզիխանեյում /դերձակնոց/ աղան ընտիր հագուստներ կարել տվեց նրա և նրանից երկու տարի մեծ տղայի չափսերով: Երկու օր աղան, ուշ գալու պատճառով, հնարավորություն չուներ ինձ տեսնելու: Երրորդ օրը՝ երեկոյան կողմ, աղախմի միջոցով հայտնել էր, որ իրեն թոնրատանը սպասեմ: Երեկոյան մի կապոց ձեռքին եկավ և դռան սողնակը բաշելով՝ ինձ կանչեց. «Հը՛, Նորի՛, քեզ համար եմ բերել, հագիր Կոստան՝ բո չափսը՛ վն է»: Բերել էր մի գույզ շապիկ-վարտիք, երկու թուփբան /շալվար/, երկու իշիկ /վերնաշապիկ/ տարբեր կտորներից, և մեկ ֆես: Տեսնելով, որ իմ հագով էր, ասաց.

«Պուճբարաք օլտուն /շնորհավոր լինի/ օղլում:

Ես խոնարհաբար ձեռքը համքուրեցի: Ղայլանը ուզեց, ծխախոտն ու թամբաքին մի կրակով վառելով, սկսեց ծխել և բարձերին թիկնելով՝ կանչեց ինձ. «Նորի՛, արի՛ խաղանք»: Հինգ-վեց ոսկի գորգին դնելով՝ սկսեցիք խաղալ: Նա կրվեց: Զիսայից մի քանի հատ էլ հանեց: Խաղը շարունակեցիք մոտ մեկ ժամ: Նորից կրվեց: Գնաց իր սենյակից քիսայով լիքը ոսկի բերեց: Կողմերս, կրելով և կրվելով, տաքացանք: Աղան ջղայնանում էր, կրկին կրվեց: Գորգի վրա՛ իմ առաջ կուտակված ոսկիները փայլատակում էին օջախում վառվող բոցերի լույսից և շլացնում աղայի ագահ աչքերը: Ես սպասում էի, որ նա մի քանի հատ ինձանից պարտքով կվերցնի և խաղը կշարունակենք, սակայն նա վեր կացավ, գնաց նորից բերելու: Օգտվելով նրա բացակայությունից՝ անմիջապես իմ առջևում կիսված ոսկիներից երկու բոտ լցրի ֆեսիս մեջ: Խարխանքազով օջախի կրակը բարձրացնելով՝ սեղմեցի փոշու մեջ և նստեցի տեղս: Աղան եկավ մի ոսկիներով լիքը քիսա ձեռքին և նստեց տեղը: Նկատելով իմ ոսկու կույտի պակասելը՝ ջղայնացած պռռաց վրաս. «Ու՛ր եմ փողերը»: Առաջին անգամն էի ես տեսնում ու լսում նախատիքն ու հայիտյանք: Չգալով նրա գայրույթը՝ ես խոստացա բերել, բայց նա չհանգստացավ և բռնակալի հայացքով կրկնեց. «Այս բուպեխս քե՛ր, քե՛ չէ՛ կասարկացնեն՛»: Ես խարխանքազը վերցրի և մոտենալով՝ օջախից հանեցի կիսավառված ֆեսով ոսկիները, փոշով ու կրակով լցրի հատակին: Աղան, իմ կատարած հիմարությունից ապշած, խարխանքազը ձեռքիցս վերցնելով, առանձրացրեց ոսկիները և ցույց տալով ինձ ասաց՝ տես փչացել են: Նա ճիշտ էր ասում, ոսկիների մի մասի գույնը փոխվել էր: Ես պատժվածի նման կանգնած մնացի, կորցրի

համարձակությունս, չէ՞ որ քիչ առաջ ընկերների նման էինք վերաբերվում մեկս մյուսին, վիճում, առարկում, իսկ հիմա ես, որպես հանցագործ, սպասում էի դատաստանիս: Լսեցի աղայիս ձայնը՝ նստի՛ր խաղանք: Վերակենդանության սարսուռ անցավ մարմնովս: Տեսնելով իմ շփոթվածությունը՝ բռնեց ձեռքիցս և կողքին նստեցնելով, վեզերը ձեռքս տալով՝ սկսեցիք խաղալ: Ես, տարակուսանքի մեջ ընկնելով, ցանկանում էի վերջ տալ և հաճույք պատճառել աղային: Հինգ թուպեում կրվեցի, սակայն աղան դրանով չբավարարվեց և գումատված ոսկիները հաշվելով՝ պահանջեց փոխել: Խոստացա հաջորդ օրը լիացնել նրան: Մոտ երկու շաբաթ՝ երեկոները, խաղընկեր դառնալով աղային՝ շատ ապահով էի զգում ինձ, բայց կտրված էի դրսից, ցերեկը մեկուսացած վիճակում: Աղախինն էր մեկ-մեկ գալիս՝ գոյությունս մասին իմանալու և իսկույն գնում՝ աշխատելով կասկած չհարուցել:

Երեկոները՝ սենյակից թոնրատուն աղայի հաճախակի գալն ու ժամերով ուշանալը, խանութին ստիպել էր գաղտնի հետևել: Վերջին օրերին նա իր եղբորը՝ Մուստաֆա բեկին աղայի միջոցով կանչել էր և տեղեկացրել իր մտքերը: Բարեբախտաբար աղախինը նույն ժամին ինձ իսկույն իրազեկ դարձրեց նրա գալու և նրանց գաղտնի խոսակցության մասին: Կորցնելով իմ հետքերը՝ ես իսկույն նկուղի կոյուղու անցքով իջա, դուրս եկա այգու անցքի մտն և սպասեցի մթնելուն: Դժբախտաբար մոռացել էի, թոնրատան մուսանդարայում թողածս աղայի բերած նոր հագուստներից մի քանիսի մասին: Մուստաֆան խանութին և աղախնի հետ եկավ թոնրատուն: Քունջն ու պուճախը խուզարկելով, նույնիսկ կարասներն ու պահարանները ստուգելով՝ տեսան նոր հագուստները: Խանութի հարցին աղախինը հանգիստ պատասխանեց. «Աղան է բերել Շահբադդինի համար, մեծ չափսի պարճառով ինչ Կովեց պահկու: Քեզ մոռացել է հայրանի»: Խանութը նույնպես եղբորը հիշեցրեց տղաների համար ամուսնու բերած նոր հագուստների մասին, բայց Մուստաֆա բեկը չհամոզվեց: Նա բոլոր սենյակները պրպտելուց հետո, մոմ պահանջելով, իջավ նկուղը, շատ փնտրեց, բայց չգտնելով՝ ձեռնուճայն դուրս եկավ: Աղախինը, նոր բերած վիրավորներով զբաղվելու կապակցությամբ խանութից թույլտվություն խնդրելով, շտապեց կուլուխ: Սակայն դուրս գալով տնից՝ անմիջապես գնաց շուկա և իրազեկ դարձրեց Իսմայիլ աղային: Խանութն ու եղբայրը որոշ հետքեր գտնելով՝ որոշեցին գաղտնի հետապնդել: Նույնիսկ կանչեցին հարևաններին և պահանջեցին գիշեր-ցերեկ հետևել գյավուր տղային: Մուստաֆա բեկը, հինգ դուրուշ տալով գիծ Մժոյին, ստիպեց խոստանալ մի երկու օրում գտնել ու բռնել ինձ:

Կոյուղուց դուրս գալով՝ գիշերը գնացի նզովյալ տունը, բայց հագուստներս կեղտոտ էին և դուրս գալ չէի կարող: Օգտվելով աղախնի բարեհոգությունից՝ հաջորդ գիշերը եղա նրա մոտ և խնդրեցի բերել աղայի բերած նոր հագուստները: Նա, պատմելով դրության մասին, զգացնել տվեց, որ դա անհնարին է և առաջարկեց ինձ մի օր մնալ իր ներքնահարկում՝ մինչև շորերիս վանալն ու չորացնելը: Ես ենթարկվեցի:

Աղախնի խորաթափանց հայացքն ու լռությունը ինձ կաշկանդեց, և

գլուխս կախ, հանցավորի նման նրա ձեռքից վերցնելով մաքրված հագուստս՝ խսկույն հագա: Այդ պահին շշուկներ լսվեցին: Աղախինը շուտ եկավ դեպի դուռը: Ես մի ակնթարթում գնացի դեպի լուսամուտը: Երկու վիրավոր զաբիթներ, հիասթափված և բուժվելու հույսը կորցրած, իրար կռթմած, հենակներով իջնելով դարն ի վար, տեսան հարուստ բուսականությունը, այգին ու հրապուրված վարդերի բուրմունքով՝ մտան, փարվեցին կանաչների և ծաղիկների վրա: Աղախինը նրանց մոտենալով զարմանքով հարցրեց. «Ինչու՞ եք դուրս եկել»: «*Փորելու փրամադրություն չունենք, ուզում ենք գնալ*», - և երկու մեծիդյա /արծաթյա դրամ՝ մոտ հինգ ռուբլի/ տալով աղախինին՝ խնդրեցին ձի կամ ջորի ճարել՝ մինչև քաղաքի կենտրոնը փոխադրվելու համար: Մեխանիկորեն փողը վերցնելով՝ աղախինը շուտ եկավ դեպի դուռը, կողպեքով փակեց և բանալին ձեռքին՝ անցավ դեպի տուն: Քսան-քսանիինգ բոլորից բոխչան ձեռքին տնից դուրս գալով՝ մոտեցավ զաբիթներին, թևանցուկ բարձրացրեց, և սկսեցին այգիների զառիվայրերով ներքև իջնել: Բորբոքված վերքերով քայլելու հնարավորություն չունենալով՝ նրանք նորից պանկեցին կանաչների վրա՝ սպասելով քուրի վերադարձին: Աղախինը, թեքվելով ճամփից, եկավ ինձ մոտ: Բոխչայից հանեց ուտելիքներով լիքը մի կաթսա ու ինձ տալով՝ զգուշացրեց՝ մինչև Իսմայիլ աղայի տնից իր վերադառնալը, դուրս չգալ: Նա աճապարելով հասավ Իսմայիլ աղայի դռան շեմին, հայտնեց երկու զաբիթների վիճակի ու տրամադրությունների մասին: Իսմայիլ աղան մի պահ մտածեց և իր կարճ մորուքը շփելով՝ աղախինին կարգադրեց, մինչև իր գալը, զաբիթներին բերել տուն: Աղախինը առարկեց, դժգոհությամբ ասաց, որ նրանք ոտքով դժվարանում են քայլել: Աղախինը զբաղված էր տան սովորական գործերով, երբ ծառան իր կոշտ, գամփա ձայնով կանչեց նրան և հայտնեց Իսմայիլ աղայի կարգադրությունը՝ տղայի հետ գնալ և զաբիթներին բերել: Ծառան իր հետ բերել էր մի համբալ:²⁰⁸ Աղախինը շտապեց խանութին իրագեկ դարձնելու և համաձայնության գալով՝ աղայի՝ Ծախբադդինի հետ գնացին: Չաբիթները, լսելով աղախինին, զարմացան, նրանց անհավատալի թվաց Իսմայիլ աղայի հրավերը, բայց երբ համբալ²⁰⁹ իր մեծ կողովով առաջացավ և ձեռքերը կրծքին դնելով՝ խոնարհաբար խնդրեց տեղավորվել, կասկածը փարատվեց, ու դա համարեցին ազգասիրության պարտքի հատուցում: Չաբիթներին մեկին նստեցրին կողովում, մյուսին շալակելով, թևերից բռնելով տարան: Աղախինը անմիջապես անկողիններ պատրաստեց, երկուսին էլ հանգիստ պատկեցրին:

Ֆաթմա խանումը անհամբեր հարմար առիթի էր սպասում զաբիթներին տեսնելու համար: Նրա երևակայության մեջ բոլոր զաբիթները երիտասարդ, վայելուչ տեսքով մարդիկ էին՝ գրավիչ և դուրեկան: Աղախինը խանութին մոտենալով ասաց. «*Պատկեցրի այգու մուրի սենյակում, բայց քաղցած են*»: Աղախինը մատուցարանը վերցրած, որի վրա դրել էր ճաշեր, հաց ու օշարակ, խանութի հետ գնաց հիվանդատես: Նախասրահով անցնելիս ֆաթմա խանութին գրավեցին զաբիթների փայլուն համազգեստները, վերարկուներն ու մյուս զգեստները, որոնք նրանց զինվորական բարձր աստիճանի ապացույցն

էին: Աղախինը, սենյակ մտնելով, զաբիթներին զգուշացրեց Ֆաթմա խանութի այցելության մասին: Նրանք, անակնկալի գալով, անմիջապես նստեցին ու հենվելով բարձերին՝ աչքերը հանեցին դռանը: Աղախինը ներս հրավիրեց խանութին: Խանութը պնդեցավ որ արդի ամենաշքեղ հագուստով: Նա, ցույց տալով իր բարձրաստիճան դիրքը, մոտեցավ հիվանդներին և երեսի քողը բարձրացնելով՝ ժպիտով հարցրեց նրանց առողջությունը, ինչի՞ կարիք ունեն և մատուցույց անելով աղախինին՝ նստեց աթոռին: Չաբիթները երկար ժամանակ սափրված չէին: Արտաքինով տհաճ, ֆիզիկապես ու հոգեպես թույլ զաբիթները հանկարծ տեսան փայլող արեգակի նման շողեր արձակող կնոջ հմայիչ դեմքն ու ժպիտը, կարեկցանքն ու առաջարկությունները. «*Ներեցեք, խանում, հիմա մենք մեզ շար լավ ենք զգում, շնորհակալություն*»: Խանութը ձեռքով աղախինին նշան արեց, որ կերակրի, և ինքը, ներողություն խնդրելով, դուրս եկավ: Դրսում ծառան ու համբալը սպասում էին խանութին: Տեսնելով նրանց կարգադրեց, որ աղան մի վարսավիր ուղարկի: Դաշելուց հետո զաբիթները սափրվեցին և հենակներով ման եկան կից այգում: Չաբմանքը պաբիթները սափրվեցին և հենակներով ման եկան կից այգում: Չաբմանքը պատեց հարևան թուրքերին: Խանութի երկրորդ այցելությունը բեկանեց, վերապենդանացրեց վիրավորներին, իսկ նրանց կարճատև խոսակցությունը արտասովոր հմայքով շղթայեց կողմերին՝ արթնացնելով թերևս անհայտ, անորոշ, բայց խոր հույզեր: Խանութը կարոտով, խոր հառաչանքով աղախինին բացեց իր սիրտը. «*Չաբիթը ինչքա՞ն ջահել, սիրուն փրամադր է և որքան նման է կայմակամին*»: Չապանակի նման սեղմված, զամված սիրտը ցնցվեց, պոթկաց ու խանութը ձեռքերով երեսը ծածկելով՝ սկսեց ողբալ, լաց լինել: Ծիվարած աղախինը չգիտեր, թե ինչու՞ կարող էր հանգստացնել իր նազելի խանութին: Նա, մի բաժակ օշարակ մատուցելով, խնդրեց. «*Խո՛ւի՛ր, ազի՛զ խանում*»: Բայց նա ձեռքով մերժելով՝ կրքոտ ձայնով ասաց. «*Ես, բեկի աղջիկ, բեկի բույր լինելով, գերվել եմ էս լակոպների հոր կողմից: Ես երեսուններկու փարեկան, նա հիսուններկու: Նրան թույլափրվում է ամեն ինչ, իսկ ես մի գլավուր հայ կնոջ չափ էլ իրավունք չունեմ նրա ցանկությունը մերժելու*»: Աղախինը նրա ձեռքից ձգելով՝ լվացվելու համար մոտեցրեց լանգանին /թաս/ և ջուր լցրեց ձեռքերին: Խանութը լվացվեց, սթափվեց ու դիմելով աղախինին՝ հեզանքով ասաց. «*Ես շար դժբախտ եմ*»:

Երեկոյան աղան սովորականից շուտ եկավ, այցելեց վիրավորներին, որոնք շատ գոհ էին ցուցաբերած հայրենասիրությունից: Նրանք, մի բաց նամակ տալով աղային, խնդրեցին հայտնել փաշային և զինվորական դիվանապետին՝ դիվանբաշուն, իրենց դրության մասին: Իսմայիլ աղան ընթրեց զաբիթների հետ: Նրանք մտքեր փոխանակեցին ներկա և ապագա դրության մասին և մաղթանքներով բաժանվեցին: Աղան, սենյակ մտնելով, կնոջը գոհունակություն հայտնեց ցուցաբերած վերաբերմունքի առթիվ և գնաց քնելու:

Ուշ գիշերին աղախինն եկավ ինձ մոտ: Ես նրա կցկտուր խոսքերից գուշակեցի իմ հանդեպ կազմակերպած միջոցառումների մասին: Խնամքը, սնունդը, խանութի հետ զվարճալի ժամանցները նպաստեցին վիրավոր զաբիթների թե՛ ֆիզիկապես, թե՛ հոգեպես կազդուրվելուն: Երկրորդ

օրը՝ նախնական պայմանավորվածության համաձայն, քրոջն այցելության եկավ Մուստաֆա բեկը: Նա ծանոթացավ վիրավոր զաբիթների հետ: Իսմայիլ աղային նսեմացնելու նպատակով՝ անհիմն խոսքերով ջանաց ապացուցել և մեղադրել աղային՝ պատմելով գյավուրներին պաշտպանելու և նրանց հովանավորելու մասին: Իսմայիլ աղան, վիրավոր զաբիթների երկտող նամակը փաշային և զինվորական բարձր աստիճանավորին ներկայացնելով, խոնարհաբար հայտնեց, որ իր ազգասիրության պարտքն է համարում վիրավորների մասին հոգալն ու նրանց խնամակալելը և ընդունելով նրանց գովասանքը՝ ոգևորված դուրս եկավ փաշատալլայից /փաշայի ընդունարան/: Ֆաթմա խանումի հաճախակի այցելությունները երիտասարդ զաբիթի մոտ կարեկցանքի, սիրտ վերածվեցին, սերը խանդ առաջացրեց, խանդը նախանձ և ատելություն Իսմայիլ աղայի նկատմամբ: Մանավանդ փեսայի նկատմամբ ներքուստ վրեժով լցված Մուստաֆա բեկի հաճախակի այցելությունները՝ բամբասանքը վերածեցին ըմբոստության և հանուն խանումի՝ կողմերը որոշեցին Իսմայիլ աղային աննկատ կերպով մեջտեղից վերացնել: Վիրավոր զաբիթներից կրտսերին ութ օր հետո ուղարկեցին Սդերդ, իսկ ավագ զաբիթը Մուստաֆա բեկի հետ պայմանավորվեց խանումի և երեխաների հետ գաղթել քաղաքից և հարմար առիթի դեպքում վերջ տալ Իսմայիլ աղայի կյանքին: Ընտանեկան այս սարսափելի իրավիճակին և իրադարձություններին տեղյակ էր աղայիսինը, բայց չէր համարձակվում աղային հայտնել: Երբ քաղաքային ոստիկանությանը գրավոր կարգադրությամբ առաջարկվեց հինգ օրվա ընթացքում գաղթեցնել մի շարք ընտանիքներ, որոնց թվում և Իսմայիլ աղային, վերջինս կտրուկ մերժեց: Խանումի փաղաքշանքները չազդեցին անդրդվելի ամուսնու վրա: Կինը հանդգնելով թույլտվություն պահանջեց մեծակ հեռանալու համար: Լսելով կնոջ կամակոր և հանդուգն խոսքերը՝ աղան գայթակղվեց զայրույթով, մի քանի հարված տեղալով կնոջ վրա, ջղայնացած դուրս եկավ այգի: Հանդիպեց զաբիթին, որը, նկատելով նրա դեմքի զայրացած արտահայտությունը, կեղծ քաղաքավարությամբ ասաց. «*Իսմայիլ աղա, կնոջ նկատմամբ այդքան կոպիտ չե՞ն լինում*»: Մինչ այդ պահը Իսմայիլ աղան զաբիթի նկատմամբ համակրանք էր տածում ու հարգանքով էր վերաբերվում նրան: Լսելով նրա տմարդ խոսքերը իր ընտանեկան գործերին միջամտելու, խառնվելու կապակցությամբ՝ աղան այնպես զայրացավ, որ առաջարկեց անմիջապես հեռանալ իր տնից և դուռը զայրույթով շրխկացնելով՝ խանումին բերեց ներսի սենյակը՝ իրենց ննջարանը, և կարգադրեց դուրս չգալ: Հույսս կտրել էի աղայի տուն գնալուց, քանի որ խանումի եղբայրը և ոստիկանները հարևան թուրքերին և ինձ հավատարիմ կարծեցյալ ծոռ Մժոյին նախագոյազարդել էին հետևել և բռնել ինձ: Մոտ երկու շաբաթ անմարդարնակ տներում թափառելով՝ հիասթափվեցի և ընկա անորոշության, ինքնամոռացության մեջ:

* * *

Չմտան սկիզբն էր, ցուրտ: Մեծակ էի ու տխուր, ոչ մի կենդանի արարած չկար, ո՛չ շուն, ո՛չ կատու: Նոր էր ձյուն տեղացել: Ինքնամեկուսացումը ինձ ինքնամոռացության հասցրեց: Առանց որևէ զգուշության՝ անզգայաբար գնացի մեր տան կողմը: Հանկարծ մի ձայն ինձ շշմեցրեց: Դեմ առ դեմ՝ ճամփի վրա, տեսա ծիերով մի փոլիսի ու ժանդարմի: Ես սթափվեցի, կանգնեցի նրանց դիմաց և ինքնապաշտպանության զգացումով ձեռքս կոխեցի գրպանս: Հակառակ իմ կարծիքին՝ ժանդարմները բարեսիրտ և զթառատ գտնվեցին: Նրանք ինձ հետ խղճմտանքով վարվեցին, հարց ու փորձ արին, հավատացրին, որ չեմ սպանի և տարան կուլուխի պահակատունը: Այստեղ իրենցից մի հոգի կար, որն ինձ ուտելիք տվեց: Մոտ քսան րոպեից ինձ տարան և հանձնեցին Կարմրակ եկեղեցու ճամբար-հավաքակայանը: Այստեղ կային քառասունհինգ-հիսուն կին և յոթ-ութ պատանի տղա ու աղջիկ, որոնք կյանքից հիասթափված, թույե առ թույե սպասում էին ճակատագրական մահվանը: Երկրորդ առավոտյան մեզ դուրս բերեցին շուկայի միջով «Արարու կամուրջ» մահվան ճամբար տանելու համար: Օգտվելով ժանդարմների թույլ հսկողությունից և բախտակից կանանց խրախուսանքից՝ ես ծպտվեցի խանութների մոտ կիտված կողովների արանքում: Երբ քարավանը հեռացավ մոտ հարյուր քայլ, ես խույս տվեցի և խանութների արանքներից վազեցի անասունների սպանդանոց և դռան տակի բացվածքից ներս սողալով՝ մտա և թաքնվեցի անկյունում կիտված ոչխարների մորթիների տակ: Չնայած սպանդանոցը՝ սալախանեն պատկանում էր իմ աղային, դռանից օգտվում էին նաև մյուս մսագործներն ու մսավաճառները՝ *կասարները*: Առավոտյան դուռը բացվեց, ոչխարների հետ ներս մտան երեք հոգի և սկսեցին ոչխարներին մորթել, մաքրել ու փոխադրել խանութները՝ վաճառելու: Ես թաղված էի մորթիների տակ: Մորթված ոչխարների մորթիները շարտում էին իրար վրա: Փակվեց իմ տեսանելիությունը: Սպանդանոցի զարշահոտությունն ու վրայիս ծանրությունը ինձ ստիպեցին շարժվել, արանք բաց անել՝ շնչելու և նայելու համար: Կեսօրին մոտ էր, նորից ոչխարներ բերեցին: Եվ հանկարծ լսեցի աղայիս ձայնը, գոռոռոցը: Նորից դուռը փակելով գնացին: Օգտվելով մեծակությունիցս՝ մի կերպ ճամբռելով մորթիների արանքից գլուխս դուրս հանեցի, ազատ շնչեցի և սպասեցի երեկոյին ու մթնելուն:

Դուռը բացվեց, ծառայի հետ ներս մտավ Իսմայիլ աղան: Հաշվեցին ոչխարները, քառասուն հատ էր: Ծառան մի ոչխարից կտրեց մի մեծ կտոր, տեղավորեց խուրջինի մեջ և դուրս եկավ: Աղան գնալ-գալով սպասում էր դռան մոտ: Անկախ ինձանից, ես ճչացի՝ աղա՛, աղա՛: Նա զարմացած դես-դեն նայեց, պարզ է, ինձ տեսնել չէր կարող: Լավ մարդ էր Իսմայիլ աղան, ամբողջ հոգովս սիրում էի նրան: Ես նորից կանչեցի՝ աղա՛, ես եմ: Նա ապշած սկսեց հոգովս սիրում էի նրան: Ես նորից կանչեցի՝ աղա՛, ես եմ: Նա ապշած սկսեց իր շուրջը դիտել և հանկարծ կանչեց. «*Նուրի՛, դու՞ ես, արի՛ մուրս*»: Ես անմիջապես դուրս եկա մորթիների տակից և ուզեցի փաթաթվել նրա ոտքերին: Այդ

պահին նկատեցի, որ ռաբից գլուխ արյունոտված եմ և մեղավորի նման աչքերս պատին հանեցի, ապա նայեցի աղայիս: Ինձ լավ զննելով գլուխը տարուբերեց ու մի ծանր ախ քաշելով ասաց. «Օղու՛, սպասի՛ր մինչև մթնի», և ցույց տվեց կես ոչխարի կտորը, - կրե՛րն սու՛ն»: Մի քսան ըռպեից նորից ոչխարներ բերեցին, սպանդանոցը փակեցին: Մոտ հինգ ըռպեից լսեցի աղայիս ձայնը՝ տանը կսպասեմ: Ուրից գլուխ արյունոտ, կեղտոտ դուրս եկա: Վերցրի միսը, դռան բացվածքից դուրս եկա: Միսը գետնի վրայով քարշ տվի և շալակելով ուղղվեցի թուրքական թաղով դեպի վեր: Հասա Ս. Հինգխորան եկեղեցու և կից ջամիի /մզկիթ/ արանքով անցնող ճամփի մեջտեղը: Հանկարծ մարդկանց ձայներ լսեցի, որոնք կարծելով թե գող էր անցել, հետևեցին ինձ: Մտիպված միսը բաց թողի և մտա մզկիթի բակը ու կծկվեցի մի մութ անկյունում: Մի քանի ըռպեից ձայները կտրվեցին: Ես զգուշությամբ դուրս եկա, միսը չկար, տարել էին: Ծարունակեցի վազել և հասա թուրքական գոտեերը /գերեզմաններ/: Աստղերը արդեն փայլում էին, մութ էր, բայց ճանապարհը ինձ ծանոթ և հարազատ էր: Այդ վիճակում չզգալով ո՛չ ցուրտ, ո՛չ զարշահոտություն, ինչպիսի՛ հրճվանքով, կարոտով ու սիրով էի վազում դեպի աղայի տունը, դեպի մեր տունը, կարծես մորս գիրկն էի վազում:

Հասնելով տան մոտ՝ կանգ առա: Նայեցի, աղայի թոնրատան լույսը վառվում էր: Այդ պահին ինձ բնագորրեն ձգում էր մեր տունը, որն ընդամենը երկու հարյուր հիսունից երեքհարյուր քայլ էր հեռու աղայի տնից: Մի երկու հարյուր քայլ՝ ու կհասնեմ մեր աղբյուրին, որից հիսուն քայլի չափ հեռու՝ մեր տունն էր: Ինչպիսի՛ կարոտ, ինչպիսի՛ զգացմունքների մեջ էի ես՝ տասնչորս տարեկան պատանին, այդ պահերին: Հանկարծ դեմս կանգնեց աղաս: Հոգնելով ինձ սպասելուց՝ նա մոտեցել էր աղբյուրին, լվացվել ու խմել սուրբ ջրից: Նորից եմ կրկնում, նա իր ամբողջ էությանը, սրտով ու հոգով լավ, բարի մարդ էր: Նրա դեմքի ծալտոիքների մեջ ես տեսնում և զգում էի ցավակցություն, դրա հետ միասին ամենայն բարիք: Մեղավորի նման նայելով աղայիս՝ ուշանալուս և միսը կորցնելու համար ուզեցի հայցել նրա ներողամտությունը, բայց նա կարծես թե գուշակեց պատահածը և վեհանճնորեն նայելով ինձ՝ զգուշացնելու իմաստով՝ հայտնեց.

-Վերևի հարևանները արդեն գաղթել են, նրանց տները դատարկ են, -մի պահ լռելուց հետո ավելացրեց, -առայժմ մեր տան կողմը մի երևա:

Նա ինձ մեկնեց մի տուրքակ ու ասաց. «Վաղը երեկոյան էլի այս անկյունում կսպասես ինչ»: Ես շարժվեցի դեպի Մոռնեց տուն, որի դռները չնայած փակ էին, բայց ինձ համար անցման ուղի էին ծառայում լուսամուտները: Այդ գիշերն ու հաջորդ ցերեկը ես տառապեցի ծարավի և կեղտի մեջ: Գաղտագողի լուսամուտից նայում էի աղայիս բակին, այգուն: Տեսա այն զարբիքին, որը գրեթե առողջ ման էր գալիս այգում, խանութի հետ զբոսնում, կատակներ անում ու խաղում աղայիս տղաների հետ: Այս երևույթը ինձ վրա շատ վատ տպավորություն թողեց, զզվանք և չար նախանձ առաջացրեց: Խանութը ցերեկվա ժամերին այգում իրեն ազատ և համարձակ էր զգում, քան տանը, քանի որ այդ ժամերին աղայիսը գրադված էր լինում: Այսպես երբորդ օրն էր.

ինչ ես իմ քաքստոցից դիտում էի աղայիս այգում՝ խանութիս և զարբիք էֆենդու զվարճախոսությունները: Նրանց հրապուրանքը իմ մեջ առաջացրեց զզվանքի և ատելության նուպաներ: Նրանց գուրգուրանքի պահին փողոցի դռնից այգի եկավ Մուստաֆա բեկը՝ խանութիս եղբայրը, որը սիրալիք սեղմեց զարբիքի ձեռքը և միասին նստելով խալու /գորգ/ վրա՝ սկսեցին խոսել: Խանութը տուն գնաց, և մոտ քսան ըռպեից աղայիս կյանքին ուտելիք բերեց, վերջում՝ դայֆե: Ուտել-խմելուց հետո նրանք պայմանավորվեցին հաջորդ երեկոյան դավադրությամբ վերջ տալ Իսմայիլ աղայի կյանքին: Չճայած այդ մտքերը երեքով կազմեցին, բայց աղայիսը, որ հաճախ էր անցուդարձ անում, կռահեց նրանց մտադրությունները: Հաջորդ օրը զարբիքը ներկայացավ զինվորական բաժին՝ խնդրելով իրեն փոխադրել Սղեղո-Դիարբեքիր: Պատահմամբ նույն ատյանում հանդիպեց Իսմայիլ աղային, որին առաջարկեցին շտապ կարգով պարեն հասցնել Խճուսից, էրզրումից նահանջող զորքերի համար: Աղան անակնկալի հանդիպեց, բայց իրեն չկորցրեց: Չինվորական ատյանից իմացավ զարբիքի մտադրությունները, որը պահանջել էր չորս ջորի՝ Իսմայիլ աղայի ընտանիքը փոխադրելու համար, և այս կերպով աղայի՝ իրեն մատուցած բարյացակամությանը, երախտապարտ լինելու համար: Իսմայիլ աղան, ուշադրություն չդարձնելով զարբիքի վրա, ատյանից դուրս գալով, անմիջապես շտապեց դառնալ, որտեղ նախօրոք պատրաստած պարենամթերքով տաս ջորու և երկու ասքյարի հետ շարժվեց Դասովանի ուղղությամբ: Քաղաքի սահմաններից քարավանը դուրս ճանապարհելուց հետո, նա վերադարձավ ձիով և վերևի կողմից՝ հայոց թաղով անցնելով, ուշ երեկոյան ուղղվեց դեպի տուն: Եկավ կանգնեց հիվանդանոցի մոտ, ապա ձին մտրակելով՝ շարժվեց աղային տան կողմը: Աղայիսը իր տեսածի ու լսածի մասին իրազեկ դարձրեց աղային: Աղան, որոշ հանձնարարություններ տալով, նրան հայտնեց իմ մասին և առաջարկեց հնարավորին չափ օգնել ու խնամել ինձ: Իսմայիլ աղային դեռ լրիվ հայտնի չէին զարբիքի նենգություններն ու կապը Մուստաֆա բեկի հետ: Նա լոկ ենթադրություններ էր անում, կասկածում: Աղայի համոզմունքներին դեմ էր այն, որ իր կինը կարող էր իրեն դավաճանել ինչ-որ մտգմունքներին դեմ էր այն, որ իր կինը կարող էր իրեն դավաճանել ինչ-որ տկլոր սպայի հետ, որն աղայի հաշվով՝ իր եղունգն էլ չարժեր: Բայց ավելի շուտ նրան հետաքրքրեց վերջին օրերս Մուստաֆա բեկի՝ իրենց տուն շուտ-շուտ հաճախելը և զարբիքի հետ գաղտնի մտադրությունները:

Այս հոգեկան դառը մտահայեցողություններով պարփակված ու մտախոհ, նա, ձիու սանձից բռնած, իջավ դարն ի վար, լուռ ու մոլոր եկավ տուն: Չիու սանձը այգում ծառից կապեց, ինքը դանդաղ աստիճաններով բարձրացավ: Այդ պահին նա լսեց ձայներ և իրենց սենյակի դռան ճռոցի ձայնը: Շտապ ներս մտավ, անցավ սենյակից սենյակ և, ի գարմանս իրեն, տեսավ մի քանի կապոցներ: Դրանք անմիջապես շուռուտուտ տալուց երևացին իրենց ամենաթանկ արդուզարդերը: Բոցավառվեցին Իսմայիլ աղայի աչքերը: Նա չհավատաց իր տեսածին և ձեռքերով սկսեց շոշափել, զննել: Այդ պահին մյուս սենյակից ներս վազեցին նրա երկու տղաները և ուզեցին հորը փաթաթվել: Նա ձեռքով հրեց նրանց և հարցրեց. «Ո՞ր է եկել չեզ մուր...»: Մեծ տղան

Շահբաղդինը միամտաբար ասաց՝ Բոյոս ամին /մեծ բեռին/: Թողնելով կապոցները՝ նա շուտ եկավ դեպի իրենց ննջարանը: Ֆաթմա խանուսը լուսամուտից նայում էր եղբոր հեռանալուն: Նա լավ գիտեր, որ եթե ամուսինը հանդիպի, նրանցից մեկը կսպանվի և ցավում էր եղբոր համար: Դռան ծայրին խանուսը շուտ եկավ լուսամուտից և դռակով փակեց ամուսնու ոտքերին: Իսմայիլ աղայի ամբողջ կատաղությունը փոխվեց կարեկցանքի և ձեռքը խանչալին սեղմած՝ գամված մնաց տեղում: Այդ միջոցին տղաները ներս մտան. տեսնելով իրենց մորը՝ հատակին փռված, ու հոր զարհուրելի դեմքը՝ լացով ընկան մոր վրա: Իսմայիլ աղան իր հարազատներից ժառանգներ չունեք, նա շատ էր սիրում իր որդիներին, հույսը դրել էր մեծ աղայի վրա, որին հաճախ էր պատմում իր քաջագործությունների մասին և նզովելով կնոջ ազգականներին՝ նրանց համարում վայրենի ու անմամուս մարդիկ: Մեծ տղան, զգալով հոր գայլույթի պատճառը, միամտորեն ասաց. «*Հայր, մաման մեղավոր չէր, ամին ու զարիքը սրիպեցին մեզ պատրասարվել զաղթելու համար*»: Հայրը ջղածգորեն հարցրեց. «*Նրանք այսօր ձեզ մո՞տ էին*»: Փոքր տղան մատով ցույց տալով սենյակը ասաց. «*Այնպեղ բեռներ են կապել*»: Իսմայիլ աղան, մի ակնթարթում կնոջ մեջքը կոխ տալով, մտավ կից սենյակը և, ի զարմանս իրեն, նկատեց գորգերի և այլ իրերի կապոցները: Մենյակից դուրս գալով՝ նա ուզեց հետևել՝ կապողներին, բայց ոչ ոքի չհանդիպելով՝ գլուխը կախ ներս մտավ իր սենյակը, որտեղ կինը պառկած հետն էր, իսկ երեխաները, մոր վրա ընկած, լալիս էին: Այդ անտելի մարդը, որից սարսափում էին իր բոլոր ախոյանները, արյունով վրիժառու հակառակորդներն ու նույնիսկ իշխանավորները, որի ներկայությունը զարգանդ, ահ ու սարսափ էր առաջացնում իր թշնամիների մեջ, ակամա դառնորեն հեկեկաց ու թուլացած վեր ընկավ բարձերի վրա: Երեխաները, թողնելով մորը, փաթաթվեցին հորը և լալագին պաղատեցին, որ մամային չծեծի: Գազանացած մարդը դիվային աչքերը բևեռեց կնոջ ու երեխաների վրա. այդ հայացքը լի էր արյունոտ լրիժառույթամբ: Վեր կենալով՝ Իսմայիլ աղան ինքն իրեն մրմնջաց՝ նզովյալ լինի սատանան: Կնոջ թևից քաշելով՝ երեխաների հետ գնացին ներսի սենյակը և մի քանի թուպեից լապտերը հանգցրին:

Այդ երեկոյան, չնայած լարված ուշադրությանս, այգում ոչ ոքի չնկատեցի: Օգտվելով գիշերային լռությունից՝ ամենայն զգուշությամբ շարժվեցի դեպի աղային տան կողմը: Եզդանենց Ավագի տան, որը վերածվել էր վիրավորների բուժկետի, լույսերը վառվում էին: Լավում էին վիրավորներին փոխադրող սայլերի և մարդկանց ձայները: Ես, անկտուր ցախանոցը մտնելով, լսողությունս ու տեսողությունս կենտրոնացրի աղային տան ու վիրավորների կողմը՝ ջանալով գտնել աղային: Կեսգիշերին մոտ աղայինը եկավ, դռանը մտնելուս նա ձայն տվի. «*Խանուս քաջի, ես եմ*»: Նա ինձ ձեռքով նշան արեց, որ շարժվեմ և ձեռքի թեյնիկները ներս տանելով, միասին իջանք ներքնահարկը: Մամի լույսով ինձ նայելով՝ զարմանքով հարցրեց. «*Ի՞նչ է պատահել, ուրից գլուխ արյունոտ ես*»: Համառոտ պատմեցի փախուստիս և Իսմայիլ աղային հանդիպելու մասին: Լույսը մարեց և ասաց, որ սպասեմ իր գալուն: Կես ժա-

մից Խանում քաջին եկավ և բերեց մի թեյնիկ տաք ջուր և ուտելիք: Նա վերնաշապիկս հանեց և սկսեց իր ձեռքով գլուխս լվալ: Արյունը մազերիս վրա չորացել էր: Խեղճ կինը մի քանի անգամ տրորեց գլուխս, և վերջապես լվացվելուց հետո, բերած ուտելիքները ինձ տալով, կարգադրեց դուրս չգալ մինչև իր գալը: Ես հանգստացած՝ լավ քնեցի: Հաջորդ օրը՝ կեսօրին, նա նորից ուտելիք և մի փարչ ջուր բերեց: Այդ ջանասեր կինը գիշեր-ցերեկ դադար չունեք: Նա խնամում էր զինվորներին և ծառայում էր աղայիս տանը՝ որպես աղային: Բավականաչափ գրագետ և զարգացած կին էր, բայց արտաքուստ իրեն այլ կերպ էր ցուցադրում: Երրորդ օրն էր, որ ես այդ կացարանում միայնակ նստած կամ պառկած էի: Խանում քաջին կցկտուր տեղեկություններ էր տալիս Իսմայիլ աղայի և ռուսների մտնելու մասին: Նա զգուշությամբ հայտնեց Իսմայիլ աղայի՝ կնոջ եղբոր՝ Մուստաֆա բեկի հետ ընդհարվելու մասին և կասկածով ասաց զարիքի խառնակությունների մասին: Զորքող օրը Խանում քաջին ինձ համար հագուստներ բերեց, չգիտեմ որտեղից էր ճարել: Ես բավականաչափ կազդուրվել էի և ուզում էի Իսմայիլ աղային հանդիպել: Հազիվ էի իմ մտադրությունը հայտնել, երբ Խանում քաջին հայտնեց, որ աղան իմ մասին հետաքրքրվել է՝ ասելով, թե ի՞նչ եղավ էդ տղան: Ուշ երեկո էր: Խանում քաջուն ասացի, որ գնալու եմ աղայի տան կողմը: Նա ինձ զգուշացրեց, որ Մուստաֆա բեկն ու զարիքը հետևում են՝ աղայի կյանքին վերջ տալու համար: Իմ մեջ աղայիս նկատմամբ առաջացել էր որդիական սեր: Լսելով աղային խոսքերը, չնայած, որ ես այդ զգում էի, ավելի շատ գրգռվեցի: Ես խնդրեցի Խանում քաջուն, որ չնեղանա գնալուս համար: Նա թափանցող հայացքով նայեց, զննեց ինձ վերևից ներքև և գլուխս շոյելով հեռացավ: Մի քանի քայլ էի արել, երբ հետ նայեցի: Խանում քաջին իր արցունքոտ աչքերն էր սրբում:

Բաժանվելով Խանում քաջուց՝ գնացի նզովյալ տունը: Հետս վերցրել էի մի տուփ լուցկի: Երբեմն հերոսներն անգամ զարհուրում են, մինչև ես՝ բազմաչարչար պատանիս, մտա այս մութ, խավար գեհեմային տունը, որտեղ երկուերեք ամիս առաջ Մառայի, Մճոյի, Չանոյի ու Մարթայի հետ էինք: Հիմա նրանք չկան, թո՛ղրատանն էր միայն կիսաթաղված մորաքույր Չանոն: Լուցկու լույսով պատի արանքից հանեցի փոքր ատրճանակը տասնչորս փամփուշտներով և մոտ քսանհինգ ոսկի ու տխուր-տրտում գնացի աղայիս տան կողմը: Մժոյենց տանն էի, լուսամուտից պարզ երևում էր աղայիս տունը, տան ելումուտը: Առավոտ շուտ աղայիս տուն մի ձիավոր սուրհանդակ եկավ և մի քանի թուպեից՝ երկու ձիով գնացին: Մոտ կես ժամից եկավ Խանում քաջին: Այն ինչքան էի ուզում գնալ, փաթաթվել այդ հրաշագործ կնոջը, բայց դա մատնություն կլինեք, կասկած կառաջանար ինչպես աղայի, այնպես էլ խանումի մոտ հատկապես: Խանում քաջին, մի քանի լաթ թափ տալուց հետո, ներս գնաց, դուռը փակեց: Կեսօրվա կողմ զարիքը զաղտագողի մտնեցավ աղայի տան այգու կողմի դռանը: Շոշափեց, դուռը չբացվեց: Ծխախոտ վառեց և ծառի բիկներով դեռ-դեռ նայեց: Նրան հայտնի էր երեկվա՝ Մուստաֆա բեկի և Իսմայիլ աղայի ընդհարման մասին: Նա զարմացած էր, թե ինչպե՞ս աղային հաջողվել էր ազատվել մահից: Դեպքը տեղի էր ունեցել գոռնե-

րի ճամփով՝ աղայի տուն գալու ժամանակ: Մուստաֆա բեկը համոզված էր, որ նա միշտ ուշ երեկոյան այդ ճանապարհով էր տուն գալիս: Գանապարհը մի նեղ արահետ էր, որը, ձորի վրայով անցնելով մոտ երեք հարյուր քայլ հասնում էր տանը կից այգիներին: Վերևում հայոց անմարդաբնակ թաղն էր, իսկ ներքևում՝ բուրբերի տները, որոնց բնակիչներից շատերը նույնպես գաղթել էին: Մուստաֆա բեկը ընտրել էր արահետի մեջտեղը և թաքնվել ծառերի տակում, իսկ զարթոյր մոտ հիսուն քայլ հեռավորության վրա էր սպասում: Վրիժառույթյամբ լի Մուստաֆա բեկը, նկատելով Իսմայիլ աղային, ծառերի արանքից դուրս էր եկել: Հայհոյելով ու մերկացնելով խանչալը, պատրաստվել էր հարձակման: Իսմայիլ աղան, լսելով ձայնը, օգտվել էր հանգամանքից և հեռավորությունից: Նա չէր շփոթվել և գտնկատելից ատրճանակը հանելով՝ կրակել էր, քայց վրիպել: Չարիքը, նկատելով Մուստաֆա բեկի փախուստը, ինքն էլ էր փախել: Իսմայիլ աղան իրեն չէր կորցրել և չէր հետապնդել, այլ շարունակելով ճանապարհը՝ գնացել էր տուն: Կրակոցների ձայնից կես ժամ հետո դեպքի վայր, ապա Իսմայիլ աղայի տուն էին եկել թաղային պահակատան ժանդարմները: Նրանց հարցին Իսմայիլ աղան պատասխանել էր. «Մուստաֆա բեկին քեզս, մյուսն ո՞վ էր չինացա»: Փաթմա խանումը իրագրել էր այդ դավադրությանը և համոզված էր եղբոր հաղթանակի մեջ: Նա տեսել էր աղայի՝ զայրացած դեմքով ներս մտնելն ու տղաներին հարցնելը, թե իրենց տանն ո՞վ է եղել: Տղաները միամտորեն ասել էին, որ ամին եկավ ու գնաց: Խորամանկ աղան կնոջը ոչ մի խոսք չէր ասել: Ժանդարմներին հյուրասիրելուց հետո, նա չավուշին խնդրել էր մի ժանդարմ ուղարկել՝ այդ գիշեր իր տունը հսկելու:

Ես իմ թաքստոցից նկատեցի աղայի, ինչպես նաև ժանդարմների գալն ու գնալը: Ինձ անհանգստացրեց գիշերային պահակի երևալը, որն ամբողջ գիշեր աղայի տան չորս կողմն էր ման գալիս և հետևում էր ամեն մի շշուկի ու ձայնի: Հետևաբար ես վերագրեցի նրան, թե ինձ են որոնում: Առավոտյան նույն չավուշը եկավ աղայի տուն և, ժանդարմի հետ նախաճաշելուց հետո, Իսմայիլ աղայի հետ գնացին երեկոյան պատահած դեպքի ճանապարհով:

Երկու օրից ես, այգում թաքնված, սպասում էի աղային: Նա այն դեպքից հետո միշտ իր խանութի ծառայի հետ էր երթևեկում: Ծառան, հասնելով այգի, խուրջինը իջեցրեց աղայի ձիու վրայից, և ինքը հեծնելով գնաց: Օգտվելով առիթից, որ աղան մենակ էր, ձայնեցի: Նա խուրջինը ձեռքից վայր դրավ ու կանչեց. «Նուրի՛, արի՛: Նուրի՛ օղու, հիմա մեր կողմերը շար մի՛ երևար, և մտահոգված, մնայլ դեմքով կրկնեց, -մի քանի օրից կգաս ինչ մուր»: Աղային սիրաշահելու համար, ձեռքս գրպանս տանելով, մոտիս ոսկիները նրան տվի. «Վերցրու՛, աղա՛ ջան, ինչ պեղք չես»: Նա առանց խոսքի վերցրեց և մենք հեռացանք իրարից, նա՛ դեպի տուն, ես՛ դեպի վերև:

Մի քանի օր առաջ ես Խանում քաջուց կցկտոր իմացել ու տեղեկացել էի տեղի ունեցած դավադրությունների մասին: Իմ մեջ խոր ատելություն էր առաջացել զարիթի և Մուստաֆա բեկի նկատմամբ: Ինձ թվում էր, թե նրանք հորս էին սպանում: Մոռանալով գոյությունս՝ ուղղվեցի դեպի գոռներ, անցա այգի-

ների միջով: Չնայած դեռ լույս էր, քայց ոչ մի մարդկային շարժում չկար: Գերեզմանային լռությոն էր: Ամբողջ գիշեր ես հետևեցի Մուստաֆա բեկի և զարիթի գալուն, քայց, ավաղ, սպասելս ապարդյուն անցավ: Առավոտյան տեսա, որ մի ձիավոր եկավ: Այգու պատի ետևից, որը ճամփից երկու-երեք քայլ հեռավորությամբ էր, անհամբեր սպասեցի ձիավորի մոտենալուն: Մոտեցավ ու անցավ, ա՛խ, ավիտոս աղայի ծառան էր: Հիասթափված գնացի այգու խորքը, սկսեցի նիրհել: Նորից ձայներ: Գաղտագողի մոտեցա պատին: Աղան էր անցնում իր ծառայի ու ժանդարմի ուղեկցությամբ: Անցավ մոտ մի ժամ: Ես գամվել էի տեղում: Պայծառ եղանակ էր, արևը շողում էր, քայց ինչ-որ սատանայական տամար ինձ ճնշում, ստիպում էր սպասել-սպասել: Ինչպիսի հիշողություններ՝ սիրելի ծնողներիս դեմքերը, փոքրիկ եղբորս կանչն ինձ արթնացրեց, տակնուվրա արեց իմ տառապյալ հոգին ու մարմինը: Հիշեցի Մառային. «Միևնու՛յն է, մեզ կապանե՛ն...»: Ոգևորված շարժվեցի տեղիցս և հանկարծ այդ պահին նկատեցի, որ գոռների նեղ արահետով մի զինվորական էր գալիս: Նա չիք²¹⁰ էր հագած, համազգեստ, ֆեսի սև փյուսքյուր երեսուն էր կանգնած էի խարխուլ պատին հենված: Միզարետը ծխելով մոտեցավ, արդեն հիսուն քայլ էր ինձանից հեռու: Գանաչեցի, զարիթն էր, մի դող անցավ մարմնովս: Նա ավելի մոտեցավ, քառասուն քայլ, երեսուն քայլ և արդեն մի քանի քայլ էր մնում, որ անցներ: Բնագղաբար ճչացի՛ էֆենդի: Նա ձայնից շշուկված՝ կանգնեց դեմ դիմաց և ահա այդ րոպեին որոտաց իմ բրանվիկը²¹¹ ուղիղ կրծքին, դեմքին: Նա տապալվեց, թավալվեց և գլորվեց ձորն ի վար՝ դեպի գետը:

Այս տողերը գրելուս միաժամանակ մի հավ պետք է մորթեի, քայց խղճահարվեցի ու հրաժարվեցի:

Մեխանիկորեն պարպեցի յոթ գնդակ՝ յոթ փամփուշտ: Գատարկված ատրճանակի փողը դեռ մյուսն էր: Ափսոսացի գնդակներին, քանի որ մոտս այլևս չկար: Առանց շտապելու՝ այգիներով բարձրացա գոռներից վերև գտնվող այն թուրք մուֆթիի տունը, որոնք Սաթենիկին առևանգելով՝ հետո լքել էին հիվանդ վիճակում: Այս հսկայական, երկհարկանի, հարուստ տանը ոչ ոք չկար: Գաղթել էին և դարպասն ու դռները պինդ փակել, քայց ոչ ինձ համար, քանի որ ես ուսուստելով բարձրանում և փականքները բացում էի: Այս բնակարանը ամենաապահովն էր մինչ այդ եղածներից: Երկրորդ հարկի պատուհաններից ես ազատ տեսնում էի գոռները իր երեք ճամփաներով, աղայի տունը և վերևի ճամփեքը: Այստեղ կար ուտելիքի հսկայական պաշար և մի քանի հավ, որոնք օգտվում էին պարկով դրված գարուց և հոսող աղբյուրի ջրից: Սկսեցի խուզարկող ժանդարմների նման սենյակից սենյակ անցնելով, պահարանները ստուգել: Նրանք մեծ հարստության տեր էին: Շենքի հարմար դիրքը, որը մոտ էր մեր թաղին, ստիպել էր շատ հայերի իրենց արդուզարդով դիմել նրանց: Մեկ-երկու օր ապաստանելով այս տանը՝ նրանք հանձնվել էին ընդհանուր դատաստանին: Պահարանում կային հին ու նոր գեներք. այնպիսի, սուրմալու, փշտոց կոչվող հրացաններ²¹², արծաթագոծ սրեր, խանչալներ և այլ իրեր, որոնք ինձ համար պիտանի չէին: Մառանը ստուգելուց հետո դուրս

եկա դարպասի կողմի մեծ բակը: Ինձ շատ անհանգստացրեցին բակում բեռնելու համար պատրաստ դրված, կապված տաս-տասներկու հակերն ու մի աքլորը: Դարպասը դրսի կողմից էր փակված: Ես երկմտանքի մեջ ընկա. այգու կողմի բակում առողջ հավեր, փողոցի կողմում կապված հակեր: Շարունակելով իմ հետազոտությունը՝ մտա խոհանոց: Ոչ մի թարմ ուտելիք, մի քանի անվա ճաշի ամաններ: Լուռ ու մունջ պրպտում էի: Հանկարծ ինչ-որ ձայներ լսեցի: Դիշտն ասած՝ մի տեսակ սարսափ զգացի, ակամա ձեռքս գրպանս տարա և գողի նման հենվեցի պատին՝ արելով ականջներս: Այդ ահավոր պահին նկատեցի, որ երկու կատուներ կռվում էին, իսկ երրորդը՝ լուսամուտին, մշավում էր, մռռում: Վախս, երկյուղս ծիծաղի վերածվեց, և ես ամաչեցի երկչոտությունիցս: Տարակուսանքի մեջ էի, բակում կապված հակերը ինձ անհանգստացնում էին, մինչդեռ այստեղ ամենաապահով և հարմար ապաստարանն էր: Երեկո էր, մտազբաղ բարձրացա երկրորդ հարկ, դեպի փողոց նայող լուսամուտով փառահեղ սենյակը և մուֆթու բարձի վրա թիկնելով քնեցի:

Լուսադեմին նորից սկսեցի իմ որոնումները. լսել էի, որ նրանք մեծ խազի-նա /գանձ/ ունեին, բայց իմ պրպտումները ոչ մի արդյունք չտվին: Լուսամուտներից տեսա հատ ու կենտ մարդկանց գնալ-գալը, ժանդարմների, փոլիսների շարժումները, նույնիսկ նկատեցի Իսմայիլ աղային, որն, իր մերձավորներով շրջապատված, ուսումնասիրում էր երեկվա դեպքի տեղը և իրենց հաստ ու երկար քոլզները շարժելով՝ գնում-գալիս էին: Աքլորի կանչը ինձ ինքնամոռացությունից սրափեցրեց: Արևը մայր էր մտնում: Նորից մտա խոհանոց, մառան, որտեղ չոր սրճեղենի, ընկույզի, չամիչի մնացորդներ կային: Ես սնվեցի և կասկածի տեղիք չթողնելու համար կեղևները արտաքնոցը ցրի: Նորից մուֆթու կահավորված սենյակում միրհեցի: Կեսգիշերին վեր կացա, ուզեցի գալ Խանում բաջուն տեսնելու: Նա ամպայման իմացած կլիներ, թե ինչ եզրակացության էին հանգել Իսմայիլ աղան և իշխանությունները անցած օրվա դեպքի վերաբերյալ: Բայց չհաջողվեց: Այգու կողմի լուսամուտից դուրս գալու պահին ձայներ լսեցի: Նորից բարձրացա երկրորդ հարկ և, ի գարմանս ինձ, տեսա դարպասի բացվելը, չորս ջորիների և երկու մարդու բակ մտնելը: Հանգիստ կերպով անասունների վզից գարու տոպրակները անցկացնելով՝ երկուսով շարժվեցին դեպի տուն: Մտնելով նեքևի հարկի սրահը՝ լույսը վառեցին, իրենց հետ բերած ուտելիքը միասին կերան: Մեկը, որը ջորեպանն էր, դուրս եկավ բակ, իսկ մյուսը, որը մուֆթու տղան էր, բարձրացավ վերև, հոր՝ մուֆթու սենյակում լամպը վառեց, գոտու տակ խրած խանչալն ու ատրճանակը դրեց պատի պահարանը, ինքը մտավ կից սենյակն ու լույսը մարելուց հետո պառկեց քնելու: Մոռացա ասել, որ նրանց ճաշելու պահին ես, ոչ մի հետք չթողնելով, ամմիջապես թաքնվեցի մուֆթու սենյակի մուսանդարայում, որտեղ անկողին և հագուստ էր թափված մնացել:

Իմ պատանեկան գլխում հազար ու մի հիշողություն իրար ետևից եկան ու անցան: Ահա մեր թաղը, Օրիորդաց դպրոցը, ահա մեր մուֆթու տղան պառկած, դրան ճեղքից երևում է: Աչքիս առաջ պառկած Համիդը՝ մուֆթու տղան, ցնցվեց հենց այն պահին, երբ հիշեցի, թե ինչպես աղջիկների՝ դպրոցից տուն

գնալու ժամանակ, Համիդը իր ընկերների հետ, նրանց ճամփան կտրելով, բռնացավ: Այո՛, հիշեցի Մաթոյի երեսի բողո պատռելիս: Այո՛, ահա այն Համիդը, որ դեռ խաղաղ ժամանակ պատուհաս էր մեր թաղեցիների համար: Աքլորը կանչեց, լսվեցին ջորեպանի ու ջորիների ձայներն ու շարժումները: Համիդը ծուլորեն վեր կացավ, ներքնաշորերով շարժվեց արտաքնոց, լվացարան: Քանի-քանի հայերի էր նա խոստացել փրկել, բայց ոսկիները ստանալուց հետո գերեզմանների մոտ իր ձեռքով սպանել ու ծիծաղել: Անկախ ինձանից մի գերբնական ուժ ինձ դուրս հրեց: Պահարանից դուրս թռա փափուկ գորգի վրա, իսկույն վերցրի սպիտակ, փայլուն ատրճանակը ու ըստեաբար անցա դրան ետևը: Ատրճանակն անձանոթ էր, Սմիթ ֆատն²¹³ էին կոչում: Ավելի մեծ էր, քան նագանն²¹⁴ ու պրավնիկը: Վայրկյաններն անցնում էին, ես շոշափում էի, ուզում էի ծանոթանալ նրա գործածության ձևին: Հանկարծ մի սխալ, մի փոքր վրիպում և ես կորած էի: Իմ մեջ ինչ որ վախ, երկչոտություն առաջացավ: Ահա այդ պահին երևաց Մառան.«Սպանի՛ր, որ չսպանվես»: Վերակենդանացա, ոգևորված դրան ետևից դուրս եկա, ուշադիր նայեցի ատրճանակին, փակաքնը մատով շուռ տվի և նորից դրան ետևը մտա: Համիդը լվացվեց և մեծ փեշկիքը /սրբիչ/ գլխին փաթաթած՝ սանդուղքով բարձրացավ երկրորդ և մեծ փեշկիքը /սրբիչ/ գլխին փաթաթած՝ սանդուղքով բարձրացավ երկրորդ հարկ: Դռան արանքից անհամբեր սպասում էի ու հետևում: Մտավ իր սենյակը, հագավ շալվարը, շուռ եկավ արան վերցնելու: Երկու ձեռքով բռնած անփորձ ատրճանակի առաջին երկու կրակոցները ստիպեցին Համիդին երեսն ի վայր պառկել: Երրորդ կրակոցից հետո, որը ուղղված էր գլխին, հանգիստ քնեց: Ես անմեղաբար նայեցի պառկած Համիդին: Նա ոչ մի ձայն չհանեց, նույնիսկ ա՛խ չբաշեց: Ինձ թվաց թե նա ողջ էր: Նայեցի ատրճանակին, մատներս փողին դիպցնելով զգացի տաքանալը: Մի քայլ մոտեցա, ուզեցի նորից կրակել, սակայն թուլացած գլխից հոսող արյունը ինձ հանգստացրեց: Ամմիջապես թանկագին «նվեր» ատրճանակը ծոցս դնելով՝ շուռ եկա, որ աստիճաններով իջնեմ: Տեսնեմ ի՞նչ, աճապարելով ներքևից վերև էր գալիս ջորեպանը: Խույս տվեցի, մտա դրան ետևը: Ջորեպանը աչքիս խղճուկ մարդ երևաց: Համիդ էֆենդուն արյունաշաղախ ընկած տեսնելով՝ նա՛՛ աման ալլախ, պոռալով, գլխակորույս վազեց ներքև ու ջորիները թոկով իրար կապեց: Ջորիներից մեկի վրա նստած՝ դուրս գնաց բակից ու առանց հետ նայելու փախավ: Չմայած մուֆթու տունը իր դիրքով, բոլոր հարմարություններով ինձ համար շատ լավ էր ու հարմար, սակայն Համիդ էֆենդին ինձ խանգարեց: Ես նույն առավոտ, բարձրանալով հայոց գերեզմանները և օգտվելով վերևի անմարդաբնակ տներից, թաքնվեցի Խանամիրյանների տանը, որն այդ թաղի ամենամեծ շենքն էր: Լուսամուտները նայում էին փողոցի կողմը, որոնցից ամենամեծ շենքն էր: Լուսամուտներով համարապարհներով: Համիդ էֆենդու անհետաբերում էր թաղի մեծ մասը՝ իր ճանապարհներով: Համիդ էֆենդու անհետանալը ոչ մի հետևանք չունեցավ: Ըստ երևույթին ջորեպանը, տեղացի չլինելով ու շատ խաղաղ վերջ ունեցավ: Ըստ երևույթին ջորեպանը, տեղացի չլինելով ու վախենալով, ոչ ոքի չէր հայտնել այդ մասին: Իսկ նրա հայրը՝ մուֆթանց շեյխը, մինչև օրս սպասում է նրա գալուն:

Ինչպես ասացի, վերևի իմ այժմյան ապաստարանը իր դիրքով ավելի ապահով էր, կասկածանքներից հեռու, քանի որ այդ տանը հինգ-վեց օր առաջ ապրում էին Վանից գաղթած հարուստ թուրքեր, որոնք դարձյալ գաղթել էին: Ամբողջ օրը լուսամուտից լուսամուտ, սենյակից սենյակ ման գալով՝ քաղց զգացի: Այդ հսկայական տան մեջ ոչ մի ուտելու բան չկար: Գլուխս պտտվում էր, զգացի, որ ջերմություն ունեմ: Ես շատ էի վախենում հիվանդանալուց, քանի որ տաքություն ունենալուց, ըստ մորս ասածի, գառանցում էի: Ստիպված ինչքան հնարավոր էր փաթաթվեցի ու պառկեցի: Ապա ինքզինքս ապահովագրելու համար մի կուժ ջուր մոտս դրի, դուռը փակեցի և փաթաթանների մեջ կծկված՝ լուսամուտի մոտ պառկեցի այնպիսի սարսափելի տեսիլքներով, երազներով, որ հավասար էր խելագարության: Իմ աչքին երևացին մանկության օրերին կամ մահվան ճամբարներում պատմած դժոխքների դևերը, սատանաները, գոռնափշտիկները /ուրվականներ/, հազար ու մի տեսակի այլանդակ պատկերներ: Այս բոլորն ահով-դողով սարսափեցրեց ինձ: Ամենից շատ վախենում էի գիժ կանանց ծաղրածանակից: Նրանք շուրջս կրակ էին վառում, ականջներս գառնա փչում, անկողնով վերցնում, ջրհորը քցում: Գոռնափշտիկները իրենց գերեզմաններն էին բրդում, ահռելի աչքերով վրաս հարձակվում: Այն աստիճան տանջվեցի, որ, ըստ երևույթին, ուղեղիս հոգնածությունից ինքնամոռացության մեջ թմրեցի: Կեսգիշեր էր, զգացի ինչ-որ մի ծանրություն, բայց չկարողացա շարժվել: Աչքերս բաց չարեցի, վախեցա: Այդ պահին ծաղրածանակով ինձ մոտեցավ Համիդ էֆենդին, ճիշտ այն առաջվա դրությամբ՝ լոթի հագնված, խանչալը ձեռքին, ատամները սեղմած: Աչքերը ինձ վրա հառած՝ հարձակվեց վրաս, գոռաց. «Դու՞ էիր մեր տուն մտած գյավուրը», - և խանչալը քաշելով ուզեց խփել: Ես երկյուղած վեր թռա, զգացի, որ երազ էր, բայց ահը սիրտս բռնեց: Ուզեցի վազել դեպի դուռը, չկարողացա, դողում էի: Ակամա մայեցի դեպի լուսամուտը: Իսկույն բացեցի պատուհանը, տեսա երկնքի աստղերը, կիսափայլ լուսինը և այդ պահին՝ ինչ-որ մարդկային ձայներ: Ամմիջապես սթափվեցի, դեն գցեցի փաթաթանները, լարեցի լսողությունս, մոտեցա դռանը, բաց արեցի: Լռություն էր: Մոտեցա լուսամուտին, լսեցի և նկատեցի՝ երեք զինվորականներ հրելով, հայտնելով տանում էին մի կնոջ, երկու երեխաների: Մի բանի լույս առաջ ինձ հետապնդող դժոխային ահռելի տեսիլքները չքացան զլխիցս, մի այնպիսի վիշտ, խոր ցավ զգացի, որ զերագանցեց մինչ այդ՝ օրվա պատահած արհավիրքներին: Ամմիջապես ինքզինքս ստուգեցի, ձեռքերովս շփեցի քիթս ու բերանս, շտապ դուրս եկա փողոց և հետևեցի նրանց: Բավականաչափ հեռու էին ինձանից: Ուզում էի վազել, բայց ոտքերիս ձայնը կարող էր խանգարել: Նրանք, լսելով դրանք, կտեսներին ինձ, բայց ի՞նչ փույթ: Ես անկախ ինձանից հնարավորին չափ գաղտագողի շտապում էի: Արդեն մոտ էի, լսվում էին ձայները, բայց չէի հասկանում, թե ինչ էին խոսում: Իմ հոգում, սրտում մի այնպիսի պատկերացում ու տպավորություն էր ստեղծվել, որ այդ անակնկալ դեպքի մասնակիցը Խանում բաջին է: Չէ՞ որ այդ օրերին մենակ նա էր իմ ծնողների ծարավը հագնեցում: Ես բարոյապես և ֆիզիկապես պարտք էի նրան, նա թաղի թուրքերից էր բան-

բասում, անառակ կանանց, բարձրաստիճան զինվորականների հետ շփվում, և վերջապես ինչպես իմ աղայի կինը՝ Ֆաթմա խանումն էր ասում. «Նա էլ է հայասեր»: Մոտ հինգ-վեց հարյուր քայլ հետապնդելով նրանց՝ հասա, մոտ տասը-տասներկու քայլ հեռավորությամբ էին և ըստ սովորության՝ ձեռքս գրպանիս անցքը տանելով՝ մեխանիկորեն ուզեցի ատրճանակը հանել, բայց ինչքան հիասթափվեցի, երբ ձեռքս պարսպ դուրս եկավ գրպանիցս: Գործող ատրճանակն ոտքերիս արանքումը չէր, դատարկն էր, իսկ նոր, փայլուն, լիքը ատրճանակն անկողնու մեջ: Բարեբախտաբար այդ անձնավորությունները, հասնելով Սանդի թաղը, կնոջը երկու երեխաների հետ ուղեկցեցին իրենց տուն, իսկ իրենք բարի գիշեր ասելով՝ շարունակեցին իրենց ճամփան: Իմ անմտության պատճառով վերադարձիս նկատեցի երեք ժանդարների, որոնք նույնպես այդ զինվորականներին էին հետևում: Ես խույս տվեցի նրանցից: Ինձ տեսնելով կասկածեցին, բռնացին, որ կանգնեմ: Օգտվելով մթից և թուրքական մեղ, ծուռումուռ ճամփեքից՝ հազիվ կարողացա նրանցից պոկվել, բայց նրանք չգիտեին, որ ես հայ էի:

* * *

Բիթլիսը գտնվում էր բարձր սարերի արանքում, չնայած բարեխառն կլիմային, առատ ձյունով մնեռն այստեղ շուտ էր սկսվում:²¹⁵ Հատկապես հայերը ձմռան օրերին էին կատարում նշանդեքներն և հարսանիքները: Անանցաների ճանապարհների պատճառով հարսանիքի օրը դահուկներով և ձիերով լցված սահնակներով էին փոխադրում հարսին ու փեսային, իսկ եթե ունևոր էին՝ հարսանքավորներին նույնպես: Հարսնատնից մինչև եկեղեցի գնում էին երգ ու տաղով, գովուհի²¹⁶ պարելով՝ զույգ գոտնաջինների երաժշտության և դիվների դրդոյունների ներքո: Քավորը համարվում էր հարսանիքի տերն ու տնօրենը, նրա պահանջն ու կարգադրությունները պարտադիր էին: Հայերը տոնախմբություններին, որոնք իրենց շատ հպարտ և վեհանձնորեն լում էին ծանոթ մտերիմ թուրքերին, որոնք իրենց շատ հպարտ և վեհանձնորեն էին պահում՝ հարգելով հայկական ընտանիքի ավանդույթները՝ աղաքները: Մասնակցում էին պարերին և սազանդարներին փեշքեշներ տալիս: Հաճախ էր պատահում, որ հայի խաչքավորը թուրք էր լինում, որը ցմահ հավատարմությամբ էր կատարում իր պարտք ու կոչումը, բարեկամանում: Հաճախ կոտորական, եկեղեցական տոներին եկեղեցիներ էին գալիս թուրքեր, նույնիսկ պաշտոնյաներ: Չնայած որ նրանք չէին խաչակնքում, բայց մոմեր վառում էին, երկրպագում, հրճվում էին պատարագի արարողությունով: Նրանք բարի դրացիական, ես կասեի շատ դեպքերում՝ եղբայրական անկեղծ վերաբերմունք էին ցուցաբերում: Կանայք փոքր խմբերով հավաքվում էին դրսում և հատկապես Չատիկի տոներին նախանձում էին հայ կանանցը:

* * *

Անակնկալները մեկը մյուսի ետևից ինձ ավելի խիստ մեկուսացման ու շրջափակման մեջ դրեցին: Չէի կարող երևալ ոչ միայն Իսմայիլ աղայի, նույնիսկ Խանում բաջու աչքին, որի գուքին ու խնամքին այնքան պարտական էի ես, բայց չէի կարող հատուցել: Կարմիր ոսկիներն անգամ նրան չէին հրապարում ու հետաքրքրում: Չնայած իր բարի վերաբերմունքին՝ զգում էի կասկած, երկյուղ, տխուր տրամադրություն: Մշայլ էր: Տխուր մենակեցության մեջ հանկարծ հիշեցի Եվա բաջուն, չէ որ նա էլ ինձ շատ լավ ընդունեց, նույնիսկ գրկեց, համբուրեց, բայց և իմ պատճառով խելագարվեց: Հետևաբար այս մուսահիբ Խանում բաջուն ինչու՞ պատճառ լինեմ: Չէ՞ որ նա էլ երկու երեխա ունի /աղջիկը տասնհինգ, տղան տասներկու տարեկան էր/: Նա գիշեր-ցերեկ տանջվում, վիրավոր զինվորների և աղայի կեղտն էր մաքրում՝ նրանց զգվելի մուսնաթը տանելով:

Անցավ մոտ երկու շաբաթ: Չմեռը իր բարակ սավանը փռեց, սկսեց ցրտել: Այս հանգամանքը դժվարացրեց իմ՝ տնից տուն փոխադրվելը, թե՛ սննդամթերք հայթայթելու, թե՛ ժամանակ մեռցնելու, անցկացնելու նպատակով: Ամենավտանգավորն այն էր, որ ես ինքզինքս մատնում էի, քանի որ քայելիս ձյան վրա մնում էին ոտնահետքերս: Քաղաքում շներին սպանել-վերջացրել էին, նրանց փոխարեն գիշերները գայլերի ռմակներն էին ռռնում և ազատ վազվզում թաղն ի վեր-վար: Այս քաղցած գայլերից ես ավելի շատ էի վախենում, քան ժանդարմներից: Չյան նստելուց հետո, ստիպված գիշերները դուրսը ման գալ չէի կարող: Մեկուսացված մարդը երկար մեռակ մնալ չի կարող: Որոշեցի հանդիպել աղային: Համոզված էի, որ նա դեռ չի գաղթել: Յուրտ էր, ձյունը տեղում էր խռոբ փաթիլներով: Ոտքից գլուխ, ինչքան հնարավոր էր հագնվեցի: Նույնիսկ կոշիկներինս վրա հաստ գուլպաներ հագա: Գունդուկծիկ դարձած սկսեցի շարժվել: Անցնելով ամեն մի տուն, այգի, փողան, փողոց՝ հետևեցի հետքերիս: Տեսա ոչ թե ոտնահետքեր, այլ ձյան վրա բարակ քացված ինչ-որ առվի փոսի նման երկար հետքը: Մոտենալով Խանում բաջու տանը կից տներին՝ սիրտս բարախեց, ուզեցի արագացնել քայլերս, վազել, բայց հնարավոր չէր: Չափից դուրս շատ հագուստներս խանգարեցին: Իջա մի բակ, կոշիկներինս վրայից հանեցի երեք գույզ գուլպաները, վրայիցս՝ երկու բաճկոն, մեջքիցս քանդեցի մեկ խաս-դումաշ գոտիներից մեկը: Ես զբաղված էի հագուստներս հանելու և տեղավորելու գործով, երբ հանկարծ ձայներ լսեցի: Ապուշի նման դեռ-դեռ նայեցի: Դեպի հետ գնալու հնարավորություն, անգամ միտք էլ չկար: Կասկածեցի իմ թողած ոտնահետքերին: Մի պահ ինքս ինձ զսպեցի, լարեցի լսողությունս ու տեսողությունս: Ոչ ոքի չնկատեցի: Մի երկու լուսնից՝ նորից ձայներ: Վերցնելով հանած շորերս՝ վազեցի, տան կիսաբաց լուսամտից հագուստներս ներս շարտեցի և ինքս էլ իջա այդ սենյակը: Նայեցի դիմացի լուսամտից, երևացին կուլուխի շները, Խանում բաջու բնակարանը և լուսամտի տակի փողոցով երկու զինվորներ, որոնք երկու-ե-

րեք ձիերով վիրավորներ էին տանում, փոխադրում հիվանդանոց: Այդ սարսափը ինձ ուրախություն պատճառեց: Ես մինչև երեկ հանգիստ նիքեցի:

Լուսամտի գոգը նստած՝ նայեցի, բացի կուլուխից ոչ մի ճրագ, ոչ մի լույս: Քաղցած էի, բայց խմելու ավելի խիստ պահանջ զգացի: Դուրը բաց անե՞լ, դուրս գա՞լ, ջրի փոխարեն ձյուն վերցնե՞լ: Հիշեցի մորս խրատը՝ կհագաս: Հրաժարվեցի, քանի որ հազը կարող էր ինձ մատնել: Կրկնակի հագած շավարներից հանեցի խունչաները²¹⁷, գործված բարակ գոտի, կապեցի իրար: Մոտեցեցի լուսամտի ճաղերը: Հանած հագուստները մի փաթաթան դարձնելով՝ լուսամտից զգուշությամբ ներքև քցեցի: Պատրաստած թոկը կապելով լուսամտի երկաթյա ձողերին, թոկը բռնած՝ սահելով ցած իջա: Անմիջապես վերցրի կապոցը և կտրելով անցա փողանը, գնացի տանիքի վրայով, այնտեղի փոքր բարձրությունից դեպի Խանում բաջու տան կողմը ներքև թռա: Կուլուխի յոթ-ութ լուսամտների աղոտ լույսը զգացրեց, որ այն կողմը եռուզեռի մեջ էր: Մոտեցա Խանում բաջու տանը: Ահա դուռը: Անհամբեր սպասեցի աղային երևալուն, բայց նրանց տան լույսը չէր վառվում: Լսվեց աքլորների կանչը: Ուրախացա, որ Խանում բաջին դուրս կգա, զոնե կտեսնեմ, չէ որ ես մարդակարոտ էի, իսկ ինձ համար Խանում բաջին ներկա պահին ամեն ինչ էր: Սրտատրոփ սպասեցի իմ սիրելի Խանում բաջուն: Հանկարծ լսվեցին կոշտ ու կոպիտ ոտնաձայներ: Թրմփացնելով երկու հոգի եկան դեպի Խանում բաջու տան կողմը: Շնչասպառ՝ հազիվ պատասպարվեցի ցախանոցում: Այդ կիսազինվորականները եկան, ծեծեցին Խանում բաջու դուռը և տեսնելով, որ տանը մարդ չկա, դժգոհ հետ գնացին: Իմ վրա փարվեց տխրությունն ու հիասթափությունը: Հուսահատված և զրկված այդ միակ բարի կնոջ մխիթարությունից՝ լաց եղա: Միակ հույսս ու ապավենս աղայիս տունն էր, նրան բարությունից՝ լաց եղա: Միակ հույսս ու ապավենս աղայիս տունն էր, նրան տեսնելը: Մթափվելով արցունքներս սրբեցի և արհամարհելով բռնվելու ահը՝ զինվորների գնալուց մի քանի րոպե հետո դուրս եկա, ուժերիս ներածի չափով դարձ ի վար խորդուրդը ճանապարհով վազեցի և առանց մի պատուհասի հասա Լոռոյ աղբյուրը: Նայեցի մեր սիրելի տանը, շրթուքներս կծելով, մղկտալով հասա աղայի տուն, բարձրացա այգին և կանգ առա: Տեսա թոնրատան վառ լույսերը: Մոտեցա թոնրատան երդիքին, որտեղից պարզ երևաց ներսը: Ի՛նչ զարմանք: Այստեղ էին աղայիս իր երեխաների հետ և խանութի ծառան: Ինչքա՞ն միամիտ էի ես, որ չկռահեցի, որ թոնրում հաց էին թխում: Չէ որ լավաշի բուրմունքը ես շուտ էի զգացել:

Մոտեցա այգու դռանը, փակ էր, մատով կոչնակը բարձրացնելով՝ բացի և զգուշությամբ ներս մտա: Մի մեծ խմորոտ տաշտ դրված էր թոնրատան դռան մոտ, մյուսը շուտ էին տալիս այրոտ փարտայի՝ հացի սավանի վրա: Ծառան ու տղան զույգ էին անում, աղջիկը գողնակում էր, իսկ աղայիսնը՝ մուխանդան ձեռքին, եփում: Ծառայի ներկայությունից խուսափելով՝ ես կից սենյակում, որտեղ տաք լավաշներն էին դարսված ու փռված, քաղցս հագեցրի և անհամբեր սպասեցի աղային կամ աղայինին: Արդեն առավոտ էր, լսեցի հավերի կչկչոցը: Թառերից թռան և դուրս վազեցին: Խմորը վերջացավ: Ծառան ու աղայիսնը մոտեցան մեծ պուտուկին և երկուսով կանթերը բռնած՝ իջեցրին

թոնիրը: Քիչ անց աղան եկավ, ծառային ապաստան, որ մի քանի լավաշ վերցնի և պատրաստվեն գնալու: Մի երկու խոսք աղախնի հետ փոխանակելով՝ շարժվեց դեպի կից սենյակը, մի հայացք քցեց դարաված լավաշներին և ուզեց այգի դուրս գալ: Ուրախությունիցս ես ճչացի՝ աղա՛, և փարվեցի ոտներին: «Այ ալլահ բու նե իսաբար, -ասելով ու թևիցս բռնելով՝ գոչեց, -այ՛ շեյթան, դու որդեկի՞ց դուրս եկար»: «Աղա՛ ջան, Նուրի՛ն եմ», -ու կարոտագին մայեցի նրա դեմքին: Մի պահ լռելուց հետո հուզմունքով ասաց. «Օղու՛, կապասն՛ս ինձ այսրեղձ երեկոյան», -և գլուխս շոյելով դուրս եկավ: Ծառան ձեռք սպասում էր աղային: Գործերը վերջացրած աղախինը պատրաստվում էր գնալու: Նա սպասում էր խանութին: Այս բարեհաջող դրությունն ինձ ոգևորեց: Իսկույն մտնեմալով դռանը՝ կանչեցի՝ Խանում բաջի: Լսելով իմ ձայնը, նրանք երեքով շփոթվեցին ու տարակուսանքի մեջ ընկան: Նրանց պատեց ինչ-որ մի երկյուղ: Խանում բաջին մտնեցավ իր երեխաներին, գրկեցին իրար: Վհատվեցի, քիչ մնաց ինձ կորցնելի: Մխարվեցի, երեխաների մոտ ես նրան չպետք է դիմելի: Այդ պահին ես էլ զգացի իմ կորուստը: Չէ՞ որ Խանում բաջին ինձ գաղտնի էր օգնում, մինչդեռ երեխաները հիմա կարող էին ինձ մատնել, արեցի և այլ անմիտ հետևություններ: Անորոշ թուլեմերից հետո Ֆաթմա խանումը ներս մտավ: Ես իսկույն հեռացա, դուրս եկա այգի և պահ մտա շան բնում: Մոտ քսան թուլեցի մի կապոց հացով Խանում բաջին երեխաների հետ դուրս եկավ, խանումը հետևից դուռը փակեց: Երեքով այգու դարպասից դուրս եկան: Ես հիասթափվեցի մեղադրելով ինքս ինձ և խորհեցի. «Չէ՞ որ թուրք են, երևի փոշմանել է, կամ վախենում է, իմ պատճառով կարող է փորձանքի մեջ ընկնել»: Այս մտատանջություններով շան բնում կուչ եկած՝ չզգացի ո՛չ ցուրտ, ո՛չ անհ, ո՛չ սարսափ: Եվ հանկարծ դարպասը բացվեց և Խանում բաջին, այգում կանգնած, աչքերը հառած՝ դես-դեն մայեց: Շուտ գալով էս կողմ էն կողմ՝ կամացուկ ձայնեց՝ Նուրի՛, Նուրի՛: Մի ակնթարթում դուրս թռա և փաթաթվեցի...

Ի՛նչ քաղցրություն, ինչպիսի՛ երանելություն, հնարավոր չէ պատկերացնել: Մինչև հիմա զգում եմ նրա սրտի բարախը, անձայն լացն ու կսկիծը, բայց ափսոս չեմ կարող հատուցել, երախտապարտ եմ: «Օղու՛, քե՛զ պահիր, ես հիմա շար եմ շրապում: Վաղն առավոտյան կրկեսվեմք», -ասաց, համբուրեց և շտապելով գնաց երեխաներին հասնելու: Ծարահատված կծկվեցի շան բնում, ցրտից ու քաղցածությունից դողում էի: Աղայիս տղաները դուրս եկան այգի, ճնազնդիկ էին խաղում: Ուզում էի դուրս գալ, փաթաթվել մանկության ընկերոջս: Մենք մի թաղի միևնույն փողոցում էին մեծացել, կշտամբել մեկս մեկիս, կովել, ծեծկվել, հաշտվել: Օձի նման գալարվելով տեղումս՝ նախանձով մայում էի, լսում նրանց քրքիջը: Փոքր եղբայրը հաճախ միամտաբար ինձ կյավուր էր կանչում, այդ հանգամանքը ինձ ստիպեց թաքնվել նրանցից, և ես ստիպված մինչև նրանց անհետանալը, լուռ մնացի տեղումս:

Վերջապես երեկոյան աղան ձեռք եկավ: Ծառան խորջինը ներս տանելուց հետո գնաց: Մրտաճմլիկ ձայնով կանչեցի՝ աղա՛: Նա մի պահ դես-դեն մայեց:

-Բիսմիլլահ իահման ի իհահիմ, -արտասանելով՝ ասաց, -Նուրի՛, արի՛:

Նկատի ունենալով, որ ես և հագուստս շան կեղկեղանքով էինք կեղտոտված, մանավանդ, որ մուսուլմանները շուն չեն սիրում, մեղավորի նման դուրս եկա և կծկված սպասեցի: «Նուրի՛ օղում, գնանք փուն», -ասելով՝ մի խոր հոգոց՝ ա՛խ, քաշեց: Ես լռելյայն հետևեցի նրան: Տղաներն ուրախ վազեցին դեպի ինձ: Փոքր տղան իսկույն վազեց կից սենյակը և մորը հաղորդեց գյավուրի գալու մասին: Ինձ տեսնելով՝ խանումը խոժոռ հայացքով մայեց և ուզեց ինչ-որ բան ասել, բայց աղայի կտրուկ խոսքը նրան զայեց: Աղան, իր ապան ու քոլոզը/կիսավերարկուն ու գլխարկը/ կնոջը տալով, ինձ աչքով իշմար արեց: Ես ջուր քերեցի իբրեղով, մա լվացվեց և միասին գնացինք խոհանոց: Շատ էի սոված, թե ճաշերի համն ու բուրմունքն էր ինձ գրգռում, շրթուրքներս լիզելով պատին դեմ եղած սպասեցի: Խանումը սովորականից ավելի շատ էր ժպտում: Տղաները ցածրիկ, կլոր սեղանը քերին, մայրը՝ ճաշերն ու օշարակը, և բոլորը ծալապատիկ նստեցին ճաշելու: Մի կում օշարակ խմելուց հետո աղան, գլուխն իմ կողմը թեքելով, ասաց. «Նուրի՛, արի՛ մեզ մուր նսրի, այսուհետև դու միշտ մեզ հետ կլինես»: Ցուցամատը շարժելով զգուշացրեց:

-Մրանից հետո ոչ ոք չհամարձակվի Նուրիին գյավուր ասել:

Ես գնացի լվացվելու և վրայիս կեղտոտ հագուստները հանելով՝ նստեցի սեղանի շուրջը: Հաջորդ օրը Խանում բաջին եկավ, ինձ տեսնելով տանը՝ զարմացավ և ժպտալով՝ որախությունս հարցրեց: Այսպես սկսվեց ճգնաժամային, բայց խաղաղ կյանքս, բայց երկնքի փակ դռների արանքում: Չմոռանր սաստիկ ձյուն եկավ: Ցրտին, սառնամանիքին զաղթում էին՝ անիծելով թե՛ իշխանությանը, թե՛ սարիք /պատճառ/ լինողներին: Իսմայիլ աղան, օգտվելով առիթից, հայկական գյուղերից թալանած, բերած անասունները գաղթողներից էժան գնով առնում էր և մորթելով՝ դառնում սարքում: Նա մի փոր հացով վարձել էր հինգ սովածներին և օրական երեսուն-քառասուն ոչխար էր մորթել տալիս: Այս խնդրում ու գործում տնօրինողը ես էի. դառնումս քիթեղյա բակերի և կարասների մեջ էի լցնում, աղով սփռում մորթիները ու տեղավորում: Իմ ակտիվությունը ուրախացնում էր աղային, իսկ Ֆաթմա խանումը չնայած ինձ մայում էր, որպես գերու, սրտանց գոհ էր, քանի որ պարբերաբար՝ երկու-երեք օր ընդմիջումներով, նրան զոհացնում էի դեղին լիբաներով,²¹⁸ ոսկյա-արծաթյա զարդերով: Այս կինը այնքան կաշկանդվեց իմ նվերներից, որ մի անգամ մի ոսկյա-արծաթյա քամար /գոտի/ և գլխի հարսնական՝ երեք շարք ոսկիներով չալմա /գլխանոց/ նվիրելուց հետո գրկեց ինձ՝ գյավուրիս ու համբուրեց մի քանի անգամ: Յերեկը մինչև ուշ երեկո զբաղվում էի դավուրմայով, գիշերները խանումիս պահանջով ոսկեղենի և թանկարժեք իրերի որսի գնում: Այսպիսով ես արժանացա խանումիս գնահատանքներին և «սիրելի Նուրի»՝ արտահայտությամբ գովասանքին: Ֆաթմա խանումի պահանջով աղախինը ինձ լողացրեց: Հազնվում էի մաքուր, ճաշում էինք միասին:

Անցել էր մոտ մեկ ամիս: Ես չորս-հինգ բանվորների հետ զբաղված էի դառնումս եփելով, հանկարծ աղայի փոքր տղան ասաց՝ է՛յ, արի՛: Ես զբաղված լինելով՝ ուշադրություն չդարձրի: Նա ջղայնացած պոռած. «Գյավուր,

լով, որտասց ատրճանակս: Չորս գնդակ՝ առջևումս կանգնած ախտյանքս կրծքին, վզին, գլխին: Բակից լավեցին երեխաների ուրախ ծափահարությունները և բացականչությունները: «Գլխուրի վուրդը, էօլբուրդի» /խփեց, սատկացրեց/:

Վերակենդանացած, առանց այլայլումների ուզեցի շարժվել դեպի դուռը, բայց երկարահասակ բեկը անձայն և անշարժ պառկել էր մեջքի վրա՝ փակելով ճանապարհը: Ի՞նչ մեջ միտք հղացավ. «Եթե բակ դուրս գամ, փախչել չեմ կարող»: Պառկած անասունների վրա թռչկոտելով՝ մոտեցա միակ լուսամուտին, որը ծածկված էր մոմաթղթով, առանց դժվարության պատռեցի և դուրս բռա այգի: Ամպամած ցուրտ երեկո էր: Նայեցի երկնքին, չորս կողմս, ելքի ճանապարհ փնտրեցի: Չորս կողմը պարիսպներ էին: Մագլցելով բարձրացա և նայելով իջա պարսպից: Պարտեզից պարտեզ ու այգի՝ ուղղությունս վերցրեցի բերդի կողմը: Ետ ու առաջ նայելով՝ այգիներից անցա անծանոթ հանդիպակաց ճամփեմ և ինքզինքս կարգի բերելով՝ արագ-արագ շարժվեցի դեպի շուկայի կողմը: Պատահեցին մի քանի անցորդներ, որոնք գլուխները կախ տուն էին վերադառնում: Ես աշխատեցի հայացքս հեռու պահել և ինչքան հնարավոր էր աննկատ անցնել ու հասնել մինչև շուկա: Այդտեղ արդեն հեռքերս չէին կարողանա գտնել: Հապճեպ քայլերով ուղիղ ճանապարհով շարժվեցի առաջ: Այլ ուղի ընտրել չէի կարող և ամենից հարմարը մեր թաղն էր, որտեղ, որին ապավինելու էի՝ ապաստելով հետագա արկածներին: Թեքվեցի դեպի աջ, դեպի մեր թաղ՝ ջաղացի ամլի կամրջակին հասնելով՝ անկախ ինձնից կանգնեցի: Առում սառած էր, հետևաբար ջաղացը չէր աշխատում: Առանց հապաղելու՝ ձյան միակ ոտնատեղով իջա ներքև և օգտվելով ջաղացի դռան կիսաբաց լինելուց՝ կողքի պառկած սողացի ներս ու կանգնեցի դռան ետևում: Բարեբախտաբար ոչ ոքի ուշադրություն չգրավեցի: Ոչ մեկը չնկատեց գլխավոր ճանապարհից թեքվելս ու ջաղաց մտնելս: Այս հանգամանքը ինձ շատ հանգստացրեց: Ջաղացում ոչ ոք չկար: Օգտվելով քյուրդ ջաղացպանի բացակայությունից՝ մոտեցա թոնիքին, որը ծածկված էր քարվանդուրով /թոնրի ծածկոց/: Երեկո էր, ջաղացում խավար էր տիրում: Հանեցի կոշիկներս և ոտքերս թոնիրը կախելով՝ ուզեցի տաքանալ, բայց բարկ, ուժեղ տաք լինելու պատճառով վեր քաշեցի: Ոտքերս ինչ-որ քանի հանդիպեցին: Չեքովս շոշափեցի և նկատեցի, որ պուտուկ էր²²⁰ /հողե²²¹ կաթսա/: Խարխափելով մոտեցա սնդուկին, որի վրա շարված էին բաղարջները: Դեռ տաք էին: Օ՛հ, առանց տիրոջ թույլտվության, ինչպիսի՜ ախտոժակով ինքնակամ խժռեցի հացերից մեկը և պառկեցի թոնրի կողքը՝ այքերս դռանը հառած: Հաճախ դռանը մոտենալով՝ հետևում էի ջաղացպանի գալուն: Անդորր էր, տիրում էր լռություն: Վերջապես նիքեցի: Աքլորի կանչը ինձ արթնացրեց: Իսկույն վեր կացա և դռանը մոտեցա: Առատ ձյուն էր եկել և ծածկել մինչև կամրջակը տանող ոտնահետքերը: Հետևաբար դուրս գալու և գնալու ոչ մի հնարավորություն չկար, քանի որ ոտնահետքերս ինձ կմատնեին: Պառկեցի թոնրի կողքը և նորից խորասուզվեցի քնով: Կողքիս երեցին, արթնացա և, ի գարմանս ինձ, տեսա քյուրդ ջաղացպանին: «Կուռ է քյար է /էջի տղա/, էս որսեղի՞՞գ

դուրս եկար», - և ձեռքի կապոցը քցելով մի կողմ՝ մոտեցավ դռանը, փակեց ու լուռ նստելով տրեխները հանեց, մեջքի գոտին արձակեց, ատրճանակն ու դաշույնը մի կողմ քցեց և մոտեցավ թոնրին: Ես, մեղավորի նման մի կողմ կանգնած, սպասեցի հարցերի: Չեքով ինձ նշան արեց, ես մոտեցա: Թոնրի բերանը բաց անելով՝ պուտուկը հանեց, ոտքից գլուխ տնտղելով՝ աչքով արեց, որ նստեմ: Վեր կենալով բերեց երկու կասա /հողե ճաշաման/, երկու գդալ և երկու բաղարջ: Ճաշը լցնելով՝ բոթեց իմ կողմը. «Կե՛ր, հեկոն կիսուհնը»: Տարաբախտները ծառի ստվերին էլ էին ապավինում, բայց ներկա հոգեկան ապրումներիս հետ համեմատած՝ ապաստան ջաղացում քրոյի հյուրասիրությունը, անգամ հոգատարությունն ու պաշտպանությունը ամոքում էին որբուկիս, սիրտ տալիս՝ ապահով զգալու: Ուտելուց հետո նա հենց թոնրի կողքին պառկեց ու մի քանի րոպե հետո սկսեց խոնփացնել: Ըստ երևույթին՝ նա հիվանդ էր, քանի որ գառանցում էր և անհասկանալի բաներ մրթմրթում: Ջուր ուզեց, ես իրրեխով բերեցի, նա դեմ շարտեց և ցուցամատով ցույց տվեց: Հողե ամառով տվեցի: Խմեց, փաթաթվեց ու նորից սուս-փուս պառկեց: Ազատ զգալով ինձ՝ ման եկա, ջաղացի բունջն ու պուճաղը ստուգեցի և այն եզրակացության եկա, որ եթե փախչելու կարիք զգացվի, ամենալավ միջոցը ներսից իջնելը և ներքևի ջրատարով դուրս գալն էր, ապա գետն անցնելն ու բարձրանալով՝ վերևում եղած դատարկ տներում թաքնվելը: Ես հավերի և անկյունում կապված երկու ոչխարների մոտ էի, երբ լսեցի քյուրտի ձայնը. «Կոռո վարո ավ քոսանս» /տղա՛, արի ջուր տուր/: Ես ջրի կուժը և պղնձե թասը բերի, նա խմեց, լվացվեց, տակի շորերը փոխեց: Քրտինքոտ վարտիքն ու շապիկը կախեց թոնիրը չորանալու, մի քիչ ջուր խմեց և անկողնում պառկեց քնելու: Հաջորդ առավոտ նա վեր կացավ, դռան արանքից նայեց դուրս և անխոս եկավ թոնրի մոտը:

Հունվարի կեսերն էր: Չյունն ու բուքը փակել էին նեղ ճանապարհները: Հատկապես մեր թաղում հատուկեմտ երթևեկություն էր լինում: Ջաղացից մեր տեսադաշտում էր երկու թաղեր միացնող Մալլի կամուրջը, որը երթևեկության միակ ուղին էր: Երեկոյան կողմ նկատեցի, որ մի քանի ջորիներով վիրավորներ տեղափոխեցին Խաճում բաջու բուժկետը, մի քանի րոպեից ծառայի հետ անցավ Իսմայիլ աղան: Գիշերը մեզ մոտ վառվում էր նավթի ճրագը, նրա աղոտ լույսը դրսից չէր նշմարվում, քանի որ ջաղացը լուսամուտներ չուներ, իսկ անկյունում գտնվող միակ փոքր լուսամուտը, որն ես հետո նկատեցի, փակված էր մոմակալած թղթով: Ուշ երեկո էր, ես պազած էի դռան մոտ: Լսեցի քրոյի կանչը, մոտեցա: Չեքով ցույց տալով փայտի դեզը՝ ասաց՝ բե՛ր: Թոնիրը վառեցիմք, ճաշը տաքացրեցիմք և լուռումուռ կերանք: Փչելով՝ ճրագը մարեց և մեկ բառ արտասանեց՝ քնիր: Հինգ օր շարունակվեց մեր միապաղաղ կյանքը: Վեցերորդ օրը՝ արևոտականչին, նա վերկացավ, թիակը վերցրեց և ձյունը դես-դեն տանելով՝ ճամփա բացեց մինչև կամրջակը: Մրսել էր, թոնրի մոտ մի քիչ տաքացավ, հագավ իր տոնական հագուստները՝ մեծ փյուսքյուլավոր քոլոզը, շարժվավ արբան ու նախշուն շալվարը, կապեց արծաթապատ դաշույնը, մեծ ատրճանակը խոթեց գոտու տակ, իսկ փոքրը ստուգեց և դրեց

գրպանը: Բեղերն ու փոքր մորուքը կարգի բերելով՝ շուտ եկավ դեպի ինձ ու զգուշացրեց. «*Դուրս չգա՛ս*», - և դուռը դրսից փակելով՝ գնաց: Ես մենակ չէի, զբաղվեցի ոչխարներից՝ խոտ ու ջուր, հավերհիմ՝ կուտ տալով: Համենայնդեպս կենդանի էակներ էին: Երեք օր քուրդը չեկավ: Նրա բացակայությունից օգտվելով՝ ես զգուշորեն ստուգեցի նրա սնդուկը, պատի պահարանը, ոչ մի հետաքրքիր, արժեք ներկայացնող բան չտեսա, բացի հին ու նոր քրդական հագուստներից: Դուռը փակ լինելու հետևանքով՝ զրկված էի դիտելուց: Մոտեցրի երեք աստիճան ունեցող փոքր սանդուղքը, բարձրացա լուսամուտին, պատուեցի մոմակալած բուրբը և լուսանցքից ազատ տեսա կամուրջը, ճանապարհը, որը մեր թաղի անցումարձի միակ ուղին էր: Աղայիս ծառան ձիու սանձից բռնած՝ աղայիս տանում էր շուկա: Մի քիչ հետո մի քանի ժանդարմներ եկան, գնացին, կեսօրին մոտ դեպի վերև՝ հիվանդանոց չորս-հինգ ջորիներով վիրավորներ տարան: Ինձ թվաց, թե քուրդն էլ էր գաղթել, այլապես երբորդ օրն է, որ չի գալիս: Համենայն դեպս, մինչև զարմանամուտ նրա լրիվ բացակայությունը ինձ ձեռնառու էր, քանի պաշար ունեի և դրսից ոչ մի վտանգ չէր սպառնում:

Չորրորդ օրը՝ առավոտյան, դռան չոխկոցը լսելով, ջրատարի զարանքը /փոքրիկ դռակի կափարիչը/ բացի և իջա ջաղացի չարխի /պտուտակ/ վրա: Մոտ երկու րոպեից դուռը բացվեց, և ես լսեցի մարդկային ձայներ, բայց ովքեր էին, որոշել չկարողացա: Ցախ ջարդելու ձայնն ինձ հանգստացրեց: Ջաղացի ջրատար առուն սառցակալած էր, ինչպես նաև փայտե պտուտակը, որն ինձ նստելու հնարավորություն չէր տա, բայց իմ մասին ոչ մի խոսք: Նույնիսկ իմացա ոչխարներից մեկին մորթելու տանելը: Երեկո էր, ճրագը վառեցին: Լսեցի քրդի ոտնաձայնը, եկավ, անցավ ոչխարների կողմը դարված խոտի կույտի մոտ և կամացուկ ասաց. «*Կուտո մնա րեղդ*»: Նա կարծում էր, որ ես թաքնվել էի խոտերի արանքում, բայց երբ ոչխարներին սկսեց խոտ տալ, զգաց, որ այդտեղ չեմ: Կամաց մրմնջաց. «*Ասրված իմ, ի՞նչ եղավ, որ րեղդի՞ց գնաց*»: Մոտ մի ժամից լույսը մարեցին, ձայները կտրվեցին: Մառույցի վրա լավ մրսել էի, դողում էի, գետն անցնելու և վերև բարձրանալու ուժ չունեի: Ստիպված կափարիչը, որ մի փոքր տախտակ էր, շարժեցի, բարձրացրի և վեր բարձրացա, անցա ոչխարների արանքն ու պամկեցի, բայց քնել չկարողացա: Ոչխարները որոճում էին: Ես, նրանց զրկելով, սառած ոտքերս նրանց արանքում տաքացրի: Դողս անցավ: Մտածեցի ի՞նչ անել. մի կերպ դուրս գալ դռնից, փախչել, հետո ու՞ր գնալ: Կասկածում էի, որ այդ չորս-հինգ օրվա ընթացքում քուրդը լսած կլիներ Մուստաֆա բեկի մասին, հետևաբար՝ նա ինձ չէր ների: Փորձեցի շարժվել, ավա՛ղ, նրանցից մեկը ծխախոտ էր ծխում, ուրեմն արթուն մարդ կար: Կծկվեցի տեղումս: Փախչելու հույսս կտրվեց, հպվելով ոչխարներին սկզբեցի: Լուսաբացին ջրաղացպանը վեր կացավ, օջախը վառեց, պղինձը ողողելով, ոչխարի միսը մեջը թոթելով, սկսեց խաշլանա եփել: Կես ժամից երեք հոգով հավաքվեցին պղնձի շուրջը: Իրենց հետ ունեցած խորջիններից քարթու հացեր հանելով՝ սկսեցին ձեռքերով պուկել ու հոշոտել կիսաեփ ոչխարի մսի կտորները: Վերջապես նրանք վեր կացան ու խորջինները վերցնելով դուրս եկան:

Ջաղացպանը դռնից հետ եկավ, արագ քայլերով մոտեցավ խոտի դեզին, մի գիրգ խոտ բերեց և քցեց ոչխարներին: Ի՞նչ զարմանք, ինչպիսի՞ ժպիտ, ի՞նչ ուրախություն: Դա երևաց նրա հայացքից: Ինձ նկատելով ոչխարների արանքում՝ նա անձայն թեքվեց, ձեռքով շոյեց ինձ և լուռ հեռացավ: Նրա գուրգուրանքը, չորացած աչքերից գլորվող հատիկ-հատիկ արցունքները, խորաթափանց հայացքը ինձ՝ պատանուս շարժեցրին, և ես լցվեցի երախտապարտության խոր զգացմունքով, իմ ներկա վիճակում կարեկցեցի նրան: Այո՛, նա խոր վշտի տեր էր: Այդ րոպեին նա ինձ համար պաշտելի մի կուռք էր, իսկ ես անգոր էի ըստ պատշաճի հատուցել նրան: Դուռը փակեց, գնացին: Ինչպիսի՞ մտորումներով էի ես կաշկանդված: Չգալով անճարությունս՝ ինքզինքս մեղադրեցի նրա զոհողությունների համար: Չէ որ հայտնաբերվելս բարի քրդին մահով էր սպառնում: Մոտեցա դռանը, ուզեցի դիտել կամրջի վրայով երթևեկողներին, բայց դռան ճեղքից հնարավոր չէր, քանի որ կամուրջն ավելի բարձր էր: Ստիպված հավերի թառերի աստիճանին բարձրանալով՝ փոքր լուսամուտից նայում էի դեպի մեր թաղը տանող բարձունքի ճամփին, որտեղից երևում էին հիվանդանոց եկող-գնացողները, իմ աղայի ու նրա ծառայի, փոխների ու ժանդարմների գնալն ու գալը: Չյունը առատ թափվում էր ու ծածկում անցորդների ոտնահետքերը: Լսեցի աքաղաղի ծուրրուղուն, սթափվեցի և ցած իջա: Արդեն երեկո էր: Թոնիրը սառն էր: Մրսել էի: Նորից գնացի ոչխարների արանքը և խորը քնեցի: Չգիտեմ գիշերվա որ ժամին էր եկել քուրդը: Լսելով նրա դողդոջուն ձայնը՝ վեր թռա տեղիցս և աղոտ ճրագի լույսի ներքո անով ու պատկառանքով նայեցի ձեռքին ճրագը բռնած քրդի կարկանդակը: Չեղքով նշան արեց, ես հետևեցի նրան: Ցախով թոնիրը վառեցինք, նա իր ոջլոտ շապիկը թափ տվեց, հագնվեց, լվացվեցինք և նստեցինք թոնրի մոտ: Անսպասելիորեն հարց տվեց. «*Տղա՛, դու որպեղի՞ց եկար այս րեղդ*»: Ես շփոթվեցի, երկյուղով լցվեցի: Նկատելով, որ դժվարանում եմ պատասխանել, նա հոգոց հանեց և հառաչանքով ասաց.

-Ոստիկանությունը հետևում է քեզ գտնելու համար: Անցյալ օրը Մուստաֆա բեկին թաղեցին: Ուսները մոտեցել են քաղաքին: Բոլորիս հրամայված է գաղթել:

Քրդից լսելով այս կարճ ու կտրուկ տեղեկությունները՝ ավելի ապահով զգացի ինձ, հանգստացա և համոզվեցի, որ նա իմ նկատմամբ բարեսիրտ է: Ակամա նրան հարցրեցի. «*Խալո՛/քեռի՛, դու չե՞ս գաղթելու*»: Նա շվարած աչքերով ինձ նայեց և հազիվ արտասանեց՝ առայժմ ո՛չ: Իմ վիճակն ավելի վատացավ: Պետք էր հեռանալ ջաղացից և քրդին անախորժություններ չպատճառել. «*Խալո՛ ջան, այս գիշեր ես կզնաս*»: Նա մի ծանր հոգոց հանեց և կտրուկ ասաց.

-Դու ոչ մի տեղ չունես գնալու, սպասի՛ր մի քանի օր, ուսները մոտեցել են:

Նա բացեց դուռը և նայեց, դրսում սաստիկ ձյուն էր գալիս: Անց ու դարձ չկար: Զուրդը դուռը ծածկեց, ներս եկավ, անխոս մոտեցավ, բռնեց երկու հավին և մեկ աքլորին, երեքին էլ մորթեց: Թոնիրը վառեցինք և հավերը փետրա-

հանելով՝ եփեցինք ու սկսեցինք ուտել: Երեկո էր: Քուրդը հագնվեց, զինվեց իր կամայով /դաշույն/ ու ատրճանակով, ինձ ապսպրեց ոչ մի տեղ չգնալ մինչև իր վերադառնալը: Դուռը դրսից փակեց ու գնաց: Նույնիսկ խաղաղ օրերին փետրվար ամսվա սառնամանիքին մեր թաղի միակ անցուղի կամրջով անցուղարձը պակասում էր: Դարձյալ դռան վրայի լուսամուտի լուսանցքից նայեցի: Աղան իր ծառայի հետ, ձին քարշ տալով, անցավ կամուրջը, տուն էին գնում: Ուզում էի վազել, հասնել նրան, բայց քրոյի նախագոշացումը... Աչքերս փակեցի մինչև նրանց անհետանալը, մոտեցա թոնրին՝ սառած մարմինս տաքացնելու: Ինչ-որ ձայներ լսելով՝ նորից բարձրացա: Նշմարվում էր, որ մի քանի ասքյարների ուղեկցությամբ մոտ տասը ջորիներով վերավորներ էին տանում: Նորից վերադարձա և քրոյի խորհուրդը հաշվի առնելով՝ պառկեցի տաք թոնրի կողքին և քնեցի: Արթնանալով սպասեցի աքլորականչին, բայց ավաղ, խեղճին կերել էինք: Նորից լուսամուտի ճեղքից նայեցի, պարզկա օր էր: Վերևից բեռնված մի քարավան էր իջնում: Կազդուրված վերավորներին էին տեղափոխում, շատերն էլ հենակներով, ձեռնափայտերի օգնությամբ, հևալով հազիվհազ գնում էին քարավանի հետևից: Այդ օրը այքիս տեսադաշտում գտնվող կամուրջն ու ճանապարհը անընդհատ եռուզեռի մեջ էին. զինվորների ու ժանդարների երթևեկությունը քառապատկվել էր: Երեկոյան երթևեկությունը վերջացավ: Ես նորից պառկեցի թոնրի շուրջը: Լսվեց դռան բացվելու ձայնը: Վախի մի սարսուռ անցավ մարմնովս: Ինքնապաշտպանության զգացումով ատրճանակը ձեռքիս տեղիցս վեր թռա: Նայեցի ներս մտնողներին: Այդ անակնկալ պահին ինձ թված, որ քուրդը դավաճանել է ինձ, բայց որքան ես զարմացա, երբ քուրդը նկատելով իմ դեմքը, ձեռքով արեց ինձ, դուռը փակեց և ժպտալով մտնեցավ: «Տղա՛, դու կրակել գիտե՞ս»: Իմ վարմունքը ինձ ամոթահար արեց: Մեղավորի նման, գլուխս կախ արած, սպասեցի դատաստանին: Քուրդը սկսեց խոսել:

-Ուտը մոտեցել է, մի քանի օրից քաղաքին կհասնի: Բոլորը գաղթել են: Իսմայիլ աղան էլ է պատրաստվում գաղթելու: Ես նրան ծախեցի էս երեք պարկ ալյուրը: Առավոտյան կգան տանելու: Տղա դու շատ կտրիճ ես:

Մի փոքր ընթրելուց հետո քնեցինք: Առավոտյան աղայի ծառան երկու ջորիներով եկավ: Ալյուրը միասին տարան: Ինձ զարմացրեց աղայի գաղթելը: Չէ որ նա որոշել էր չգաղթել: Քուրդը մինչև երեկո չվերադարձավ: Ամբողջ օրը մենակ գալարվեցի մտահոգումներիս մեջ, անհանգստանում էի Խանում բաջու համար, փափագում նրան տեսնել: Որոշեցի գնալ Խանում բաջուն տեսնելու:

Կեսգիշեր էր, փորձեցի դուռը բանալ, չստացվեց: Մտիպված կափարիչը վերցնելով՝ իջա ջրատարով, դուրս եկա, գետի սառույցներով անցնելով՝ բարձրացա վերև, որտեղ դատարկ հայոց տներն էին: Ինձ կարգի բերելով՝ արագարագ սկսեցի բարձրանալ ճանապարհով: Անկախ ինձանից կանգնեցի աղայիս տան այգու դարպասի մոտ: Այգում յոթ-ութ ջորի կար: Աղայիս տեսնելու ինչ-որ պահանջ զգացի, բայց ջորիների խրխնջոցը ինձ սթափեցրեց, և ես անմիջապես շտապեցի՝ շարունակելով ճամփաս դեպի Խանում բաջու:

տունը: Նախկին կուլուխում /ոստիկանատուն/, ներկայիս հիվանդանոցում լույսերը վառվում էին: Կանգնեցի միակ բարեկամիս տան դռան մոտ, մի պահ սպասեցի և շուտ գալով եկա ու լուսամուտից մտա ներքնատունը: Լուսադեմին լսեցի դռան բացվելու ձայնը: Մի անսովոր հրճվանք համակեց ինձ: Խանում բաջին քեյնիկը ձեռքին անցնում էր: Երկյուղալի ձայնեցի՝ Խանում բաջի: Նա կանգնեց, բայց ինձ թված, թե նա դողաց: Նորից կանչեցի: «Խանում բաջի, ե՛ս եմ, Նուրի՛ն եմ»: Նա, մատը բերանը տանելով, չորս կողմը նայեց և դուռը բացելով՝ ներս եկավ: Ես բնագորաբար նրա ոտքերին փաթաթվեցի: Գլուխս շոյելով՝ ինձ բարձրացրեց: Ես զգացի նրա բերանի հպումը ծոծրակիս: «Ես ամեն ինչ գիտեմ, Նուրի՛, մի վախիր: Կունաս այսրեղ մինչև իմ վերադառնալը»: Դուրս գալով՝ մի քանի րոպեից ինձ ուտելիք բերեց, դրսից դուռը փակեց ու գնաց, ուշ երեկոյան եկավ:

-Նուրի՛, ես Իսմայիլ աղային տեղեկացրի թո մասին, նա չհավատաց՝ պնդելով, թե սպանված ես, այդ մասին ոստիկանապետը զեկուցագրով է հայտնել,-և ավելացրեց,-նա խնդրեց ինձ՝ եթե իրոք կենդանի է, թո՛ղ գա ինձ մոտ: Նուրի՛, լսո՞ւմ ես ինչ եմ ասում: Իսմայիլ աղան պատրաստվել էր գաղթելու, բայց հետաձգեց, սպասում է քեզ տեսնելուն:

Խանում բաջին շտապ գնաց հիվանդ-վերավորների մոտ և մոտ երկու ժամից վերադարձավ: Ապահով լինելով, որ մեր թաղում բացակայում էին ոստիկաններն ու ժանդարները, նա ինձ հրավիրեց վերև՝ իրենց սենյակ: Միասին ընթրեցինք: Նա ուներ երկու աղջիկ և մի տղա, որոնք բավականին զեղեցիկ և առույգ էին: Նրանք ինձ ցավակցում էին, գորովալից այքերով նայում: Իսմայիլ աղային տեսնելու խիստ պահանջ էի զգում, բայց վախենում էի Ֆաթմա խանումից: Պարզ էր, նա ինձ ատաններով կխեղդեր: Ակամա վեր կացա և մտազբաղ քայլեցի սենյակում: Ուզեցի մտքերս վանել Իսմայիլ աղայից, բայց ինչ-որ ներքին հոգեկան ապրումներ ինձ հիշեցրեցին, և ես պատկերացրեցի սիրելի հորս ու Իսմայիլ աղայի երբեմնի անցած խոսակցությունները, մտերմությունը: Խանում բաջին և երեք երեխաները մի տեսակ երկչոտ անվճռակամությամբ ինձ էին նայում: Մոտեցա Խանում բաջուն, խոնարհվեցի և հանդգնելով ասացի. «Ես հիմա՞ գնամ աղայի մոտ»: Չորսի այքերն էլ լուռ ու տխուր սևեռված էին ինձ վրա: Երբ մոտեցա դռանը, Խանում բաջիս հեկեկալով ասաց. «Օղո՛ւ, խանումն ու Շահբադդինը քեզ...»: Ես դուրս եկա, չլսեցի նրա վերջին խոսքը և ուղղվեցի աղայիս տան կողմը: Մեր թաղում ոչ մի շարժում չկար, բացի հիվանդանոցից, որի աղոտ լույսը թափանցում էր լուսամուտներից: Ես պատսպարվեցի Մոնյենց տանը, որտեղից պարզ երևում էր աղայի այգին, ձիերն ու ջորիները, նրանց առաջ թափված խոտը:

Լուսաբացին երկու ջորեպան դուրս եկան բակ և սկսեցին զբաղվել ջորիներին թամբելով: Քիչ անց երևաց աղայի ծառան՝ հակը շալակին: Ես իմ թաքստոցից պարզ տեսնում էի դիմացի թաղի գլխավոր ճանապարհը, ինչպես նաև շարժվող սայլերով փոխադրվող վերավորներին: Վերջապես երևաց Իսմայիլ աղան: Կարոտագին զգացումով դուրս նետվեցի և ուզեցի ձայն տալ: Ջորեպանների և ծառայի ներկայությունը ինձ խոհեմության դրդեց: Ազահա-

բար տեսողությունս կենարոնացրի աղայի վրա: Նրանք մի քանի անգամ ելու-
մուտ արին: Նորից կապված հակեր դուրս բերելով՝ պատրաստվեցին բառեա-
լու: Ինչպիսի ուրախություն ինձ համակեց, երբ տեսա Խանում բաջուն, որը
մոտենալով աղային՝ ինչ-որ բան փսփսաց նրա հետ: Կարծես մոզական
զավազանի հարվածով՝ նա մի պահ քարացած կանգնեց: Մթափվելով՝ կարճ
մորուքն ու բեղերը մաժեց: Խանում բաջու հեռանալուց հետո Իսմայիլ աղան
հետախուզող հայացքով դես-դեն նայեց և հանկարծ՝ Նուրի՛, Նուրի՛, կանչե-
լով, պարսպով բարձրացավ, անցավ Մժոյենց տան կողմը և նորից իմ անունը
տալով՝ կանգնեց Մժոյենց բակում: Մի քանի րոպեից նա հիասթափված հետ
զնաց, այդ պահին ես կանչեցի. «Աղա՛, ես երեկոյան կգամ»: Նա շիվարածի
պես դես-դեն նայեց, ինչ-որ բան փսփսաց, նորից ետ դարձավ ու քնքշաբար
ասաց. «Օղու՛ն, Նուրի՛, մի՛ վախիր, արի»: Անընդհատ հետապնդվող՝ իմ
փախստականի կյանքը ինձ զգուշացնում էր, զգուշություն թելադրում: Դեմս
կանգնած էր աղան, ներքևում՝ ջորեպանները, փողոցում երթևեկում էին ժան-
դարմները: Երդվյալ թշնամիս՝ խանումը, վրեժխնդիր լինելու համար ատամ-
ներով ու եղունգներով կեռչոտեր ինձ: Ինչքա՛ն թախանձազին էր աղայիս
ձայնը, ինչքա՛ն դուրեկան, հուզող ու ցնցող: Ուզեցի դուրս գալ, փաթաթվել
նոսքերին, բայց հիշեցի հորս խոսքերը. «Թուրքը մնում է թուրք»: Եվ հազիվ
պատասխանեցի. «Աղա՛, ես երեկոյան քեզ կապասես այգում»: Նա քոլոզը
հանեց, գլուխը քորեց և շարժվեց դեպի տուն:

Ժանդարմները փողոցներում վխտում էին, բռնի կերպով ստիպում գաղ-
թել: Խանութները փակ էին, հացի փուռերը չէին աշխատում, գաղթականները
կիսաքաղց էին: Նրանց հրամայված էր թային ստանալ Մղերդի ճանապար-
հին: Գլխավոր ճանապարհով սայլերով, ձիերով անընդհատ վիրավորներ էին
տեղափոխում: Ռուսները մոտեցել էին Դատվանին, Վանա լճին:

Չնայած որ ես Իսմայիլ աղային վստահում էի և ճիշտ է, որ նա բարի էր
իմ նկատմամբ, բայց խանումը երբեք ու երբեք ինձ ներել ու տանել չէր կարո-
ղանա: Դա հնարավոր չէր: Աղան ծառայի հետ նորից դուրս եկավ և կարգադ-
րեց կապոցները ներս տանել, իսկ ջորեպաններին անմիջապես գնալ՝ թողնե-
լով մեկ ջորի: Ֆաթմա խանումը, տեսնելով հակերի ներս բերելը, զարմացած
դուրս եկավ և ամուսնուն դիմելով հարցրեց. «Ի՞նչ եք անում, բոլորը գաղթել
են, մենք մենակ ենք մնացել: Գո՛նե երեխաներիդ խղճայիր, գյավուրները բո-
լորիս կմորթեն ու կապանեն»: Նա ամուսնուն լալազին խնդրում էր գաղթել
հեռանալ, բայց աղան մնաց անդրդվելի և պռռալով ջորեպանների վրա՝ հրա-
մայեց անմիջապես հեռանալ: Աղան ծառային կանչեց, ափսոսանքով նայեց
նրա շփոթված դեմքին ու տխրադեմ ասաց. «Դու էլ գնա, եթե ողջ մնանք,
կդանավենք»: Քիսան հանելով դատարկեց,²²² եղած փողերը լցրեց նրա ափի
մեջ, ջորին հանձնելով ու թևին քնքշորեն խփելով՝ տխուր ասաց. «Գնա՛, իմ
բարի՛ Ալի, Ասրված քեզ հետ»: Խանում բաջին, մոտենալով Ֆաթմա խանու-
մին, որը հեկեկում էր, քևանցուկ ներս տարավ:

Հեռվից լավում էր թնդանոթների ձայնը, ռուսների պայթյունը: Այդ ցերեկ
ծառան մի քանի կուժ ջուր բերեց: Դռները ներսի կողմից ամրացրին, սովորա-

կանից ավելի շատ խմոր արեցին, մեծ պղնձով խաշ /փաչա/ պատրաստեցին:
Ես, աչքերս չռած, Մժոյենց տնից հեռուում էի Խանում բաջու դուրս գալուն:
Չէ որ նա երեկոյան գնալու էր վիրավորներին հոգալու, բայց նա չկար: Երե-
կոյան դուռը բացվեց, աղան ծառայի հետ դուրս եկավ: Ափսոսանքով նայեց
նրա շփոթված դեմքին: Ծառային ճանապարհելուց հետո նա, խորասուզված
մտքերի մեջ, սկսեց ման գալ այգում: Դես-դեն նայեց: Մտուզելով և համոզվե-
լով, որ փողոցում անցողը չկա, նա բարձրացավ այգու վերևի տների կողմը և
ձայնեց. «Նուրի՛, Նուրի՛, Միհրա՛ն, Միհրա՛ն, որդե՛նդ ես, արի»: Ես վաղուց էի
սպասում նրան, չկանխամտածված վազեցի և բնագոյաբար փաթաթվեցի
նրան: «Օղու՛ն /տղաւ/, գնա՛նք փուն»: Ես մի պահ կանգ առա, նայեցի նրա
դեմքին և մեղապարտի խոստովանությամբ ասացի. «Աղա՛, Ֆաթմա խանումը
ի՛նչ...»: Նա, ձեռքը բերանիս սեղմելով, լռեցրեց և մի ծանր հոգոց հանելով՝
ասաց. «Խանումը քո մազին չի՛ կպչի»: Այդ պահին դուրս եկավ Խանում բա-
ջին: Նա, ինձ աղայի կողքին տեսնելով, ժպտաց, բայց նրա ժպիտը իսկույն
և եթ փոխվեց զարմանքի և ահի: Նա, իր խմորոտ մատը շրթունքին տանելով,
ինձ հառեց իր շփոթված հայացքը: Այդ պահին իրար հետևից մի քանի ռուս
պայթեց մեր շրջակայքում: Անկանոն փախչում էին ասքյարները: Ռմբակո-
ծությունը գնալով ուժեղացավ: Ահն ու սարսուռը պատեց աղային: Նա դողա-
լով, թևով ինձ հրեց՝ ասելով՝ գնա՛նք տուն: Խանում բաջին, մոտենալով աղա-
յին, նրա ականջին փսփսաց. «Աղա՛, Ֆաթմա խանումը հիվանդ է, եթե սրան
դեռևս, սիրտը կպայթի»: Հացթուխ պատավը, մի քանի լավաշ և հինգ դուրուշ
ստանալով աղայից, շտապելով դուրս եկավ: Մտնելով թոնրատուն՝ ես ամե-
նայն զգուշությամբ թաքնվեցի: Խանումի պատվերի համաձայն Խանում բա-
ջին աղայի երկու տղաներին /Շահբաղդին և Մանդոհ/ սկսեց լողացնել: Աղան
դռների տղանակներն էր ամրացնում: Խանում բաջին, վերջացնելով իր գործը,
շտապում էր գնալ: Նա երերալով գնաց խանումի սենյակը, մի րոպեից կապո-
ցը ձեռքին դուրս եկավ, մոտեցավ ինձ ու կամացուկ շշմոջաց. «Նուրի՛, գիշերը
արի մեզ մոտ»: Նա դեռ չէր վերջացրել իր խոսքը, երբ աղան, ձեռքին մի փոքր
կապոց բռնած, ներս մտավ. «Խանում ն կլլա, Նուրի՛ին լողացրա և այս ջորերը
հագցրա»: Բոլոր դռները ամուր փակված էին: Խանում բաջին, մոտենալով
ինձ, ձեռքիցս քարշ տալով տարավ լողարան՝ չլլը, անմիջապես հագուստ-
ներս հանեց և սկսեց արագ-արագ լողացնել: Չնայած այդ պահին մեր մոսքե-
րում եղած ապրումների դառնություններին, մինչև հիմա զգում եմ նրա ձեռքե-
րի շոյանքը, շարժումը, նրա հպումները: Աներևակայելի զգացմունքներով
պաշարված՝ ես երագում էի և հանկարծ լսեցի նրա ձայնը. «Նուրի՛, շուր ասգե-
վիր»: Մարմինս շփելով՝ չորացնելիս գլխիս զգացի նրա շրթունքների հպումը:
Աղան ներս մտավ մի փայտ և մի արշին սպիտակ կտոր ձեռքին և ինձ տալով
ասաց.

-Մի երեսին խաչ նկարիր, մյուս կողմում գրիր՝ ես հայ եմ:

Խանում բաջին զնալիս հայացքով ինձ զգուշացրեց խանումից հեռու
մնալ: Աղան նորից եկավ ինձ մոտ, նա տխուր էր, մտախոհ: Նա նայեց դրոշա-
կին և հարցրեց. «Ի՞նչ լեզվով ես գրե՛ր»: Ասացի ֆրանսերեն՝ je armenie²²³ /ես

հայ են/։ Մոտ տաս լավաշ և մի ափ աղ կապելով մի շորի մեջ՝ առանձնացրեցինք։ Աղան, մոտենալով ինձ, կեղծ սիրով շոյեց գլուխս և ասաց.

-Գնա՛նք հաց ուտելու, որից հետո դու կզնաս և Թաղիզլիի ճանապարհին կսպասես ռուսներին և ցույց տալով աղն ու հացը՝ կհրավիրես մեր տուն, կպատմես մեր մասին։

Ուշ երեկո էր։ Բոլոր լուսամուտները ծածկված էին հաստ վարագույրներով և սինիներով, դռները ամրացված և փակված էին լրացուցիչ տղնակներով։ Ելումուտ անել կարելի էր միայն քոնրատան միջոցով։ Լավում էին քնդանոթների զարկերը, դորդյունները, հրացանների կրակոցները, ռուսների պայթյունները։ Միրտս տրոփում էր, ազատության տենչով ոգևորված՝ ուզում էի դուրս գալ, վազել ընդառաջ։ Եվ այդ պահին ներսի սենյակի դուռը բացվեց, դուրս եկավ աղան խանումի և երկու տղաների հետ։ Լուռ, ծալապատիկ նստեցին սեղանի շուրջը ընթրելու։ Խանումին տեսնելով՝ փշաքաղվեցի, կորցրի հավասարակշռությունս և մի տեսակ դռ, սարսուռ զգացի։ Պատրաստվեցի փախչել, բայց ինչպե՞ս։ Լուսամուտը, որը մոտ էր ինձ, փակված էր։ Դրսի դռան կողմը գնալ հնարավոր չէր, քանի որ պետք է իրենց մոտով անցնեի, դուռն էլ պինդ փակված էր։ Զգուշության համար լամպի լույսը թույլ էր վառված։ Նրանք ինձ չնկատեցին, քանի որ ես պատի և պահարանի արանքում էի։ Աղան վեր կացավ, մի երկու քայլ հետ-դարձ անելով, մոտեցավ խանումին և հևալով ասաց.

-Մեր հույսը, փրկությունը գյավուր տղան է։ Քեզ հանգիստ պահիր, ո՛չ մի ձայն, ո՛չ մի խոսք։

Խանումը և երեխաները իրենց ապշած հայացքները ուղղեցին աղային։ Խանումը զարմանքով և ահով հազիվ հարցրեց. «Չէ՞ որ նրան սափկացրել են»։ Աղան, թեքվելով դեպի երեխաները, ձեռքով շոյեց նրանց գլուխները և կնոջ աչքերին նայելով՝ ասաց. «Մրանց բահարից նա կենդանի է և այսրեղ է»։ Խանումը այլալվեց և երկու ձեռքով դեմքը ծածկելով՝ հեկեկաց։ Աղան նորից զգուշացրեց. «Ո՛չ մեկը չգայրանա՛, պետք է ուրախ լինե՛ք, գյավուր փղան հինս մեզ պետք է»։ Աղան, ճակատը շփելով, մոտեցավ իմ կողմը և կանչեց. «Նուրի՛ փղաս, արի՛»։ Ես դողալով մոտեցա։ Նա, ձեռքիցս բռնելով, բերեց և միասին նստեցինք սեղանի շուրջը։ Խանումը ջղային մոլեգնությամբ ձեռքերն էր ծալում և ատամները կրճատացնում։ Երեխաները ինձ տեսնելով՝ թողեցին մորը, և մենք գրկախառնվեցինք։ Աղան իր ձեռքով մի բաժակ շաքարալ լցրեց և մոտեցրեց խանումի բերանին։ Թիկունքը շոյելով՝ խմեցրեց։ Աղայի պահանջով սկսեցինք ճաշակել, և ահա անսպասելիորեն դուռը ծեծեցին։ Մովորաբար ես պետք է վեր կենայի դուռը բացելու, բայց աղան, ձեռքը թևիս դնելով, ինքը կանգնեց, շոշափեց գոտու տակ խրած ատրճանակը և հարցրեց՝ ովքե՞ր եք։ Եվ լսելով ծանոթ ձայներ՝ մեծ տղային մատնացույց արեց, որ դուռը բացի։ Ներս մտան երեք ժանդարմ և մի փոխի, որոնք մինչ այդ հերթափոխի էին գտնվել կուլուխում։ Փոխիսը ջղայնացած ասաց. «Խամայի՛ աղա, ինչու՞ չգաղթեցիր։ Դե շուր արա՛, գոնե դու արի մեզ հե՛տ, ներքևում մեզ չիերով սպասում են»։ Աղան կտրուկ մերժեց. «Ես չեմ գնում»։ Փոխիսը՝

նստիկան, մի հայացքով տնտղեց երեք տղաներիս ու գոռաց.

-Իսմայի՛լ աղա, չէ՞ որ դու երկու տղա ունեիր,- և այտակելով կանգնած տղային՝ գոռաց,-գյավուրին պահում էիր էս օրվա համա՞ր։

Այտակից տղան ճչաց և վայր ընկավ։ Աղան ձեռքը տարավ դեպի ատրճանակը, ժանդարմները նետվեցին դեպի աղան։ Տեսնելով իր որդու ծեծն ու հատակին ընկնելը՝ խանումը նույն պահին ճչաց և մատնացույց անելով ինձ՝ հայտնեց.

-Գյավուրը սա է, նա իմ տղան է,- և գրկեց տղային։

Այդ թոնուրոնի մեջ ժանդարմի քացին ինձ նստած տեղից շուտ տվեց սեղանի մյուս կողմը։ Բոլորը կատաղած ինձ նայեցին։ Մեկը մեջքիցս քաշելով, ատրճանակը հանելով, թքելով և հայիոյելով՝ հրամայեց դուրս գալ։ Օգտվելով առիթից՝ փոխիսը պոռում էր Իսմայիլ աղայի վրա։ Երկու ժանդարմներ դրսում էին և շտապեցնում էին զնալ։ Ես փոված էի հատակին։ Իսմայիլ աղան պաշտոնապես ավելի բարձր կոչում ուներ։ Չտանելով փոխիսի արհամարհանքը՝ գոռալով գոտուց քաշեց ատրճանակը և ձեռքը թափ տալով ու հայիոյելով՝ հարձակվեց նրա վրա։ Դրսում կանգնած ժանդարմները ներս եկան և աղային խնդրեցին հանդարտվել՝ ասելով. «Գյավուր լակոպի համար չարժի վրդովվել»։ Ես արդեն ոտքի էի կանգնած, երբ անսպասելիորեն ինձ վրա հարձակվեց խանումը։ Չանգռելով դեմքս, գլխարկս դեմ շարտելով՝ գոռաց վրաս. «Կեղտո՛ւր գյավուր, շուր շորերդ հսկի՛ր», - և քաշքշելով ու ապտակելով ինձ՝ մերկացրեց։ Թողնելով միակ շապիկս, թքելով ու գլխիս բամփեղով՝ ոտքով հրեց։ Աղան և տղաները քարացած նայում էին, դրսում կանգնած ժանդարմները՝ շտապում։ Փոխիսը դրսում կանգնած ժանդարմներին կարգադրեց շտապ իջնել ներքև և ձիերը մոտեցնել կամրջին։ Դառնալով Իսմայիլ աղային՝ ներողություն խնդրեց և հրելով ինձ՝ առաջ անցավ։ Փոխիսն՝ առջևից, ժանդարմն՝ ետևից, ատրճանակը բռնած՝ ինձ հրելով, դուրս եկանք տնից։ Խանումը քանի-քանի անգամ բամփեց գլխիս և թքելով անեծքներ թափեց։

Աղայիս տունը գտնվում էր Ծապրկորի թաղի ներքևում՝ Լոռոյ աղբյուրի մոտ։ Փոխիսին սպասող ձիերին հասնելու համար անհրաժեշտ էր նեղիկ գառնիվայրով իջնել, անցնել Մոլլայի կամրջով և հասնել մոտ երկու հարյուր մետր հեռավորությամբ գտնվող գլխավոր ճանապարհին։ Փետրվարի ցուրտ գիշեր էր։ Երեսուհիինգից քառասուն սմ հաստություն ունեցող ձյունը պարզ գիշերը սառցակալել էր։ Աղայենց տնից դուրս գալիս լսեցի աղայիս ձայնը, շուտ եկա նայեցի։ Ժանդարմի ետևից գալիս էր աղան՝ ատրճանակը ձեռքին։ Ժանդարմը, ինձ հրելով, շտապում էր հասնել փոխիսին, որը շտապում էր ներքև։ Աղայիս տան կամարի տակից դուրս գալով՝ ժանդարմը նկատեց, որ փոխիսը բավականին հեռացել էր։ Նա ատրճանակով գլխիս խփեց և ուզեց հրել մի կողմ և կրակել։ Աղաս երեք-չորս մետր հեռավորությամբ ճամփի վրա, կանգնած էր։ Կռահելով ժանդարմի միտքը՝ նա գոռալով շարժվեց ներքև. «Չէ որ ես փոխիսին ասացի, իմ փուն սահմաններում չիփե՛ն,- և ձեռքը երկարացնելով շարունակեց,-կամրջի մոտ», - ու վերադարձավ տուն։ Ժանդարմը, լսելով աղայի ահարկու ձայնը, նորից հրեց ինձ դարն ի վար։ Ես վար ընկա ու ձյունի

արահետի՝ ոտքի ճամփի երկարությամբ փռվեցի: Ժանդարմը վազքի ինեռ-ցիայով իմ վրայով սլացավ դեպի ներքև: Օգտվելով առիթից՝ ես իսկույն վեր կացա, ձյան վրայով վազեցի աջակողմյան տանիքներով՝ դեպի խանոյ Մի-նասի այգու կողմը: Փախչելիս ես իմ ետևից լսեցի փոխիսի և ժանդարմի կրակոցները, բայց արդեն ուշ էր. նախ նրանք ցածր էին, ապա զիշերվա մթությունն ու սպիտակ շապիկս ինձ անտեսանելի դարձրեցին: Տանիքից թոնելով այգին՝ մինչև ծնկներինս վերևը խրվեցի ձյան մեջ: Պարզ լուսնյակ զիշեր էր: Տկլոր, բոքիկ ոտքերով ձյան միջով գնացի, հասա մի թթի ծառի մոտ: Հենվելով ծառին՝ նայեցի չորս կողմս: Մի քանի բուսեցից, համոզվելով, որ հետապնդողներ չկան, սկսեցի բարձրանալ մեր տան կողմը: Մեր բակում քիչ սպասելով՝ զգացի, որ ցրտից, թացությունից ձեռքերս ու ոտքերս մրսեցին և մրմռացին: Ստիպված նորից ուղղվեցի դեպի աղայի տան կողմը: Մի քանի անգամ փայտով, քարով դռները ծեծեցի, բայց ոչ մի ձայն: Ծրջանցելով աղայի տունը՝ բարձրացա վերև, որտեղ մի ցածրիկ լուսամուտ կար, որը միշտ բաց էր: Այդտեղից ելումուտ էին անում հավերը: Մի քանի անգամ ես այդ անցքից օգտվել էի: Կանգնեցի լուսամուտի մոտ, բայց ինչքան չարչարվեցի մագլցել դեպի վեր, չստացվեց: Սառած ոտքերս ու ձեռքերս ինձ դավաճանեցին: Հիշեցի Խանում բաջիին, բայց ինչպե՞ս գնալ: Նախ բավականաչափ հեռու էր, երկրորդը՝ վիրավոր զարիթները զինված էին և երրորդը՝ կռվող ասքյարները նահանջում, փախչում էին վերևի ճամփով:

Գնացի հարևան թուրքի՝ Մժոյենց տուն: Բարեբախտաբար բակում մի մեծ նախնադարյան եռավորտ աթոռ էր քցած: Մի կերպ քաշելով բերեցի, նրա օգնությամբ բարձրացա և լուսամուտից ներս մտա: Հավերի թառի աստիճանով իջա ներքև, սողնակն ու փականքը բացելով՝ ներս մտա: Այստեղ շարված կարասները լիքն էին պաշարներով՝ կորկոտ, ձավար, ալյուր, թթու և այլն: Այստեղից կարելի էր գնալ աղայի սենյակների նախասրահը և թոնրատուն: Դանակի և գամի²²⁴ միջոցով մի կերպ դուռը բացելով՝ ներս մտա: Դռների ճեղքերից ստուգելով՝ նկատեցի, որ միայն մեջտեղի սենյակում վառված լույս կար: Կանաչուկ փորձեցի դուռը բացել, բայց չստացվեց: Նորից նայեցի փականքի մի անցքից, բացի աղոտ լույսից ոչինչ չերևաց: Ստիպված կանչեցի. «Աղա՛, աղա՛, ես եկել եմ»: Նկատեցի աղայի շարժումը, նորից կանչեցի. «Աղա՛, ե՛ս եմ, Նուրի՛ն եմ: Բաց արա՛, դուռը, հագուստներս փվեք հագնեմ, մրսում եմ»: Աղան կանգնեց, վերքրեց ատրճաճակը, ուղղեց դեպի դուռը և գոռաց. «Տղա՛ս, գնա առավուրյան կգաս»: Եվ շուտ գալով կնոջ կողմը, որն երեխաների հետ անկողնում պառկած էր, ոտքով հարվածեց խանումին և վախից դողալով ասաց. «Ինչու՞ հանեցիր շորերը: Նա գոռնափշտիկ է դառել, եկել»: Այս խոսքերը լսելով՝ երեխաները սարսափեցին, ահ ու դողով վերմակի տակ կծկվեցին: «Աղա՛, աղա՛, ես Նուրի՛ն եմ, առողջ եմ, մրսում եմ, հագուստներս փվեք, ես կգնամ», -բայց նա համառեց և շփոթված, երկու ձեռքով գլուխը բռնած, հենվեց թախտի բարձերին: Դուռի, դժոխքի, չարքերի մասին կրոնական նախապաշարումները, անգրագետ դարվելներից լսած հեքիաթները մտքով ու հոգով կուրացրել էին հետամնաց իսլամ ժողովրդին, որը հավատում

էր մեռածների հայտնությանը, որոնք գոռնափշտիկ /ուրվական/ դառնալով վրեժխնդիր էին լինում իրենց հակառակորդներից: Այդ մոլի համոզմունքը դարերից ժառանգած հետադեմ թուրքերի առհավատչյան էր: Համոզվելով, որ դուռը բաց չեն անելու, ստիպված գործի դրեցի դանակն ու մախաթը և կիսով չափ բաց արի դուռը: Աղան սարսափած շուտ եկավ դեպի ինձ: Նա ամբողջ մարմնով դողում էր: Երկյուղից թուլացած ձեռքից վայր ընկավ ատրճաճակը: «Աղա՛ ջան, ես ողջ եմ, փախել եմ, նրանք ես փախաւ»: Մտնեցա վառարանին տաքանալու և այդ պահին աղան նկատեց իմ սրունքի արյունը: Անկախ իրենից բարձրաձայն գոչեց. «Նուրի՛, դու կենդանի ես», -և ոտքով հրելով անկողնում փաթաթված կնոջն ու երեխաներին՝ եկավ գրկեց ինձ: Ես չէի նկատել սրունքիս արյունը, ցավ էլ չէի զգացել, այն գոյացել էր տանիքից թոնելիս:

-Փառք ավանի՛ն, քեզ ուղարկել է մեզ փրկելու համար: Խանումն ու տղաները, անկողնում նստած, ապշած ինձ էին նայում: Աղան, թոնրատան բանալին ինձ տալով, ասաց. «Տղա՛, գնա հագնվիր»: Քսան բուսեցից ես ներկայացա իմ նոր հագուստներով՝ գլխիս արախչի /մշեցիների ու սասունցիների ձեռագործ գլխարկ/²²⁵ Սոբայի՛ թիթեղյա վառարանի մոտ կանգնած՝ տաքանում էի: Աղան մոտեցավ ինձ, թևիցս բռնած գնացիներ թոնրատուն: Սկսեց փաղաքշել, գովել, հիշեցրեց հորս և իր բարեկամությունը ու ծանր հոգոց հանելով՝ ասաց.

-Օղու՛ /տղաս/, ռուսները հայերի հետ արդեն քաղաք են մտնում:²²⁶ Նամարդություն չանես, շուտ գնա և նրանց փաշային պատմիր իմ մասին: Չէ որ ես քեզ հարազատ տղայիս նման սիրել եմ ու պահել:

Վերքրի հացի կապոցն ու դրոշակը, դուրս եկա, նույն ճամփով վազեցի դեպի ներքև: Դեռ կամրջին չհասած՝ նկատեցի դիմացից դեպի իմ կողմ եկող խուճապահար նահանջող ասքյարներին, որոնք հասնելով կամրջին ու խտանալով, փախչում էին՝ մեկը մյուսին հրելով: Հետ գնալու հնարավորություն չուներ: Դրոշակը խրելով ձյան մեջ՝ հանեցի գլխարկս և շարժվեցի դեպի կամուրջը: Ահա գլխավոր ճանապարհով հառաջացող ռուսները գնդացիի դիպուկ համազարկերով ու կրակոցներով սկսեցին մտնել դեպի կամուրջ փախչող թուրք զինվորներին: Ես բնագործին հենվեցի մոտ գտնվող հաստ կաղնու ծառին: Կամուրջն ու տանող-բերող ճանապարհը ծածկվեց վիրավոր ու սպանված զինվորներով: Կրակոցը դադարելուց հետո շարժվեցի առաջ: Կոխրճելով կամուրջը ծածկող վիրավոր ու սպանված մարմինները, վիրավորների տնքոցները ու դիակները զզվեցրեցին և միաժամանակ ուրախացրեցին ինձ, ուժերիս ներածի չափ վազեցի դեպի Թաղիգլուխ կոչվող գլխավոր ճանապարհը, որը կամրջից հեռու էր ընդամենը երկու հարյուրից երկու հարյուր հիսուն մետր: Վերջապես հասա, կանգնեցի, բաց արի հացը ու դրոշակը բարձր պահած՝ սպասեցի: 1916-ի փետրվարի 20-ին²²⁷ առավոտյան ժամը վեցին, տեսա դեպի ինձ արշավող ձիավորներ և լսեցի նրանց՝ ուռա՛, ուռա՛ն, և ինձ համար անտուր երգի ձայնը: Թափահարելով դրոշակը՝ վազեցի ընդառաջ և ամբողջ ուժով ձայնեցի՝ ես հայ եմ: Մոտ հարյուր մետր հեռավորությունից մոտեցան: Ես կանգնեցի ճամփի մեջտեղը: Մի ձիավոր՝ փափախը գլխին, սուրը

մերկացրած, հրահանգում էր՝ առա՛ջ, առա՛ջ: Նա գեղեցիկ տղամարդ էր՝ կարմիր բաշտուղով և սև յափուռնջիով: Դրոշակը շարտելով և երկու ձեռքս տարածելով՝ նորից վագեցի ընդառաջ ու պռոռացի:

-Ես հա՛յ եմ, ես հա՛յ եմ:

Առաջացող ձիավորները հազիվ զսպեցին ձիերին և գեղեցիկ ձիավորի²²⁸ ցուցումով կանգնեցին ինձ մոտ և նրանցից մեկը թուրքերեն հարցրեց.

-Ա՛յ շան տղա, որ հայ ես, ինչու՞ հայերեն չես խոսում:

Իրոք, հայ լինելու ես մեխանիկորեն թաքցրել էի, թուրքերեն էի գռչել, ուստի դա զարմացրել էր նրանց: Այդ պահին մի ուրիշ զինվոր, սուրը մերկացրած, մոտեցավ և բարձրաձայն հարցրեց.

-Դու որ հայ ես, «Հայր մեր»-ը գիտե՞ս:

Ես ծպտալով պատասխանեցի. «*Իհարկե, «Հայր մեր»-ն էլ գիտեմ, «Փառք ի բարձունս»-ն էլ*»: Ինչպիսի՞ ուրախությամբ համակեց զինվորներին, ինձ անմիջապես վեր բարձրացրին ձիու վրա, և մենք մոտեցանք գեղեցիկ ձիավորին. «*Բա՛ջ գորավար, ²²⁹ հա՛յ է, հա՛յ*»:

-Այո՛, քաջե՛ր, հոս՛ Բիթլիս քաղաքը, ինչպես Խնուսի և Մշու գավառների բնակչության մեծամասնությունը, հայեր էին:

Նա գլուխը խոնարհեց և, ինձ դեպի իրեն ձգելով, հարցրեց. «*Տղա՛ս, ծնողներիդ ուրքե՞ր կան*»: Պատասխանեցի՝ ոչ ոք: Նա տխուր նայեց ինձ ու ծանր հոգոց հանելով՝ լռեց.

-Տղա՛ս, դու կարո՞ղ ես հյուրյունեթի ճանապարհը ցույց տալ:

Ասացի՛ այո: Դառնալով մեզ շրջապատող զինվորներին՝ կարգադրեց յոթ հոգով անմիջապես հյուրյունեթ գնալ:²³⁰ Յոթ հոգի ձիերից իջան, ու իմ առաջնորդությամբ բարձրացանք դեպի հյուրյունեթ տանող նեղիկ փողոցով: Անցնելով զինվորական ակումբի առջևով, որը վերածվել էր հիվանդանոցի՝ նկատեցինք անպաշտպան վիրավորներին, որոնք, մեզ տեսնելով, ներս փախան: Մենք ուշադրություն դարձրինք նրանց վրա և շտապեցինք դեպի վեր: Անցանք ճամփան, մոտեցանք հյուրյունեթի կամարակապ դարպասին: Երկու ասքյար պահպանում էին մուտքը: Մեր անսպասելի հայտնվելը նրանց շփոթեցրեց: Ինձ հետ եկած կամավոր զինվորներից մեկը, որը սպա էր, մատուցեց²³¹ դեմ անելով, գռչեց՝ թեսլիմ /հանձնվեք/: Նրանք զենքերը քցեցին և ձեռքերը բարձրացրեցին: Հրամանատարը կարգադրեց անձայն վերջացնել և հասնել մեզ: Առաջանալով նկատեցինք, որ դիմացի դարպասը բացվեց, և երկու ձիավոր անցան: Մինչև մեր մոտենալը՝ դարպասը փակվեց: Այստեղ յոթը թամբած, պատրաստ ձիերով սպասում էին երկու զինվոր, որոնք նույնպես դաշունահար եղան: Իմ ցուցումով հինգ հոգով բարձրացանք փաշա տայրասի /փաշայի աշխատասենյակ/: Կամավորներից երկուսը մնացին ներքևում: Լսվում էր հեռախոսի զրնգոցը: Կամավորները ոտքի ուժեղ հարվածով դուռը բացին և հինգ հոգով, ատրճանակները բռնած, ներս խուժեցին ու պռոռացին՝ *բիսիս*: Նրանցից երկուսը փորձեցին դիմադրել, և մինչև ձեռքերը ատրճանակներին տանելը, զանգերին հասած հարվածներով գետնին տապալվեցին: Սեղանի մոտ նստածներից երկուսը, որ մինչ այդ զբաղված

էին զանգահարելով, հանձնեցին զենքերը և մի կողմ կանգնեցին: Հինգերորդը, որ փաշայի տեղակալն էր, ձեռքը զորոցին տարավ, բայց ատրճանակը հանել չհասցրեց: Դաշույնի հարվածով նա գրկվեց մատներից: Երեք գերիններին, որոնցից երկուսը բարձրաստիճան սպաներ էին և վիրավոր փաշա կոչեցյալին վերցնելով՝ դուրս եկանք, նստեցինք թամբած ձիերին, գերինները ոտքով՝ իջանք Կարմրակ եկեղեցի: Դամբարի այն դասարանում, ուր մի քանի ամիս առաջ դժբախտ հայ կանանց ու երեխաներին էին հավաքում, բանտարկվեցին վերոհիշյալ չորս գերինները՝ արժանանալով նույն բախտին:

Երկու ժամից մենք գտնվում էինք Կոթ մեյդան հրապարակում, որտեղից ռադիոյի միջոցով հաղորդվեց Բիթլիս քաղաքի գրավման մասին: Չինվորները զբաղված էին նախաճաշով: Կամավորները սիրալիք ինձ հրավիրեցին իրենց մոտ: Տեղատարափ ձեռքեր մեկնվեցին դեպի ինձ՝ գրկելու համար, բայց մեր հրամանատարը հայտնեց, որ պետք է զորավարին ներկայանանք: Մի քանի րոպեից գեներալի մոտ էինք: Մեր հրամանատարը մեզ սպասեցրեց բակում, ինքը գնաց գեկուցելու: Բակում գտնվող կամավորներն ու կազակ զինվորները հարց ու փորձի համար մոտեցան ինձ, և այդ պահին մի սպա դուրս գալով՝ հրամայեց՝ տղային բերեք: Չիու վրայից ինձ գրկելով՝ ներս տարան:

-Մոտիկ արի՛, տղա՛ս, քովս նստի՛ր, ի՛նչ ճարպիկն ես եղել: Քո շնորհիվ է, որ այդ իժի ծնունդներին գերել ենք,-և ինձ հրամցնելով անսովոր բուխանկա հացն ու մսեղեն կոնցետրատը՝ ասաց,-կերե՛ք, հետո կխոսենք:

Ցավակցելով՝ մի քանի սիրալիք հարցեր տվեցին: Ես տխուր պատասխանեցի և պատմեցի ծնողներիս, հարազատներիս, ազգականներիս սպանվելու մասին՝ հայտնելով, որ ես ազատվեցի Իսմայիլ աղայի շնորհիվ: Չորավարը²³² և բոլոր սպաները խոր կարեկցանքով նայում էին ինձ: Այդ պահին մեկը զլխարկս վերցնելով և բերանին մոտեցնելով՝ ասաց. «*Տեսե՛ք, սա մեր աստուծոցների ու մշեցիների արախսին է*»: Եվ բոլորը, ձեռքից ձեռք տանելով, հիացան պապական նուրբ ասեղնագործ զլխարկով: Չորավարի ցուցմունքով ինձ տարան մյուս սենյակը: Պարզվեց, որ կարգադրված էր ինձ լավ հագցնել: Չինվորներից մեկը՝ ոտքիս, մյուսը՝ մարմնիս չափերը վերցրեցին: Այդ օրը ես մնացի կամավորների մոտ: Դիշտն ասած, ինձ տանջում էր աղայիս բախտը, բայց հանդուրժեցի էի, որ մեր թաղ զորքեր չէին գնա, քանի որ մարդաբնակ չէր: Հաջորդ օրը հայտնեցին մի ինչ-որ հայ դավաճանի մասին, որին բերել էին հրապարակային հարցաքննության և դատաստանի: Կամավորների հետ զնացինք հրապարակ: Խոսում էին նրա կեղծ հայ դառնալու, այլևայլ բաների մասին: Մի հայ սպա ինձ հարցրեց. «*Մա ասում է, որ ինքը բիթլիսցի է*: Դու նսնաչու՞մ ես»: Մոտեցա, նա շնչասպառ փռված էր գետնին, նրա երբումներին ոչ ոք չհավատաց, քանի որ քրդական տարագով էր: Նա, ցավից աչքերը փակած, տնքում էր: Կամավորները ինձ կշտամբեցին: Ուշադրությամբ նայեցի նրա դեմքին և անկախ ինձանից ճչացի. «*Մա այն քուրդն է*», -և ամբողջ մարմնով ընկա նրա վրա: Ինձ բարձրացրին, և ես մի երկու խոսքով պատմեցի ջաղացպան քրդի մասին: Այդ պահին ինձ համար ամենահարազատը այդ

քուրդն էր. քանի-քանի անգամ նա ինձ փրկել, պաշտպանել էր, իսկ հիմա ենթարկվելու էր ճակատագրական մահվան: Խեղճ քրոջին հազիվ նստեցրին, և ես քրդերեն հարցրի. «*Խալո՛, ինչ մասնաշում ես*»: Նա ապշած ինձ նայեց, չէ որ ես նրա հետ քրդերեն չէի խոսել: «*Տղա՛, դու ազատվել է՞ր*», -ասելով՝ ուշաթափվեց: Չինվորները նրան ուշքի բերեցին: Նա ազահաբար նայում էր ինձ: Նրա քեռրից բռնելով՝ ոտքի կանգնեցրին: Ուշքի գալով՝ նա գրկեց, փաթաթվեց ինձ և գլուխս համբուրելով՝ ասաց. «*Փա՛նք Ասրծո, դու ազատվել ես*»:

Միասին գնացինք շտաբ: Պարզվեց, որ քիչ առաջվա դավաճանը, իմ բարերար քուրդը՝ Համբեցի²³³ Սարգիսն է: Նա զինվորագրվեց կամավորական ջոկատ: Հաջորդ օրն արդեն ես հագած էի ճութավոր կոշիկներ, գեղեցիկ արխալուխ: Փափախը դբած, դաշույնով, ատրճանակով զինված ու զուգված՝ իմ խնամակալ սպայի հետ գնացինք զորավարի մոտ: Մինչ այդ իմ ուղեկցությամբ մենք դուրս եկանք մարդատրսի: Կամավորներին հիացմունք պատճառեց իմ վրիժառությունը: Ինձ նոր տարագրվ մեղկայացրեցին զորավարին: Նա հայրաբար գրկեց ինձ, համբուրեց ու քաջալերեց: Միաժամանակ ասաց.

-Խեղճ քյասիպ-քյուսուպներին ձեռք չտա՛ք:

Այդ օրվանից մոտ մի ամիս մնացի Անդրանիկ փաշայի հայկական կամավորական զնդում: Նա էր նաև կազակների զորահրամանատարը՝ գեներալ Անդրանիկը.²³⁴ Հաջորդ օրը նախաճաշելիս խոսեցին հերոսների մասին, գոհունակությամբ նշեցին զոհված հեղափոխականների, ֆիդայիների և հերոսամարտերի մասին: Մերոք փաշայի²³⁵ քաջագործությունների մասին պատմելու ժամանակ ես ասացի, որ գիտեմ նրա գերեզմանի տեղը: Անդրանիկ զորավարը ինձ իր մոտ կանչեց և հարցրեց.

-Որտե՞ղ է Մերոք փաշայի գերեզմանը:

-Ս.Կարմրակ եկեղեցու գերեզմանոցում թաղված է գլուխը, վրան մարմարյա գեղեցիկ արձան է դրված:

Նա անմիջապես կանգնեց և թևով ինձ իրեն սեղմելով՝ գռչեց.

-Հրամայե՛ք քաջերին, գնում ենք քաջի գերեզմանը տեսնելու:²³⁶ Երբ մենք դուրս եկանք տնից, կամավորական զունդը արդեն կազմ-պատրաստ էր: Բոլորը միաբերան գռչեցին՝ բարև քաջին:²³⁷ Փաշան, զինվորական պատիվ տալով, պատասխանեց՝ բարև քաջաց: Չին մոտեցրին, նա հրաժարվեց, և իմ ուղեկցությամբ իր շքախմբով եկանք Կարմրակ եկեղեցի և ուղղվեցինք դեպի գերեզմանը: Մոտ հարյուր քայլ հեռավորությունից ցույց տվեցի արձանը: Չորավարը վրայից քցեց յափնջին, գլխարկը ձեռքին ծնկեց և չոքեչոք շարժվեց դեպի գերեզմանը: Ես արձանի մոտ էի կանգնած: Նա մոտեցավ, գրկեց արձանը, հեկեկաց և մոտ մի ընդամենը հետո ճառ ասաց: Գովեց նրա քաջագործությունները և դառնալով զինվորներին՝ ասաց.

-Խոնարհվում եմ, երդվում եմ քո սուրբ հիշատակը վառ պահել:

Արձագանքի նման լավեց զինվոր կամավորների հուժկու միաձայն կոչը՝ երդվում ենք, երդվում ենք... Հրաժեշտի պահին նա տխուր, ընկճված ձայնով ասաց.

-Ավա՛դ, գլուխդ՝ Բաղեշ, մարմինդ՝ ի Մուշ:

Այդ օրը՝ կեսօրին, ես մոտեցա և խնդրեցի թույլատրել զնալ աղայիս տեսնելու: Չորավար Անդրանիկը կարգադրեց ուղեկցել ինձ և ապահովել այդ թուրքի ու նրա ընտանիքի անձեռնմխելիությունը: Յոթ կամավորներով մոտեցանք տանը: Հակառակ իմ սպասածին՝ պինդ փակված դռները ճխնահան էին արված: Ներս մտանք, ձայներ լավեցին: Ես շտապեցի աղայի սենյակը: Տղաները կծկված էին անկողնում, ինքը աղան, գլխիկոր հիվանդ ձևանալով, պատկած էր: Ինձ տեսնելով, երկու ձեռքը պարզած, դիմեց ինձ. «*Օղու՛՛լ փղաս, Ասրծոյ սիրուն, խաւնումին ազատիր, ռուսները փարել են թոնրատուն*»: Նա երեխայի նման հեկեկաց: Կամավորների հետ անմիջապես անցանք թոնրատուն, այստեղ կազակներ կային, մտանք մյուս սենյակը: Լավեց սպայի զգաստ բառը և հեշտանքով տարված զինվորները խանումին թողնելով՝ սկսեցին իրենց կարգի բերել և պատվի կանգնեցին: Ես մի պահ նայեցի խանումի այլանդակ դրությամբ, որը կիսամերկ ընկած էր գորգի վրա: Իմ մեջ ոչ մի կարեկցանք, գութ, ցավակցություն չարթնացավ: Այդ ընդմիջում նրա ցավալի վիճակին նայելով՝ ընդհակառակը հիշեցի նրա զագրելի արարքները, այն հայ կանանց, աղջիկների նկատմամբ նրա կատարած դաժանությունները, որոնք ապավինելու հույսով տալիս էին փողերն ու զարդերը, իսկ խանումը անմեղ զոհերին բռնաբարելու և խոշտանգելու համար հանձնում էր իր եղբորը: Նա ինձ հետ էլ շատ դաժան էր վարվել: Կազակները հեռացան սենյակից: Սպայի ցուցումով երկու կամավոր վեր բարձրացրին խանումին: Նա ուշքի գալով՝ նայեց մեզ: Ես մոտեցա նրան և հայտնեցի, որ այլևս չվախենա: Նա լսեց ծանոթ ձայնը, սթափվեց, մռայլ հայացքով նայեց, փնտրեց ինչ-որ մեկին: Գնացինք աղայի մոտ: Ներս մտանք, տղաները ապշած ինձ նայեցին: Փոքրը՝ Մանդոն, ասաց. «*Դրան փես, գյալուրին փես, հագուստներին, խանչալին*», -բայց հոր՝ աղայի ապտակը երեխային լռեցրեց: Աղան, լսելով Անդրանիկ փաշայի կողմից եղած անձեռնմխելիության մասին գրությունը և կարգադրությունները, երկու ձեռքը կրծքին դնելով, խոնարհվեց և դառնալով դեպի ինձ՝ ասաց.

-Օղու՛մ, ես քեզ երեկն էի սպասում, որ չեկար, կարծեցինք թե կանուրջն անցնելիս խփել էին:

Համոզվելով, որ ապահովված է, երախտապարտության զգացումով անուս տալով, ասաց. «*Պարոններին փար Խաւնու՛մ քաջի փունը*, -նայելով զինվորներին՝ շարունակեց. -*ինքը ջահել կին է, իսկ աղջկերբը՝ սիրուն հրեշփակներ*»: Գնացինք Խանում բաջու մոտ: Բազում անգամներ նրա ցուցաբերած հոգատարությունը, խնամքը, վերաբերմունքը այդ պահին իմ մեջ երախտապարտության այնպիսի զգացում հարուցեցին, որ ես ակամա մոտեցա սպային և աղերսանքով դիմեցի նրան, աղաչեցի, որ իմ Խանում բաջու նկատմամբ վատություն չանեն. «*Նա իմ նեղ օրերին մայրություն է արել, օգնել, պահել, փախցրել է ինձ*»: Դուռը թակեցի, նա մոտեցավ լուսամուտին, նայեց մեզ: «*Խաւնու՛մ քաջի, մի՛ վախիր, դուռը բաց, ես այսփեղն եմ*»: Քիչ ուշացումով դուռը բացվեց. դուրս եկան եվրոպական զգեստներով և հայերեն բացակայություններով: Խանում բաջին, ինձ գրկելով ու համբուրելով, ասաց. «*Փա՛նք*

Ասրծո, դու ազարվեցիր»: Աղջիկները փաթաթվեցին կամավորների վզով և համբուրեցին: Ջարմանալի մի տեսարան: Մայրը ինձ բողեց, գրկախառնվեց սպայի հետ. «Մենք հայ ենք, հայ»: Ուրախություն, լաց ու արցունք, գգվանք, սեր ու բերկրանք, զարմանք, թե՞ երազ է սա: Բազում տանջանքներից, գրկանքներից, մահվան ճիրաններից հրաշքով ազատվածներս չէինք հավատում այդ իրականությանը: Խանութում բաջին ինձ դառնալով հարցրեց. «Նուրի՛, քո հայերեն անունդ ասա»: Ես ասացի՝ Միհրան: Մայրն ու աղջիկները գրկախառնվեցին ինձ, մենք երանելիության մեջ էինք: Համառոտ հարց ու գրույցից պարզվեց, որ նրանք Պոլսո կողմերից էին: Մի արանացի հրամանատար, նրանց որպես իր կին ու երեխաներ խնամքի տակ էր վերցրել, իսկ Էրզրումից բաժանվել էին իրարից: Նրանք գաղթական թուրքերի հետ եկել էին Բիթլիս:

Վերադարձին հանդիպեցինք աղային, որը զարմանքով լսեց Խանութում բաջու ով լինելու մասին և կեղծ սրտով բարեմաղթեց նրան. «Հալալ լինի՛ քեզ, դոչադ կին ես եղել»: Այդ օրը՝ երեկոյան, մենք եղանք Անդրանիկ զորավարի մոտ: Նա սիրալիք ընդունեց տիկնոջն ու երեխաներին, հայրաբար համբուրելով, ըստ նրանց պահանջի խոստացավ հաջորդ օրը ուղարկել Էրզրում:²³⁸ Մինչև մարտ ամսվա կեսերը, ամեն օր թաղեթաղ ման գալով, որսում էինք պահ մտած թուրքերին, ըստ մեր հայեցողության դատաստան տեսնում, իսկ քյասիպ-քյուսուպ գերիներին հանձնում կենտրոնացման կետեր: Մարտի տասնվեցին մոտ հիսուն կանանց ու երեխաների հետ հատուկ քարավանով գնացինք Վան: Երկու շաբաթից Խոյի /Պարսկաստան/ վրայով տեղափոխվեցինք Երևան: Ես իմ հանգրվանը գտա Դիլիջանի համար երեք որբանոցում,²³⁹ որտեղ մնացի մինչև 1918-ի աշունը:

Резюме

Существуют многочисленные научные работы, посвященные геноциду армян в Западной Армении в 1915 г. Все исследования подобного рода основаны на официальных источниках и документах. Они представляют масштабы этой страшной трагедии начала прошлого века.

Публикация серии воспоминаний непосредственных свидетелей и жертв геноцида — дополнение к этой картине.

Подготавливаемая к изданию серия воспоминаний непосредственных свидетелей и жертв геноцида 1915 г., открытая воспоминаниями Каджуня Торосовича Карагезяна «По пути в Тер Зор», дополнена еще двумя воспоминаниями, читая которые представляешь, каким ужасом и страхом были объаты чудом спасшиеся и какой незаживающей раной остались эти воспоминания в невинных душах свидетелей самого большого злодеяния, начала 20-ого века, сотворенного против всего человечества.

В 2006 г. были изданы воспоминания Айрапета Айрапетовича Тонояна «Из прошлого», которые ценны тем, что он и его семья пережили три резни, первую в Муше (Западная Армения), две другие в Восточной Армении в 1918 и 1920 гг.. В данной книге издаются воспоминания Миграна Казаровича Казаряна «Трагедия из биографии. Турция 1915г.», где автор на историческом фоне событий 1914-16гг. описывает взятие русскими войсками города Битлиса, во время которого во главе казачьих войск и армянского народного ополчения стал генерал Андраник (Андраник паша).

Однако самой ужасной частью воспоминаний М.К.Казаряна мы считаем описания концлагеря, где содержались депортированные армяне города Битлиса и окружающих его сел до полного истребления в одном из ближайших ущелий Биглиссских гор, и то, каким неимоверным страданиям и насилию подвергались женщины и дети в этом лагере под названием «Арабу камурдж».

Summary

There are many scientific works that are devoted to the Genocide of Armenians in Western Armenia, in 1915. All the investigations of this kind are based on official sources and documentations. They present the scales of this terrible tragedy in the beginning of the previous century.

The publication of series of recollections of direct witnesses and victims is an addition to that picture.

A series of recollections of direct witnesses and survivors of the Genocide in 1915 is prepared for the publication. The recollections of Kadzun Karagozyan became known through "On the Way to Der Zore", has been completed by two other recollections. Reading these lines one can visualize how horror-stricken were the innocent people who survived by a miracle and what incurable wounds has left in the souls of the witnesses of the heinous crime of the 20th century committed against the whole humanity.

In 2006 were published Hayrapet Tonoyan's recollections - "From the Past" which are priceless from the point of view that he and his family survived three massacres, first in Mush (Western Armenia), and two others in the Eastern Armenia in 1918 and 1920. In the given book are published the bitter recollections of Mihran Ghazaryan - "Tragedy from the biography. Turkey in 1915" in which the author depicts on the background of the historic events (1914-1916), the capture of the town Bitlis during which Andranik (Andranik Pasha) was the head of Kazak Army and the Armenian National Volunteer Corps.

However, the most outrageous part of Ghazaryan's recollections we consider the depiction of the Concentration Camp where the deported Armenians of the town Bitlis were kept and the extermination of the population of the neighboring villages at the adjoining caves of Bitlis Mountains. And what unimaginable violence and tortures were subjected the women and children in that camp named "Arabu Kamurg".

Resumé

Il existe plusieurs recherches scientifiques consacrées à la génocide des Arméniens de l'Arménie Occidentale en 1915. Toutes ces études sont basées sur les sources et les documents officiels. Elles représentent les échelles de cette terrible tragédie du débuts de l'ancien siècle. La publication des séries de mémoires des témoins et des victimes immédiats de la génocide est un complément à ce tableau. La série des mémoires des témoins et des victimes immédiats de la génocide du 1915 qu'on a préparée à la publication commence par les mémoires de Kadjouni Kharagozian «En passant au Ter-Zor». Elle se complète encore avec deux mémoires. En lisant ces mémoires on comprend par quel effroi et quelle peur étaient saisis ces gens qui s'étaient sauvés par miracle et que ces mémoires sont restées comme une blessure inguérissable dans les âmes innocentes des témoins du plus grand crime du 20-ième siècle contre toute l'humanité. En 2006 ont été publiées les mémoires d'Hayrapet Tonoyan «Du passé», qui sont en valeur parce que l'auteur et sa famille ont survécu aux trois massacres, la première à Mouche /l'Arménie Occidentale/, les deux autres en Arménie Orientale en 1918 et 1920.

Dans ce livre nous publions les mémoires de Mihran Ghazarian, «La tragédie d'une biographie. La Turquie 1915». L'auteur décrit la prise de la ville Bitlis par l'armée russe sur le fond historique des événements des 1914-1916, pendant laquelle le général Andranik /Andranik pacha/ était à la tête de l'armée et de la levée en masse arménienne. Cependant nous considérons comme la partie la plus effrayante des mémoires de M. Ghazarian la description du camp de concentration où étaient aux arrêts les Arméniens déportés de la ville Bitlis et de ses alentours jusqu'à l'extermination complète dans un des cols proches des montagnes de Bitlis, ainsi que les souffrances et la violation incroyables que les femmes et les enfants ont subies dans ce camp sous le nom "Arabou kamourdj".

Համառոտագրություններ և հապավումներ

- Արլ. - Արևելյան
- Արմ. - Արևմտյան
- ԵՀ - Երևանի համալսարանի
- ԵՊՀ - Երևանի պետական համալսարան
- ԺՀԲ - Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան
- հ. - հատոր,
- հատ. - հատորով
- ՀԱԲ - Հր. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան
- ՀՍՀ - Հայկական Սովետական հանրագիտարան
- հզ. - հազար
- ՀՀԳԽ - Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն
- ՀՀՀ - Հայկական հարց հանրագիտարան
- հս. - հյուսիս
- հվ. - հարավ
- ՀՏԲ - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան
- ՀՅԹԻ - Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտ
- օսմ. - օսմանյան
- БСЭ - Большая Советская Энциклопедия
- гос. - государственное
- Եր. - Ереван
- Изд. - издательство
- М. - Москва
- Ред. - редакция

Ծանոթագրություններ

1. Նիկողայոս Աղոնց, Հայկական հարց, Երկեր չորս հատորով, հ. Ա, ՀԳԱԱ ՑԹԻ, Հայագիտական քարեգործական ընկերություն, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոն, «Հայագիտակ», 1996, էջ 150:

2. Նյութերը պահվում են Գյումրու «Կունայրի» արգելոց-թանգարանում /ԿԱԹ/, ֆոնդ # 511, ք. Գյումրի, Ջիվանու փողոց, քիվ 50:

3. Բիթլիս, Բաղեշ, քաղաք Արմ. Հայաստանի Բիթլիսի նահանգի, գավառի և գավառակի կենտրոն, Վանա լճից շուրջ 20կմ հվ-արմ., Բիթլիս գետի ձորահովտում, վերջինիս՝ Խոցերով և Համեղջուր վտակների միախառնման տեղում: Եղել է Մեծ Հայքի Աղձնիք և Տուրքերտան նահանգների կազմում: XVI դ. Բիթլիսը գրավել են օսմ. բուրբերը: Հիմնականում հայաբնակ Բիթլիսը խիստ տուժել է XVII-XVIII դդ. քուրդ բեկերի ներքին երկպառակություններից, մշտական ընդհարումներից: XVIII դ. սկզբի սովը զգալիորեն ամառացրել է քաղաքը: Հայ բնակչության զանգվածային արտագաղթի հետևանքով XIX դ. սկզբին Բ-ում արդեն գերիշխում էր մահմեդ. տարրը /հիմնականում՝ քրդեր/: Այդ ամենով հանդերձ, ընդհուպ մինչև 1915-ի Մեծ եղեռնը, Բ. Արմ. Հայաստանի հայաշատ քաղաքներից էր, կարևորագույն առևտր. և արհեստագործական կենտրոն: Ըստ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության, 1880-ին Բ-ում բնակվում էր 10724 հայ /1532 տուն/: Համաձայն քուրդ. պաշտոն. տվյալների, XX դ. սկզբին քաղաքի հայ բնակչությունը կազմում էր 2200 տուն՝ մոտ 14-15 հզ. մարդ 40 հզ-ից: Ապրում էին նաև մեծ մասամբ հայացած ասորիներ /հակորիկյաններ/: 1895-ի հայկական կոտորածների ժամանակ Բիթլիսում զոհվել է շուրջ 1000 հայ: 1915-ի հուլիսին, Մեծ եղեռնի ժամանակ, Բ-ի հայ բնակչությունը հիմնովին քնաջնջվել է: Ջարդն իրականացրել է քուրդ. կանոնավոր բանակը՝ Վանի նահանգապետ, արյունարբու Ջուղեթի անմիջական ղեկավարությամբ: Փրկված 300-400 կանանց ու երեխաների մեծ մասը բռնությամբ մահմեդականացվել է: Սակավաթիվ վերապրածները հիմնականում ապաստանել են Արլ. Հայաստանում: 1935-ի քուրդ. մարդահամարի համաձայն Բ. ուներ 9994 բնակիչ: 1878-80-ին տեղի առաջնորդարանի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալներով Բ-ի գավառակի հայերի քիվը ավելի քան 14 հզ. էր /բնակչության 60%-ը/: Քրդական շատ գյուղերում դեռ հանդիպում էին եկեղեցիներ, վանքերի ավերակներ, անգամ պահպանվել էին հայկ. անվանումները /Աղիջուր, Արծվիք, Գոմս, Գոտնի, Գորջան, Եզնև, Երեցքաղ, Խաչուկան, Կշտոնիք, Կուք, Չագոնիս, Շոկուս, Մոքք, Նիստ, Նորշեն, Շատախ, Սառնուս, Սիմեկ, Վերվան, Քարուկան/: ՀՀՀ, ՀՀԳԽ, Եր. 1996, էջ 84, նույնը ռուսերեն՝ Армянский вопрос, энциклопедия, Глав. Ред. армянской энциклопедии, Ер., 1991, с. 81. Ա.Տևկանցը բերում է Բաղեշի մասին տվյալներ, ըստ որի՝ քաղաքն ուներ 8896 բնակիչ, հայեր էին 5964-ը: Բաղեշի մեջ էր մտնում Միտկան գավառը իր 7670 բնակիչներով, հայեր՝ 4950 և քրդեր՝ 2720: Ամփոփելով Բաղեշի սանջակի քվերը՝ հեղինակը ասում է, որ այնտեղ կային 127 գյուղեր, հայկական՝ 67, քրդական՝ 60: Բաղեշի սանջակում ապրում էին 31113 բնակիչներ, հայեր էին 20473-ը և քրդեր՝ 10640-ը: Հ.Մ.Պողոսյան, Սասունի պատմություն /1750-1918/, Եր., Հայաստան, 1985, էջ 109:

4. Բիթլիս, Արիթիթլիս, Աալի-Բիթլիզ, Բաղլիս, Բալալեզա, Բալալեյսա, Բաղաղեշ, Բաղեշ, Բեդլիս, Բիթլիս, Բիդլիս, Շահաստան Բաղեշ, Պիթլիս, Սալնաձոր, Սալնոձոր-քաղաք /բերդաքաղաք/ Արմ. Հայաստանում, Վանա լճի հր-արմ. կողմում, լճափից 18-20 կմ հեռ., ծովի մակեր. մոտ 1500-1600 մ բարձր. վրա: Համապատասխանում է պատմական Աղձնիք աշխարհի Սալնոձոր գավառի գլխավոր բերդին, որի անունով հնում

կոչվել է նաև Մալմաճոր կամ Մալմոճոր: Որպես Բաղեշ քերդ՝ առաջին անգամ հիշատակում է Սեբեոսը /7-րդ դ./: Ոմանք Բաղեշը նույնացնում են Փ.Բյուզանդի կողմից Արձնիքում հիշատակված Բառեջ ավանի հետ: Հետագայում քերդի շրջապատում կառուցվում է համանուն քաղաք, իսկ քերդը դառնում է քաղաքի միջնաբերդը: Որպես քաղաք /Շահաստան քաղաք/ առաջինը հիշատակված է Թ.Արծրունու կողմից: Կոչվել է նաև Բաղաղեշ: Հունական աղբյուրներում վկայված է Բալալեզա, Բալալեյս ձևերով: Արարների, ապա սելջուկ-թուրքերի տիրապետության ժամանակներից սկսած՝ կոչվել է նաև Բիթլիս: Արաբ. աղբյուրներում վկայված է Բադլիս, Բեդլիս, իսկ բուրբ. աղբյուրներում՝ Բիլլիս, Բիթլիս ձևերով: Ըստ ոմանց՝ Բիթլիսը խեթական աղբյուրներում հիշատակված Փալեշնան է: Նոր ժամանակների գերմանացի ուսումնասիրող Մ. Ռիմշնայդերը Բիթլիսը նույնացնում է ուրարտական Ալզի քաղաքի հետ, որ ավելի ճիշտ երկրամաս է և իրավացիորեն նույնացվում է Արձնիքին: ՀՏԲ, Հ. 1, Եր., 1986, էջ 685-686, տե՛ս էջ 583:

5. Բիթլիսը կառուցված է Գարգառ լեռան մոտ, քարձրաբերձ լեռների մեջ, մոտ 10 կմ երկար օձապատույտ ձգված գառիթափ ձորալանջերից, դեպի վեր տարածելով իր քարաշեն տները: Քաղաքից հս-արմ. տարածվում են Դուար լեռան անտառապատ փեշերը: ՀՏԲ, հ.1, էջ 685-686:

6. Բիթլիսն ուներ հարուստ բուսականություն, փողոցները զարդարված էին ուռենիների և կաղամախիների խիտ շարքերով: Ընխացած էր խաղողի այգիներով, որ ընկած էին ձորահատակին, և պտղատու պարտեզներով, որ շրջափակում էին առանձնատները: Բիթլիսում աճում էին Հայկական լեռնաշխարհի համարյա բոլոր պտուղները: ՀՏԲ, հ.1, էջ 686:

7. Նրա միջով հոսում է համանուն գետը՝ իր Ավելիսու կամ Ամպաջուր, Խոսրովու կամ Խոցերու ջուր հիմնական և այլ մանր վտակներով: Քաղաքի մոտ ընկած երեք գյուղերից հոսող գետակները, որ Բիթլիս գետի հիմնական վտակներն են, իրենց ձորակներով գալիս են հանգուցվում քաղաքի կենտրոնական ամֆիթատրոնի հատակին: ՀՏԲ, հ.1, էջ 685-686:

8. Բաղեշ քերդը կառուցվել է Սեպուհ /Քարալեռ/ կոչված ապառաժոտ բարձր լեռան ձորաբերանին՝ հյուսիս-հարավ ձգված քարանձավի վրա: Բերդի կառուցման ժամանակի և կառուցողի մասին ստույգ տեղեկություններ չկան: Ըստ մի ավանդության՝ քերդը կառուցվել է Ա. Մակեդոնացու հրամանով՝ նրա Լաիս կամ Լիս գորավարի կողմից: Այդ կիսավանդակում պատմության համաձայն՝ Մակեդոնացին, արշավանքից վերադառնալով, չի կարողանում գրավել քերդը և գայրացած նրան անվանում Բաղ Լիս /«բաղ» պարսկ. նշանակում է «չար», այսինքն՝ Չար Լիս/, որից առաջացնում է քերդի Բիթլիս անունը: Մ.Շոցիկյանը քերդի կառուցողներ է համարում Արշակունի Խոսրով և Տրդատ քազավորներին: Մի այլ ավանդություն Բաղեշ անունը առաջացած է համարում «պաղ էշ» բառակապակցության ձևափոխությունից: Ուրիշներն այն թխեցնում են Բեղեշիս /կառուցողի մականունը/ բառից: ՀՏԲ, հ.1, էջ 573, տե՛ս էջ 685-686:

9. Անմատչելի ու անառիկ քերդ էր, ուներ բարձր պարիսպներ ու ատամնաշար աշտարակներ: Ներս քափանցելու համար ուներ իրար հաջորդող երեք շարժական կամուրջներ և մի ժայռափոր ճանապարհ, որ պտուղելով լեռան շուրջը՝ իջնում էր մինչև ստորոտը: Բարձրապարիսպ քերդի շուրջը հետագայում ընկած էր համենատարար ուշ կառուցված քաղաքային շուկան: 1849-ին թուրքերը գրավել են քաղաքը և ավերել քերդը: 20-րդ դ. սկզբին մնում էին քերդի միայն պարիսպները, յոթ բուռ, երեք ոմբածիգ մեքենաներ և երկու դուռ: Հարավային կամարակապ ավերակ դռան վրա կար արաբերեն արձանագրություն, քերդի շինության թվականի հիշատակմամբ /195 թ, որը համապատասխանում է քրիստոնեական 1368-ին/: Ենթադրվում է, որ սա պետք

է լինի քերդի ոչ թե հիմնադրման, այլ նորոգման թվականը: ՀՏԲ, հ. 1, էջ 573:

10. Հայերը բնակվում էին Ավեր մեյդան /Ավելմեյդան/, Գոմաց, Թաղիգլուխ, Ծապրկորի քաղերում, ունեին չորս եկեղեցի՝ Ս. Գևորգ, Կարմրակ Ս.Նշան /Ս.Կիրակոս/, Հինգխորան, Ս. Սարգիս: Նշանավոր էին Բ-ի վանքերը՝ Ամրդուրու կամ Ամրդուվո, Ավելիսու, Գոմաց, Խոնդրակատար Ս.Աստվածածին, Ծապրկորու, Ս.Կարապետ: ՀՀՀ, էջ 84: Վանքերի և եկեղեցիների մասին ավելի մանրամասն կարդում ենք ՀՏԲ-ում. «Այսրեղ կային չորս եկեղեցի և չորս վանք, որոնցից 3-ը՝ քաղաքի շրջակայքում: Նշանավոր եկեղեցին քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում ընկած Կարմրակ ու Նշան /հնում՝ ս. Կիրակոս/ գմբեթավոր եկեղեցին էր, որ պարիսպնում էր քաղաքում գրեմկող Ամրդուրու /Ամրդուվո/ և Հովիսանեսու հոշակավոր վանքին: Մյուս եկեղեցիները՝ ս. Գևորգ, ս. Սարգիս և ս. Պողոս-Պեպրոս առաքյալի Հինգ խորան եկեղեցիներն են, որոնք համապարասխանաբար պարիսպնել են Բիթլիսի շրջակայքում գրեմկող Խոնդրակատար ս. Աստվածածին, Ավելիսու ս. Աստվածածին և Գոմաց /Տարրակոս/ ս. Աստվածածին վանքերին /մենասարաններին/: Բիթլիսի մուրեքում էր գրեմկում նաև Ծապրկորու ս. Կարապետի վանքը: Բիթլիսում կային նաև մզկիթներ /թվով 15/, որոնցից երկուսը հնում եղել են եկեղեցիներ», հ.1, էջ 686:

11. XXդ. սկզբին գործում էին յոթ հայկ. վարժարաններ /չորսը՝ արական, երեքը՝ իգական/: Ավեր մեյդան քաղում ամերիկացի միսիոներները բացել էին քոլեջ, ուր ուսանում էին բողոքականությանը հարած հայերի երեխաները. ՀՀՀ, էջ 84: Տե՛ս ՀՏԲ, հ. 1, էջ 686:

12. Գրականության մեջ հանդիպում է նաև *հայդոթ*, *հադոյոթ* ձևով: Վ.Հ.Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, 1956, էջ 568, 679: Ռուսերեն «ЯХОУТ» հնացած հակիթն է: Ա.Մ.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 1410: Թուրքերեն «yakut»: Турецко-русский словарь, с. 906.

13. Հովման եպիսկոպոսի մասին Մ.Չամչյանի «Հայոց պատմություն» աշխատության երրորդ հատորում ասված է, որ նա հանդիսացել է Էջմիածնի կաթողիկոսության թեկնածու: 1763-ին մահացավ Էջմիածնի Հակոբ Ծամախեցի կաթողիկոսը, որին փոխարինեց և տասնյոթ տարի պաշտոնավարեց Միսեն Երեվանցին: Ըստ Մ. Չամչյանի՝ Հ.Ծամախեցի կաթողիկոսի մահից հետո սկսվեց պայքարը կաթողիկոսական աթոռի համար և «ոմանք ասեին ընդդեմ գՅոնան վարդապետը Ամեղեցի՝ զառաջնորդը Վանից սուրբ Կարապետին»: ... Հովման Ամեղեցի վարդապետը այն ժամանակ Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայրն էր և նրան ոմանք պահանջեցին ընտրել Էջմիածնի կաթողիկոսին... Հովման եպիսկոպոսի մասին եղած տեղեկություններն ասում են, որ նա Ամիդի դաշտի Կպեն գյուղից էր, որ ընկնում էր հարավային Սասունի մեջ: Պահպանված այլ տեղեկությունների համաձայն՝ նա ծնվել էր Մշո դաշտի Կեմիկ գյուղում. որն է այս տեղեկություններից ճիշտը՝ դժվար է ասել: Հաստատ է սակայն, որ նա իր կրթությունը ստացել է Բաղեշի Ամրդուրու դպրոցում, որն այդ ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի ամենախոշակված ուսումնական հաստատությունն էր: Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ.աշխ., էջ 7-8,14:

14. Մզկիթ /արաբ. մասջիդ-երկրպագության տեղ/, մահմեդական պաշտամունքային կառույց: VII-VIII դդ. կազմավորվել է հատակագծում ուղղանկյուն, այումասրահներով շրջափակված բակով և բազմաալյուր աղոթասրահով մզկիթի տիպը, որի դեպի Մեքքա ուղղված պատին եղել են մեկ կամ մի քանի միհրաբներ /Օմայյանների մզկիթը Գամասկոսում, 705-715/: Սկսած X դ.տարածում է գտել քակի առանցքով տեղադրված այվաններով մզկիթի տիպը: Տարբեր երկրներում, տեղական շինարարական ավանդույթների ազդեցությամբ, մշակվել են մզկիթի տարբեր տիպեր: Հյուսիսային Աֆրիկայի մզկիթներին բնորոշ են դեպի բակ դուրս եկող բազմաթիվ նավերով խորը աղոթասրահը,

արտեսմանդ-առաստղները, շքաքարեզարդ գմբեթները /Կոտուտրիա՝ Մառակե-
 շում, 1153/: Իրանում, Կենտրոնական և Միջին Ասիայում կառուցվել են բակի շուրջը
 այլաններով, գլխավոր ճակատում շենքի ընդհանուր ծավալից դուրս եկող մոնու-
 մենտալ շքամուտքով /Կալյան՝ Բուխարայում, XIIդ., վերակառուցվել է XV-XVI դդ./,
 իսկ Թուրքիայում՝ կենտրոնակազմ, կիսագմբեթներով, կամ փոքր գմբեթներով շրջա-
 պատված, մեծ գմբեթով ծածկված /Սուլեյմանիե՝ Ստամբուլում, 1557, ճարտարապետ
 Միմար / մզկիթները: Դրանք զարդարվել են արհեստական մարմարի, քարի, փայտի
 փորագրություններով, աղյուսի և քարի ճևալոր շարվածքով, ջնարակած խեցեղենով,
 խճազարդերով, որմնազարդերով: Ժամանակակից մզկիթները կառուցվում են
 նորագույն շինարարական նյութերով, հիմնականում պահպանելով ավանդական
 հատակագծումը: ՀՄՀ, հ. 7, Եր., 1981, էջ 515: Տե՛ս Ա.Ռ. Գալյանան, Իսլամ և Ավետա-
 րան. բարեկարգյալ հայեցակետ, Հավատք և կյանք Բարեկարգյալ առաքելություն,
 Հայաստան, Գյումրի, «Էլդորադո», 2006:

15. «1908-ի հուլիսի 23-ին երիտթուրքերի գաղտնի կազմակերպությունը, ապստամ-
 բելով Սալոնիկում և Մակեդոնիայի այլ քաղաքներում, իշխանությունը վերցրեց իր
 ձեռքը: Պահանջ ներկայացվեց սուլթան Աբդուլ Համիդին՝ 1876-ի թուրքական առաջին
 սահմանադրությունը վերականգնելու համար: Աբդուլ Համիդը ստիպված զիջեց և հու-
 լիսի 24-ին հաստիկ հռչակագիր հրապարակվեց Սահմանադրության վերականգնման
 մասին»: Ավետիս Փափազյան, Թանգիմաթի «բարենորոգումները» օսմանյան
 օրենսգրքերի մեջ, Սերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XX, ՀՀ
 ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, «Չանգակ-97» հրատ., Եր., 2001, էջ 151: Տե՛ս
 Հ.Մ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 273-292: Վերժինե Սվազյան, Հայոց ցեղասպանությունը
 և պատմական հիշողությունը, ՀՀ ԳԱԱ ՑԹԻ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր.,
 2003:

16. «Դյուստայուր»-ի հատորներից դուրս են մնացել բազմաթիվ բերաթներ ու թաք-
 ռիքներ, որոնք զանազան հարցերով ուղղված են եղել համայնքների առաջնորդներին,
 ինչպես օրինակ 1850-ի «Օսմանյան Բողոքական հպատակներին շնորհված
 ֆերմանը», 1852-ի հայ կաթոլիկ պատրիարքությունը հաստատող պերաթը... Ավետիս
 Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 145: Դյուստայուր /օրինագիրք տաճկաց/ մեկնաբանում է
 Սեյլանը: Նշվ. աշխ., էջ 95:

17. Վաճառաշահ քաղաք էր: Գտնվելով Էրզրումից Մոսուլ տանող ճանապարհի
 վրա՝ նրա դերը հնում էլ, որպես առևտրական կենտրոնի, մեծ է եղել: Բացի Հայկական
 լեռնաշխարհից դեպի Միջագետք տանող այս հիմնական ուղուց, Բիթլիսում նաև
 հանգուցվում էին դեպի Վան, Մուշ, Կարին, Սղերո, Դիարբեքիր, Խիզան և նրա վրայով
 Պարսկաստան տանող ճանապարհները: Ուներ հարուստ շուկա: 20-րդ դ. սկզբին
 այստեղ հաշվվում էին մոտ 1000 մեծ ու փոքր կրպակներ և խանութներ: Մեկ-երկու
 դար առաջ ունեցել է երկու շուկա՝ շուրջ 1200 խանութներով: Հայերի հիմնական զբաղ-
 մունքները արհեստներն ու առևտուրն էին: Բիթլիսը նաև ոսկերչության հանրահայտ
 կենտրոն էր: Չարգացած էին նաև երկրագործությունը, կաշեգործությունը, կոշկա-
 կարությունը, բանկարժեք մոթթիներից մուշտակներ կարելու արհեստը, մանածագոր-
 ծությունը, ներկարարությունը: Արտահանվող ապրանքների մեջ հռչակված էր Բիթ-
 լիսի կարմիր շիլա կտավը: Արտահանվում էին նաև օճառ և գյուղատնտեսական ար-
 տաղանքներ: ՀՏԲ, հ. 1, էջ 686:

18. «Դարբին՝ երկաթգործ, բուն և հինն ինստրն է «վարպետ, արհեստարար»,
 ինչպես ցոյց է տալիս դարբին պղնձյո «պղնձագործ», որից դարբեն, դարբնություն,
 դարբնոց: Հնդեվրոպական նախալեզվի dhabhro-նախաչևից, -ին մասնիկով»: Հր.
 Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1, էջ 636:

19. Ավետիս Փափազյանը գրում է. «Թանգիմաթի/արար. «թանգիմ» բառի հոգնակի
 ձևն է, նշանակում է բարեփոխել, կարգադրել, խմբագրել/ շրջանում հրապարակված
 օրենքները, կանոնադրությունները, հրամանագրերը, և ընդհանրապես, սուլթանական
 կառավարության կողմից ազգային փոքրամասնություններին շնորհված պաշտո-
 նական գրությունները լույս են տեսել «Դյուստայուր» /Օրենսգիրք/ խորագիրը կող
 մատենաշարում, արարատառ թուրքերենով: 1911-ին «Օրենքներ հրատարակող
 վարչությունը» հրատարակեց «Դյուստայուր»-ի երկրորդ, մշակված խմբագրությունը...
 1908-ի Սահմանադրության վերականգնման վերաբերյալ սուլթան Աբդուլ Համիդի
 հռչակագիրը ընդգրկված է 1911-ին լույս տեսած «Դյուստայուր»-ի առաջին հատորի
 սկզբում: Ավետիս Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 144-145, 151: Рубен Сафрастян,
 Армянские либералы и конституционное движение в Османской империи:
 1867-1876гг., Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, XX, НАН РА
 Институт Востоковедения, Ер., 2001, с. 125-143.

20. Որդան կարմիր, Կարմրորդ, կոկցիդների ենթակարգի տարբեր ընտանիքների
 միջատներ, որոնց էգերը օգտագործվում են կարմիր ներկի՝ կարմինի ստացման
 համար: Առավել արժեքավոր են հայկական, մեքսիկական, լեհական որդան
 կարմիրները: [Նախկին-Ի. Ա.] ՀՄՀ տարածված են կարմինակ որդերի երեք տեսակ,
 որոնցից ներկի ստացման համար օգտագործվել է միայն առաջինը՝ բուն հայկական
 /արարատյան/ Որդան կարմիրը: Մա ներկատու միջատներից ամենախոշորն է: Լավ
 է արտահայտված սեռական երկձևությունը: Էգերն անթև են, օվալաձև, 4-12 մմ
 երկարությամբ, ունեն երկու պարզ աչք: Արուները 2-3 մմ են... Չարգացման բոլոր
 փուլերում էգերն ու արուները ունեն կարմիր գույն, ներկ պատրաստելու համար հեմոց
 ի վեր օգտագործվել են էգերը: Որդան կարմիրը հավաքում են բեղմնավորման համար
 հողի երես դուրս գալիս: Ըստ պատմական աբյուրների՝ Որդան կարմիրը տարածված
 է եղել Արաքսի միջին շրջանի, հատկապես Արարատյան դաշտի, ինչպես նաև Ուրմիա
 լճի և Էրզրումի մահանգի աղուտներում: Կան որդանների նաև առանձին օգտակար
 տեսակներ, որոնցից ստացվում են արժեքավոր նյութեր՝ շելլակ, կարմիր ներկ: ՀՄՀ,
 հ. 8, Եր., 1982, էջ 642-643, 644:

21. Շրշտ-բույս eremurus և սոսինձ, որը պատրաստում են այս բույսի արմատներից:
 Иосиф А. Орбели, назв. раб., с. 168:

22. Մյուրիքը շելլակի և բեկերի հետ ամձամբ ընդառաջ ելալով, ուրախության
 երգերով, թմբուկներով ընդունում է [Միր-Սատոյին-Ի.Ա.] իբրև «քաջ հայերի իշխան»,
 հյուրասիրում յուր ապարանին մեջ, ճաշ պատրաստում, մսեղեն, բուսեղեն ընտիր
 կերակուրներ, Բաղեշի օղի, Խարբերդի անարատ գինի և այլն հանում սեղան: Սեյլան
 /Արշակ Մատոյան/, Սասուն, Երևանի պետական համալսարան, ԵՊՀ հրատ., Եր.,
 1990, էջ 62:

23. Թաշխանե, տե՛ս Ի.Է.Ավագյան, Ծննդավայրիցս դեպի Տեղ Չոր /Քաջունի
 Ղարազոյգյանի հիշողությունները/ «Էլդորադո» հրատ., Գյումրի 2004, էջ 6:

24. Բիթլիսը ջրառատ քաղաք էր: Ուներ հասարակական և տնային բաղնիքներ,
 որոնց թիվը հասնում էր 600-ի: ՀՏԲ, հ. 1, էջ 686:

25. Վիլայեթ-երկիր, երկրամաս, նահանգ: Աղբյուրներում և վավերագրերում
 գործածվում է փոփոխակի իմաստով: Երբեմն «վիլայեթ» անվան տակ հասկացվում
 էր մի ամբողջ երկիր, երբեմն՝ ընդարձակ նահանգ, իսկ երբեմն՝ մուլանիսկ մեծ գավառ:
 Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Շշմարտացի պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
 ինստիտուտ, «Չանգակ-97», Երևան 2000, էջ 154:

26. Բնագրում Մ.Ղազարյանը, գրում է. «... լինելով հինգ վիլայեթներից մեկը»:
 Անդրադառնալով Կ.Պոլսում Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպանների՝

Հայաստանի ռեֆորմների վերաբերյալ հիշատակագրերին /մարտ-ապրիլ 1895թ./ կնկատենք, որ առանձին կետերից առաջինն է. «*Վիլայեթների բլի պակասեցնելը: Քանի որ ռեֆորմներ պետք է մտցնել Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սվազի, Մամուրեթ-ու-Ազիզի և Դիարբեքիրի վեց նահանգներում, պետք է աշխատել, այդ վիլայեթների բիլը պակասեցնել...1875-ից 10 տարի առաջ Էրզրումի վիլայեթը /շրջան/ քաղկեցած էր հեղեղի գավառներից՝ Չողըր, Կարս, Էրզրում /այժմյան վիլայեթը/, նույնպես Վան, որ պարունակում էր իր մեջ Հեքքեարի, Բիթլիս և Մուշ: Այդ վիլայեթը, 1877-78թթ. պարերազմից հետո հեղեղեղե քաժանկեց հինգ վիլայեթների. Էրզրումի, Վանի, Հեքքեարիի և Մուշի: Այնուհետև Հեքքեարիի գավառը նորից միացվեց Վանի վիլայեթին, իսկ Մուշի գավառը՝ նոր կազմված Բիթլիսի վիլայեթին: Դրանից հետո էր, որ Մամուրեթ-ու-Ազիզի սանջակը դարձավ վիլայեթ, որի հետ միացվեցին մի քանի հարևան հողեր: Այնինչ, Դերսիսի վիլայեթը կրկին դարձավ սանջակ»։ Հ. Գ. Ազատյան, Բախտորոշ պայմանագրեր, Եր., Տիգրան Մեծ, 2002, էջ 58-59: Տե՛ս Լեռ, Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 201-212:*

27. Բիթլիսի, Բաղեշի նահանգ, համանուն կենտրոնով թուրքական վարչամիավոր Արմ. Հայաստանում: Ստեղծվել է 1879-80-ին՝ Վանի, Դիարբեքիրի նահանգներից առանձնացված տարածքներից: Ընդգրկել է Վանա լճի արմ. ափամերձ շրջանները, Արածանի, Տիգրիս և Ար. Տիգրիս կամ Ջերմ գետերի ավազանները: ՀՀՀ, էջ 85: 1909-ին ուներ չորս գավառ՝ Կենտրոնական կամ Բիթլիսի /Խլաթ /Ալյաթ/, Բիթլիս, Մուտկան, Խիզան գավառակներով/, Մուշի /Մանազկերտ, Բուլանըխ, Վանդո, Մուշ, Սասուն գավառակներով/, Գենջի /Ճապաղջուր, Գենջ, Խուլի գավառակներով/ և Մղերդի /Սղերդ, Խարզան, Շիրվան, Բարվար, Էրուն գավառակներով/: Տարած. XXդ. սկզբին՝ 27100 քառ կմ.: Բիթլիսի Ն-ի տարածքը XVդ. ընկել է թուրք. տիրապետության տակ, որից հետո ներթափանցած թրդ. ցեղերը, թուրքերը, կովկասյան լեռնակամները տասնյակ հայկ. գյուղերից բռնությամբ դուրս են մղել բնակիչներին՝ աստիճանաբար հաստատվելով նրանց բնակավայրերում: Չնայած դրան, XIXդ. վերջին քառորդին հայերը կազմում էին Բիթլիս և Գ-ի բնակչության ավելի քան 60%-ը: Մուշի, Բաղեշի /Բիթլիս/ և Սղերդի առաջնորդարանների տվյալներով՝ 1878-ին Բ. և Գ-ի տարածքում /առանց Գենջի գավառի/ ապրում էին 200հզ. հայ, 120հզ. քուրդ և թուրք, 8հզ. ասորի, 2,8հզ. եզդի, 1000 չերքեզ: Ըստ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության, 1880-ին Բ. և Գ-ի հայերի թիվը հասել է 250հզ-ի: 1894-96-ի հայկ. կոտորածների ժամանակ զոհվել են Բ. և Գ-ի տասնյակ հազարավոր հայեր /միայն Սասունում՝ մոտ 10հզ./, շատերը բռնությամբ մահմեդականացվել են, մեծ չափեր է ընդունել արտագաղթը: Առաջին համաշխ. պատերազմի նախօրեին հայերը Բ. և Գ-ի ամենամիավոր հատվածն էին: Ըստ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների՝ 1912-ին նահանգի /առանց Մղերդի հվ-ի/ ապրող 382 հզ. բնակիչներից հայեր էին 180 հզ-ը /47,1%/, թուրքեր՝ 40 հզ-ը /10,5%/, չերքեզներ՝ 10 հզ-ը /2,6%/, քրդեր՝ 77 հզ-ը, ղվիկներ /գազաներ/՝ 55 հզ-ը, եզդիներ՝ 5 հզ-ը, ասորիներ՝ 15հզ-ը: Այս տեղեկություններով՝ 1914-ին Բ. և Գ-ում կար 210 հզ. հայ /ապրում էին հիմնականում Մուշի և Բիթլիսի գավառակներում/: Առանձնապես հայաշատ էին Մուշի /60%/, Բուլանըխի /65%/, Խլաթի /50%/, Սասունի /55% /գավառակները: 1915-ին Մեծ եղեռնի ժամանակ, Բ. և Գ-ի հայերը ենթարկվել են զանգվածային կոտորածների: Սակավաթիվ փրկվածները հիմնականում ապաստանել են Արլ. Հայաստանում: Ըստ 1927-ի թուրքական մարդահամարի տվյալների՝ Բ. և Գ-ի տարածքում ապրում էր 550 հայ: Ներկայումս Բ. և Գ-ը տրոհվել է Բիթլիսի, Մուշի, Սղերդի, Բինգյուլի իլերին: ՀՀՀ, էջ 84-85:

28. Կամավորական առաջին ջոկատները ռազմաճակատ մեկնեցին 1914-ի նոյեմբ.: 1-ին ջոկատը Անդրանիկի գլխավորությամբ կռվում էր Խուր-Դիման-Վան,

2-րդը՝ Դրոյի գլխավորությամբ՝ Իգդիր-Բայազետ — Բերկրի-Վան, 3-րդը՝ Համազասպ Մրվանդտյանի գլխավորությամբ՝ Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բաղեշ, 4-րդը՝ Սարիղամիշ-Էրզրում ուղղություններով: 1-ին ջոկատը 1915-ի ապրիլին հաղթական մարտեր մղեց Սալմաստ գավառի կենտրոն Դիլման քաղաքի մատույցներում՝ Վանի ուղղությամբ, և ռուս. զորքերի հետ գլխավոր ջախջախեց Խալիլ բեյի 12 հզ. բանակը: Այդ հաղթանակով կանխվեց թուրքերի ներխուժումը Անդրկովկաս: Անդրանիկի ջոկատը, հետապնդելով Խալիլ բեյին, անցավ թուրք-պարսկական սահմանը, նոր հարված հասցրեց թուրքերին Խանասարի լեռնանցքում և մտավ Բաշկալե խափանելով Վանի վրա գրոհող Ջևդեթ բեյի զորամասին օգնության հասնելու թուրք. ծրագիրը: 1915-ի մայիսի 17-ին Արարատյան գունդը Վարդանի հրամանատարությամբ՝ գեմ. Նիկողանի զորախմբի կազմում առաջինը մտավ Վան: Արարատյան ջոկատը կազմվել է 1915-ին հայ կամավորական 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ խմբերի միավորումով /2800 մարտիկ, որից 2300՝ հեռուակ, 500-ը՝ հեծյալ/: Վանի ազատագրումից հետո հայկ. կամավոր. չորս ջոկատները գեմ. Տրուխիմի զորաբանակի կազմում համառ մարտեր մղեցին Վանա լճի հվ. մասում և հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրությունը, շարժվեցին Մուշի և Բաղեշի ուղղությամբ: 1915-ի հունիսի 15-ին Արարատյան ջոկատին էր միացել հայ կամավորների 1-ին խումբը՝ Անդրանիկի հրամանատարությամբ: Հայ կամավորները հունիսի 18-ին միացյալ ուժերով գրավել են Ջիվանի բարձունքները, հունիսի 29-ին՝ Սորբը, հուլիսի 7-ին՝ Ուրտափն ու Գատվանը: 1915-ի հուլիսի 9-ին թուրք. 3-րդ բանակի աջ բևույն ստեղծված հարվածային զորախումբը /մոտ 11 դիվիզիա/ հարձակման անցավ ռուս. Կովկաս. 4-րդ կորպուսի դեմ՝ Կուի-Մանազկերտ-Ալաշկերտ-Կաղզվան ուղղությամբ, ճեղքեց ռուսների պաշտպանությունը, առաջ շարժվեց՝ ստեղծելով Վանի շրջապատման լուրջ վտանգ հս.-արմ.-ից: Ռուսական զորքերը նահանջեցին: Թուրքերի հարձակման ժամանակ 4-րդ կորպուսի ինտ. նահանջեց նաև Արարատյան ջոկատը, որի 1-ին և 2-րդ խմբերը Վանա լճի հս. ափով հասան մինչև Իգդիր, 3-րդը և 4-րդը հվ. ափով՝ Դիլման /Իրան/: Արարատյան ջոկատը մասնակցել է 1915-ի Ալաշկերտի օպերացիային, այնուհետև կազմավորվեցին: Այդ օր-հասական պահերին օգնության հասան կամավորները, որոնք Վասպուրականի նահանգի 200 հզ. զաղթականներին հասցրին ռուս. թուրք. սահմանը: 1915-16-ին կամավոր. ջոկատները շոշափելի ծառայություն մատուցեցին ռուս. Կովկաս. բանակին՝ Արմ. Հայաստանի մեծ մասը ազատագրելիս: 1915-ի դեկտ. գլխ. հրամանատարությունը ցրեց կամավոր. ջոկատները և դրանց հիման վրա ռուս. զորամասերի կազմում ստեղծեց հայկ. հրաձգ. գումարտակներ: Այս քաղաքականությունը խիստ դժգոհություն առաջ բերեց հայ կամավորների շարքերում: Այդուհանդերձ նորաստեղծ հայկ. գումարտակները, որոնք հավատում էին ռուս. զենքի հաղթանակին, գործում մասնակցություն ունեցան 1916-17-ին Արմ. Հայաստանում և Իրանում մղված մարտերին: ՀՀՀ, էջ 52-53, 227-229: Տե՛ս Արամ Հայկան, Շապին Գարախիսար ու իր հերոսամարտը, Նիո Տոթը, Միացյալ Նահանգներ, 1957, էջ 378: Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981, հ.6, էջ 546-553:

29. Էնվեր /Enver/ փաշա /1881-1922/, թուրք պետական և ռազմական գործիչ, հայերի ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներից: Երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ԿԿ անդամ: 1908-ի երիտթուրքական հեղաշրջման կազմակերպիչներից և իրականացնողներից: 1913-ին նշանակվել է Թուրքիայի ռազմ. նախարար, միաժամանակ՝ գլխ. սպայակույտի պետ: Գերմանիայի կողմում Թուրքիան առաջին աշխարհամարտի /1914-1918/ մեջ ներքաշելու հիմն. նախաձեռնողը: Պատերազմի սկզբին գլխավորել է Կովկասյան ճակատում գործող թուրք. զորքերը, որոնք Սարիղամիշի օպերացիայի /1914-ի դեկտ.-1915-ի հունվ./ ժամանակ

ջախջախվել են: Դրանից հետո երիտթուրք. «եռասպետությունը» /Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ/ արագացրել է հայերի տեղահանության և ցեղասպանության ծրագրի իրագործումը: Պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո. ապաստանել է Գերմանիայում: Կասպեր է հաստատել Խորհրդ. Ռուսաստանի ղեկավար շրջանների հետ, փորձել ստանալ նրանց աջակցությունը՝ խոստանալով իր միջնորդությունը խորհրդա-գերմ. տնտ. հարաբերությունների զարգացման գործում: Փայփայել է Այսրկովկասի և Միջին Ասիայի մահմեդականներից «Կանաչ բանակ» ստեղծելու և իբրև «փրկիչ» Թուրքիա վերադառնալու ծրագրեր: 1919-ին հեռակա կարգով մահվան է դատապարտվել /տես Երիտթուրքերի դատավարություն 1919-1920/ իբրև պատերազմի հանցագործ և հայերի ցեղասպանության կազմակերպիչ: 1921-ի անցել է Միջին Ասիա, գլխավորել բասմալների գործողությունները: Մայանվել է բասմալների և Խորհրդ. զորքերի միջև բախումների ժամանակ: ՀՀՀ, էջ 134, 125: Տե՛ս Մեվլան Ջադե Բիֆաթ, Օսմանեան հեղափոխության մութ ծայրերը եւ Իթքիհատի հայաջինջ ծրագրերը, Եր., «ԿՓՀ», 1990: Генрих Фирбюхер, Что скрывает кейзерское правительство от немецких подданных, Армения 1915, Уничтожение Турцией культурного народа, изд. АН Армении, Ер., 1991, с. 44-45;

30. Թալեաթ /Talaat/, Թալաաթ, Մեհմեդ փաշա /1874-1921/, բուրք պետական գործիչ, հայերի ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչ: Երիտթուրքական «Մուրթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից: 1908-ի երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո ընտրվել է մեջլիսի պատգամավոր, հետագայում եղել է Թուրքիայի ներքին գործերի և հեռագրության նախարար: Բալկանյան պատերազմների /1912-13/ ժամանակ ծառայել է բանակում: 1913-ի հունվ. 23-ին պետ. հեղաշրջման գլխ. կազմակերպիչներից: Հեղաշրջումից հետո՝ դարձյալ ներքին գործերի նախարար և միասնամանկ՝ երիտթուրք. կուսակցության ԿԿ նախագահ: Օսմ. կայսրության ոչ բուրք ժողովուրդների ծուլման և բռնի թրջացման կողմնակից: Եղել է հայերի տեղահանումը և ցեղասպանությունը կազմակերպող «եռասպետության» /Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ/ անդամ: Իր հուշերում /լույս են տեսել 1946-ին/ խոստովանել է հայերի բռնի տեղահանման և բնաջնջման փաստը, սակայն դա բացատրել է թուրքերի «ազգային շահերի» պաշտպանությամբ և «Ռուսաստանին սահմանակից վիլայեթներում Հայկական պետության ստեղծմանը» խոչընդոտելու ձգտումով: 1918-ի հուլյս. 7-ին Թալեաթը ընդունել է երիտթուրքերի քաղաքականության ձախողումը, հրաժարվել իշխանությունից՝ և փախել Գերմանիա: Հեռակա կարգով մահվան է դատապարտվել իբրև պատերազմի հանցագործ և հայերի տեղահանության ու ցեղասպանության կազմակերպիչ: Թալեաթին Բեռլինում սպանել է ժող. վրիժառու Մ. Թեիլերյանը, ՀՀՀ, էջ 137-138, էջ 125: Տե՛ս Մեվլան Ջադե Բիֆաթ, նշվ. աշխ.:

31. Տե՛ս Արամ Անտոնեան, Մեծ ոճիրը, հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Պաշտօնական հեռագիրներ, տպարան «ՊԱՀԱԿ»-ի, Պոսթըն, 1921, վերահրատ., Եր., Արևիկ, 1990: Նիկողայոս Ադոնց, նշվ. աշխ.: Գաբրիել Լազեան, Հայաստան և հայ դատը, Հայկոտոս յարաբերություններու լոյսին տակ, Եր., Ադամա, 1991: Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և Հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Քարգմ., Երևան, Եր., Լույս, 1990: Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 2, Գիրք 1., Հայկական հարցը 1908-14 թվերին, Եր., Հայաստան, 2001: Գ.Ա. Գալոյան, Պատմության քառուղիներում, Ազատագրված ժողովրդի վերածնունդը, «Հայաստան» հրատարակչություն, Եր., 1982, էջ 183-184: Ավետիս Փափագյան, Ժամանակագրություն, Հայկական հարցը և Մեծ եղեռնը /1876-2000 թթ./, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, «Զանգակ-97», Եր., 2000, Հայերի ցեղասպանությունը ըստ Երիտթուրքերի

դատավարության փաստաթղթերի, ՀՍՍՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1989: Ռուբեն Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից, Եր., Հայաստան, 1990: Մեվլան Ջադե Բիֆաթ, նշվ. աշխ.: Հայկական եղեռնը Հունգարական անազորի մեկնարանությամբ, «Սովետական հայաստան» ամսագիր, թիվ 7/484/, 1986 թ., Եր., էջ 20-21, 23-24: С.Врацян, Армения между большевистским молотом и турецкой наковальней, Ер., 1992, с.21-32; Генрих Фирбюхер, назв. раб.; М.А. Гасратян, Курды Турции в новейшее время, Ер., Айкастан, 1990; Рем Казанджян, К вопросу об оценке Московского русско-турецкого договора 1921г., Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, XX, Ер., 2001, с. 106-108; Советско-кемалистские отношения в 1920 г. и вопрос Армении в свете секретных документов Московских архивов, назв. сборник, XXI, Ер., 2002, с. 109-110.

32. Ջորահավաթ՝ սեֆերթիլիք: Համաձայն Սալոնիկի համագումարի որոշման՝ օրենք ընդունվեց, որ թուրքական բանակ զորակոչվում էին 20-30 տարեկան երիտասարդները՝ անկախ կրոնական պատկանելություն, բայց ինչպես նկատել է Ռեհեմ Պիմոնը՝ «կամայական օրենք մը», որը նպատակ ուներ «հայ ժողովուրդն առանց հայ տղամարդու» բողոնել, որպեսզի հնարավոր լիներ «զայն ջարդել առանց դիմադրության հանդիպելու» 18-48 տարեկան հայերը կը զորակոչուենին: Անոնցմէ կազմուեցան տարապարհակ աշխարհների բանակներ, որոնք ենթակա էին ամեն տեսակ չարչարանքի և տառապանքի, արելութեան և վարկաբեկումի...»: Ընդհանուր զորահավաթը հայտարարվեց 1914-ի հուլիսի 21-ին: Յուրաքանչյուր ոք պարտավոր էր ներկայանալ զինվորական մարմնին: Կ.Սասունին գրում է. «Երկու զորահավաթ էր տրվել ունենում մեկ անվան փակ: Փաստորեն թիրք կառավարութիւնը հայ բոլոր տղամարդիկը... իր ափին մեջ կառնէր և կը կալանավորէր զինուորական պարտականութիւն կոչուած բանակին մեջ»: Այսինքն, զենք կողո կայերի 90%-ը «հավաքուած և շրթայի փակ էր առնուած», որից հետո միայն սկսվեց զանգվածային հարձակումը կովկես տարածքում: Վկայում է նաև այն, որ զորակոչված հայերի միայն փոքր մասին ռազմաճակատ տարան, այն էլ կովի ամենաձանր տեղամասերում, թուրք զինվորների հսկողության տակ, երբ դիմացից հակառակորդ էր խփում, իսկ թիկունքից՝ թուրքը: Բաղեշից ստացված մի հանրագրում կարդում ենք, որ զորակոչում են նաև իվլանդներին ու տկարներին և ուղարկում են ռազմաճակատ: «Անոնք սիրենապիկորեն ջարդուեցան, ճակատէն գնդակ չարացողը, թուրք զինուորներու կը յանջնուենին, որ բանակէն կես ժամ հեռացնելով կը ջարդենին»: Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 409-410: Տե՛ս Հ.Ս. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 305-310: Տե՛ս Շահնազար Քեօրահեան, Յուշեր ու միշեր անձեռ ու անցքեր նախապետներէն մինչև ներկայս, Լոս Անճելես, 1990, էջ 75-76: Ի.Է.Ավագյան, Հուշեր անցյալից, Հայրապետ Տոնոյանի հիշողությունները, Գյումրի, Էլզորադ, 2006, էջ 42:

33. Էֆենպի տեր: Մեծ ածական է, մեծ մարդու կողմից, եթե տրվի /հուն./, Մելյան, Սասուն, էջ 93, տողատակ 2:

34. Ըստ սևագիր ձեռագրի՝ Գերմիս էֆենդին 35 տարեկան էր, իսկ ըստ մաքրագիր ձեռագրի՝ 30-32 տարեկան:

35. Նիկողայոս Ադոնցը գրում է. «Արևմուտքն էր փվել հայերին գիր և գրականություն և արեղծել հոծ մտավորականություն ազգային ինքնագիտակցությամբ: Նրա համակրությունը փարում էր քրիստոնեական լուսավորության կենտրոնին, հրաշափառ Բյուզանդիոնին: Եկեղեցականությունն էր այս հոսանքի ոգին իր կրթմանական տարածումներով հանդերձ», նշվ. աշխ., էջ 149:

36. Ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի՝ սեյդ-մահմեդական հոգևորական, իմաստուն: Սեյդները սերված էին համարվում Ալիից: Նշվ. աշխ., էջ 154:

37. *Ֆիրման*՝ քազավորական հրովարտակ, Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 155:

38. Սկսած մանկությունից՝ Սասունի բնակիչները սովորում էին զենքի գործածությունը: Տոն օրերին նրանք կազմակերպում էին փորձնական խաղեր, որի ժամանակ երիտասարդությունը խմբեր կազմած՝ մահակներով և վահաններով «հարձակվում» էին իրար վրա: Խաղերի համար պատրաստված այդ վահանները պատած էին հաստ կաշվով և կոշվում էին *մարթալ*: Սասունի գյուղերում «*քաջության մեջ հեղ չէ մնում և սասունցի կինը, որը զիպե ոչ միայն մահակով կովե, այլև երբեմն նաև հրացան գործածել*», գրում է Ա.Քալանթարը: Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 118-119:

39. Հավանաբար Մ.Ղազարյանը ի նկատի ունի կուսակցությունները:

40. Վռամյան Արշակ /Գերձակյան Օնիկ/, Վահայ, Վարազ /1870, Կ.Պոլիս-1915, Վան/, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: ՀՀԴ կուսակցության անդամ: Նախնական կրթ. ստացել է Կ.Պոլսում, ապա ավարտել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը /1889/: Մասնակցել է օսմ. բանկը գրավելու /տես «Բանկ Օտոմանի» միջադեպ 1896/ նախապատրաստական աշխատանքներին, ձեռքակալվել է, սակայն կարողացել է փախչել: 1897-ին Բուլղարիայում և Ռումինիայում գրադվել է քարոզչական աշխատանքով: 1898-ին անցել է Ժնև, ուր ստանձնել է ՀՀԴ Արմ. բյուրոյի գործավարությունը, միաժամանակ աշխատակցել «Դրոշակին» /1899-ին նաև խմբագիրը/ և հաճախել համալսարանական դասախոսությունների: Գործուն մասնակցություն է ունեցել Ամերիկայում ՀՀԴ կազմակերպությունների ստեղծմանը և «Հայրենիք» քերթի հիմնադրմանը: 1908-ի երիտթուրք. հեղաշրջումից հետո Կ.Պոլսում ընտրվել է օսմ. խորհրդարանի երեսփոխան: 1915-ի ապրիլին դարձել է դավադրության զոհ, ՀՀՀ, էջ 437, 77:

41. Ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի՝ Վալի Իրանի ծայրամասային 4 վիլայեթներից /Արաքիստան, Լուրիստան, Վրաստան և Քրդստան/ մեկի կառավարիչն է: Վալիները պատկանում էին տվյալ վիլայեթի տիրակալների տոհմին և ունեին ինքնավարության իրավունք: Համարվում էր, որ այդպիսի վիլայեթի եկամուտը չէր մտնում Իրանի պետական գանձարան: Վալին պարտավոր էր կառավարությանը ցուցաբերել ռազմական աջակցություն և շահին ուղարկել *բառխանե*: Վրաստանի վալին Իրանից, որպես ռոճիկ, ստանում էր այնտեղ հավաքվող հարկերից: Այդպիսով՝ ենթադրվում էր, որ վրաց վալին Իրանի պաշտոնյա էր: Նշվ. աշխ., էջ 154:

42. Բնագրում Մ.Ղազարյանը օգտագործում է «սնանկ» բառը:

43. Բիթլիսի ռուսական հյուպատոսի վկայությամբ՝ թուրքերը Եղեռնի նախապատրաստությանը ձեռնամուխ էին եղել մինչև աշխարհամարտի սկսվելը: Նա գրում է, թե իշխանությունները «*շարունակում են գեներ ու զինվորական հանդերձանք ուղարկել զանազան քաղաքներ*»: Մեկ օրում Բիթլիս ուղարկվեց 38 արկղ զենք: Սղեղում մահմեդականների հին մակնիշի հրացանները փոխարինվում էին նորերով: Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 472:

44. Մուլա Իդրիսը՝ բիթլիսցի մի բուրդ, որը տեղի բնակիչ էր և լավ ծանոթ էր տեղական պայմաններին, գործում մասնակցություն բերեց սուլթան Սելիմի ռազմական գործողություններին... պաշտպանում էր քրդական մանր ցեղապետերի շահերը... Նա իր իշխանության տակ միավորեց մի մեծ մահանգ՝ Սծրինից մինչև Դերսիս, անվանեց այն Դ-իարբեթի և բաժանեց 19 սանջակների՝ «դրոշների» կամ ռազմաֆեղդալական միավորների: Այս սանջակներից ութը ժառանգելու իրավունքով

տվեցին բուրդ բեյերին: Այս բուրդ առաջնորդները որոշ հողատարածություններ ստացան նաև Տիգրիսի ակունքներում որպես մասնավոր սեփականություն կամ *հյուքյումեթ*: ...Նա նաև որոշ քրդական ցեղեր տեղավոյեց Էրզրումի մահանգ՝ դրանով հիմք դնելով Հայաստանի այդ մասում քրդական էթնիկական տարրի հաստատմանը: Նիկողայոս Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 133:

45. Գյավուրներ /եզապաշտ, հեթանոս/ մեկնաբանում է Սելյանը իր «Սասուն» աշխատությունում, էջ 83:

46. Այս տվյալները բերված են ըստ ձեռագիր մաքրագրի: Ըստ սևագիր տետր թիվ 1-ի՝ այրվածների թիվը 72-ն էր, որից՝ 35-ը կին, 16-ը՝ երեխա, 21-ը՝ տղամարդ: Ըստ սևագիր տետր թիվ 4-ի՝ այրվածների թիվը 71-ն էր, որից 22-ը՝ տղամարդ, 31-ը՝ կին, մնացածը՝ երեխա:

47. Մաքրագիր ձեռագրի տվյալ տեղում հուշագիրը օգտագործում է «զոհվեցին» բառը:

48. Յուզբաշի-զինվորական հայրուրակային գնդի հրամանատար, Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 153:

49. Արեւելյան մահանգներում կատարյալ անիշխանություն էր, մահմեդական մոլեռանդության վայրագությունների համար միանգամայն բարենպաստ միջավայր: Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 19: Թուրքերն էլ ջանում էին ջնջել քարտեզներից Արմանիստան անունը՝ փոխարինելով այն Քրդստանով: ...Ռուս գործակալները, զինվորական գրողները և ճանապարհորդները ձգտում էին արհամարհել հայերի նշանակությունը՝ խոսելով քրդերի թվական գերակշռության մասին: Նրանց գրքերում և հողվածներում Հայաստանը դադարել էր հայերի երկիր կոչվելուց. այն անվանվում էր Քրդստան: Էրզրումի շրջանը կոչվում էր Հյուսիսային, իսկ Բիթլիսը՝ Վանը՝ Հարավային Քրդստան: Նրանցից մի քանիսն այնքան հեռու էին գնացել, որ պնդում էին, թե քրդերն են Հայաստանի իսկական բնիկները, և որ Հայաստանը միշտ էլ եղել է քրդերի երկիրը: Նիկողայոս Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 132:

50. Գեորգ Մեսրոպը իր «Հայաստան, Աշխարհագրական, պատմական, ցեղագրական, վիճակագրական և մշակութային տեսակետներով» աշխատությունում գրում է...*Թուրք կառավարութիւնը 1880-ական թուականներէն սկսեալ Հայասնակ մահանգներուն համար աշխարած է իբր թէ կանոնատր վիճակագրութիւններ պարբարապել և ջանացել է ցոյց տալ թէ Հայերը անհամեմատ փոքրամասնութիւն մը կը կազմեն իրենց բնակած վայրերուն մէջ... Եթէ թուրք կառավարութեան վիճակագրութիւնները ճիշտ չեն, զէք Հայոց նկարմանը, նոյն քանը չենք կրնար ըսի Հայոց Պարբարաբարանի վիճակագրութիւններու համար: Հայոց Պարբարաբարանը մէկն է այնպիսի հասարակութիւններէն, որ ունին իրենց սեփական միջոցները թիչ շար կանոնատր վիճակագրութիւններ կազմելու համար... Հայոց Պարբարաբարանը առաջին անգամ կանոնատր վիճակագրութիւն մը կազմած է 1882-ին: Անկէց առաջ հայրակորոր ծանօթութիւններ կ'երեւին թէն ասոյին անդին, քայց 1878-ին Հայկական Հարցի առիթով Պարբարաբարանն սրիպոսած կ'զգայ ճիշտ թիւեր հասարեկ մանաւանդ, որ 1880-ին թուրք կառավարութեան դիտումնատր կերպով կարգադրած վիճակագրութիւնն ալ նոր սրիպոս մը կուտար», Կ.Պոլիս, 1919, էջ 51-68: Ըստ Գեորգ Մեսրոպի՝ Հայոց պարբարաբարանի հայտնած տվյալներով հայոց թիվը «*Պիթլիսի վիլայեթ*»-ում մոտ 250000 էր: Նշվ. աշխ., էջ 64: Ըստ «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի» աշխատության՝ «*Տարագրութիւններ Հայկական Նահանգներու մէջ*» պարունակվող տեղեկությունների Բիթլիսի հայերի տարագրությունը տեղի է ունեցել «*1 Յուլիս 1915-Բաղէ*», էջ 195: Ըստ նույն աղբյուրի՝ պատերազմից առաջ Բիթլիս քաղաքում բնակվել է «*Պիթլիսի վիլայեթ, Պիթլիս ք. 40000*» հայ, որոնք էլ տեղահանվել են, պատերազմից*

հետո փոխադրված հայերի թվային տվյալներ այս աղբյուրը չի պարունակում: «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի 1915-65», /պատր.: Գերսամ Ահարոնեան/, Բեյրութ, տպ. Ատլաս, 1965, էջ 215:

51. «Վիջտան» թերթի խմբագիր Խալիդ բեյը սպառնացել էր. «Հայեր, չգիտեք, չեք երևակայում, թե չե՞ք համար ինչեր է պարտապարտվում, ինչ դժբախտություններ են գալու չե՞ր գլխին, չգիտեք, թե չե՞զմեջ ով որ լեռան գագաթը, որ անապատներն է նեղվելու, մահ էք փնտրելու ու գրնել չեք կարողանալու»: Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 309:

52. Ականատեսների կողմից բազում հիշատակություններ կան, որտեղ ոճրագործները այս ձևով կտտանքների էին ենթարկել հայ եղի կանանց: Տե՛ս Վերծինե Սվազյան, նշվ. աշխ., էջ 81-85: Ի.Է.Ավագյան, Հուշեր անցյալից, Հայրապետ Տոնոյանի հիշողությունները, էջ 14:

53. Խարբերոցի Գարեգին Թուրուջիկյանը նշում է. «Ով որ յոթ գյալուր սպանի, ասել է շեյխ Արըֆը-ջեննեթ կերթա»: Նույն փաստի մասին Մալաթիացի Մարի Վարդանյանը վկայել է. «Մահմեդական թուրքերն ասում էին. «Ով գյալուր մը սպանի, անոր հոգին դրախտ կերթա»: Վերծինե Սվազյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

54. Մուհաջիրներ՝ գաղթականներ, Ազատ Համբարյան, Մուրանական կառավարության ազգային քաղաքականությունը Արևմտյան հայաստանի մահմեդական բնակչության նկատմամբ /1898-1908 թթ./, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXI, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Եր., Ջանգալ-97, 2002, էջ 55:

55. Թուրքիոյ բաժանման հարցը երկար թղթակցութիւններու միս կը դառնայ Ս. Փեթրասպուրկի, Փարիզի և Լոնտոնի կառավարութիւններուն միջև: Ի վերջոյ Մեծն Բրիտանիոյ արտակարգ լիազօր Սըր Մարկ Սայքս և Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Փիքո կ'այցելեն Ս. Փեթրասպուրկ և Մազանդի հետ կը համաձայնին ընդունիլ պատրաստուած նախագիծը: 1916 Ապրիլ 13/26-ին Մազանով յուշագրով կը յայտնէ քանակցութիւններու եզրակացութիւնները ֆրանսական դեսպան պ. Փալեռլովին. «1. Ռուսապարան իրեն կը կցէ Էրզրումի, Տրասպիզոնի, Վանի ու Պիթիսի շրջանները մինչև ասպազային որոշուելիք կէտ մը Մեծ ծովի եզերքը, Տրասպիզոնէն արեւմուտք: 2. Քիւրդիստանի այն շրջանը, որ կ'իյնայ Վանէն ու Պիթիսէն հարաւ, Մուշի, Սիւրբի, Տիգրիսի հոսանքի, Ճէզիրէ-Իսլան-Օմարի ու Անասիայի վրայ իշխող լեռնազագագներու գծի ու Մերզնեի մարզի միջև» կը զիջուի Ռուսապարանին և որ ասոր փոխարէն Ֆրանսայի սեփականութիւն կը ձանձնայ այն հողաւանտերը, որոնք կ'իյնան Ալապուզի, Կեսարիոյ, Աղ-Տաղի, Երլուրզ Տաղի, Չարայի, Ալկոն ու Խարբերոյի միջև...»: Գարբիէ Լազեան, նշվ. աշխ., էջ 191-193:

56. Ավագակներից ոչ պակաս չարիք էին գործում ժանդարմները՝ ծեծում էին, խռտանգում, կեղեքում, ծրի կերակրվում: Այս արարքների դեմ ոչ մի զանգատ չէր հանգեցնում մեղավորին պատժելուն: Եվ ժանդարմները քաջալերված իրենց անպատժելիությունից, գործում են սանձարձակ: Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 37:

57. Քունց ու պումախ՝ ժողովրդական, բարբառային՝ անկյուն: Ռուս-հայերեն բառարան, էջ 573, 716: Էդ. աղայան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 1581:

58. Կորանը մուսուլմանների սուրբ գիրքն է և հավատի աղբյուրը, որն արարներն անվանում են «Ալ-Կորան ալ-Քարիմ»: «Կորան» նշանակում է «այն, ինչը կարդում են, արտասանում են»: Կորանն ամբողջությամբ աստվածային հայտնություն է՝ իրագործված նախ՝ մարգարե Մուհամմեդի միջոցով: Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն, հ. 1, Արաբները VII դարից մինչև 1516 թ., ՀՀ

ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Ջանգալ-97, Եր., 2003, էջ 34: Միերան Ղազարյանի հուշերում Կորանը հանդիպում է Դուրան ձևով: Նշենք նաև այն, որ այս բառը արևմտահայերենում հանդիպում է նաև գուրան ձևով: Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 78: Իսլամը հայտնության կրոն է: Աստված խոսել է իր մարգարեների հետ և նրանց տվել իր գրքերը: Ասում են, թե նրա գրքերի թիվը հասնում է մոտ 104-ի: Դուրանում կան շատ տեղեկություններ Տորահից /Մովսես/ սկսած մինչև Մուհիվը /մարգարեների գրքերի թերթերը/, Չարուրից /Գավթի սաղմոսներից/, Ինջիլից /Հիսուսի ավետարանից/, մինչև Մուհամմեդի Դուրանը: Ենթադրում են, թե Ադամը, Նոյը, Աբրահամը և մյուս մարգարեներն ունեին իրենց սուրբ գրքերը, որոնք անհետացել էին այդ ժամանակվանից ի վեր: Երբ Աստված տալիս էր մի նոր գիրք իր մեծ մարգարեներից մեկին, նա փոխում էր նախորդները: Ներկա ժամանակաշրջանի միայն Դուրանն է պատշաճ Մուհամմեդի գալուց հետո միայն, նրա հրամաններն ուժ ունեին հավատացյալների վրա: Ահարոն Կայայան, Իսլամի իմացություն, Ավետարանական հեռանկարներ «Հավատք եվ կեանք», Եր., «Փյունիկ», 1996, էջ 62-63:

59. Մ.Ղազարյանը հավանաբար փոխաբերական իմաստով է արտահայտվում կամ ի նկատի ունի Պետրոս Առաջինի Կասպիական արշավանքը /1721-1723 թթ./:

60. Հնարավոր է նաև Նեսիի ձևը, քանի որ բնագրում տառը անընթեռնելի է:

61. Հավանաբար հուշագիրը ի նկատի ունի շապիկ-վարտիքը:

62. Հարություն Ալբոնյանի հուշերից. «... Երբ ծնողներին սպանեցին, հեղու ինչ ու ինչ անան անչափահաս երեխաներին հավաքեցին փարին Ջենալ փաշայի քուրբական որբանոցը՝ թուրքացրին: Իմ ազգանունս «535» էր, իսկ անունս Շուրբի էր: Հայ ընկերս ալ Էնվեր դարչավ: Մեզ այուններ ըրին՝ քուպրեցին...»: Վերծինե Սվազյան, նշվ. աշխ., էջ 87: Ահարոն Կայայանը նշում է, որ գոյություն ունեցող մուսուլմանական այլ սովորություններից է թլպատումը, որը չի պարտադրել Դուրանը: Նշվ. աշխ., էջ 134:

63. Քյոշկ՝ ապարանք, Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 123:

64. Բնագրում հեղինակը օգտագործում է «մլրտված» բառը:

65. Մուսուլմանների համար Մուհամմեդը բաժրատված անհատականություն է, ըստ Դուրանի՝ նա մի հասարակ մահկանացու էր /18:110/: Որոշ գրողներ հաստատում են, որ առաջին բանը, որ Աստված ստեղծեց դա Մուհամմեդի լույսն էր, հետո նա ստեղծեց մնացած բաները, որոնք նույնպես Մուհամմեդի համար էին: Նա եղավ կատարյալ մի մարդ, որի օրինակին պետք է հետևեին ամեն ինչում, նույնիսկ, երբ խոսքը վերաբերում էր ուտելուն, մազերի խնամքին, մորտիքին, ամուսնությանը, ամուսինների վարքին, թշնամիների և քարեկանների հարաբերություններին, կուլտի փառաբանությանը: Թվում է, թե նրանք, ովքեր ընդօրինակում են Մուհամմեդին, միշտ չէ, որ հասնում են նրա կյանքի բարոյական և հոգևոր մակարդակին: Այնպես, ինչպես Ալլահի անունն է մշտապես իր ծառաների շուրթերին, նույն ձևով էլ հավատացյալները կարողանան մարգարեի անունը շուրթերում, նեղ նրբանցքներում, մզկիթներում, միմարեքների բարձունքից: Նավաստիները դա կերպեն ողջ մավարկության ընթացքում, բեռնակիրները կարտասանեն բեռների ծանրության տակ հառաչելով, մուրացկանները դա կշշնջան ողորմության համար ձեռքը պարզելով: Մա նույն հավատացյալի ճիչն է, երբ նա հարձակվում է պատերազմի ժամանակ, կամ երբ օրորում է երեխային: Ամենուր դա հիվանդի բարձն է, մահացողի վերջին խոսքը՝ հոգևվարքի ժամանակ: Դա գրվել է պատերին և սրտերի մեջ, ինչպես եղել է Աստծո քաղաքիության ամբողջ հավիտենության ժամանակ: Լավագույն անունն է՝ երեխային տալու համար, լավագույնը՝ երգվելու կամ անհրաժեշտ վեճին վերջ տալու համար: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 68-69:

66. Դուրանը հիշատակում է մոտ 28 մարգարեների, որոնց մեծամասնությունը Աստվածաշնչից են: Մեծ մարգարեներից յուրաքանչյուրը կարող էր կանխագուշակել հաջորդի գալուստը: Նրանցից ամենավերջինն ու ամենամեծը անկարկած Մոհամմեդն էր՝ մարգարեների դոշնը /տուրաի 33-40/: Ուրիշ ոչ մի մարգարե չի հայտնվել դատաստանից առաջ: Մարգարեները ոչ թե աստվածային, այլ «հրաշք» մարդիկ էին, որոնք չպետք է երկրպագվեին: Դուրանը ակնարկում է բոլոր մարգարեների մեղքերի մասին, իսկ մյուս մասը ոչ: Մարգարեները ունեին Քրիստոսի երամանին ենթարկվելու համարժեք այն դեպքում, երբ քրիստոնյաները չէին ուզում հավատալ, որ Ահմադը Մոհամմեդն է: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 66-68:

67. Դուրանը ոչ թե Մոհամմեդի, այլ Աստծո խոսքն ու գրույցն է: Այն գրվել է ի սկզբանե երկինքների կողմից պաշտպանված տախտակների վրա, և Գաբրիել հրեշտակի միջոցով, 22 տարվա ընթացքում հանձնվել է Մոհամմեդին: Մոհամմեդը ստացավ միայն խոսքերը, որոնք նա կրկնեց: Իսկ գրքերը գրվեցին նրանց կողմից, ովքեր ունկնդրել էին մարգարեին: Նրանք հավաքեցին դրանք մի ժողովածուի մեջ, որը քիչ ավելի մեծ էր, քան նոր Կտակարանը: Մոհամմեդի մահից հետո մի քանի տարի տիրեց կատարյալ խառնաշփոթություն, ինչ որ պետք է գրի առնվեր այդ գրքում: Կերպարան Օթմանի օրոք /644-656/ մի հաստատված տեքստ պետական հովանավորություն ստացավ, իսկ մյուս ձեռագրերը հանվեցին: Դուրանը անփոփոխ է: Հետևաբար, այն չեն կարող քարգամանել այնպես, ինչպես քարգամանում են մյուս գրքերը: Ըստ մուսուլմանների՝ Դուրանը միակ հրաշքն է, որ իրենց մարգարեն իրագործեց, քանի որ նա չկարողացավ գործել այլ հրաշքեր: Հավատացյալները Դուրանին մեծ հարգանքով են վերաբերվում, այն վաթաթում են շորով և երեք ռուբլի չեն կանգնում դրա առջև, որպեսզի իրենց հորիզոնական դիրքով չգերազանցեն նրան: Իսլամում ոչ մի գիրք չի տարածվել այնպես, ինչպես Դուրանը: Միայն հոգեպետ ամենամաքուրն իրավունք ունի շոշափելու գիրքը: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 62-66:

68. Ըստ Միհրան Բազարյանի դատեր՝ Ջուլիետտա Բազարյանի գրած կենսագրության.«Միհրան Բազարյանը ծնվել է 1902 կամ 1903 թ. /ստույգ ծննդյան թիվը ինքն էլ չէր հիշում/ Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիս քաղաքում: Հայրը եղել է արհեստավոր ու հարգված անձնավորություն: 1914-ին, եղբրական իրադարձությունները դեռ չսկսված, շատ ուրիշ հայ տղամարդկանց հետ նրան նույնպես գորակույտում են թուրքական բանակ և այլևս փոքրիկ Միհրանը հորը չի տեսնում: 1915-ի ապրիլյան այդ դաժան օրերին նրա աչքի առջև զոհվում են մայրը, քույրը ու եղբայրը: Ըստ որք երեխաների նման՝ նա էլ է հայտնվում Դիլիջանի որբանոցում, որտեղից նրան որդեգրում է բիթլիսեցի մի հայ կին, որը կորցրել էր իր զավակներին և ամբողջ իր տոհմին: Ամբողջ կյանքում Միհրանը և նրա ընտանիքը պաշտում էին Նանեին, ով ոչ միայն մայր եղավ բիթլիսեցի որրի համար, այլև հրաշալի տատ՝ իր թոռների համար: Միհրանի դպրոցը եղավ ինքնավարությունը, բնաստի շնորհիմ ու աշխատափութությունը: 1933-ին նա ապրում էր Կիրովական քաղաքում, որտեղ Ակունքի և Կինոյի տան տնօրենն էր, մինչև 1941-ի Հայրենական պատերազմի սկիզբը: Ըստերի նման նա էլ

մեկնեց ռազմաճակատ ու դարձավ Հայրենական Մեծ պատերազմի վետերան: 1946-ին Բազարյանը ընտանիքի հետ տեղափոխվում է Երևան և մինչև խոր ծերություն աշխատում է տնտեսական ոլորտի տարբեր ձեռնարկություններում: Այս չափազանց աշխատասեր, բարի ու հմուտ մարդը մեծ խանդավառությամբ ընդունեց Հայաստանի անկախացումը: Չմայած իր գառամյալ տարիքին, նա գրեթե ամեն օր օպերային թատրոնի հրապարակում էր ու ոգևորված հավատում էր, որ վերջապես կտեսնի, ինչպես ինքն էր ասում՝ «գազան թուրքի» պարտությունը, և մի օր էլ իր Բիթլիսը կազատվի: Այդ հույսով և հավատով էլ 1994-ի ցուրտ ձմռանը նա խաղաղ ավանդեց հոգին»: Մեր ձեռքի տակ են Մ.Բազարյանի ստացած պարգևները, դիպլոմը, ՀՍՄԷ Երևանի ցինկապատման գործարանի կողմից «Աշխատանքային արիության համար» պատվոգիրը, Ն.Կ.Կրուպկայայի ծննդյան 105-ամյակին նվիրված հոբելյանական երեկոյի հրավիրատուները, որին մասնակցել է նա, Նանեի և Միհրանի լուսանկարները, թոշակի անցնելու կապակցությամբ Չարենցավանի գործիքաշինական գործարանի կոլեկտիվի կողմից հանձնված ռուսերեն լեզվով շնորհակալագիրը: «Уважаемый Мигран Казарович! Коллектив Чаренцаванского инструментального завода, провожая вас на заслуженный отдых, ото всей души желает вам самых наилучших благ, хорошего здоровья, активно участвовать в общественной жизни! Счастливого вам отдыха! Коллектив ЧИЗА»: Ստորև բերում ենք պարգևների ցուցակը. Медаль "За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина, 1870-1970гг.": Ստորև բերում ենք պարգևների ցուցակը. Медаль "30 лет победы в Великой Отечественной войне, 1945-1975гг." Медаль "60 лет Вооруженных сил СССР, 1918-1978гг.", медаль "70 лет Вооруженных сил СССР, 1918-1988".

69. Սևագրում վեց:
70. Վերապրողի հայտնած տեղեկությունները ընդհանրական են նաև Արևմտյան Հայաստանի մյուս հայաբնակ քաղաքների և շրջանների համար, այս մասին է նշում նաև Քաջունի Դարագոյանը իր հիշողություններում «Շապին Գարահիսարը և Չորավար Անդրանիկը» վերնագրով անավարտ մի փոքր ձեռագիր հատվածում: «*Բերդի քաղոն էին գրնվում հնչակյան, դաշնակցական կուսակցությունների ակումբների: Քաղաքի այլ մասերում էլ կային զուր հայկական քաղեր, բայց Բերդի քաղը համարվում էր ազգային քոլորտի ակազաբ գործունեության վայր՝ կենտրոնաբեր: Բերդ քաղաքանալու միակ անապարհը այդ քաղից էր: Մեծահասակ դպրոցական փրաները այդտեղ էին քաղաքանում ու խաղեր էին կազմակերպում: Մեծահասակներն ու երիտասարդները այնտեղ զենքի գաղղնի վարժություններ էին անում: Այսպիսով, քերդը համարվում էր հայոց մեծաշնորհը: Հայերը հպարտանում էին այդ քանով»:* ԿԱԹ, ֆոնդ թիվ 509: Տե՛ս Ի.Է.Ավագյան, Ծննդավայրիցս դեպի Տեր-Չոր, Քաջունի Դարագոյանի հիշողությունները, Գյումրի, Էլդորադո, 2004, էջ 56, տողատակ 2:
71. Ըստ Արմատական բառարանի.«*Բանջար*՝ Մորթմանը համեմատում է բրբ. panjar «ճակնդեղ», բոյս»՝ 3, ք.հ.Հնդեքերաբ էլեմենտները ստուգաբանում է panjar «ճակնդեղ» բառից փոխ առնում և ընդհանրացած: Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1, էջ 409: Տե՛ս Ի.Է.Ավագյան, Ծննդավայրիցս դեպի Տեր-Չոր, Քաջունի Դարագոյանի հիշողությունները, էջ 14: Ի.Է.Ավագյան, Հուշեր անցյալից, Հայրապետ Տոնոյանի հիշողությունները, էջ 17, 46:
72. Վան քաղաք Արմ. Հայաստանում, Վանա լճի արլ. ափին,՝ Պարսկաստան տանող առևտրական ճանապարհին: Վանի թագավորության մայրաքաղաքն էր, հիմնել է Մարդուրի Ի-ը /Ք.ա. 835- 825/: Օսմանյան կայսրությանն է անցել XVդ. առաջին կեսին՝ դառնալով համանուն էյալեթի /հետագայում վիլայեթ/ կենտրոնը: Վան քաղաքը

բաղկացած էր երկու մասից՝ բուն քաղաք կամ Քաղաքամեջ և Այգեստան, որն իր հերթին բաժանվում էր Հայկավանք, Ծամիրամ, Սուրբ Հակոբ, Կլոբ դար, Նորաշեն, Արարք, Հայնկույսներ քաղերի: Թաղամաս էր համարվում նաև Ակոբի /թուրք. Ակբոյի/ Գյուղը: Վանի նահանգը կազմավորվել է Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև 1555-ի Հայաստանի բաժանման մասին պայմանագրից հետո: XXդ. սկզբին Վ. ն-ի տարածքը 39300կմ քառ. էր/այլ տվյալներով՝ 316000կմ քառ./: 1913-ին բաղկացած էր երկու գավառից՝ Վանի և Հաքյարիի: XIXդ. վերջին քառորդին այն Արմ. Հայաստանի առավել հայաշատ նահանգներից էր: 1878-80-ին հայերի թիվը 250հզ. էր /ըստ Վանի առաջնորդարանի՝ 300հզ./, ամբողջ բնակչության 55-60%: 1894-96-ին կոտորվեցին 20հզ., բունի մահմեդականացվեցին 30հզ., զարթեցին 20հզ. հայեր: Կ.Պոլսի պատերազմի տվյալներով՝ 1912-ին Վ. ն-ի հայության թիվը 197հզ. էր: 1914-ին 445հզ. բնակիչներից հայեր էին 200հզ. /45%/, քրդեր և եզդիներ 130հզ. /29,5%/, ասորիներ 80հզ. /18%/, թուրքեր 33հզ. /7%/, հրեաներ, կովկասյան լեռնականներ, զնչուներ 2,3-3հզ. /0,5%: Հայ բնակչությունը կենտրոնացած էր Վանի գավառում /185հզ./: 1914-ի վիճակագրության տվյալներով՝ Վան քաղաքը ուներ 22470 հայ և 15000 թուրք բնակիչ /ըստ Վանի առաջնորդարանի՝ 34000 հայ, 31000 թուրք/: Հայերը գերազանցապես զբաղվել են արհեստներով և առևտրով /արհեստավորների թիվն անցնում էր 3800-ից/: Հռչակված էին Վ-ի ոսկերիչները, զինագործները, շալագործները, կտավագործները, դարբինները: XXդ. սկզբին Վանում կային 12 եկեղեցիներ՝ տասը՝ գործող /Էջմիածին կամ Ս.Նշան, Ս.Պողոս-Պետրոս, Ս.Տիրամայր, Ս.Վարդան, Ծիրանավոր, Հայկավանից Ս.Աստվածածին, Արարուց Ս.Աստվածածին, Տիրակառույց Ս.Աստվածածին, Հայնկույսներու Ս.Աստվածածին, Ս.Հակոբ/: 1914-ին Վ-ի ութ ազգ. ուս. հաստատությունները՝ Կենտրոնական, Երամյան վարժարաններ, Արարուց /երկսեռ/, Հայկավանքի, Ս. Հակոբի, Նորաշենի, Հայնկույսների /արական/ քաղային, Մանդևտյան օրիորդաց դպրոցներ, ունեին 259 ուսուցիչ և 4500 աշակերտ: Դպրոցներ ունեին նաև բողոքականները /Քաղաքամեջում, կից՝ եկեղեցիով/, Այգեստանում հաստատված ամերիկ. գերմանական և դոմինիկյան միսսիաները: Վանի հայերի մոտ 55%-ը /ավելի քան 12000 մարդ/ զբաղվում էին գտնվում նաև անգլիական, պարսկական, ռուսական և ֆրանսիական հյուպատոսարանները: Երբեմնի բազմամարդ քաղաքը 1935-ի թուրք. մարտահամարի տվյալներով ուներ 9362 թուրք և բուրդ բն.: ՀՀՀ, էջ 426-427, 428-430, 430-431:

73. Արևմտյան Հայաստանում քրդերը բնակվում էին գերազանցապես Վանի, Բիթլիսի ու Դիարբեքի վիլայեթներում: Այդ նահանգների որոշ շրջաններում նրանք կազմում էին բնակչության մույնիսկ մեծամասնությունը: Խարբեռլի և Էրզրումի վիլայեթներում քրդերի թիվը համեմատաբար քիչ էր, Սվազի վիլայեթում՝ ավելի քիչ, հասնելով հազիվ 29000-ին: Քրդերի ճնշող մեծամասնությունը ապրում էր գյուղերում, իսկ քաղաքներում՝ խիստ անմեղա և դժվար տոկոսը: Գյուղերում նրանք զբաղվում էին անասնապահությամբ ու երկրագործությամբ, իսկ քաղաքներում՝ պաշտոնավարությամբ, մյուսեզիմությամբ կամ թահսիդարությամբ, օրամշակությամբ: Ազատ Համբարյան, նշվ. աշխ., էջ 51: 1597-ին Բիթլիսի կառավարիչներից մեկը՝ Շարաֆեդդինը, գրեց քրդական հարստությունների պատմությունը: Նրա գիրքը հրատարակեց ակադեմիկոս Վելիամինով-Չերնովը 1860-62թթ. Ս.Պետերբուրգում, «Շարաֆ-Նամե» վերնագրով: ...Բացառությամբ Թեմուրից սելյուղ՝ Վանի և Բիթլիսի իշխող տների, մնացած բոլոր քրդական ցեղերը, որոնք գտնվում են Եփրատի վերոնիշյալ շրջանում և Տիգրիսի ակունքներում, իրենց ծագումը կապում են XVդ. վերջ- XVIդ. սկզբի թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակաշրջանի հետ: Ինչ վերաբերում է Վանի և Բիթլիսի իշխող տոհմերին՝ սիտու է նշել. ու նույնպես օրոպական ծագումը վիճելի է, և Շարաֆեդդին-

պատմիչն ավելի շատ հիմքեր ուներ հայկական, քան արաբական կամ քրդական արյուն փնտրելու իր նախնիների երակներում: Ն. Արոնց, նշվ. աշխ., էջ 133-134:

74. Դատվան, Արթաթուրան, Դաղվան, Թալուրվան, Տաղվան, Տառվան, Յորկվան, Յորկոնք-Գյուլ, ավան, ամրոց, նավահանգիստ, գյուղաքաղաք Մեծ Հայքի Տուրքերան աշխ-ի Բզունցիք գավ-ում, նոր ժամանակներում՝ Բիթլիսի նահանգի Բիթլիս գավառում, Վանա լճի հր.-արմ. եզրին, Նեմրուքով, Գրգռուով և Հայկական Տավրոս լեռնանշտրեքով շրջապատված քրապատ, գեղատեսիլ հովտում, որն ունի փարթթած բուսականություն և տեղ-տեղ անտառապատ է: Հնուն Արծրունի թագավորների ամառանոց էր: 10-11դդ. ուներ 10-15 հազար բնակիչ և ամուր բերդ /որը նոր ժամանակներում լիովին ավերակ էր/: Վանառաշահ նավահանգիստ էր: Միջին դդ. ուներ 6 եկեղեցի, որոնցում ընդօրինակվել են մի քանի ձեռագրեր: Դատվանը ոմանք նույնացնում են Պետիգեթյան քարտեզի Դոգնեվան կայանի հետ, որը նույնն են համարում հայաստանի աղբյուրներում հիշատակած Դուկկամա քաղաքի հետ: Նոր ժամանակներում Դատվանը անշուքացել և վերածվել էր սովորական գյուղի: 20-րդ դ. սկզբին ուներ մոտ 700 տուն՝ մեծագույն մասը հայեր: Ջրաղվում էին արհեստներով, առևտրով, ձկնորսությամբ, նավավարությամբ /Դատվանը Բիթլիսի նավահանգիստն էր/, երկրագործությամբ: Նրա հայ բնակիչների մեծ մասը զոհվել 1915-ին՝ Մեծ եղեռնի ժամանակ, մյուս մասը գաղթեց Արլ. Հայաստան: Դատվանի մոտակայքում կային մի քանի եկեղեցիներ, որոնցից մեկը՝ Ս. Սարգիս, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը կանգուն էր: Գյուղի արլ. կողմում՝ լճափին, երևում էին Վասպուրականի թագավորների ամառանոցի ավերակները, հս-ում բխում են մի քանի աղբյուրներ, որոնց թվում նաև հանքային: ՀՏԲ, հ. 2, էջ 48: Այս Դատվանը անհրաժեշտ է տարբերել ՀՏԲ-ում հանդիպող Դատվան՝ Բաշխան գյուղից, որը նույնպես գտնվում էր Բիթլիսի նահանգում, Խուրի շրջանում, Խուր գյուղի հարավային կողմում և հնում ստեղծում էր Աղձնիքի Տատիկ գավառի մեջ: Այս գյուղի բնակիչները զբաղվում էին հիմնականում անասնապահությամբ: ՀՏԲ, հ. 2, էջ 48:

75. Աստուածաշունչ Մատեան Հին ու Նոր Կտակարանների, Երբ, գլուխ 16:31-36: «Խարայկազիները իրենց կերածի անունը դրեցին ման: Դա գինչի սերնի նման սպիտակ էր ու մեղրահոտիսի համ ուներ»: Մասունում չորս-ինգ տարին մեկ անգամ անտառների վրա իջնում էր գազպեմ /մանանա/: Ամբողջ անտառը՝ հատկապես կաղնու ծառերը, ծածկվում էին սպիտակ շաքարանյութով, ծառերի կանաչ տերևները սպիտակում և ծանրանում էին մանանայից: Մուշի և Սասունի բնակիչները հավաքում էին ծառերի տերևները, լվանում ջրով, ապա կրակի վրա եփելով՝ տեղավորում տուն: Այդ մասին ակնհայտաբար ասում է, որ գազպեմ կաղնի ծառերի վրա էր իջնում, մայիս-հունիս ամիսներին. «Միջր մեղրի պես, ժողովուրդը գնում է ընդհանրով, կիրում թուփերը, լվանում են և սրանում բուս և կամ չորսանում են և քոյ են կազմում գազպեի աղ ալյուրից»: Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 111: Գազպեմ է իրականացրել արարարությունը քաղցր մի միս է, մանանա, Ս.Կարապետի հալվա», ՀՀԲ-ն գրում է նաև գազպի, գազպե, որոնց համար վկայություն չկայ: Պահլավերեն gazpen բառից փոխառելով, որ բուն նշանակում է «մոշայի մեղր» և կազմում է gaz «գազ, մոշայ» և pen «մեղր» բառերից: Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ.Ա, էջ 499:

76. Բոռ, Բոր, Պոռ-Գյուլ Արմ. Հայաստանում, Բիթլիս քաղաքից 5-6 կմ հս-արլ. նույնանուն գետի ձախ կողմում, օդառուն, ջրառատ և բերրի հողերով հարուստ շրջանում: 1880-ական թթ. ուներ 30 տուն, 1914 թ՝ 100 տուն /392 շունչ/ հայ բնակիչ. զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Գյուղից հս, լեռնայանցին ծառերի և կանաչի մեջ երևում էր Բոռա Ս. Հովհաննի վանքը, հս-արմ կողմում՝ Ս. Հարություն եկեղեցին, որի մոտ դարձյալ Ս. Հարություն անվամբ ավերված եկեղեցին:

Այստեղ են ծնվել միջնադարի հայ նշանավոր նկարիչ և քանաստեղծ Մկրտիչ Նաղաշը /14-15-րդ դդ/, տաղերգու, մատենագիր, երաժիշտ Առաքել Բաղիշեցին /1380-1454/: ՀՏԲ, հ 1, էջ 730: Գատվան՝ գյուղախումբ Արմ. Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգի, Բիթլիսի գավառում: Տարածվում էր Բիթլիս և Խլաք քաղաքների միջև, Գատվան գյուղաքաղաքի շուրջը, Վանա լճի արմ. ափերին: 1909-ին գյուղախումբն ուներ 9 հայաբնակ գյուղ, որոնք միասին ունեին 495 տուն՝ 2252 բնակչով: Այդ գյուղերն էին՝ Ալամեք, Բարշեն, Գատվան, Խալարև, Ծվար, Կամախ, Մզրև, Պռռ, Օրդափ: ՀՏԲ, հ. 2, էջ 48: Տե՛ս ՀՄՀ, Հ. 9, էջ 382:

77. Բռռա Ա.Հոհան, Ա.Հոհաննես, Ա.Հովհաննես, Նարեկա վանք, Նարեկացու վանք, Պռռա Ա.Հոհան, Պռռա վանք-Վանք Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհում, Բաղե՛ /Բիթլիս/ ք-ից հս.-արլ., Բռռ գյուղի մոտ: Եկեղեցին կառուցված է սրբատաշ քարերով, չափերով փոքր է, ուներ գմբեթ: 14-15-րդ դդ եղել է հայ գրչության հայտնի կենտրոններից մեկը, որտեղ ապրել և ստեղծագործել են Մկրտիչ Նաղաշը, Առաքել Բաղիշեցին: Մեզ են հասել այստեղ գրված մի քանի հայերեն ձեռագրեր: Երբեմն անվանվել է նաև Նարեկա վանք կամ Նարեկացու վանք. իբր Գրիգոր Նարեկացին ապրել ու ստեղծագործել է այս վանքում: 19-րդ դ. վերջերսին վանքն արդեն ավերված ու լքված էր: ՀՏԲ, հ 1, էջ 730:

78. 20-դ սկզբին Արևմտյան Հայաստանին դեռևս բնորոշ էր նահապետական ընտանիքներով բնակվելը: Հ.Մ.Պողոսյանը իր աշխատությունում գրում է, որ սասունցիները նույնպես ապրում էին նահապետական գերդաստաններով, տան հարկի տակ ապրում էին 70-80 հոգի, ապա բերում է 1906-ին Բոստոնում հրատարակված «Երիտասարդ Հայաստան» շաբաթաթերթից մի հատված, ըստ որի՝ ընտանիքի անդամները կառավարվում էին. «Ամենայն արդարությամբ, առանց զրկանքի: Մասնի հարսանիք ամուսն են համարում և մեղք փրան բաժանման պատճառ դառնալ. ուստի պարկեշտ և ազնիվ հնազանդվում են փանկոհրտուն»: Հարկ է նկատել, որ ճաշից բացակայողների թիվը այսպիսի ընտանիքներում կարողանում էին որոշել գոյվները համբերով: Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

79. Իսլամը խարսխված է հինգ հենասյունների վրա, որոնք արտահայտում են Իսլամի բուն եւթյունը և նպատակատիրվածությունը: Առաջին հիմնասյունը միաստվածության սկզբունքի հաստատումն է, որը ելակետային և անկյունաքարային է իսլամի ուսմունքի և համակարգի մեջ: Երկրորդ հիմնասյունը աղոթքն է՝ սալաթ /հզն. սալավաթ/ [salat կամ namaz]: Ն. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 31: Ըստ դուրանի՝ ուրբաթ օրվա կեսօրի աղոթքը շաբաթվա ամենակարևոր հաղորդակցման աղոթքն է, համաձայն որի, պահանջվում էր, որպեսզի այդ ժամին դադարեցվի ամեն տեսակի աշխատանք: Աղոթքի կանչի երաժշտությունը շարադրել է Մուհամմեդը: Մզկիթը չունի ո՛չ երաժշտական գործիքներ, ո՛չ երգչախումբ, բայց ինչպիսին էլ լինի գործիքի արժանիքը, սրա արձակած երաժշտությունը անփոփոխ միատոն է, տանջալից և ծայրահեղ տխուր: Գոյություն ունի արաբական երրաժշտական գործիքավորում: Մուսուլմանն իր աղոթքն արտասանում է՝ անկախ գտնվելու վայրից: Անկախ իր սեռից՝ չափահաս հավատացյալը պարտավոր է այս ծիսակատարությունը իրականացնելու օրակվան հինգ անգամ /շիաների մոտ՝ օրական երեք անգամ/ և նշված ժամերին. առավոտյան, կեսօրին, կեսօրից հետո, երեկոյան՝ արևը մայր մտնելուց հետո և գիշերվա առաջին կեսին: Միմարեցներից ազդարարվում է աղոթքի կանչը, որը հրավիրում է հազարավոր հավատացյալների՝ դադարեցնելու ամեն տեսակի աշխատանք և սովորական զբաղվածություն՝ աղոթելու համար: Որոշ մուսուլմաններ նախընտրում են մեկնել մզկիթ, մյուսները՝ կարտասանեն իրենց աղոթքը որտեղ պատահի... Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 124-125:

80. Քաղաքի չորս քաղամասերն իրար էին կապում 27 միակամար կամուրջներ: ՀՏԲ, հ.1, էջ 685-686:

81. Տե՛ս Համակենտրոնացման ճամբարներ տեղահանված հայերի, ՀՀՀ, էջ 112 կամ Армянский вопрос, с. 159, 211. См. История Второй мировой войны 1939-1945, в 12-ти томах, Институт Военной истории Министерства обороны СССР, Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, Институт Всеобщей истории АН СССР, Институт Истории СССР АН СССР, Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство Министерства обороны СССР, т. 3, М., 1974, с. 206, т. 6, М., 1976, с. 434, т. 10, с.56, 68, 79, 292-293, 493-496; См. Кто был кто в Великой отечественной войне 1941-1945, Люди. События. Факты, Справочник, под ред. О.А. Ржевского, Институт "Открытое общество" Мегaproект "Пушкинская библиотека", М., Изд. "Республика", 2000, см. фото с. 299.

82. Չոջ՝ մեծ, հին, դարևոր: Մելյան, Սասուն, էջ 253:

83. Լամուլ՝ քուրդ երիտասարդ: Մելյան, Սասուն, էջ 252:

84. Բնագրում՝ թիվ 13 տետր, Մ.Ղազարյանը գրում է Շեֆ մամի գերեզման- դամբարան:

85. Սևագրում վերապրողն օգտագործում է «բազմացել»:

86. Տեկանցը Բաանաց գավառը դնում է Մղերդի սանջակի մեջ և գտնում է, որ այնտեղ ապրում էին 8814 բնակիչ, որից հայեր էին 5836-ը, իսկ քրդեր՝ 2978-ը: Այդ տվյալները ապացուցում են, որ Մուշի և Բաղեշի սանջակներում ապրող բնակիչների մեծ մասը հայեր էին: Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

87. Մինչև XIX դարի 60-ական թթ. Մուշի դաշտի հարավային շրջանները գտնվում էին Դիարբեքիի /Ամիտ/ վիլայեթի մեջ, իսկ Մուշում նստում էր բուրբակյան փաշան: Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 99:

88. Ամենասանտանելին այն էր, որ 45-ից բարձր տարիք ունեցող արու բնակիչները պետք է շալակով Մուշից մինչև Հասան Ղալե, Քեփրի Քոյո, տաս օրվա ճանապարհ անցնելով, պարեն փոխադրեին բուրբակյան քանակի համար: Թուրքերը այդ ջոկատներն անվանում էին *համալ քարուրի* /շալակով փոխադրություն կատարող վաշտեր/: Հայ գյուղացիներից կազմված շալակավորների այդ քարավանները դեպի ռազմա-ճակատ են թշվել ծեծի և խարազանների ուժով... Ականատեսը գրում էր, որ նրանցից «համբան մեռնողներ հղան, իսկ մեծ մասը կը վերադառնար հյուժված և հիվանդ»: Մակայն սկսած 1915-ի փետրվարից՝ բուրբակյան իշխանությունների հայաջինջ գործունեության հետևանքով շալակավորները «սկսան անհեղափոխ ևսխալ անհապա- պես ու ապա անհեր կորչիլ խունքիրով»: Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 307-308: Տե՛ս Մարգա Нейман, Армяне, Краткий очерк их истории и современного положения "Литературная Армения" (Приложение), Ер., 1990, с.115.

89. ՀՏԲ-ում հանդիպում ենք «Կասրիկ» անվանումը կրող չորս բնակավայրի: Երկուսը՝ Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգում, Հեքյարի գավառի Բաշկալե գավառակում և Վանի գավառի Խոշարի գավառակում, երրորդը՝ Պարսկաստանի Մարմաստ գավառում և չորրորդը, որի մասին հիշատակում է հեղինակը, Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիսի նահանգի Մղերդի գավառում, Մղերդ քաղաքից մոտ 13 կմ հր, Բիթլիսի գետի միջին հոսանքի շրջանում, լեռնալանջի վրա: Գյուղից արմ. անցնում է գյուղամիջյան ճանապարհ: Նշանակված է Կովկասի 5-վերստանոց քարտեզում: ՀՏԲ, հ. 2, էջ 963:

90. Էմմա Մրապիոնի Վարդանյանը այժմ էլ *միլանով* է բուժում շատ հիվանդու- քյուններ: Միլանի բաղադրատոմսը ժառանգել է 1926-ի հայրենադարձության ժամա- նակ՝ ընտանիքով Կ.Պոլսից եկած սկեսրայրի եղբորից՝ Վահան Հարությունի Տերտեր-

յանից: Բաղադրատոմսը հետևյալն է՝ հավաքիվայի /խափի- алкана-alkanna tausch/ արմատը /20սմ/ կտրատել քսան մասի, ավելացնել երկու դեներաի գդալ գեյթունի յուղ, 50 գ կարագ, 50-100 գ ակնամուճ, թեյի գդալի ծայրով ղամարատ մեղր և եփել գոլորշու վրա էմալապատ ամանի մեջ: Ջանգվածը միատարր ղամարալուց հետո, վերցնել գոլորշու վրայից և լցնել ու պահել ապակյա տարայում: Տե՛ս Ջուլիետտա Հովհաննիսյան, Կանաչ դեղատուփ, Ջանգակ- 97, Եր., 2005, էջ 188:

91. Մասունում բժիշկներ չկային: Այնտեղ զարգացած էր հին դարերից եկած ժողովրդական բժշկությունը: Լեռնագագաթների վրա աճող քաղցրաբոլ ծաղիկներից և խտաբույսերից նրանք դեղեր էին պատրաստում և բուժում, բնակիչների մոտ եղած, հիվանդությունները: Մասունցիները կռիվների ժամանակ վիրավորվածներին նույնպես բուժում էին ծաղիկներից պատրաստված դեղերով: Մասունում ապրող բնակիչները շատ փորձված էին մարմնի մասերի կտրվածքները բուժելու մեջ: Ըստ Է.Սրվարձաթյանի. «Պատմություն, որ մեկ-մեկ Հիպոկրատես են նահանակակ բժշկականությանը, կրակով խարածին, գնդակով զարնվածին, սրով վիրավորվածին, քարով ջախջախածին, զանազան խոտեր և արմավենի, յուրաքանչյուր ցավին ու վերքին գար-գար ի գործ կ'ածեն և զանազան չոր ծաղիկներ, րերեններ և արմարներն փոշիներ ունին թե վերքի և թե ցավի, պես-պես մահլամներ կը շինեն քարախ ու արյուն մարքելու, ցամաքեցնելու, խոցերը բուժելու»: Հ.Մ.Պողոսյան, Ըշվ. աշխ., էջ 122-123:

92. Սգկիթը՝ արաբների «masdjid»-ը ծառայում է որպես մուսուլմանական կուլտի շինություն: Տերմինը միջնադարյան լատիներենի «moschet» բառի ժամանակակից կրկնօրինակումն է, որից էլ առջ եկավ արաբերենի «masdjid»-ը: Սգկիթը նախ և առաջ աղոթքի տուն է: «Աղոթքը» մի բառ է, որին ընտելացած ենք, բայց բառը մեր իմացած իմաստով չի գործածվում: Ծիսական աղոթքը աստվածային երկրպագության մի գործողություն է, որին անպարկեշտ կլիցի որևէ բարեփոխություն: Սգկիթում աղոթքը նախագահվում է իմամի կողմից այնպես, որ բոլորը կարողանան նրան տեսնել: Հավատացյալների շարքերը զարգանում են լայնությամբ՝ մինչև նշված կարգով խորքում տեղավորվելը: Փաստորեն, ներկա գտնվողները, իմամի հետ միաժամանակ, նստած թե կանգնած, գետնին խոնարհվելով, կրկնում են աղոթքի միջնաբանական ֆորմուլան, որն երբեք չի փոխվում: Այսպիսին է մուսուլմանական աղոթքի ընդունված, անփոփոխ ծիսակատարությունը: Այս փաստերը ազդեցություն են գործել նույնիսկ սգկիթի ճարտարապետական պլանի վրա: Հնում սա կառուցվել է կրճակային նպատակներից ելնելով և ընդունել է տարբեր պլաններ, թեպետ այսօր դրանցից գոյություն չունի նույնիսկ մեկ ընդհանուր տեսակ: Ե՛նքը փակված է փակ, կամ էլ պատուհանի բացվածքով, բարձր պատով, որը կատարում է դեկորատիվ դեր, իսկ լուսավորումը հիմնականում ապահովվում է ներսի բակի կողմից: Տարբերվում են թադի հիմնական /«djami»/ և այսպես կոչված «Մեծ սգկիթներ» կամ «Սգկիթ տաճարներ», որտեղ էլ կատարվում է ուրբաթ օրվա հանդիսավոր աղոթքը՝ «m'mbar»: Ահարոն Կայայան, Ըշվ. աշխ., էջ 37-38: Տե՛ս Ն. Հովհաննիսյան, Ըշվ. աշխ., էջ 31-32:

93. Մինարեթը ծառայում է հավատացյալներին աղոթքի կանչելու համար: Ահարոն Կայայան, Ըշվ. աշխ., էջ 59: Մինարե, մինարեթ /արաբերեն մամարա, բառացի՝ փարոս/, սգկիթներից կից կամ շինության հետ ամբողջությամբ կազմող աշտարակ: Եգիպտոսի, Իրաքի, Իրանի, Կենտրոնական և Միջին Ասիայի եկրներին բնորոշ են բարձր, դեպի վեր նեղացող, կլոր կամ քաղցամկյուն հատակագծով մինարեները՝ զարդարված աղյուսի ձևավոր շարվածքով, փորագրություններով, ջնարակած խեցեղենով, ցանցկեն պատշգամբների հարկերով: Հատակագծում քառակուսի մինարեները բնորոշ են Միդիային և Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներին: Թուրքական մինարեները

առանձնանում են քաղցամկյուն, քարակ բնով ու սայրածն ավարտով: ՀՄ Հ, հ. 7, Եր., 1981, էջ 556-557:

94. Մենք համամիտ ենք այն կարծիքին, համաձայն որի՝ ակնհայտ է, որ XX դ. առաջին ցեղասպանության մոդելը, ինչպես նաև կոտորածների ժամանակ ստեղծված համակենտրոնացման ճամբարները իբրև նախատիպ հանդիսացան Երկրորդ համաշխարհային ժամանակ գերմանացիների նմանատիպ վայրերում մյուս ազգերի /հրեաներ, գնչուներ և այլն/ նկատմամբ իրագործած սանձարձակությունների համար, չնայած, որոշ պատմաբաններ մերժում են ցեղասպանության մոդելների նմանության հանգամանքը՝ 1915-ի Մեծ եղեռնը անվանելով «դեպքերի հայկական վարկած»: Տե՛ս Ռոբերտ Սահակյան, Յեղասպանության պատմությունից, 1990, էջ 23-25: Լիպարիտ Ազատեան, Հայ որբերը Մեծ եղեռնի, Գիրք երկրորդ, Լուս Անճելրս, 1999, էջ 11-13: ՏՄ. Рубен Саакян, Методологические вопросы историографии геноцида армян, Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, XVI, НАН РА Институт Востоковедения, Гитутюн, Ер., 1996, с. 151-165. Рубен Сафрастян, К вопросу о методологии сравнительного исследования геноцида армян и геноцида евреев, Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, XVIII, НАН РА Институт Востоковедения, Ер. 1999, с.49-54. Vahakn N. Dadrian, The Historical and Legal Interconnections Between the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive Justice, Reprint, Copyright, 1998 by The Yale Journal of International Law, Inc. Summer 1998, Volume 23, Number 2: The genocide of the Armenians by the Turks, Commemoration of 87-th anniversary of the Armenian genocide, Armenian popular movement, Yerevan, 2002. Hicolay Hovhannisyan, The Armenian genoside, "Zangak-97", Press, Yerevan, 2005.

95. Վերապրողը այս պատժածնի մասին արդեն նախապես գրել է:

96. Սևագիր չորրորդ տետրի այս հատվածում Մ.Գազարյանը բնութագրում է Մառաշին և Ճերմախին, որի հերոսական ընդվզումը ներկայացնում է նշելով, որ այդպես էին փսփսում ճամբարում: Այսպիսով՝ թվում է թե հակասություն է առաջանում հիմնական բովանդակության և այս հատվածի միջև: Մեր կարծիքով վերապրողը այստեղ բերում է այն տեղեկությունները, որոնք լսել է ճամբարում՝ չցանկանալով մոռացության մատնել նաև այդ վարկածը:

97. Մեճիդիե՝ քսան դուրուշ արժեք ունեցող արծաթե դրամի անվանում: Մեճիդիե չարակ-հինգ դուրուշ արժեք ունեցող արծաթե դրամի անվանում: Միս մեջիդիե-քսանհինգ դուրուշ արժեք ունեցող արծաթե դրամի անվանում: Ղուրուշ՝ թուրքական լիբայի հարյուրերորդ մասը: Турецко-русский словарь, с. 576, 610.

98. Эшелон-ռազմական էշելոն, մարտակարգի երկայնաշարան, գորբերի առջևընթաց երկայնաշարան, փոխադրագնացք /երկաթուղային, ավտոշարանի, օդանավաշարանի/ էշելոն, զինվորական էշելոն: Ա.Ս. Գաբիրյան, Ըշվ. աշխ., էջ 1404:

99. Ըստ սևագիր տետր թիվ 5-ի՝ Մոտեյենց Մամուկի տանը:

100. Իսլամի չորրորդ հիմնասյունը հաջն է՝ ուխտագնացությունը Մեքքա: Գատվորաբար կատարվում է գուլ-ի-հիջա ամսին: Հաջը պարտադիր է այն բոլոր մուսուլմանների համար, որոնց առողջական և ֆինանսական վիճակն ընձեռում է այդ հնարավորությունը: Ուխտագնացը հասնելով Մեքքա, հագնում է հատուկ սպիտակ զգեստ՝ իհրամ, կատարում է ծիսային լվացում... Մեքքա ուխտագնացություն կատարողին կոչում են Հաջի, որը հարգալից կոչում է: Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Ըշվ. աշխ., էջ 33:

101. Նիկողայոս Արոնց, Ըշվ. աշխ., էջ 150:

102. Գրականության մեջ այս բառը հանդիպում է ման այլ ձևերով: Օրինակ՝ Սեյլանի մոտ հանդիպում է գալմազամ ձևով: Սեյլան, նշվ. աշխ., էջ 81:

103. Մ. Գազարյանը Նանն է կոչում Չանոյին:

104. Հայկական առաջին կոտորածների ժամանակ Վանի հայերը, չնայած ծանր կորուստներին, հերոս. ինքնապաշտպանության շնորհիվ՝ հիմնականում փրկվել են: 1896-ի հունիսի 3-ին և հաջորդ օրերին քաղաքում ավերվել ու թալանվել է 1514 տուն, զոհվել 546, առևանգվել 208 մարդ: Հիմնահատակ կործանվել է Հայկավանք թաղը /զոհերի գրեթե կեսը այս թաղից էր/: Վ-ից հեռացած մի քանի հարյուր հայ զինյալ երիտասարդները /գրեթե բոլորը/ զոհվել են թուրք-պարսկ. սահմանազլխին: ՀՀՀ, էջ 427-428: Տե՛ս Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

105. Բիթլիս համաճումն գավառակը ընդգրկում էր Բիթլիս և Տատիկ գետերի հովիտները, ինչպես նաև Մեղրագետի վերին հոսանքի շրջանը: Գավառակի մեջ էին մտնում Բ. քաղաքի շրջակայքը, Դատվանի /Ռահվա/, Անճվաձորի, Տատիկի, Շատախի /Շատակ/, Բայրկանի, Նահիայի և Վերին Չուխուրի գյուղախմբերը՝ շուրջ 140 գյուղերով: 1895-96-ի հայկակ. կոտորածների ժամանակ գավառակի բոլոր հայաբնակ գյուղերը ենթարկվել են թալանի և կոտորածի, բազմաթիվ հայեր բռնության մահմեդականացվել են: Չնայած կրած կորուստներին, հայերը ընդհուպ մինչև 1915-ը շարունակում էին կազմել քնակչության մեծամասնությունը: Հինգ տասնյակից ավելի գյուղեր գերազանցապես գտնվում էին քաղաքի շրջակայքում, Դատվանի, Տատիկի, Ազնվաձորի գյուղախմբերում: Բազմամարդ էին հատկապես Բարչենը, Դատվանը, Խախբեք, Խուրթիկը, Կամախը, Կորվու, Հանդը, Մոնկոնեսը, Մուշեղչենը, Պասը, Պոռը, Սակը, Վանիկը: 1915-ին, Մեծ եղեռնի ժամանակ Բ. գավառակի 15 հզ-ի հասնող հայությունը զազանաբար ոչնչացվել է: Փրկված սակավաթիվ հայերը հիմնականում գաղթել են Արլ. Հայաստան, ՀՀՀ, էջ 84:

106. Բարչեն, Բարժեն, Գապչեն, Պապչեն, Փափչեն-Գյուղ Արմ. Հայաստանում, Բիթլիսի մահանգի Սասունի գավ-ի Մոտկանի գվոկ-ում, Բիթլիս քաղաքից հս, Վանա լճի հր.-արմ. ափին, Բիթլիս-Մուշ ճանապարհի վրա: 1880-ական թթ. ուներ 153, 1909-ին՝ 325 հայ բնակիչ. զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, բրուտագործությամբ: Բարչենցիները հատուկ սեր ունեին երաժշտության նկատմամբ և նվագում էին ազգային տարբեր գործիքներ: Հնում եղել է առևտրական կենտրոն, որի վկայությունը մոտակայքում գտնվող քարաշեն քարավանատունն է /բարչենու խան/: Գյուղի արմ. կողմում էր գտնվում Ս.Հարություն քարաշեն հողակապ եկեղեցին, իսկ արլ. կողմում, ուռենու ծառերի տակ գտնվող աղբյուրի մոտ՝ Լուսապտող Ս. Մահակ փոքրիկ մատուռը, որ համախոս էին այքացավով տառապողները: Մինչև 1915 թ. Բարչենում գործում էր նախակրթարան վարժարան: 1898 թ. հոկտեմբերի 20-ին Բարչենի մոտ հայկական ազատագրական լիճների առաջնորդ Մերթր փաշան պարտության մատնեց թուրքական կանոնավոր ուժերին: Բարչեն անունը սովորաբար կապում են հայոց Արշակունի թագավոր Պասյի անվան հետ: Բարչենցիները կոտորածի ենթարկվեցին Մեծ եղեռնի տարիներին 1915-18 թթ.: ՀՏԲ, հ.1, էջ 529:

107. Կամախ, Գամախ, Քեմախ-Գյուղ Արմ. Հայաստանում, Բիթլիսի մահանգի Բիթլիսի գավառում, Դատվանի գավառակում, Բիթլիս քաղաքից մոտ 8 կմ հս-արլ, Ռահովա սարավանդում, դեպի Մուշ տանող ճանապարհից աջ, ոչ քարծր լեռներով ու բլուրներով պատած գոգահովտում: Չուտ հայաբնակ էր: 20-րդ դ. սկզբներին ուներ 45 տուն /ըստ այլ աղբյուրների՝ 60 տուն/՝ 260 բնակչով. զբաղվում էին արհեստագործությամբ և երկրագործությամբ: Եղել է գյուղական կենտրոն: Եկեղեցին՝ Քառասուն մանկունք: Գյուղի մոտ գտնվում էր Խաթունակ աղբյուրը: 1895-ին քնակչությունը ջարդվել ու կողոպտվել էր թուրքերի ձեռքով: Ավերվել է 1915-ին: ՀՏԲ, հ.2, էջ 914:

108. Саркисов-ювелир конца 19-начала 20 в., жил в Константинополе, известный в Турции производитель корпусов мужских и женских часов.

109. Սևագիր տետր թիվ 5-ում հեղինակը գրել է.«մազերն էր խուզում», հետո դարձրել է «կտրում»:

110. Ըստ սևագիր տետրեր թիվ 5-ի և թիվ 6-ի ավագ որդու անունը Սհմեղ է, իսկ ըստ մաքրագիր ձեռագրի և մեքենագրի՝ Հասան:

111. Բնագրում «խոյս տվեցի»:

112. Մեքենագիր օրինակում 1915-ը Մ.Գազարյանը դարձրել է 1905 թ.:

113. Գաբանք՝ «խծկանք», նշանակում է.«Տան ճակատի փոքրիկ բացուածքը՝ ձեղունի լուսատուրքեան համար, որ կարող է տպակեպատ լինել կամ ոչ. և որ ձմեռները խծկում են, որպէսզի ձիւն չտնէ», գրում է Ա. Չամիսեանը: Գիւղերում կոչում է գարանքի: Ռուսները սրա քարեփոխեալ ձևը կոչում են слуховое окно: Նոյն բառի մասին Ա.Սոփիսեան էլ գրում է.«Գաբանք անծանօթ բառը գտ. գ'ար'անակն է, որ է« զիտկական տների և տղաների երդիկների կափարիչ, որ շինում է դրան նման տախտակից՝ շրջանակի մեջ անցկացրած» ցերեկը թելով վար քաշելով բաց են անում, գիշերը վեր քաշելով փակում»: Այս մեկնութիւնների համաձայն բառս նոյնանում է թրք. kepenk ձևի հետ, որ է «պատուհանի կամ դրան փեղկ, որ անձրևի և շոգի ժամանակ փակում են»: Քաջունի ևս մեկնում է գարանակ «տճկ. քէփեք»: Բայց այս բառը մահ մի ուրիշ աւելի յարմար իմաստ էլ ունի-Պոլսում նշանակում է «հին տների մէջ սանդուխի գլխին շինուած վանք փեղկ, որ գիշերները ծածկելով երկրորդ յարկը առաջինից բաժանում են և որի յարկ անկողին գցելով պատկում էլ են» /միջոց որպէսզի առաջին յարկը մտած գողը մահ երկրորդ յարկը չկարողանայ քարծրանալ/: Այս բառն է, որ Մ.Արիկեան մեկնում է «վերնադուռ»: Հր.Աճառյանը գրում է.«Բայց թուրքական արմատներով էլ չի կարելի մեկնել բառս. ուստի պէտք է ենթադրել, որ ծագում է հայերեն կափանք «թակարք, կափարիչ, խութ» բառից, արմատը կափ «փակել, խփել, որից ունիք կափով «թակարք», կափարիչ ևն: Թուրքերէնից յետ է առնուած հայերէնը և դարձած գաբանք»: Հր.Աճառյան, ՀԱԲ, հ. Ա, էջ 495-496:

114. Կուժ՝ կավե նեղաբերան երկարով ու լայնավոր անոթ ջրի համար: Էդ. Աղայան, հ. 1, էջ 781:

115. Պոտուկ՝ ճաշ եփելու կամ մթերքներ պահելու նեղաբերան երկկանթ կավե անոթ, կճուճ: Պղնձից պատրաստված մույն ձևի անոթ: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ 2, էջ 1235:

116. Ծաղիկ՝ Variola vera-Оспа натуральная-острая инфекционная болезнь, характеризующаяся общей интоксикацией, лихорадкой и пустуло-популезной сыпью. Источником инфекции является больной человек, начиная с первых дней болезни и до отпадания корок. Передача возбудителя происходит в основном воздушно-капельным путем, однако заражение возможно воздушно-пылевым путем. Натуральная оспа была широко распространена в странах Азии, Африки, Южной Америки. В СССР оспа ликвидирована с 1937г. В настоящее время оспа ликвидирована во всем мире. Возбудитель натуральной оспы относится к вирусам группы оспы. Казанцев А.П., Матковский В.С., Справочник по инфекционным болезням, М., Медицина, 1986, с. 179-182.

117. Մեքենագրված տեքստում «փոխի» բառը փոխարինել ենք «չավուշ» բառով, որն համապատասխանում է բովանդակությանը:

118. Դուրանը հստակորեն հայտարարում է, որ տղամարդը կնոջից բարձր է: Նա կնոջը խրատում է ենթարկվել ամուսնուն, իսկ տղամարդուն հորդորում է ծեծել կանանց և ուղարկել իրենց անկողինը, եթե իրենց վատ են պահում կամ էլ չեն ենթարկվում...

Վաղ մանկությունից աղջիկները սովորում են հնազանդվել: Տղան կարող է հարգել միայն այն կնոջը, որը պատկանում է իր ընտանիքին: Իսկ ընտանիքից դուրս՝ նա կատի բոլոր մյուս կանանց, բացառությամբ նրանից, ում հետ պետք է ամուսնանա: Մուսուլմանի համար չքոված կինը տղամարդուն հեշտությամբ հանձնվող էակ է, հետևաբար նա կլինի ատելության առարկա: Արու մուսուլմանը հարգում է միայն մայրերին ու տարեց կանանց: Ամբողջ մանկության ընթացքում նրան սովորեցնում են, որ կինը գոյություն ունի միայն ծառայության և արտին հաճույք պատճառելու համար: Ահարոն Կայայան, Գշվ. աշխ., էջ 117:

119. Մումադ՝ Rhus coriaria, сумах, բուս. կոճոխուր, ծոք, գրիշկ: Ա.Ս. Ղարիբյան, Գշվ. աշխ., էջ 1199: Турецко-русский словарь, с. 784.

120. Թիվ 6 սևագիր տետրում Մ.Ղազարյանը շարունակում է.«Ինձ հետ էր մեր Արաք շունը»:

121. Թիվ 6 սևագիր տետրում գրված «ասքյարների» բառը ըստ իմաստի փոխարինում ենք «նրանցով»:

122. 1914-ի վերջերին Մարիդամիշի մոտ թուրքական բանակի խայտառակ պարտությունից հետո, զինվորների մեջ սկսվեց մասսայական դատալքությունը: Փախչում էին բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները, որոնց գնդակահարելու սպառնալիքով պատերազմի դաշտ էին բշել երկտորությունը: Կառավարությունը չէր կարող այս փաստի կողքով անցնել և սկսեց դիմել ամենախիստ միջոցների... Հ.Մ.Պողոսյան, Գշվ. աշխ., էջ 307:

123. Հ.Մ.Պողոսյանը գրում է.«...Պետրոս Կուրավցին, որը Մուշի առաջնորդը և ս. Կարապետ վանքի վանահայրն էր: Նրա ժամանակ քրդական Հարսնանցի աշիրեթի Ալեդին տան ներկայացուցիչների հետ միասին սկսեցին ավելի հարստահարել և ճնշել Մշո դաշտի հայ հատվածին... Մատենադարանում գտնվող Կարապետ վարդապետ Լուսարյանի «Պատմություն սրբոյ Հովհաննու Կարապետի և հաղորդությունը վանահայրց ուխտին Տարօճոյ սուրբ Կարապետի Մշոյ» աշխատության մեջ հետաքրքրական փաստեր կան Պետրոս Կուրավցու մասին, որի ժամանակ «Մշո աշխարհը կը կառավարվեր Ալետին պեկի տուն ըսված թուրք միապետական փաշաներով. Հասանանցի աշիրեթ մեկ կողմեն և Ալետին պեկի տուն մյուս կողմեն, լեցվան Մշո դաշառը»: Թուրք միապետական փաշաներ արտահայտությունը, անկասկած, ասում է այն մասին, որ Ալեդին տան փաշաները իսլամը ընդունելուց հետո իրենց թուրքեր էին համարում: Մուշ քաղաքում կային այդպիսի թուրք և հայ ընտանիքներ էլ...»: Հ.Մ.Պողոսյան, Գշված աշխ., էջ 35-36: Միևրան Ղազարյանի հուշերից երևում է, որ Հարսնցոյ աշիրեթը բավականին հզոր է եղել նաև Բիթլիս քաղաքում:

124. Միրզա՝ «Ամիր գաղթ» /իշխանագուն/ բառի աղավաղված ձևն է: Երբ այն դրվում է անունից հետո՝ նշանակում է «տեր», «իշխան», «արքայագն», իսկ երբ հիշվում է անունից առաջ՝ նշանակում է «դպիր», «գրագիր»: Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Գշվ. աշխ., էջ 153:

125. Շիա և սուննի՝ Իսլամի երկու ուղղություններն են [առաջացել են VII-VIIIդդ.]: Առաջինը իր դրույթները հիմնում է Մուհամմադ մարգարեի ընտանիքի բացառիկ հեղինակության վրա: Շիաները օրինական խալիֆներ են համարում միայն Մուհամմադի ազգական չորրորդ խալիֆա Ալիին [Մուհամեդի հորեղբորդուն և փեսային] և նրա ժառանգ-իմամներին: [Չեն ընդունում սուննիների մարգարեներ Աբու Բեքիրին, Օմարին և Օմանին]: Մինչդեռ ուղղափառական սուննիները ընդունում են նաև մարգարեի հետևորդների վկայությունները [այսինքն՝ Մուհամեդի ճառերը կամ նրա մասին եղած պատմվածքները պարունակող գրքերի՝ սուննի սրբությունը]: Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Գշվ. աշխ., էջ 153: Տե՛ս Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Գշվ. աշխ., էջ 37-40, Ահարոն

Կայայան, Գշվ. աշխ., էջ 40-43, Ազատ Համբարյան, Գշվ. աշխ., էջ 58, տողահակ 12:

126. Կառավարության վարած քաղաքականության հետևանքով՝ Արևմտյան Հայաստանում նկատելի արագությամբ մեծացավ թուրք բնակչության թիվը: Չնայած դրան, Արևմտյան Հայաստանում իրենց քանակով թուրքերը կազմում էին ազգաբնակչության երրորդ խոշոր զանգվածը: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը նշում էր, որ Առաջին համաշխարհայինի նախօրյակին հայկական վեց վիլայեթներում ապրում էր 666000 թուրք, իսկ Պ.Ի.Ավերյանովը այդ թիվը հասցնում է 888000... Երկրի որոշ շրջաններում նրանք հանդիսանում էին բնակչության մեծամասնությունը /Սվազի վիլայեթում, Էրզրումի, Երզնկայի, Դերջանի, Բարեթրի և այլ զավառներում/, իսկ այլ շրջաններում՝ փոքրամասնությունը /Բիթլիսի, Դիարբեքրի վիլայեթներում, Վանի վիլայեթի մի շարք վայրերում/: Արևմտյան Հայաստանում թուրքերի մեծ մասը բնակվում էր գյուղերում և զբաղվում էր երկրագործությամբ և անասնապահությամբ, իսկ փոքր մասը՝ քաղաքներում և զբաղվում պետական պաշտոնավարությամբ, զինվորական ծառայությամբ, մյուսեզիմությամբ, վաճառականությամբ, արհեստներով, օրանջակությամբ: Ազատ Համբարյան, Գշվ. աշխ., էջ 53-54: Գեորգ Մեսրոպը գրում է, որ ըստ թուրք կառավարության 1880-ական թթ. կազմած վիճակագրությունների. «1880-ին իր կազմած վիճակագրությանը Փոքր Ասիայի 9 վիլայեթներում մեջ /Վան, Էրզրում, Տրապիզոն, Սվազ, Պիթլիս, Խարբերդ, Տիարպեթրի, Հալեպ, Արսևա/ կային 4,629,375 բնակիչ, որոն 3,619,625 հոգին մահմեդական /78%/, 126,750 հոգին հայ /16%/, 283,000 հոգին ուրիշ քրիստոնեայ /6%/: Իսկ 1891-94-ի հրապարակությանը, Վիբալ Քինի /Vital Cuiet/ գործին մեջ յիշեալ ինը նահանգներու բնակիչները կը ներկայացուին հետևեալ պատկերով. Ընդհանուր ազգաբնակչութիւն՝ 5,924,125, որուն 4,453,250 մահմեդական /76%/, 838,125 հայ /14%/, 632,750 ուրիշ քրիստոնեաներ /10%/: Նշվ. աշխ., էջ 51-52:

127. Արևմտյան Հայաստանի քրդերը չունեին միասնական կրոն: Նրանց ճնշող մեծամասնությունը մահմեդականներ էին, ստորաբաժանվելով սուննի /1.475.000/ և շիա /25.000/ ուղղությունների, իսկ մյուս մասն էլ դրզըրաշներ /200.000/ և եզդիներ /40.000/ էին: Չտանելով թուրքական իշխանությունների բռնությունները, եզդիները փորձում էին հավատափոխվել, սակայն ձգտում էին ընդունել ոչ այնքան իսլամ, որքան քրիստոնեություն, մասնավորապես ուղղափառություն, կամենալով անցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Ուշագրավ է, որ բացի եզդիներից, թուրքական բռնություններից ազատվելու համար դավանափոխության փորձեր էին անում քրդական այլ զանգվածներ: Այսպես. 1901 թ. Դերսիմի դրզըրաշները ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Բիթլիս և Մուշ, պարզելու համար այստեղի հայերի ուղղափառություն ընդունելու հարցը: Եթե իմանային, որ հայերն արդեն դարձել են ուղղափառ, ապա իրենք ևս պետք է հետևեին նրանց օրինակին: Ազատ Համբարյան, Գշվ. աշխ., էջ 52, 58 տողատակ 11:

128. Չեռագրի այս հատվածում «արաբ դասալիքներ» արտահայտության փոխարեն վերապրողն օգտագործում է «արաբ փախստականներ» արտահայտությունը:

129. 1000 քիա /50000 ռուպլի/ մեկնաբանում է Սեյլանը իր «Սասուն» աշխատությունում, էջ 94:

130. Չապիթ /ատիճանավոր/ մեկնաբանում է Սեյլանը իր «Սասուն» աշխատությունում, էջ 83: Հանդիպում է նաև «զապիթիներ» ձևով: Հ.Մ.Պողոսյան, Գշվ. աշխ., էջ 79:

131. Առաջին սպանությունը բերված է ըստ մաքրագիր ձեռագրի և մեքենագրի, իսկ երկրորդը՝ ըստ սևագիր տետր թիվ 6-ի: Այս հատվածների մամուլությունը, մեր կարծիքով, պայմանավորված է նրանով, որ կանայք մի քանի անգամ են այս ձևով

վրեժխնդիր եղել, իսկ վերապրողի հիշողության մեջ մնացել են այս երկու դեպքերը:

132. Բաքշենի կռիվ 1898, տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 20-ին Արքյուր Սերոբի խմբի և բուրք. զինվորների միջև: Բիթլիսից ոչ հեռու Բաքշեն գյուղում գտնվելիս՝ ֆիդայիների խումբը /թվով 14, այլ տվյալներով 16 հոգի/ մատուցեցին պաշարվել է բուրք. զինվորների կողմից: Սկսվել է անհավասար մարտը: Ֆիդայիները դիրքեր են գրավել գյուղի դիմացի բլուրների վրա և կազմակերպված դիմադրել: Թուրքերին միացել են շրջակա գյուղերի բոլորը և Բիթլիսի խումբանը, գործի են դրել նաև բնդանոթ: Կռիվը տևել է մինչև ուշ երեկո, բշնամին կորցրել է 70 մարդ: Ֆիդայիները լեռան հակառակ կողմով հեռացել են: Բաքշենի կռիվից հետո Սերոբը հեռացել է Խրաթից, որովհետև բուրք. կառավարությունը ամենուրեք հետապնդել է նրան, և այդ պատրվակով սրի ու ավերածության ենթարկել հայկական գյուղերը: ՀՀՀ, էջ 71:

133. Հ.Մ.Պողոսյանը գրում է ցեղապետական՝ աշիրեթական, նշվ. աշխ., էջ 122:

134. *Գիվան /ուղիղ իմաստով/ պետական գործիչների առյայն կամ գրասենյակ: Հասկացվում էր հատկապես պետության կամ նրա բարձրագույն օրգանի իմաստով: Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ. էջ 151: Տվյալ դեպքում օգտագործված է փոխարեթական իմաստով:*

135. Դուրանի 24-րդ գլխում գրված է.«Եվ ասեք անհավատ կնոջը, որ խոնարհի հայացքն ու համեստ լինի, ցուցադրի միայն արտաքին բարեմասնությունները, որ քողը իջեցնի մինչև կուրծքը, բարեմասնությունները ցույց տա միայն ամուսնուն և մտերիմներին, նույնիսկ այն ծառաներին, որոնք զրկված են իրենց առնակաճությունից /օրինակ ներքինիներին/»: Նա հավասարապես պարզ է դարձնում, որ սեռական գործողությունը ունի միայն արական և միակողմանի բնույթ: Ուրեմն ստացվում է, որ մտադր էակը միայն տղամարդն է: Իսկ կինը պատկանում է մի դասակարգի, որի մարդկային չափանիշը մնում է երկինաստ և անորոշ: Կինը ճանաչված է միայն սեռական գործողության համար: Իր էությանը նա հող է, կարող են նրան ցանել և նա կծնի: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 117:

136. Լիպարիտ Ազատեանը գրում է.«Հայ որբերու իսլամացումն ու բրբացումը շար հեռու է նմանուել Դուշեթի /մանկահասարի/ և Ենիչերիական յարուկ զօրանասի կազմաւորումն զարայիարեն: Նմանութիւնը միայն ծիսակարարութեան մէջ է և ոչ թէ քաղաքականութեան, այսինքն՝ կը հասարարուէր անուանափոխութիւն, բլիսարու և երդման արարողութիւն. քայց նպարակը ուրիշ էր: ...Այս պարագային, գլխաւոր նպարակը, հայը բրբացնելով, հայուն ֆիզիքական բնաջնջումն էր նստ հոգեկան, հասարական գեւրնի վրայ»: Լիպարիտ Ազատեան, նշվ. աշխ., Գիրք երկրորդ, էջ 17:

137. Մուհամմեդը Մեքքան դարձրեց մուսուլմանական կրոնի կենտրոն: Ուխտագնացության մեկնելով այնտեղ՝ նա ուսումնասիրեց այդ ծիսակատարության կատարման եղանակը: Նրա օրինակին հետևեցին աշակերտները: «Hadj»-ը իրականացնելու համար պետք է առկա լինեն հետևյալ պայմանները, անպայման լինի մուսուլման, գիտակից, ազատ և պատասխանատու, լինել ողջամիտ և մտավոր կարողությամբ օժտված, ունենալ ֆիզիկական և նյութական հնարավորություններ: Կինը պետք է ուղեկցվի մոտ ազգականի կողմից: Ամուսինը չի կարող կնոջն արգելք հանդիսանալ, հակառակ դեպքում՝ կինը կարող է հաշվի չառնել ամուսնուն: Մրբագործվելու համար ուխտագնացը հնագանդվում է 10 արգելքների. արգելվում է հագնել կար ու նեղեղ շորեր: Թույլատրվում է միայն մահուդե սպիտակ շոր /վերևի համար «izar», ներքևի համար «rida»/ միայն այն պայմանով, որ բաց մնան կրունկներն ու մատները: Կանանց համար ոչ մի հատուկ հագուստ չի նախատեսված, պարտադիր է փակ պահել հատկապես ձեռքերն ու դեմքը: Տղամարդկանց արգելվում է զարդեր կրել և գլուխը ծածկել:

Թույլատրվում է վազվել, քայց օժանելիք չցանել: Արգելվում է եղունգները կտրելը: Արգելվում է երեքից ավելի մազ կամ աղվամազ հանելը: Սափրվելը, մազերը կտրելը ընդունվում է միայն որոշակի հիվանդությունների կամ մակաբույծներից ազատվելու դեպքում: Բայց որպես փրկագին՝ հարկադրվում է կատարել որևէ կենդանու զոհաբերություն: Ուխտագնացության ընթացքում արգելվում է սեռական հարաբերությունն ու սիրախաղը: Թույլատրվում է ձկնորսությունը: Արգելվում է երկնային կենդանիների, քաջառությամբ վտանգավորների, որսը: Սուրբ տարածքում արգելվում է ծառերի և կանաչ տնկիների կտրելը: Թույլատրվում է միայն չոր խոտերի քաղիանը: Արգելվում է բռնությունը, վիճաբանությունն ու վեճին միջամտելը: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 129-130:

138. Այն մուսուլմանը, որն ի վիճակի է ուխտագնացության գնալ Մեքքա, ապա այն պետք է անի կյանքում առնվազն մեկ անգամ: Յուրաքանչյուր տարի ուխտագնացության ընթացքում իսլամադավոր հավատացյալներ հոսում են դեպի Մեքքա... համբերությամբ տանելով շոգը, որը բացարձակ չափանելի է ամռանը: սակայն նրանք տանում են այս ամենը՝ միայն թե արժանանան «hadj»-ի կոչմանը և օգտվեն Աստծո կողմից սուրբ վայրեր հաճախողներին տրված երկնային երախտագիտությունից: Նրանց դիմավորելիս՝ բարեկամներն անպայման համբուրվում են, որպեսզի ձեռք բերեն ուխտագնացի արժանիքների մի մասը: Բայց ուխտագնացությունն ինքնին ոչ մի հոգևոր և բարոյական բարեփոխում չի առաջացնում: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 130-131:

139. Ուխտագնացներն հավաքվում են մուսուլմանական տարեթվի 12-րդ ամսվա սկզբներին: Նրանք ծիսակառուներ մաքրվում են, հանում իրենց հին հագուստներն և ամբողջ մարմինը ծածկում երկու կտորով: Կանանց հակառակ, նրանք չպետք է ծածկեն իրենց գլուխը: Ուխտագնացության ժամանակ գլուխը չծածկելը կինը կպատժվի: Ուխտագնացը պետք է կատարի հետևյալը. մոտենա Կաաբային և նրա շուրջը պտտվի 7 անգամ, համբուրի սև քարը, վազի երկու բլուրների՝ Սաֆայի և Մարվայի արանքով, խմի Ջեմգեմ ակունքից, կանգնի տարբեր տեղեր, այցելի Արաֆատ բլուրը՝ Մեքքայից 12 մղոն դեպի արևմուտք, զլաքարեր նետի հրեշ հիջեցնող երեք պյուներին: Նա պետք է կենդանիների զոհաբերություններ կատարի անվա 10-րդ օրը՝ Աբրահամի [Դրանով նա հարգանքի տուրք է մատուցում նախահայր Իբրահիմ-Աբրահամին, որը ըստ ավանդության՝ եղել է այդ վայրերում] և նրա որդու հիշատակին: Վերջինս, ըստ ավանդույթի, Իսմայել էր, ոչ թե Իսահակը: Վերջում ուխտագնացը պետք է վերադառնա Մեդին՝ այցելելու մարգարեի գերեզմանը, որից հետո միայն նա կարող է տուն վերադառնալ: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 131:

140. Թուրքերն աշխատում էին հարստություն դիզել՝ տիրանալով երկրից արտաքսված մեծահարուստների և բարձրաստիճան պաշտոնատարների ունեցվածքին: «Նոր րեիդը,- մատնանշում է սուլթանի նախնին գործակալներից Խաջեթալան,- գրվում էին մեծ մասամբ բացքած հարստություններ»: ...Իշխանություններն թուրք բնակչությանն ամեն կերպ հորդորում ու շահագրգռում էին զենք ձեռք բերելու... Ջինվում էին նաև լազերը, չերքեզները, գյուրջիները /թուրքացած վրացիները/, մոտեցիդները: Միանգամայն հակառակ պատկեր էր հայկական միջավայրում, նույնիսկ հարուստ հայերը զենքի վրա փող չէին ծախսում: Եթե մահմեդականը զինվում էր հայի վրա հարձակվելու համար, հայը «ինքնապաշտպանության էր պատրաստվում» առանց զենքի: Նա զերադասում էր գնել կահկարասի, ոսկեղեն, այլևայլ զարդեղեններ, իսկ զենք, պաշտպանության միջոց՝ մեծ դժվարությամբ, այն էլ հայ քաղաքական ուժերի հարկադրանքի ներքո: Եվ պատահական չէ, որ երբ երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո այդ նույն քաղաքական ու կրոնական ուժերը պահանջեցին զենքերը

հանձնել իշխանություններին, հայերը չընդդիմացան և զենքերը հանձնեցին... Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 10; 21-22:

141. Օշարակ՝ արաբերեն շերքաթ, քաղցր ու զովացուցիչ ըմպելիք, որ պատրաստում են զանազան պտուղների հյութից:

142. Տնտեսական կյանքի լրացածությունը, մահմեդական կրոնի քարոզած վարքի նորմերը թուրքի մեջ ձևավորել էին ոչինչ չանելու, անբանության, ծուլության պաշտամունք: Օսմանյան թուրքերի միջավայրում դասակարգային բաժանումն արտաքուստ ցցում չէր: Հպատակ ժողովուրդների համեմատությամբ «բոլոր թուրքերը ազնվականներ էին»: Դա նաև այն պատճառով, որ թուրքերը երբեք չեն ունեցել փակ կաստայի վերածված արտոնյալ ազնվականություն: Թուրք ազնվականը նույնպես իրավագուրկ էր այն առումով, որ ամենաբարձր աստիճանին հասածն անգամ սուլթանի քմահաճությամբ մի ակնբարբոս կարող էր դառնալ սինյոր: Օսմանյան հասարակության հռիթմի բարբերը թուրքին հարկադրում էին մնալ սղեղ, բիրտ, պարծենկոտ, տարբամերձ, նախապաշարմունքներին գերի: «Բնությունը,- գրում է Գոլդրորդկոն,- թուրքերին օժտել է խելքով և արտով, սակայն զրկել է ստեղծագործելու կարողությունից ու ճաշակից»... Սակայն այդ ամենը թուրքի արտաքինն էր: Նա արյունոտ էր, ստրուկին հատուկ դաժանությամբ ու ատելությամբ: Թուրքի անագատությունը նույնպես արտաքուստ էր: Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 17-18:

143. Ար-դաստ ձեռագործ: Մեյլան, Սասուն, էջ 130-131:

144. Мохаммед, Мухаммед, Магомет (т.е. достойный восхваления) Абул Касим ибн Абдаллах (571-632), основатель названной его именем религии и халифата. Из бедной семьи; разбогател, женившись на богатой вдове, у которой был до этого в услужении. Видимо, под влиянием рассказов об иудейской и христианской религиях на 40 году жизни бросил торговлю и удалился в пустыню, где его размышления, подкрепляемые галлюцинациями, приняли форму божественных откровений. Он с детства был эпилептиком и свои припадки стал принимать за проявления божественного духа. Первыми последователями Мухаммеда были его жена, дочери, зять Али, рабы, приемный сын Сеид и друг Абу Бекр. Родственники отвернулись от него, а простой народ шел за ним толпами. 12 июля 622 г. он бежал из Мекки в Медину- это событие стало началом новой эры и нового летоисчисления магометан. Магда Нейман, назв. раб., с.244. Տե՛ս Նիկոլայ Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 25-57:

145. Մեյլանի մաս այս բառը համընդհանուր է «էշիրեթ» ձևով, նշվ. աշխ., էջ 94: Ազատ Համբարյանը գրում է. «Թուրք գյուղացիության կեանքի ակնկի Վարում էր կիսարոշվորակ կյանք և ապրում համարյա բացառապես անասնապահությամբ, իսկ մնացածը՝ զբաղվում էր երկրագործությամբ: Կիսարոշվորակ քրդերը կոչվում էին աշիրեթական, քանզի դեռ պահպանում էին րոհմացեղային կապերը և ունեին որոշ ինքնուրույնություն, իսկ երկրագործ քրդերը՝ ուսյաներ: Մրանք արդեն զրկվել էին այդ կապերից և ընկել պեղության ու աղաների իշխանության տակ: Ռայա-քրդերը ցրված էին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում, մինչդեռ աշիրեթական քրդերը ապրում էին որոշակի տարածություններում, հանդիսանալով այդ տարածումների փաստացի տերերը: Երդական որոշ աշիրեթներ բազմամարդ էին, իսկ մյուսները՝ սակավամարդ»: Նշվ. աշխ., էջ 52:

146. Ախունդ՝ մոլլա, կրոնական ուսուցիչ, նաև մոլլա՝ «տեր», հոգևորականների տրվող կոչում: Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյան, նշվ. աշխ., էջ 150, 153: Իսլամը պարծենում է Աստծու և մարդու միջնորդ չունենալու համար: Մոլլաները, իմամները և այլաբանները իսլամական հոգևորականության անդամներն են, և յուրաքանչյուրը գրավում է մի

առանձնահատուկ տեղ՝ մուսուլմանական հիերարխիայում: Ուլեմաները աստվածաբան են: Նրանք կարող են և բացատրում են Ղուրանը: Մրանք մեծ հեղինակություն վայելող դասակարգ են... Ամեն ուրբաթ տեղի է ունենում մասալական աղոթք մոլլայի կամ իմամի հոգևոր առաջնորդությամբ: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 126:

147. Բեկ-տիտղոս, որ տրվում էր կրոստեր զինվորականներին և մանր ֆեոդալներին: Հաճախ այն դառնում էր հատուկ անունների բաղադրիչ: Բեկերը երկու խմբի էին բաժանվում. անկախ սեփականատեր-բեկեր և ծառայության մեջ զոհվող բեկեր: Առաջինները խոշոր հողատերեր էին և ունեին չնչին ծառայողական պարտականություններ: Պալատական արիստոկրատիան և պաշտոնյաները կազմում էին ծառայության մեջ զոհվող բեկերի երկրորդ խումբը: Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյան, նշվ. աշխ., էջ 150:

148. Մեկնում է վերապրողը:

149. Իսլամ նշանակում է հնազանդություն: Նա պահանջում է մուսուլմաններից հնազանդություն նախ և առաջ Ալլահին, նոր կրոնի բոլոր դոգմաների անշեղ կատարում, ենթակայություն հոգևոր առաջնորդներին՝ իմամներին, աստվածաբանուլեմներին... Նիկոլայ Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

150. Արաբերենում «բարի» բառն ունի մի քանի նշանակություն՝ առատաձեռն, ողորմած, ազնիվ, մեծահոգի... Նիկոլայ Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

151 Նիկոլայ Հովհաննիսյանը գրում է. «Իսլամը դավանողները կոչվում են Մուսուլման: Հայ իրականության մեջ, այդ թվում և միջնադարյան պատմագիտական գրականության մեջ, «իսլամի» փոխարեն շատ հաճախ օգտագործվում է «մահմեդականություն» եզրը՝ կապված նրա սրեղծողի՝ Մուհամմադի անվան հետ: Իսկ այդ կրոնի դավանողը կոչվում է «մահմեդական»: Այս ավանդույթը շարունակվում է ցայսօր: Կարծում ենք, որ երկու անվանումներն էլ հավասարապես կիրառելի են»: Նշվ. աշխ., էջ 29: Ահարոն Կայայանը այս մասին նշում է. «Հնում մուսուլմաններին համապարասխանորեն «mahometan» մահմեդական էին անվանում: Բայց Մուհամմեդի կրոնը կոչվում է «իսլամ», որը ինչպես տեսանք, նշանակում է հպարակություն, նրա հետևորդը կոչվում է «մուսուլման», այսինքն՝ հնազարդվող»: Նշվ. աշխ., էջ 57:

152. Արդու Համիդ II /1842-1918/, թուրք սուլթան 1876-1909-ին: Կառավարման սկզբ. շրջանում ներկայացել է իբրև բարենորոգումների և սահմանադրական կարգի կողմնակից. 1876-ին հռչակել է օսմ. սահմանադրությունը, որի մշակմանը մասնակցել է նաև Գ.Օտյանը: Սակայն 1878-ին Ա.Հ.Ս-ը արձակել է խորհրդարանը, հաստատել դաժան վարչակարգ, որը հայտնի է «գուլում» անունով, մտցրել խիստ զրաքնություն, արգելել «ազատություն» և «Հայաստան» ևն բառերը: Դա ծառայում էր բուլղարների, մակեդոնացիների, արաբների, հայերի ազատագրական շարժումները: Ա.Հ.Ս-ի օրոք Անգլիան Թուրքիայից զրավել է Կիպրոսը և Եգիպտոսը, Ֆրանսիան՝ Թունիսը, թուրք. լծից ազատագրվել են եվրոպ. մի շարք ժողովուրդներ, Ռուսաստանին են անցել Արմ. Հայաստանի որոշ տարածքներ, այդ թվում՝ Կարսը և Արդահանը: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով /1878/ և Բեռլինի դաշնագրով /1878/ Ա.Հ.Ս-ը պարտավորվել է բարենորոգումներ անցկացնել Արմ. Հայաստանում: Սակայն հետևել են 1894-96-ի հայկական կոտորածները, որոնց համար մասնատվել է «Կարմիր սուլթան» մականունը: Երիտթուրք. հեղաշջումից /1908/ հետո հարկադրված վերականգնել է 1876-ի սահմանադրությունը, սակայն 1909-ի մարտի 31-ի հեղաշջման անհաջող փորձից հետո զանգվեց է արվել և արտրվել: ՀՀՀ, էջ 7: Տե՛ս Գարրիել Լազեան, նշվ. աշխ., էջ 61, 76, 79-80, 140-141:

153. Ահարոն Կայայանը գրում է. «Նույնիսկ ոչ մուսուլմանի համար եկեղեցական ոչ մի հավատամք այնքան հաճախակի չի արտասանվել և այնքան հայտնի չի եղել, որքան «la ilaha illa Allah. Muhammad rasul Allah» /«Աստված միայն Ալլահն է, Մուհամման-

մեղը նրա մարգարեն է»/ աղոթքը: Ամբողջ աշխարհում, օրական հինգ անգամ միլիոնավոր մուսուլմաններ ծունկ են չորում՝ արտասանելու հավատամքի այս խոսքերը»: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 56: Տե՛ս Ա.Ո. Գայանեան, նշվ. աշխ.:

154. Մպանուբյունը՝ ըստ վերը պատմածի, տեղի էր ունեցել գիշերը, սակայն «օր ցերեկով» ասելով՝ վերապրողը հավանաբար ի նկատի ունի, որ սպանության պահին դեռ լույս է եղել, մթնշաղ կամ ճրագալույց:

155. Մ.Ղազարյանը *մաղար* ասելով ի նկատի ունի կամ մահակը՝ փայտե հաստ գավազան, կամ մախաղը՝ փոքրիկ տոպրակ , որի մեջ լցնում են ուտելիքի պաշար և կապում մեջքից: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ.2, էջ 957:

156. Մեյլանը, նկարագրելով Մասունի Կուս-գետ գյուղի բնակչությանը, գրում է.«Ահա կուսգետցին... Լվացվել, մաքրվել, մազերը սանրել չգիտեն. մանկությունից չխտված, անհարդար մազերը խճճված, թաղիքի պես պնդացած, գոցում են մեջքն ու աչքերը իբրև տիպար «դիբովիչ», նշվ. աշխ., էջ 97:

157. Կանացի կուսության հետ կապված միտքը անդադար հետապնդում է արաբ տղամարդուն, և սա վտանգի է ենթարկում բոլոր այն կանանց, ովքեր կատարել են նվազագույն սխալ: Կասկածելի սեռական կարիքները կնոջը դարձնում են անկարգության և ոչ բանականության խորհրդանիշ, սատանայի հետևորդ: Կնոջ մասին այս կարծիքը հենվում է այն սկզբունքի վրա, ըստ որի կինն օժտված է ամենամեծ սեռական ընդունակությամբ: Անկասկած այս գաղափարը գալիս է Մուհամմեդի կանանց և կենսակցուհիների դժբախտ փորձից: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 118:

158. Կնոջ եռանդուն ցանկությունը, ինչպես նաև նրա անդիմադրելի հրապուրանքը մրցակցելով Աստծո գործության հետ, նրան գերագույն կարողություն են տալիս՝ տղամարդու վրա ազդելու համար: Եթե թողնեն տղամարդկանց կամավոր հանձնվելու, և եթե չօգնեն նրանց, ապա վերջիններս չեն կարող դիմադրել կանանց և կլքեն Աստծուն: Մի մարդկացի հեղինակ գրում է, թե.«Մուսուլմանական հասարակության համար գոյություն ունի երկու սպառնալիք. դրսից անհավատը, իսկ ներսից՝ կինը: Սոցիալական սիստեմի ամբողջակամությունը կարող է դիտվել որպես մի պաշտպանություն՝ կնոջ սեռական գործողությունների հանդեպ»: Իրականում, սեռական ակտիվության սահմանափակումը ավելի շատ պատճառաբանված է հասարակության պահպանության համար, քան բարոյական տեսանկյունից: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 118:

159. Մուսուլմանը՝ լինի պահպանողական, կամ առաջադեմ, ամուսնությունը դիտում է որպես սոցիալական ամենակարևոր գործոն: Ըստ կարևոր է ընտանեկան կյանքի սոցիալական և կրոնական արժեքը: Տղամարդ մուսուլմանը կարող է ունենալ չորս կին, սակայն բազմակնությունը կիրառվում է բնակչության 100-ից 4-ի մոտ: Դուրանը թույլ է տալիս ամուսնանալ ուրիշ կանանց հետ միայն հատուկ դեպքերում, երբ այրին միջոցներ չունի իր կարիքները հոգալու համար, կամ երբ կինը մտավոր կամ ֆիզիկապես հաշմանդամ է դառնում: Եթե ամուսինը ամուսնացել է մեկից ավելի կանանց հետ, ապա օրինավոր ձևով նրանց պետք է հավասար ընդունի: Կինը տղամարդու հակառակորդն է: Վերջապես թշնամի է դառնում այն կինը, որը չափն անցնում է և հաճախակի է գնում տղամարդու հարկաբաժին: Եթե նա արկածախնդրությամբ զբաղվի, ապա կսերմանի անկարգություն և կհանգեցնի մտքի հեղաշրջման: Իրականում, միայն նրա ներկայությունը ազդեսիա է համարվում: Նա խանգարում է Ալլահի ավանդական կարգ ու կանոնը՝ խթանելով տղամարդուն՝ ընկնելու ցանկասիրության մեջ: Ինչ վերաբերում է տղամարդուն՝ մնան հանդիպումից նա կկորցնի ամեն ինչ, մտքի խաղաղությունը, ինքնակատավարումը, Ալլահի հավատարմությունը, հասարակական հեղինակությունը: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ. էջ 119:

160. Բնագրում վերապրողը օգտագործում է «քևադիներ» բառը:

161. *Թասակ*՝ քասի ձևով առանց շրջիկի գլխարկ, որ ծածկում է գլխի վերևի մասը: Էդ. Աղայան, հ. 1, էջ 419: Վերապրողը այս խնաստով նաև օգտագործում է քասակա բառը:

162. Մուշ, Տե՛ս, Ի.Է.Ավագյան, Հուշեր անցյալից /Հայրապետ Տոնոյանի հիշողությունները/, տողատակ 3, էջ 30-31: ՀՀՀ, էջ 343: Հ.Մ.Պողոսյան, Մասունի պատմություն, էջ 107-108:

163. Խնուս, Խնուսիս գավառ և քաղաք Արմ. Հայաստանի Էրզրումի նահանգում, Մեծ Հայքի Տուրքեսթան նահանգի Հարք գավառում, Արածանիի աջակողմյան Խնուս վտակի ավազանում: XVIդ. երկրորդ կեսին ընկել է թուրք. տիրապետության տակ և կազմել Էրզրումի էյալեթի Խնուս գավառը /համանուն կենտրոնով/: XVI-XVIIIդդ. Կվից և Բյուրակնյան /Բինգյուլ/ լ-ներից քրդ. ցեղերի, Հս. Կովկասից լեզգիների ներխուժից հետո Խ. գավառը վերածվել է կիսանկայս իշխանության /Կյուրյումեթություն/՝ ենթարկվելով Բայազետի փաշային: XVIIIդ. 70-ական թթ. Խնուսի և Մանակերտի քեյերի միջև արյունալի բախումների հետևանքով բազմաթիվ հայկ. գյուղեր հիմնահատակ ավերվել են: Այնուամենայնիվ, XIXդ. սկզբին գավառն ուներ 58 հայկ. գյուղ՝ 21 հզ. հայ բնակչությամբ: 1829-ի ամռանը Խ. գրաված ռուս. զորքերը գավառը վերադարձրել են Օսմ. կայսրությանը, որից հետո հազարավոր հայեր, քրդերի և թուրքերի վրեժխնդրությունից խուսափելով, արտագաղթել են Անդրկովկաս. Արտագաղթից հատկապես խիստ տուժած Թեքման նահիեն /գավառի հս-ում/ բնակեցվել է քրդերով: 1860-ական թթ. այնտեղ հայտնվել են հյուսիսկովկասյան գաղթականներ: Արտագաղթը շարունակվել է նաև դարի երկրորդ կեսին: 1881-ին Խ. քերդաքաղաքում կար 947 հայ բնակիչ: 1895-ի աշնանը Խ. մի շարք գյուղեր ենթարկվել են կոտորածների: XXդ. սկզբին գավառի 33 հայաբնակ բնակավայրեր ունեին 19հզ., 1914-ին՝ 24,5հզ. բնակիչ: Խ. քաղաքի 900 տուն բնակիչներից 325-ը /2163 մարդ/ հայեր էին: Մեծ եղեռնի ժամանակ 1915-ի մարտին, Խ-ում և գյուղերում ձեռքակալվել, Էրզրում և Կեսարիա են արքտրվել 25 հայ մտավորականներ: Մայիսի սկզբին ռուս. զորքերը, զբաղվելով Բուլախխը, քրդ. ջոկատներին հարկադրել են նահանջել Խնուս, որտեղ նրանց մինչև մայիսի 20-ը ասպատակել են Մայլու /Մարլու/, Կարաչորան, Դունան, Մժնկերտ, Քաղքիկ և այլ հայկ. գյուղեր: Հատկապես արյունալի դեպքեր են տեղի ունեցել մայիսի 19-ին: Ինքնապաշտպանության դիմաց հայերին որոշ վայրերում աջակցել են խնուսցի թուրքերը, որից անհանգստացած՝ իշխանությունները շուտով ձեռքակալել են հայերին, զինաթափել թուրքերին: Մայիսի վերջին ձեռքակալված 600 հայեր ևս արքտրվել են ու ոչնչացվել Էրզրումի ճանապարհին: Մայիսի 20-ին սկսվել է գավառի 37 հայկ. գյուղերի տեղահանությունը: 1700 տուն խնուսցիներից քաղկացած կարավանը տարվել է Գում-գում և Վարդո: Հունիսի 11-ին Բասկանի մոտ՝ Քըռու չատ կիրճում նրանց մեծ մասը, այդ թվում 27 նորածիններ, գնդակահարվել են: Փախուստի դիմած 300 կանանց մի քանի օր անց ձեռքակալել են և Գունդեմիրի ոստիկանապետ Միքա Ալիի կարգադրությամբ ջրահեղձ արել Ամարակ լճում: 1916-ի փետր. սկզբին, ռուս. զորքերի կողմից Խ-ի գրավումից առաջ, նահանջող թուրք և բուրդ զինվորականները սրածել են քաղաքում մնացած տասնյակ հայերի /փրկվել է ընդհանենը 6 մարդ/: Խ-ի 27 հայկ. գյուղերի 3322 հայ տներից փրկվել են Կոպալ, Գովանդուկ, Կարաչորան, Խրմիսայա գյուղերի 128 բնակիչներ: 1916-17-ին վերադարձած փոքրաթիվ խնուսցիները 1918-ի փետր. թուրք. հարձակման նախօրյակին, գաղթել են Անդրկովկաս: Մի խումբ խնուսցիներ 1917-ին միացել են Անդրանիկի ջոկատին և աչքի ընկել Չանգեզուրում 1918-ին մղված մարտերում: Այժմ Խ. գավառը /հիմնականում քրդաբնակ/ մտնում է Էրզրումի իլի կազմի մեջ: ՀՀՀ, էջ 170: Տե՛ս Մեյլան, նշվ. աշխ., էջ 28, 124-125:

164. 1915-ին, Մեծ եղեռնի ժամանակ Վանի նահանգի մի շարք գավառներում / Շատախ, Հայոց ձոր, Արճեշ, Թինար, Ալջավազ/ հայերը կազմակերպեցին ինքնապաշտպանություն: Ամենաերկարատևն ու արդյունավետը եղավ Վան քաղաքի հայության շուրջ 27-օրյա հերոսամարտը, երբ հայերը պատասխանեցին բուրք լծից: Այգեստանում քնակվում էր 20հզ. հայ, Քաղաքամեջում 3հզ.: Այս հատվածները գտնվում էին իրարից 5-6կմ հեռավորության վրա: 1915-ին Վանում կուտակվել էին շրջակա գյուղերից փախած 70հզ. հայ: 1915-ի ապրիլին Ջևղեթ բեյի գլխավորությամբ բուրքերը պաշարեցին Այգեստանը՝ կտրելով կապը Քաղաքամեջի հետ: Ինքնապաշտպանական կռիվները սկսվեցին ապրիլի 7-ին: Մայիսի 6/19/-ին քաղաք մտան ռուս. զորքերը հայ կամավորական խմբերի հետ, իսկ հաջորդ օրն ստեղծվեց Վ-ի նահանգապետությունը՝ Ա.Մանուկյանի գլխավորությամբ: Ինքնապաշտպանության ժամանակ արձակվել էր 15հզ-ից ավելի արկ: Սպանվել 1000 բուրք, մահմեդական ամբոխի թիվը հաշվի չի առնված: Հայերի կորուստը կազմել է 350 խաղաղ քնակիչ և մարտիկներ: Ինքնապաշտպանությունը 150հզ. հայերի հնարավորություն տվեց փրկվել ամխուսավելի ոչնչացումից: Մակայն ռուս. զորքի անսպասելի նահանջը /հուլիսին/ քաղաքի քնակչությանը հարկադրել է մեծ կորուստներով գաղթել Արլ. Հայաստան: Վ. մտած բուրք. զորքերը լիովին ավերեցին այն՝ գազանաբար սրի քաշելով գաղթել չկարողացած սակավաթիվ հայերին: Մեծ եղեռնի ժամանակ Վանի նահանգի հայ քնակչության տված 26-28հզ. զոհերին ավելացավ ևս 50 հզ. զոհ՝ գաղթի ճանապարհին: Ռուս. զորքերի կողմից քաղաքը վերագրավելուց հետո, նրա քնակիչների միայն մի փոքր մասն ի վիճակի եղավ վերադառնալ /տեղի կոմիսարության 1917-ի հուլիսին կատարած վիճակագրության համաձայն, Վ-ում ապրում էր ընդամենը 5388 քն./: 1918-ի փետր. բուրք. զորքերի հարձակման ժամանակ հայերը վերջնականապես լքեցին Վանը: Վանի 6-ը լիովին հայաթափ եղավ 1918-ին, երբ այնտեղ վերահաստատված 25հզ. հայեր բուրք. բանակի հարձակման սպառնալիքի տակ կրկին հեռացան: ՀՀՀ, էջ 426-427,428-430, 430-431: Տե՛ս Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 442-444:

165. Մուհամմեդն արգելել էր իր կամանց առանց քողի տանից դուրս գալ: Նրա ցույց տված օրինակը հենազայում օրենքի ուժ ստացավ: Ներկայումս այդ սովորույթը ամենուր միատեսակ չէ. որոշ տեղեր քողը ծածկում է կնոջը գլխից մինչև ոտքերը, իսկ մեկ այլ վայրում՝ թեթևակի միայն գլուխը... Մուհամմեդական աշխարհում քողը կնոջ դրությունը խորհրդանշող բանալիներից մեկն է: Շատ հասարակարգեր քողով ծածկեցին իրենց կամանց, բայց արդիական ժամանակներում դրա կիրառությունը պահպանվել է իսլամական երկրներում, բացառությամբ քրդերից: Քող կրելու խստությունը բոլոր տեղերում նույնը չէ: Որոշ երկրներում կինը կրում է միայն այն, ինչը հայտնի է «իսլամական քող անունով»: Այսինքն, կինը ծածկվում է ոչ թե ամբողջությամբ, այլ միայն երեսն ու մագերը: Նա կրում է շարժումները չխանգարող, մմանապես ոտքերն ու ձեռքերը ծածկող երկար շոր: Քողը կնոջ անճանաչելիությունն է փողոցում: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 120:

166. Ղևտետ բեյ, բուրքական կառավարության կողմից նշանակվել է Վանի վիլայեթի կուսակալ: Նա աչքի էր ընկնում հայերի նկատմամբ ունեցած ատելությամբ և դաժանությամբ: Կազմակերպել է տեղի հայ քնակչության կոտորածը և Վանի ապստամբության կազմակերպիչներ՝ բուրքական մեծխիսի պատգամավորներ Ա. Վեամյանի /Օնիկ Կերճակյանի/ և Իշխանի /Նիկողայոս Միքայելյան/ դավադիր սպանությունները: ՀՀՀ, էջ 428: Армянский вопрос, с. 90.

167. Բնագրում հուշագիրը օգտագործում է «բարձրությամբ» բառը, միգուցե ի նկատի ունենալով տեղանքի առանձնահատկությունը:

168. *Շապկանց* միայն վերնաշապիկով: Հայ-ռուսերեն բառարան, էջ 511:

169. Սասունցիները ընդհանրապես պանդխտության չէին մեկնում: Մակայն ոմանք մեկնում էին Պելիճե, Այնթափ, Հալեպ՝ աշխատում որպես հացթուխներ, ջրաղացպաններ և զբաղվում էին ջորեկամությամբ: Սասունցիների մոտ մասսայական պանդխտություն չկար, ինչպես այդ գոյություն ուներ Մուշում, Վասպուրականում և այլուր: Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 112:

170. *Հաջրկամ* խտազանությունը նույնպես ավարտվում է տոնակատարությամբ, որը կոչվում է *իդ ալ-ադիս կամ կուրբան-բայրամ*: Դա մուսուլմանական ամենամեծ տոնն է: Այդ օրը ողջ մուսուլմանական աշխարհում կատարվում է զոհաբերություն, մարդիկ չեն աշխատում և վայելում են Ալլահի տված բարիքները՝ փառաբանելով նրան և նրա զորությունը: Ն. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 33: Մ.Ղազարյանի մոտ հանդիպում ենք «Դուրբան բայրամ» ձևով: Այս բառը «կուրբան» ձևով հանդիպում է նաև Աստվածաշնչում. «Կորբան, այսինքն՝ Աստծուն նվիրված ընծա»: Նոր կրակարան, Մարկոս 7.11:

171. Իսլամի երրորդ հիմնասյունը *սատուն* է կամ *ուրազան* ծոցը: Ծոնապահությունը պարտադիր է բոլոր օրինապահ մուսուլմանների համար, որի ընթացքում նրանք պետք է ձեռնպահ մնան սնունդ և հեղուկ ընդունելուց, զվարճալիքներից, ընթերցան Կորան, աղոթքն, մտորեն Ալլահի և նրա ամենամեծը լինելու մասին: Ծոնապահության շարքում գլխավորը ռամադան ամսի ծոցն է, որը տևում է մեկ ամիս և պարտադիր է բոլորի համար, բացի հիվանդներից և ճանապարհորդներից: Մովորաբար ռամադան ամսվա ծոցն ավարտվում է քաթախման տոնով՝ *իդ ալ-ֆիտր*: Ծոնապահության արգելքների կողքին կան նաև մի շարք արգելքներ, որոնք պարտադիր են տարվա բոլոր օրերին: Իսլամն արգելում է գործածել ակլեռալիսին խմիչքներ և խոզի միս, մելեխաղեր, ինչպես նաև վաշխառությունը՝ ռիբա: Ն. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 32: Ահարոն Կայայանը գրում է. «Որոշ համառ մուսուլմաններ նույնիսկ թուք կուլ չեն տալիս: Եթե պատահում է այնպես, որ հակառակ իրենց կամքին ընդհատում են ծոցը /օրինակ, եթե ատամները լվալուց մի կաթիլ ջուր է գնում կոկորդը/, ապա դրա համար քավություն խնդրելով պահում է լրացուցիչ ծոց», նշվ. աշխ., էջ 128:

172. Եկեղեցական ծոմի համար ընտրվեց Ռամադանի ամիսը: Մուհամմեդի տեսած առաջին հայտնությունը կատարվեց Ռամադանի ժամանակ՝ մ.թ. 610-ին: Մեքքայից դեպի Մեդին մարդկանց հոսքը նույնպես կատարվեց Ռամադանի ամսվա ընթացքում: Մարգարեի համար մարտնչող աշակերտների որոշիչ ճակատամարտը նույնպես կատարվեց այս ամսվա ընթացքում: Պատմական այս կարևոր իրադարձությունների հետևանքով, Ռամադանի ծոցը պատճառ դարձավ աշխարհի մուսուլմաններին՝ հավաքվելու, որն ստեղծեց և ամրացրեց եղբայրության և միասին ապրելու ուժեղ զգացմունքը: Ըստ լուսնային օրացույցի՝ ամեն տարի Ռամադանը գալիս է անցած տարվա համեմատ 10 օր ավելի շուտ: Այն կարող է լինել ձմռանը, երբ օրերը կարճ են և ամռանը, երբ օրերը երկար են: Ծոցը սկսվում է նորալուսնով և տևում է մինչև հաջորդ նորալուսինը: Նյութապես ապահովված հավատացյալի համար ծոց պահելը այնքան էլ ճանճրալի չէ: Նա ամբողջ օրը քնելով կհանգստանա տանը: Բայց սովորական աշխատողի համար իսկական տառապանքի ապացույց է: Նրան թույլատրվում է ուտել միայն գիշերվա ընթացքում: Մահացություններ ավելի շատ են այդ ամսվա ընթացքում: Ի հայտ են գալիս մեծ քանակությամբ հիվանդություններ, անախորժ կռիվներ՝ ուղեկցված գայրույթի նուպայով: Ռամադանը տարվա ամենադժվար ժամանակահատվածն է մուսուլման հավատացյալների համար: Մեր օրերում ծոց պահելու կանոններին հետևելը այնքան էլ հեշտ չէ: Պատճառը սա է, որ շատ մուսուլմաններ չեն ձգտում դրան հետևել: Ա.Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 128-129:

173. Մափորի նման մետաղյակավն աման՝ հեղուկների համար: Էդ. Աղայան, հ. 2, էջ 1286:

174. Մաղր՝ գավառական սեմյակի պատի երկայնքով սարքած բարձր տախտակամած՝ քնելու և նստելու համար: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 1267:

175. Բնագրում Մ.Ղազարյանը գրում է «լամալից» հետո: Միգուցե ի նկատի ունի լամել՝ ծամել, ուտել իմաստը: Լամ՝ լինո, ծնոտ: Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ.2, էջ 372:

176. Բիթլիսում են ծնվել Վ. Մարոյանի ծնողները, հայ դերասանուհի Ջաբելը՝ Մարիամ Կնոթրզովան /ծնվ. 1858թ./: ՀՏԲ, հ.1, էջ 686:

177. Բնագրում Մ. Ղազարյանը գրում է «լամազը» կատարելով...

178. Անխմոր հաց: Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1. էջ 397:

179. Մինչև XIX դ. 60-ական թթ. Մուշի դաշտի հարավային շրջանները գտնվում էին Դիարբեքիի /Ամիդ/ վիլայեթի մեջ, իսկ Մուշում նստում էր քուրքական փաշան: Հետագայում քուրքական կառավարությունը հայոց պատմական Աղձնիք և Տուրքերան նահանգներից կազմեց Բիթլիսի վիլայեթը, որի կենտրոնը Բիթլիսն էր: Այն ուներ չորս սանջակ՝ Բաղեշ, Մուշ, Սղեբո, Կենճ: Մուշի սանջակի մեջ էր մտնում Մուշի մի մասը: Վարչական այսպիսի բաժանումների ժամանակ քուրքական կառավարությունը ելնում էր «բաժանիք, որ տիրես» քաղաքականությունից: Աշխարհագրական տեսակետից միաձուլ Սասունը կառավարությունը բաժանել էր մի քանի մասերի, Խուրն ու Մոսկանը մտնում էին Բիթլիսի սանջակի, իսկ Շատախն ու Բռնաշենը՝ Մուշի սանջակի մեջ, Խուլբը, Խիհանը և Տալվորիկը՝ Կենճի մեջ, իսկ Բսանը, Արձըր և Ռնդուսանը՝ Սղեբոյի մեջ: Վարչական այս բաժանման նպատակը շատ պարզ էր, եթե Սասունից կազմվեր մի սանջակ, ապա այնտեղ հայկական բնակչությունը ճնշող մեծամասնություն կկազմեր, իսկ եթե այն բաժանվում էր չորս մասերի, ապա հայերի թիվը հարաբերական տեսակետից քիչ կլիներ: Հ.Մ.Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 99:

180. Հավատացյալն աղոթքը սկսում է լվացումով, հետո տեղափոխվում է մեքքայական «kaaba»-ի դիմաց և արտասանում ծիսական մախադասություններն արաբերեն լեզվով: Աղոթքն սկսելու համար նա պետք է արտասանի «Allahu akbar»-ը /«Ալլահը մեծ է»/, հետո Դուրանի Fatiha-ն կամ էլ Դուրանից այլ հատվածներ: Սովորաբար նա պետք է ծնկաչոք իջնի երկու անգամ և ճակատը հայի գեղտին: Սա կոչվում է «rak'ah»: Ամենօրյա հինգ աղոթքների ընթացքում 17 անգամ պետք է իրականացվի «rak'ah»-ը: Կուլտըր ընդունելի կդառնա Ասածո կողմից միայն այն դեպքում, որ այն կատարվի մաքուր, համաձայն հաստատված կանոնների, նույնիսկ եթե նվազագույնը չի հասկանում արաբերենն ոչ մի բառ: Անկասկած, այս կուլտը որոշ մուսուլմանների համար աստվածապաշտության արժանահավատ վարժություն է: Բայց մեծամասնության համար միայն մեխանիկական գործողություն է, որը զրկված է բարոյական և հոգևոր բոլոր արժեքներից: Ընդհանրապես կանայք իրենց աղոթքն արտասանում են մզկիթի բաժանված մասում կամ իրենց օջախում: Մուսուլմանական աշխարհի բազմաթիվ մասերում զգալիորեն պակասել է աղոթող մուսուլմանների քանակը: Աղոթքի վերջում հավատացյալը կարող է ասել իր անձնական աղոթքը՝ իր մայրենի լեզվով: Այլ առիթներով, ինչպիսիք են՝ ծնունդը, ամուսնությունը, հուղարկավորությունը, աղոթք արտասանում են տեղական կամ արաբերեն լեզվով: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 125:

181. Խումլ՝ ախաղոս, որով մեծարվում էին բարձրաստիճան գինվորականության ներկայացուցիչները, վրաց վալիները և քեկարբեկերը: Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 151:

182. Կասկար, կասկարա՝ կաթսայի տակ դրվող եռոտանի: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 697:

183. Փողակ հնացած, փողոց, հրապարակ, միջանցք: Էդ Աղայան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 1530: Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում՝ հրապարակ, փողոց, առկա: Հ. 4, էջ 668:

184. Ծեծած և թեփը հանած ցորեն կամ գարի: Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 3, էջ 197:

185. Մաղմուս բառը առաջացել է յունարեն փսալմոս բառից, որը որպես վերնագիր օգտագործուել է Հին Կտակարանի յունարեն հին քարգմանութեան մէջ եւ նշանակել է քանաստեղծութիւն կամ հոգետը երգ: Մաղմուսները սահմանում էին երուելու երաշտութեան ընկերակցութեանք: Մաղմուսների գիրքը 150 աղօթքներից բաղկացած մի ժողովածու է, որ գործածուել է Հին Իսրայելում պաշտամունքի ժամանակ: *Աստուածաշունչ, Գիրք սարմուսաց:*

186. Միգար՝ գոգնոց: Էդ. Աղայանը բացատրում է «Գավառական բառ է, որ նշանակում է քառակուսի կտոր, չորս անկյունները կարված, մեջը բան լցնելու համար»: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 986: Տե՛ս օտար բառերի բառարան:

187. Տե՛ս քասակ:

188. Վերապրողը ի նկատի ունի Աստվածաշնչյան նշանավոր կերպար Հովհաննես Մկրտչի հորը՝ Ջաբրիի անունով քահանային, որը կասկածեց ավետարեք Գաբրիել հրեշտակի ասածին և արդյունքում պապանձվեց մինչև Հովհաննեսի ծննդյան օրը: Տե՛ս *Աստուածաշունչ, գիրք Հին և Նոր Կտակարաններու, Անտարան ըստ Դուկասու, գլուխ 1:5-21 խոսք:*

189. Հավանաբար պետք է լինի քոչ ու քենա, ոչ թե քոչ ու քենա:

190. Բողոք, բողոլ՝ հայկական, պանրի, թթվի մեծ կճուճ: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ. 1, 193:

191. Կարասս՝ Թրծած կավն մեծ աման հեղուկների, առավելապես զինու համար: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ.1, էջ 702:

192. Աստուածաշունչ, Ծննդոց. 18-19:

193. Ն. Հովհաննիսյանը իր «Արարական երկրների պատմություն» աշխատությունում գրում է. «Կորանը բաղկացած է 114 սուրահներից՝ գլուխներից, որոնք բաժանվում են այսքների՝ ֆրագների կամ խոսքերի և արտահայտությունների»: Սուրահների դասավորությունը կատարվել է ըստ ծավալների, մեծից փոքր: Բացառություն է կազմում միայն առաջին սուրահն, որը կոչվում է ֆաթիհ, այսինքն Բացող կամ Սկիզբ: Ահա այն. «Հանուն գրասուր, գրասիրտ Ալլահի: Փառք Ալլահին, աշխարհների Տիրոջը գրասուր, գրասիրտ, դաստարանի օրվա թագավորին: Քեզ ենք մենք սխալում և խնդրում օգնել: Տար մեզ ուղիղ ճանապարհով, նրանց ճանապարհով, ում որ Դու բարեարություն ես արել, բայց ոչ նրանց, ովքեր գրնվում են գայրույթի ներքո, և ոչ մուրդյալներին», հ. I., էջ 34-35:

194. Լաչակ հայկական, սպիտակ նուրբ կտոր, որով կանացի գլուխներն են կապում, մասամբ դեմքը: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 515:

195. Փարջ՝ գավառական ունի / բոնակ/ ունեցող կավն կամ պղնձե գավաթ: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ.2, էջ 1514:

196. Մուսուլմանական քաղաքավարությունը կարծում է, թե կլինը կերպարի ուզած տղամարդուն: Սրա դեմն առնելու համար հասարակությունը ստեղծում է բաժանված տարածություններ՝ տղամարդու և կնոջ միջև զարգացող հարաբերությունները խանգարելու համար: Ըստ Շարիաթի, երբ տղամարդն ու կինը մեծակ են, ապա անպայման կկասկածվեն սեռական կապեր ունենալու մեջ: Պետք է խանգարել

ման իրավիճակները: Սակայն մուսուլմանները, որոնք չեն կարող տիրապետել իրենց սեռամուրթյանը, դրա կարիքը նույնիսկ չպետք է ունենան: Մեռերի ֆիզիկական բաժանությունը բնութագրում է մուսուլմանական աշխարհի ամենօրյա կյանքը: Փխաղարձարար հրապուրված տղամարդն ու կինը կհեռացվեն իրարից: Ուրեմն, իսլամական հասարակությունը խրախուսում է կանանց՝ օջախի ներսում մնալը: Նրանք այնտեղից կարող են դուրս գալ միայն եզակի դեպքերում. տղամարդու կողմից համաձայնեցված բույրավորությամբ միայն կայցելեն մերձավորներին և կզման գնումներ կատարելու: Իդեալական կլինի, եթե կինն ունենա ֆինանսական մեծ միջոցներ և ծառաներ: Սա նրան բույլ կտա տասնյակ տարիներ մնալու տան ներսում: Սագոյություն ունեցող ազատությունից զրկելու ամենավատ ձևն է, որը այդպես չի մեկնարկվում նրանց կողմից... Հաշվարկել են, որ մարդկության բոլոր քաղաքակրթություններից՝ արաբական մուսուլմանական հասարակությունում է ամգրագետ կանանց ամենամեծ տոկոսը, դպրոց հաճախող աղջիկների ամենացածր մակարդակը, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ աշխատող կանանց ամենավտար քանակությունը: Ահարձեհ Կայայան, նշվ. աշխ. էջ 118:

197. Ղշլաղ՝ քոչվորների ձմեռանոց: Միրզա Յու. Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 152:

198. Դարման՝ ճար, ճարակ, խնամք, հոգ, դեղ, ուտելիք, ապրուստ: Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, էջ 639-640:

199. Խոսքը բույսերի տեղական անվանումների մասին է, որոնց գրական անվանումը վերականգնելը բավականին դժվար է: Մեր կարծիքով՝ քրտնացնելու համար նախատեսված կծու, սպիտակ կոճը կարելի է նույնացնել Երիցուկ սովորականի հետ, որի տեղական անվանումներից են կոկոռչիկը, կուծուռի: Ջուլիետտա Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ. էջ 168: Ըստ բնագրի՝ «գարդաչուն» քառը նաև կարելի է կարդալ «գարդաչուն» ձևով:

200. Բնագրում անունը գրված է արաբական տառերով:

201. Երիտթուրքեր՝ հակամիաբնական, բուրժուակալվածատիրական, ազգայնամուլական շարժման մասնակիցներ Թուրքիայում, XIXդ. վերջին-XXդ. սկզբին: Առաջին գաղտնի խմբերը առաջացել են Կ.Պոլսում, 1889-92-ին, զինվ. և քաղաքաց. հատուկ ուս. հաստատություններում: Բոլոր խմբերի ընդհանուր գաղափարական ծրագիրն էր 1876-ի սահմանադրության վերականգնումը և սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի տապալումը: XIXդ. վերջին սկսեցին ձևավորվել երիտթուրքերի վտարանդիական կենտրոնները: Կ.Պոլսի կազմակերպությունը, որը կոչվում էր «Միության և առաջադիմության օսմանյան ընկերություն», ուներ իր կանոնադրությունն ու ծրագրային դրույթները, որոնց շուրջումը հանգում էր երկրի առաջադիմության համար պայքարին, կայսրության բոլոր հպատակների համար հավասարությունն ու ազատությունն ապահովելուն: Նույն գաղափարներն են քարոզել Ժնևի, Փարիզի, Կահիրեի պաշտոնաթերթերը: 1902-ի փետր. Փարիզում տեղի ունեցավ երիտթուրքերի առաջին համաժողովը, որտեղ առաջացան երկու հիմն. խմբավորումներ՝ «Միության և առաջադիմության ընկերությունը»՝ Անմեղ Ռիզայի գլխավորությամբ, որը կենտր. իշխանության և կայսրության ամբողջականության պահպանման կողմնակից էր, և «Անճնական նախաձեռնության ընկերությունը»՝ Սարահեդդինի գլխավորությամբ, որը նպատակահարմար էր համարում վարչ. կառուցվածքի զգալի ապակենտրոնացումը և տեղական իշխանություններին լայն լիազորություններով օժտելը: Երիտթուրքերի առաջնորդները դեռևս 1895-ին փորձեցին կապեր հաստատել հայ քաղ. կուսակցությունների հետ, միաժամանակ հայտարարելով, որ չեն պաշտպանում Արմ. Հայաստանում քարենորոգումներ իրականացնելու հայերի պահանջը, քանի որ հանդես են գալիս կայսրության ամբողջ տարածքում ընդհանուր քարենորոգումների օգտին: Այդ

իսկ պատճառով հնչական կուսակցությունը հրաժարվեց դաշնակցել: Դաշնակցությունն ու վերակազմյալ հնչականները պատրաստ էին փոխզիջման: Սակայն խոր տարածայնությունների պատճառով բանակցությունները համաձայնեց 1902-ին մասկյանների հետ արդյունք չուվեցին: Դաշնակցությունը համաձայնեց 1902-ին մասնակցել երիտթուրքերի առաջին համաժողովին, որտեղ բացահայտվեցին լուրջ տարածայնություններ կողմերի միջև: Ազգային հարցում երիտթուրքերը հանդես էին գալիս Թուրքիայի ամբողջակամության պահպանման օգտին, թուրք. տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդներին համարում էին օսմանցիներ, մերժում ազգային անկախության ձգտումները, ներքին ինքնավարությունը: Չնայած տարածայնություններին, երիտթուրքերը ձգտում էին դաշնակցել հայ քաղ. կուսակցությունների հետ: Դաշնակցությունը հանդես եկավ իբրև երիտթուրքերի երկրորդ համաժողովի /Փարիզ, 1907-ի դեկտ./ նախաձեռնող: Նրանց համագործակցությունը կրում էր զուտ մարտավարական բնույթ և ուղղված էր Աբդուլ Համիդի վարչակարգի դեմ: 1908-ի գարնանը երիտթուրք սպաները ապստամբեցին Մակեդոնիայում՝ պահանջելով 1876-ի սահմանադրության վերականգնում: Այդ ապստամբությունը սկիզբն էր 1908-ի երիտթուրքական հեղաշրջման, որի հետևանքով անցան իշխանության գլուխ: Հանդես գալով կայսրության բոլոր ժողովուրդների ազատության, հավասարության, երբայրության կարգախոսներով՝ իրենց կազմակերպությունը վերածեցին կուսակցության՝ «Միություն և առաջադիմություն» անունով: Մերժելով ոչ թուրք ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը, վարեցին մեծապետ., օսմանականության և պանթուրքիզմի քաղաքականություն ազգային հարցում, որի ծանրությունը զգացին հույները, ալբանացիները, արաբները, քրդերը: Սակայն ամենամեծ հարվածը երիտթուրքերը հասցրեցին հայ արաբները, քրդերը: Սակայն ամենամեծ հարվածը երիտթուրքերը հասցրեցին հայ ժողովուրդին, դեռևս 1909-ին նրանք կազմակերպեցին Ադանայի կոտորածը, իսկ 1915-ից իրագործեցին ցեղասպանության ծրագիրը: Նրանք ասպարեզ իջան որպես բուրժ. հեղափոխականներ, իշխանության գլուխ անցնելով՝ դարձան ազգայնամուլներ, իսկ հեղափոխականներ, իշխանության գլուխ անցնելով՝ դարձան ազգայնամուլներ: ՀՀՀ, էջ 124: Տե՛ս Ավետիս Փափազյան, Ժամանակագրություն: Հայկական հարցը և մեծ եղեռնը. /1876-2000/, Եր., «Չանգակ-97», 2000, էջ 10: Дж.С.Киракосян, Младотурки перед судом истории, Ер., Айкастан, 1989.

202. Դուրանի 9:5 սուրահը հաստատում է, որ Մուհամմեդին եկած հայտնությունը հրամայեց նրան պատերազմ մղել Արաբիայի կուսակառուցների դեմ՝ իսլամին հնազանդեցնելու և այն ընդունելու նպատակով: Հայտնությունից անմիջապես հետո Մուհամմեդը նախաձեռնեց հայտնի «djihad»-ը՝ սուրբ պատերազմը: Սուրբ պատերազմի նպատակը Տիրոջ գերիշխանության առաջնորդն է: Միայն խաղաղ ճանապարհով ամհավատներին հավատքի բերելու գործընթացի ձախողումից հետո պետք է դիմել Սուրբ պատերազմին: Պատերազմին մասնակցող մուսուլմանը, որպես աստվածային սիրո ամենավատ ապացույց, միլիարներում է իր կյանքը: «Djihad»-ը կանոնակարգված սիրո ամենավատ ապացույց, միլիարներում է իր կյանքը: «Djihad»-ը կանոնակարգված է այնպես, որ այն դառնում է իսլամի պրոպագանդայի միջոցներից մեկը: Եթե այլադավանը իսլամը կամավոր ընդունի, այն կպարտադրվի «djihad»-ի կողմից: Անօրինական է համարվում այն լքելը և խաղաղությանն ու բույրականությանն անդամագրվելը: Ըստ մուսուլմանական աստվածաբանի՝ աշխարհը բաժանված է բշմամական երկու մասի.«Dar-ul-Islam»-ը դեմ է դուրս եկել«Դաու-ul-Harb»-ին: Առաջինը ենթարկվում էր Ալլահին, երկրորդը՝ անդադար պատերազմների բոցավառ պաշտպան է: Ըստ մեղքի տեսակի՝ գոյություն ունի երեք տեսակի մահ. անհավատի, հարակցողի և մեծամտի: Քրիստոնյաներին բաժին կլինեն առաջին երկու տեսակի մահը: Անհավատը պարզապես չի հավատում Ալլահին, իսկ հարակցողը կոչ է անում մեղավորին՝ հարակցել աստծուն: Մեծամտությունը այն մեղքն է, որը անտեսում է Աստծուն

հնազանդվելը: Անարդարացի կլիներ եզրակացնել, քն Ղուրանը տալիս է միայն դաժան և անմարդկային հրամաններ: Իսլամի Սուրբ գիրքը պարունակում է տեղեկություններ առաքինության, հավատարմության, հանդուրժողականության, չափավորվածության, բարեգործության, ներման մասին: Սհարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 131-134: *Ջիսսը, Ղազալիսը՝ Մահմեդականների սրբազան պատերազմը անհավատների դեմ: Սիրզա Յուսուֆ Ներսեսյան, նշվ. աշխ., էջ 151, 153:*

203. Ավազանը կատարում է կրկնակի կարևոր դեր, սա արարողական կարգ է՝ ավանդական լվացման համար, իսկ գեղազիտական տեսակետից, այն ծառայում է որպես հայելի՝ արտաքին մասի համար: Երկուսը միասին համաչափություն են ստեղծում տարածության մեջ, որն առաջացնում է բարձրալի անգուգական շունչը: Բոլոր մզկիթները ունեն նույն ընդհանուր տեսքը. դրաի բակի կենտրոնում՝ հուշարձան աղբյուրը ծառայում է ծիսական լվացումների համար: Մյուս ընդհանուր կողմերը ներառում են քարից կամ փայտից պատրաստած սյուների ճոխությունը, հատուկ կամարը, որը հենվում է սյունազուխների վրա և մեղրամանի բջիջների մեծ օգտագործած շրաքարերը: Սա տիպիկ արարականն է, որ քույլ է տալիս քառանկյուն ձևից անցնելու շրջանաձևին, և գմբեթը հենել տանկյուն հիմքի վրա: Սհարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 59:

204. Ջրծաղիկ՝ Varicella-Оспа ветряная-острая инфекционная болезнь, преимущественно детского возраста; характеризуется доброкачественным течением, умеренной общей интоксикацией, лихорадкой и пятнисто-везикулезной сыпью. Возбудитель распространяется воздушно-капельным путем. Восприимчивость к ветряной оспе всеобщая. Возбудитель ветряной оспы относится к вирусам группы герпеса. Казанцев А.П., Матковский В.С., Назв. раб., с. 178-179.

205. Սլալիսիա՝ Малярия-острая протозойная болезнь, характеризующаяся лихорадочными приступами, анемией, увеличением печени и селезенки. Может давать рецидивы. Эпидемиология: Источником инфекции является человек, больной малярией, или здоровый гемотоноситель. Казанцев А.П., Матковский В.С., Назв. раб., с. 145-152. Տե՛ս, Լ.Ս. Ֆրանգուլյան, Բժշկական միկրոբիոլոգիա, «Լույս», Եր., 1979, էջ 442-446:

206. Պահպանվել է Մ.Ղազարյանի 1969-ը թ. Սպանդարյանի շրջանի նարդու երկար խաղի անհատական առաջնության մրցումներում երկրորդ տեղը գրավելու համար շնորհիվ՝ Երկրորդ կարգի դիպլոմը, որը ստորագրված է Սպանդարյանի շրջանի ֆիզկուլտուրայի և սպորտի կոմիտեի նախագահ Վ.Գալստյանի կողմից:

207. *Շահ* ժողովրդական վեպ, անասունի կոճիկ, որը հնում օգտագործում էին խաղալու համար: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ 2, էջ 935:

208. Об армянских хамалах-носильщиках тяжестей в Турции кому только из европейских корреспондентов и туристов не приходилось писать! Хамалы-это свежие силы земледельческого населения Битлисского, Ванского и Харпутского вилайетов, отрывающиеся от сохи вследствие притеснений курдов и вымогательств турецких чиновников. Ежегодно они тысячами стремились в Константинополь, Смирну и прочие приморские города Европейской и Азиатской Турции, для искания заработков тяжелым физическим трудом. Константинопольские таможи в Галате и Стамбуле, где имелось по несколько сот хамалов, обойтись без них никак не могли. После истребления в 1896 г. хамалов в Константинополе турки вынуждены были заменить их курдами, но по отзывам русских корреспондентов как таможи, так и получатели товаров

оказались в большом затруднении. Во-первых, курды далеко не обладают той громадной силой, при какой так легко справлялись армянские хамалы... Во-вторых, таможенное начальство не доверяет курдам амбары, где хранятся товары до их очищения. Этими амбарами прежде заведовали всегда армяне, безусловная честность которых ни разу не была запятнана. Хозяева же товаров терпят еще больше неприятностей от курдов: последние то отговариваются усталостью и не доставляют товаров вовремя по назначению, то допускают небывалые дотолы злоупотребления, присваивая часть чужой собственности. Магда Нейман, назв. раб., с 115-116.

209. От исчезновения армянских хамалов немало пострадали также торговые общества, банки и богатые магазины европейцев в Константинополе. Доставка золота и серебра из государственного казначейства в Отоманский банк и в администрацию Dette publique и оттуда обратно, дневная и ночная охрана банковских касс, магазинов, ночная сторожевая служба на всех улицах, в многочисленных константинопольских ханах /гостиных дворах/, все это вверялось только пришлому люду из глубины Армении. Пользуясь безусловным доверием турок, армян, греков, евреев и европейцев, эти представители армянского простонародья исполняли обязанности русских артельщиков, не внося, однако, никакого материального обеспечения, в виде залога, своим хозяевам: честное имя их национальности считалось достаточною гарантией. Достоинно внимания, что, несмотря на их тяжелый труд, при ничтожном заработке, в хамалах не замечалось ни малейшего признака угнетенности. Их прямая осанка, атлетическое телосложение и гордая поступь возбуждали всегда зависть в дряблых константинопольских сибаритах и восторг у европейских туристов. Магда Нейман, назв. раб., с 116.

210. Հնարավոր է, որ չիք բառի փոխարեն պետք է լինի չիք /թրք. շըք/ բառը:

211. Հուշագրությունում «քրաճիկ» բառը հանդիպում է քրաճիկ, քրաճիկ, քրաճիկ, քրաճիկ ձևերով: *Браунинг /Bowning/ Джон /21.1.1855, Огден, штат Юта-26.11.1926, Херстал, Бельгия/, американский изобретатель, конструктор названных его именем образцов автоматического оружия, фабрикант. Наибольшее распространение получили автоматические пистолеты /патенты куплены бельгийской фирмой Гесталь/, первые образцы которых появились в 1879-78гг.. Пистолеты, а также ручные, станковые и крупнокалиберные пулеметы системы Браунинг с воздушным охлаждением ствола стоят на вооружении многих армий. БСЭ, третье изд., т. 4, М., Советская Энциклопедия, 1971, с. 11.*

212. Տե՛ս օտար բառերի բառարան:

213. Հավանաբար խոսքը Սմիթ վեսոն տիպի ամրացանկի մասին է:

214. *Наган*, револьвер системы бельгийского оружейника Нагана (Nagant). Изобретен в конце 19 в и принят на вооружение армий ряда стран (Россия, Швеция, Австро-Венгрии и др.). На вооружении Красной Армии до Великой Отечественной войны 1941-45 гг. состоял Наган образца 1895: калибр 7,62 мм, дальность стрельбы до 100 м, емкость барабана 7 патронов. БСЭ, т. 17, М., 1974 г., сс. 196-197.

215. Բիրլիան ուներ առողջարար օդ, քեև ամառը շատ տաք էր, ձմեռը, որ հաճախ տևում էր հինգ ամիս, ճյուճառատ էր, երբեմն՝ սուկալի ցուրտ: ՀՏԲ, հ. 1, էջ 686:

216. *Գովանի* գովնդ պարի եղանակ, պարի տեսակ: Գովնդ ժողովրդական կլոր պարի մի տեսակ: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 254:

217. Հավանաբար Մ.Ղազարյանը ի նկատի ունի *խոնջան* բառը, տե՛ս օտար բառերի բառարան:

218. Լիրա-լիր /Թուրքիայի դրամական միավոր, որը հավասար է հարյուր դուրուշի/:

219. Այսպես էր կոչվում հրեական կրոնական մեծագույն խմբակցության որևէ անդամ, որ հավատում էր, թե օրենքի տառացի գործադրությամբ միայն հնարավոր է փրկություն ապահովել, և ըստ այնմ էլ պահանջում էր խստիվ պահել օրենքը և նրա շուրջ աճած «հայրերի ավանդույթը» /*Մարկոս 7:1-13*: Մրանք դեմ էին հռոմեացիների իշխանությանը, այն համարում էին իրենց տրված աստվածային պատիժ և շեշտում էին անհատական բարեպաշտության կարևորությունը: *Աստվածաշունչ, Նոր Կտակարան Հիսուս Քրիստոսի, հավելվածի քառասուն, էջ 694*:

220. *Կճում*՝ քրճած կավի անոթ, կերակուր եփելու կամ մթերք պահելու համար, պլուտոկ, կճիկ, բոդուղ: Էդ. Աղայան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 740:

221. Վերապրողը ի նկատի ունի կավե պլուտոկը: Խոսվածքներում հաճախ ենք հանդիպում «հողն աման» արտահայտությանը: Տե՛ս Բ.Է.Ավագյան, Ծննդավայրիցս դեպի Տեր Ջոր, Քաջունի Ղարազոյգյանի հիշողությունները, էջ 17:

222. Նկատի ունենալով, որ Մուսամմեդն եղել է որր, առանց հովանավորի և կարողության, պարզ է դառնում, թե ինչու Նուրանը շեշտեց կարիքավորներին օգնության հասնելու պարտականությունը: Իսկանու՞մ գոյություն ունի մաքրագերծման հարկ: Շատ է խրախուսվում դիմը /եկամուտի տաս տոկոսի հատկացումը մզկիթին/: Ահարոն Կայայան, նշվ. աշխ., էջ 129: Իսկանի հինգերորդ հիմնասյունը զաբաթն է: Դա յուրահատուկ մի հարկ է, որը գանձվում է հայրատների գույքից և եկամտուներից, և հատկացվում իսկանական ումմայի՝ համայնքի կարիքների բավարարման համար: Այդ եկամտուները մախատեսված են ումմայի աղքատների համար: Միաժամանակ, իսկանը հորդորում է իր համահավատացյալներին տալ սաղակա, կամամոր գոհաբերություն և ողորմություն: Ո՛չ զաբաթը, ո՛չ սաղական ի վիճակի չեն վերացնել սոցիալական անհավասարությունը: Նիկոլայ Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

223. Բառացի՝ ես ունեմ Հայաստան: Դիշտ կլինեք ասել. «Ժը սյուի Ադմենիեն»:

224. *Գան*-քեռ, մեխ, չիվի: Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1, էջ 508:

225. Армянского хамала легко было отличить притом по его узорчатой красной шапочке-*арачшину*, который он никогда не менял на феску, так как это был подарок жены или сестры, которых он оставил на родине. Они вышивали его из сотканной ими материи. Магда Нейман, назв. раб., с 116.

226. Անդրանիկի ջոկատը ռուսական 4-րդ կորպուսի կազմում 1916-ի հունվարի սկզբներին Վանից շարժվելով Մուշի, Բիթլիսի ուղղությամբ, համառ, արյունահեղ մարտեր մղեց թշնամու գերագրոն ուժերի դեմ և մասնակցեց բազմաթիվ հայկական գյուղերի, քաղաքների ազատագրմանը: Առջևում էր Բիթլիսը, որի գրավումը գեներալ Աբացը /վերջինիս հրամանատարության տակ էր գտնվում Անդրանիկի ջոկատը/, սաստիկ սառնամանիքի և պարենի պակասության պատճառով, գտնում էր անհնարին: Անդրանիկը, խիստ զայրացած գեներալի անվճռակա՞նությունից, հեռագրում է կորպուսի հրամանատարին. «Գլխովս կերաշխավորեմ, որ կարելի է Բիթլիսը գրավել անմիջապես»: Կորպուսի հրամանատարը, Աբացի կամքին հակառակ, համաձայնվեց Անդրանիկի առաջարկին: Վերջինս իր 1500 մարտիկներով և 200 հեծյալ կազակներով փետրվարի 20-ին գրոհեց Բիթլիսի վրա: Գրոհը սկսվեց զիշերը: «Առանց գնդակ մը արձակելու, - գրել է Գ. Ղորղոսյանը, - կամավորական խումբը մոտեցավ թուրքական դիրքերի կանխավ որոշած հատվածին: Սվինային հարվածով վար նետեց հոն գտնվող զորքը. գոավեց երևույ լեռնա լին թնամոթ և վիսյուի թշնամի ուսերի վրա ներս խուժեց

քաղաք»: Այնպիսի արագությամբ կատարվեց այդ բոլորը, որ թշնամու զորահրամանատարները չհասցրեցին մինչև անգամ հագնվել ու փախուստի դիմել: Անդրանիկը գերեց թշնամու 1300 զինվոր, 35 հրամանատար, գրավեց բավականաչափ գեներ ու զինամթերք, 24 թնդանոթ, մի քանի միլիոն փամփուշտ, 1400 ձի և այլն: Փրկվեցին 300 հայ կանայք ու երեխաներ և ուղարկվեցին Վան: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ 6, էջ 550-551:

227. Բնագրում՝ սևագիր տետր # 15, վերապրողը նշում է 1916-ի փետրվարի 14-ը, շփոթելով Բիթլիսի գրավման օրը Էրզրումի գրավման օրվա հետ: Ռուսական զորքերը 1916-ի հունվարի 16-ին հասան մինչև Քյոփրի-քյոյ, ուր համառ կռիվներից հետո ջախջախեցին թուրքական երեք դիվիզիա, որոնց մնացորդները ետ շարտվեցին դեպի Կարին: Այնուհետև երեք կողմից շրջապատեցին Կարինը: Հարյուրհազարանոց թուրքական բանակը չկարողացավ այն իր ձեռքում պահել: Հնգօրյա գրոհից հետո, փետրվարի 16-ին, ռուսական զորքերը մտան Կարին և գրավեցին բերդը: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ 6, էջ 543:

228. Արամ Հայկազը Անդրանիկի մասին գրում է. «Կը դառնայ դեկավար ու «Իբրև Արծի» կը սաւառնի սարէ սար, կռուէ կռիւ, յաղթանակէ յաղթանակ...: Օր մը Սասուն է, օր մը Մշոյ դաշտ, օր մը՝ Վասպուրական: Լման երեսուն երեք տարի կռիւ է մղած ան ազգին թշնամիներուն դէմ: Ինկած են իր ընկերներէն ու զինուորներէն շատեր՝ հայրենիքի դաշտերն ու սարերու կողերը իրենց արիւնով կարծիք ներկելով, քայց ինք մնացած է անխոց՝ ու անսասան: Առաջնորդ ու պետ էր ծնած Անդրանիկ: Իր խօսքը՝ անկաշկանդ, հրամայական. իր ձայնը՝ հօգո ու իշխանական, նոյն ատեն ան ունէր թովիչ քաղցրութիւն մը՝ որով կախարդած էր իր զինուորները, զինակիցներն ու բոլոր զինքը լսողները...: Անսահման հավատք՝ եւ պաշտամունքի հաւասարող վստահութիւն մը պարտադրած էր ան բոլորին: ...Իգուր չէ զինքը սիրողներուն և սատողներուն այ այն հաւատքը թէ, ան կախարդուած է՝ եւ անոր գոյակ չի դպիր»: Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը, Նիւ Եորք, Միացեալ Մահանգներ, 1957, էջ 376-377:

229. Անդրանիկ Թորոսի Օզանյան /1865, Շապին Գարահիսար-1927 Չիկո՝ Մակրամեմուդի մոտ, ԱՄՆ/, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, գորավար: Մովորել է Ծննդավայրի Մուշեղյան վարժարանում: Ձինագործարանի բանվոր է եղել Կ.Պոլսում, ապա աշխատել Ռումինիայում: Վերադառնալով հայրենիք՝ աշխատել է որպես ատաղձագործ: 1891-ին անդամագրվել է հնչակյան կուսակցությանը, ապա /հավանաբար մեկ տարի անց/ ՀՀԿ կուսակցության անդամ /որից հետագայ է առաջին անգամ 1907-ին, վերականգնվել 1914-ին և երկրորդ անգամ հետագայ 1917-ին, ինչի մասին հայտարարել է մասուլում/: XIX դ. 90-ական թթ. զինվորագրվել է հայդուկային շարժմանը, մախ՝ շարքային հայդուկ, ապա՝ տասնապետ, խմբապետ Աբրոյի, Գուրգենի, Աղբյուր Սերոբի խմբերում: Համագործակցել է ազատագրական շարժման գործիչներ Հրայրի, Նիկոլ Դումանի, Մեծն Մուրադի հետ: Աղբյուր Սերոբի մահից /1899/ հետո /որի մահվան վրեժը լուծել է՝ սպանելով նրան սպանող Բշարե Խալիլին/ Վասպուրականում և Մասունում գործող հայդուկային խմբերով մասնակցել է թուրքական կանոնավոր զորքերի և քրդական հրոսակախմբերի դեմ բազմաթիվ մարտերի: Անդրանիկին մեծ համբավ են բերել Առաքելոց վանքի կռիվը /1901/ և Աղբամարի կռիվը /1904/: 1904-ի վերջից Անդրանիկը դուրս է եկել Արեւմտյան Հայաստանից, եղել Իրանում, Բաքվում, Թիֆլիսում, ապա հաստատվել Ժնևում: Այստեղ հրատարակել է հայդուկային կոլի իր ռազմատույցը՝ «Մարտական հրահանգներ» /1906/ կանոնագիրը: 1907-ին տեղափոխվել է Թուրքարիա: Նա դեմ էր երիտթուրքերի հետ դաշնակցականների մերձեցմանը, գտնում էր, որ յուրաքանչյուր այդպիսի քայլ հոլի է կործանարար հետևանքներով արևմտահայերի համար /այս տեսակետը նա արտահայտել

է դաշնակցութեան IV համագումարում, 1907-ին, Վիեննայում/։ Բալկանյան 1-ին պատերազմի /1912-1913/ ժամանակ մասնակցել է հայկական կամավորական վաշտի ձևավորմանը, որը հետագայում Նոյեմի /վաշտի պետն էր/ գլխավորությամբ /Անդրանիկը եղել է վաշտի ավագը/ մասնակցել է բուրբական գործերի դեմ մարտերին։ ՀՀՀ, էջ 36-37։ Սարգիս Խ. Տեօփեթեանը գրում է. «1887-ին, Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադրութենէն հազիւ վեց ամիս անցած, կարեւոր մասնաճիւղի մը հիմը կը դրուէր Շ. Գարահիսարին մէջ։ Նախաձեռնողներն էին Վեռնաշապուհ քահ. Քիւպրեան, Աւագ է.Ֆ. Տուրիկեան, Միսոն Դգնատրեան, Զմշկածաղցի Սարգիս Քաջունի /բոլորն ալ դասատու/։ Մասնաճիւղին կ'անդամակցէին Անդրանիկ Օզանեան /ապագայ հերոսը/, Դուկաս աղբար, Սկրտիչ Թացեան, Մրտո Ռսկի Աւետիսը, Հաճի Յակոբը, Յարութիւն եւ Պաղտասար Գարիպեանները, Յարութիւն Օզանեանը /Գագիկ/ ու երբայրը, Նիկողոս Այնաճեան եւ ուրիշներ։ Տարին շրջացած քաղաքին երեսուն առ հարիւրը անդամ կ'արձանագուէր նորակազմ կուսակցութեան»։ Յուշեր Շապին Գարահիսարէն, Փարիզ, 1954, էջ 81-82։ Տե՛ս Արամ Հայկազ, նշվ. աշխ., էջ 374։

230. Ուշագրավ են Արամ Հայկազի մեջբերած Անդրանիկի զինակից Մուրատի խոսքերը։ Արամ Հայկազը գրում է. «Իր զինակիցներն ամենուսուրի Մուրատը, ինքն ալ հսկայ մը եւ հայրենի փառք մը, այսպէս կը բնորոշէ Անդրանիկը. «Անդրանիկ այք ունի. մենք չունինք։ Սար ու ձորով կ'անցանինք. ամէն մէկս իր ճամբան կը քալէ. իսկ Անդրանիկը՝ ամէնքիս ճամբան։ Մենք անհոգ կ'երթանք, ան կը տեսնէ, կի պրպտն ամէն քար, ամէն ժայռ, փոս ու մացառ. ոչինչ կը փախի, ոչինչ կ'վրիպի անոր աչքէն. ու ինչ որ մէկ անգամ կը տեսնէ, երբեք չի մոռնար. երբ նոյն ճամբով յետ գալու ըլլանք կռուով ու նահանջով, ան զիտ՝ մինչեւ ու՞ր պէտք է քաշուինք, որ սարին ու ժայռին կամ թունրին ու փոսին հասնելու համար։ Ան զիտը դիրք բռնել թշնամու դէմ այն ժայռին՝ կամ այս բլրին ետեւ։ Մենք վստահ ենք որ լուսազոյնն է եւ երբեք չի սխալուիլ եւ մեր դիրքերը լավագոյնը կը մնան։ Անդրանիկին հրամաններն տակ կռուիլը խաղ ու պար է. -Անդրանիկ այք ունի»։ Նշվ. աշխ., էջ 376։

231. Маузеръ /братя Павел и Вильгельм /Mauzer/ последний умер в 1882 г./-оружейные техники , предложившие образец однозарядного ружья, который был принят в Германии под именем пехотного ружья образца 1871 года: переделанное впоследствии в магазинное , оно получило название пехотного образца 1871-84г. К последнему-затвор был предложен братьями Маузер /приобретшими в 1874г. казенный оружейный завод в Обендорфе в Вюртенберге, а также и проект переделки однозарядного ружья в магазинное/. Для Турции завод Маузера изготовлял магазинные ружья образца 1887г., калибром 3,74 лин., с подствольным магазином на 8 патронов. Брокгаузъ (Лейпцигъ) и Ефронъ (С.-Петербургъ), Энциклопедический словарь, том XVIII А, С.-Петербургъ, 1896, с.818.

232. Չորավար Անդրանիկ. Առաջին համաշխարհայինի սկզբին Անդրանիկը մեկնել է Թիֆլիս, նշանակվել հայկական կամավոր 1-ին ջոկատի հրամանատար, որը Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական բանակի կազմում այքի է ընկել Վանի, Բիթլիսի, Մուշի գրավման ժամանակ, Գիլմանի ճակատամարտում /1915 ապրիլ/։ Հետագայում վրդովված հայկ. կամավոր. ջոկատների նկատմամբ ռուս. հրամանատարության անվստահությունից, 1916-մարտին հրաժարական է տվել և հեռացել ռազմաճակատից։ 1916-17-ին Թիֆլիսում և Հս. Կովկասում մեծ աշխատանք է կատարել հայ գաղթականների բազմակողմանի օգնություն կազմակերպելու գործում, մասնակցել արևմտահայերի I համագումարին, նախաձեռնել է «Հայաստան» թերթի /1917-1918/ հրատարակումը։ 1918-ի հունվ. Էրզրումի ամրացված շրջանը բուրբական

հարձակումից պաշտպանելու համար նշանակվել է նոր ձևավորված հայկական բանակային կորպուսի երկրապահ ղեկավարի հրամանատար։ Նույն ամսին Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը նրան շնորհել է գեմ-մայորի կոչում։ Կովկասյան ճակատի փլուզման, ռուսական զորքերի հեռանալու, թուրք. զեքիշտղ ուժերի հարձակման պայմաններում Անդրանիկի ղեկավարած հարկադրված նահանջել է Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Վորոնցովկա ուղղությամբ, դիրքավորվել Ջալալօղլում խնդիր ունենալով արգելել բուրբական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Երևան։ Ապրիլին Անդրանիկը նշանակվեց Հայկական առանձին հարվածային ջոկատի հրամանատար, որը հունիսին նահանջել է Գիլիջան-Մևան-Նոր Բայազետ-Սելիմի լեռնանցքով դեպի Ջուլֆա և Խոյ /Իրան/ Հս. Իրանում կուտակված հայ գաղթականներին, Վանի հայությանը օգնելու նպատակով։ Հանդիպելով թուրք. զորքերի դիմադրությանը՝ ջոկատը վերադարձել է Նախիջևան՝ այն հայտարարելով Խորհրդային Ռուսաստանի անբաժան մաս։ Անդրանիկը Բաքվի կոմունայի ղեկավար Ս.Շահումյանին հեռագրել է, որ իր ջոկատը դնում է Խորհրդային Ռուսաստանի կենտր. կառավարության տրամադրության տակ։ Բարդ իրավիճակում անցել է Գորիս, ապա Միսիան, որտեղ տեղավորել է իր զորամասն ու նրա հետևից եկող հայ գաղթականներին։ 1918-ի նոյեմբ. իր ջոկատով անցել է Դարաբաղ՝ թուրքերից և մուսավաթականներից այն պաշտպանելու համար, բայց Կովկասում, անգլիական հրամանատարության պահանջով, որը խոստանում էր հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով, Անդրանիկը հետ է դարձել։ Հուսախաբվելով Անտանտի քաղաքականությունից և գծովելով Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ՝ 1919-ի ապրիլին իր զորամասը բերել է Էջմիածին, զորացրել այն, իսկ ինքն անցել արտասահման։ Գտնվելով Ֆրանսիայում, ապա՝ Անգլիայում ծրագրեր է մշակել Կիլիկիայի հայերի պաշարին օժանդակելու համար։ 1922-ից ապրել է ԱՄՆ-ում, շարունակել օգնությունը սփյուռքահայերին։ Մահացել է Չիկո կուրորտային վայրում, թաղվել Ֆրեզնոյում։ 1928-ին Անդրանիկի աճյունը տեղավորվել է Փարիզ, ամփոփվել Պեր Լաշեզ գերեզմանատանը։ ՀՀՀ, էջ 36-37։

233. Համք, Համպա, Համփա՝ գյուղ Արմ. Հայաստանի Բիթլիսի նահանգի, Բիթլիս գավառում։ Գյուղի դիմացի բարձունքին է գտնվել հայտնի Ս. Հակոբի մենաստանը։ ՀՏԲ, հ.3, էջ 328։

234. «Համաշխարհային պատերազմի սկզբնատրութեան Անդրանիկ անցալ Կովկաս՝ կռուելու։ Իր առաջին հանդիպումը ռուս զինուորական իշխանութեանց հետ, եղած է Ա. Խաթիսեանի ներկայութեամբ։ Միա թէ Թիֆլիզի յայտնի քաղաքապետը ինչպէս կը նկարագրէ այդ հանդիպումը. «Ռուս զինուորական իշխանութիւնները չափազանց անհամբեր կերպով կ'ուզէին տեսնել Անդրանիկը։ Հենց որ ան Թիֆլիզ եկաւ, ես անձամբ զինքը առաջնորդեցի Չօր. Միշայեվսկիի մօտ, որ փոխարքայի օգնական էր զինուորական գործերու մասին։ Պատերազմը թուրքերու հետ դեռ չէր սկսած։ Մեծ քարտէսի մը վրայ ռուս գորավարը սկսաւ իր ժամուայ խօսակցութիւնը Անդրանիկի հետ։ Այդ խօսակցութիւնից յետոյ, Միշայեվսկին, որ առեն մը համայն Ռուսիոյ զինուորական սպայակոյտին պետն էր, ըսաւ ինձի. «Պարոն Անդրանիկը սքանչելի կերպով կը հասկընայ պատերազմական ճակատի դրութիւնը, զիտն անոր ամենէն կենսական կէտերը, ինչպէս նաեւ շատ լաւ կ'ըմբռնէ ձեռնարկին արշաւանքի մը պայմանները»։ Արամ Հայկազ, նշվ. աշխ., էջ 379-380։

235. Աղբյուր Մերք /1864-1899/։ Армянский вопрос, с. 68։

236. «Իսկ Միհրան, իր ողջութեան, իր նհազանդ իրեն ենթարկուող Գարահիսարցի նորկուկ զինուորին մասին խօսելով, ըսած է. «Աս տղան անուն պիտի ունենայ իմ մահէս վերջ», Արամ Հայկազ, նշվ. աշխ., էջ 376։

237. «Իսկ հայ վշտի և սրբազան ընթատացումներու երգիչ Ա.Ահարոնեան, այսպես կը նկարագրէ Անդրանիկը.«Անդրանիկի ձեռքի շարժումը լայն է, տիրական, հայեանքը անխարդախ ու կախարդիչ. խոսքը՝ անկաշկանդ ու միշտ հրամայողական. ձայնը իշխանական ու անյագործն հօրը՝ հակառակ իր բովիչ քաղցրութեան: Անդրանիկ գեղջուկ էր իր ասլուտի եղանակով, իր միտ ու կացով, իր ուտել խմելով, իր հոգեկան պարզութեամբ, իր բարոյական ու քաղաքական ընթռնումներով, բայց իսպառ գերծ՝ գեղջկական գժուձ միֆապաշտութիւնից, և մանաւանդ ժողովուրդի քծնող ստրկատուութիւնից, նրա համբերատար ոգոց: Մքանչելի մանկական ծիծաղի հետ, անհնաքին ցասումն ունէր, որպէս անպրոպային Արամազդ: Յախտուն ու յանդուգն էր իր վճիռներուն մէջ, նաեւ խիզախ՝ իր գործերի և շարժումների մէջ: Հայ ժողովուրդից, հայ շինական ժողովուրդից դուրս, աշխարհում ոչինչ չէր ճանաչում և ոչինչ չէր սիրում: Արքայ թէ մեծանուն զօրավար, նախարար թէ առաջնակարգ քաղաքական գործիչ, գիտուն թէ գրագետ, նրա համար միեւնոյնն էին, ամէնքի մօտ ու ամէն տեղ նա նոյն հասարակչութեամբ, հանդարտ և տիրական մարդն էր, մերթ լըջօրէն ծանրախոս, մերթ մանկան պէս քրքջում: Մասնատրապէս հանդէս, ճառ, գովք ու ներբող, պճնուած կանայք, սեքեւեթանք՝ անզօր էին նրան խռովք պատճառել և յաճախ, փարթամ յարկերի տակ, ճոխ սեղաններու շուրջ, նրան զարմացնելու և հաճելի երևալու ճիգերը վերջացնում էին միշտ հակառակ արդիւնքով: Անդրանիկ պտոթկում էր ինձ գայրացկոտ յանկերգ թէ.«Դուք անպէտք, անսիրտ մարդիկ էք, չէք օգնում ժողովուրդին»: Ամէն տեղ, ամէն պարագայում, Անդրանիկը մնում էր տիրական, իշխող ու հրամայող: Նա առհասարակ խնդրել, մասնատրապէս՝ հայցել չէր գիտեր. ոչ ըլներական շրջապատում, ոչ ալ հասարակութեան մէջ: Անձամօթներ, նրա հոչակով յափշտակուած մարդիկ, յաճախ դէմ առ դէմ գալով այս անտուր հայդուկին, մնում էին շարած, քարացած: Ան, համբերող ու յախտուն, հայարտ, անողոք, անդրդունելի էր ժայռի պէս: Նա միշտ սիրելի մնաց իր հարազատներին և զինակիցներին, որոնք նրա մի խօսքով, ձեռքի մէկ շարժումով, յօնքի մէկ գալարով պատրաստ էին հուր ու ջուր նետուիլ»: Արամ Հայկազ, 62վ. աշխ., էջ 380-382:

238. Էրզրում, Կարին, քաղաք և գավառ Արմ. Հայաստանում, Էրզրումի նահանգում, Արմ. Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում: Համապատասխանում է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Կարին գավառին: Կենտրոնը՝ Էրզրում: XVդ. 2-րդ կեսին գրավել են օսմ. թուրքերը: Հնագույն ժամանակներից Հայաստանի ամենահռոճ հայաբնակ գավառներից էր: XIXդ. սկզբին գավառում բնակվում էր 68 հզ. հայ, որոնցից 41 հզ.՝ 128 գյուղերում: XIX դ. ընթացքում և XXդ. սկզբին կոտորածների, արտագաղթների, 1859-ի երկրաշարժի, բռնի մահմեդականացման հետևանքով գավառի հայ բնակչության թիվը նվազել է մինչև 40 հզ., քաղաքում՝ մինչև 15 հզ. մարդ, հայկ. գյուղերի թիվը՝ 48 /շուրջ 25 հզ. մարդ/: 1878-ից հետո Էրզրումը դարձել է թուրք. լծի դեմ ազատագրական պայքարի կենտրոններից: 1879-ի հունիսին քաղաքի բարենորոգումների մի ընդարձակ ծրագիր են ներկայացրել սուլթան. կառավարությանը: 1881-ին Կերեքցյանի նախաձեռնությամբ հիմնվել է «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը: 1891-ին Էրզրումում ստեղծվել են Հնչակյան և Դաշնակցական կուսակցությունների կազմակերպություններ: 1895-ի հոկտ. 18-ին մահմեդ. ամբոխը սկսել է կոտորել պատահած հայերի ու կողոպտել նրանց խանութները: Սուլթանի հրամանով ժամանած «համիդիե» /3000 զինվոր/ գնդերը կրակ են բաց արել հայերի վրա: Չնհվել է 316 մարդ: Բարբարոսարար կոտորվել են Կես կամ Կերզ գյուղի հայերը՝ փրկվել են միայն հինգ-վեց հոգի: Քաղաքում զինված դիմադրություն է կազմակերպել ֆիդայի Հ.Կորկոտյանը: 1899-ին Արամ Արամյանը Էրզրումում կախաղան բարձրացվեց: 1914-ի սեպտ. 18-ին թուրք. իշխանությունները զանգվածաբար զենք են բաժանել

գավառի մահմեդ. բնակչությանը: Էրզրում ժամանած Բեհեզդին Շաքիրի հրամանով բանտերից ազատվել են բոլոր քրեական հանցագործները, նրանցից կազմավորվել չեթենական գնդեր: 1914-ի նոյեմբերին՝ Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո, թուրք. բանակ են գորակոչվել կամ պաշտպանական աշխատանքների տարվել հազարավոր Էրզրումցիներ: 1915-ի սկզբին Սարիլամիշում թուրք. բանակի կրած պարտությունից հետո, հայերի հալածանքները սաստկացել են: Սարիլամիշից Էրզրում փախած Էնվերի հրամանով զինաթափ են արվել բանակի հայ զինվորները, կալանվել հայ բժիշկները: Նրանց մեծ մասին կոտորել են Էրզրում-Երզնկա ճանապարհի վրա, այնտեղ աշխատող հայերի հետ մեկտեղ: Մայիսի 5-ին ստացվել է երիտթուրքական կառավարության գաղտնի հրամանը: Գերմանացի սպաների մասնակցությամբ հրավիրված գաղտնի ժողովը մշակել է նահանգի հայության ջարդի իրականացման մանրամասն ծրագիր: Հանձնարարվել է հատուկ քրեական հանցագործներից կազմված ջոկատներ դնել տարագրության ճանապարհին՝ կարավանների վրա հարձակվելու և կոտորելու համար: Մայիսի 13-ին թուրք զորքերը շրջափակել են դաշտավայրի գյուղերը: Երեք կարավաններով տեղահանվել է ավելի քան 20 հայկ. գյուղերի բնակչությունը: Մինչև հունիս դատարկվել է գավառի գյուղերի մեծ մասը: Բնակչությունը հիմնականում ոչնչացվել է Էրզրում-Դերջան-Երզնկա և Էրզրում-Բաբերդ-Դերջան ճանապարհներից, Խարբերդի, Մալաթիայի շրջակայքում և Դեյր Զորում: Մայիսի 26-ին մոլեռանդ մահմեդականները քանդել են քաղաքի հայկ. զերեզմանոցում կանգնեցված 1877-78-ի ռուս-թուրք. պատերազմում զոհված ռուս զինվորների հուշարձանը: Նույն օրը Երզնկայի ուղղությամբ տարված Էրզրումցի 150 մտավորականների կարավանը Եփրատն անցնելիս թուրք և քուրդ ավազակախմբերի զոհն է դարձել: Հունիսի սկզբին քաղաքի հայերին կարգադրվել է անմիջապես պարպել քաղաքը: Միայն Էրզրումում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Ռոբերտ Մթերլի միջամտությունից հետո հայերին 15 օր ժամանակ է տրվել գաղթին նախապատրաստվելու համար: Հունիսի 16-ին թուրք. բանակի մի զորագունդ վաղ առավոտյան ներխուժել է հայերի տները և զենքի ուժով ստիպել թողնել քաղաքը: Գերմ. հյուպատոս Շոյքեները Թահսիին հայտնել է իր դժգոհությունը բռնագաղթի կապակցությամբ, սակայն ստանալով Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպանի հրամանը, ինքն է նպաստել տեղահանությանը: Հունիսի 7-ին առաջին կարավանը քաղաքից դուրս է եկել Երզնկայի ուղղությամբ: Մինչև Խարբերդ հասնելը, նրանց մեծ մասը կոտորվել է: Երկրորդ կարավանը 400 ոստիկանների ուղեկցությամբ տարվել է Բաբերդի ճանապարհով: Երրորդ կարավանից /3 հզ. մարդ/ շատերը զոհվել են մինչև Կամախս հասնելը, չորրորդ կարավանը /9 հզ. մարդ/ նահատակվել է Եփրատի կիրճում՝ Կամախս-Բողազի վայրում: Մոտոլ են հասել 400-500 հիվանդ ու կմախքացած մարդիկ: Հինգերորդ կարավանը /7 հզ. մարդ/, հուլիսի 18-ին դուրս գալով Էրզրումից, արժանացել է նախորդ չորսի ճակատագրին: 1915-ի օգոստ. Էրզրումում մնացել էին 50 հայեր, որոնց մի մասը իբրև լավ արհեստավորներ, պահվել էին թուրք. բանակի պետերի համար: Մյուսները կաթովիկներ էին, որոնք տեղահանվել են նոյեմբերին: Վտանգելով կյանքը՝ Ռ.Մթերլը իր տանը թաքցրել է 19 հայուհիների, գյուղերից հավաքել հայ որբերի: 1916-ի փետրվարին Էրզրում մտան ռուսները: 1916-ի ամռանը ստեղծվեց Գաղթականական կոմիտե: Սկսեց գործել Մոսկվայի հայկ. կոմիտեն, որը բացեց հիվանդանոց, որբանոց, դպրոց: Հայանպաստ աշխատանք ծավալեցին նոր հիմնված Քաղաքների միությունը, Եղբայրական օգնության միությունը, Բաքսըն եղբայրների որբանոց-դպրոցը: 1917-ին Էրզրումի զինկոմ նշանակված Կ.Չաքրյանը հարյուրավոր գաղթականների տեղավորեց քաղաքում և գյուղերում: 1918-ի սկզբին Էրզրումցիներից ստեղծվեց 500 հոգանոց պաշտպանական ջոկատ՝ Ա.Միրոյանի գլխավորությամբ: Ստեղծվեցին նաև

Ջինվ. միության կոմիտե և Կամավոր. կոմիտե: 1918-ի հունվ. 30-ին գնդապետ Թորգոմը /Արշակ Երվանդյան/ հատուկ հռչակագրով ազդարարեց Հայկական պետականության վերականգնումը՝ Էրզրում մայրաքաղաքով: Ռուսական բանակի հրամանատարությունը ձերբակալեց Թորգոմին և դատ. գործ հարուցեց նրա դեմ: 1918-ի սկզբին բուրք. բանակը, օգտվելով Կովկասյան ճակատի փլուզումից և խախտելով 1917-ի դեկտ. 5-ի ռուս-թուրք. զինադադարը, անցավ հարձակման: Ինքնապաշտպանական զունդը ի գոյու չէր դիմադրել: 1918-ի փետր. 18-ին Էրզրում ժամանեց Անդրանիկի փոքրաթիվ զորքը, որը չկարողացավ դիմակայել թուրք. 25 հզ. բանակին և հարկադրված նահանջեց՝ իր հետ Արարկովկաս տանելով Էրզրումցի գաղթականների: Քաղաքի վերագրավումից հետո սրի քաշվեցին մնացած բոլոր հայերը: Պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո որոշ Էրզրումցիներ վերադարձան: 1930-ին այնտեղ ապրում էին 250 հայեր, մեծ մասամբ քրքախոս: Ըստ դ-ր Լեփսիուսի, 1915-ին Էրզրում նահանգի ավելի քան 200 հզ. հայերից փրկվել է 40 հզ.: Էրզրում նահանգի տարածքում, որը հիմնականում համընկնում է ժամանակակից Թուրքիայի Էրզրում, Երզնկա, Աղբի իլերին, ապրող հայերի մասին պաշտոնական տեղեկություններ չկան. հայերի մեծ մասն ապրում է ծայտյալ վիճակում՝ թուրք. ազգանուններով: ՀՀՀ, էջ 134-136, 137: Տե՛ս ՀՏԲ, հ 2, էջ 366-367: Магда Нейман, назв. раб., с 255.

239. Լիպարիտ Ազատյանը գրում է. «*Լոնդոնի Armenian Red Cross & Refugee Fund մարդասիրական հասարակությունը Ալեքսանդրապոլի մէջ որքանոց մը կը բանայ, 40 փոքրիկ Սասունցի մանչերով: Թրքական բանակներու յառաջխաղացման ընթացքին այս որբերը կը փոխադրուին Գիլիջան եւ կը տեղափոխուին նոր որքանոցի մը մէջ՝ միևնույն անգլիական հասարակութեան հովանիին տակ: Գիլիջանի այս որքանոցը ուրիշ որքանոցներու հետ աշխարհանոցներ կ'ունենայ անտառներու մէջ: Հեպտեսալ արհեստները կը կիրարկուէին այդ որքանոցներուն մէջ՝ նուրբ կահ-կարասիներու արտադրութիւն, արաղոցագործութիւն, երկաթագործութիւն եւ կօշկակարութիւն: Օրական 50 որբեր կ'աշխատէին այս արհեստանոցներուն մէջ, եւ աշխատանքի բարւոք ընթացքը կը մղէ վարիչները աշխատող որբերու թիւը աւելցնել 100-150-ի»:* Ստորև հեղինակը բերում է Գիլիջանի որքանոցների ցուցակը և որբերի թիվը: Գիլիջանում գործել են տասնմեկ որքանոցներ, որոնց որբերի թիվը հասել է 1026-ի, իսկ Գիլիջանի թիվ երեք որքանոցը խնամատարության տակ ունեցել է 72 որբ: Լիպարիտ Ազատեան, մշվ. աշխ., Գիլիջ ատաջին, Լոս Անճելես, 1995, էջ 51-52:

Օտար բառերի և արտահայտությունների բառարան

Բառարանում բերում ենք գրքում գործածված բոլոր օտար բառերն ու արտահայտությունները՝ նշելով դրանց բացատրություններն ու իմաստները: Օտար բառերի բացատրությունը նշելիս ի նկատի ենք ունեցել որևէ բառի իմաստն ընդհանրապես, նաև ստույգ կամ մոտավոր իմաստը, որը գործածվում է հուշապատման մեջ: Ակնհայտ է, որ արաբերեն և պարսկերեն մի շարք բառեր վերցված են անմիջապես թուրքերենից: Բառերի ուղղագրությունը պահել ենք բնագրին համապատասխան՝ ընդգրկելով նաև ժամանակակից գրական ուղղագրությունը և բարբառային ու խոսակցական ավելի շատ տարածում գտած որոշ ձևեր: Տվել ենք նաև ճիշտ տառադարձումը: Գործածված են հետևյալ համառոտագրությունները՝ արբ.-արաբերեն, քրք.-թուրքերեն, պրսկ.-պարսկերեն, քրդ.-քրդերեն, ռուս.-ռուսերեն, հուն.-հունարեն, լու.-լատիներեն, ֆր.-ֆրանսերեն, անգլ.-անգլերեն:

- Աբ** — պրս. ջուր:
- Աբա** — արբ. աբա /հաստ, կոպիտ բրդյա կտոր/, կոպտաբուրդ, առանց օձիքի կոպտաբուրդ թիկնոց:
- Աբլա, էբլա** — քրք. ավազ քույր, ավազ աղջիկներին, կամ կանանց հարգալից դիմելաձև, օգտագործվում է նաև հատուկ անունների հետ:
- Ադաթ, ադէթ, էդէթ** — արբ. հոգնակին ադէթ բառի, սովորույթ, ավանդույթ, սովորական իրավունք:
- Ազադէ** — պրսկ. ազատ, անկախ, ինքնուրույն, ինքնագլուխ:
- Ազաթ** — պրսկ. ազատություն, ինքնուրույնություն, ինքնորոշում, անկախություն:
- Ազիզ** — արբ. քանկ, քանկազին, արժեքավոր, անզին, սիրասուն, սուրբ, սրբազան:
- Աբա** — քրք. հայր, պապ, պապիկ:
- Աժան** — քրք. գործակալ, ներկայացուցիչ, լրտես, շպիոն:
- Աժանս** — քրք. գործակալություն:
- Ալա** — արբ. նախածանց՝ հետ, վրա, վրայով, մի բանի համաձայն: Լավագույն, լավ, գերազանց, բարձրագույն:
- Ալաման, Ալման** — գերմանացի:
- Ալլահ, ալլախ** — արբ. Աստված:
- Ալաֆրանգա, ալաֆրանկա** — քրք. եվրոպական, եվրապական ձևով, արևմտյան:
- Աղա** — քրք. աղա, /դրվում է հատուկ անունից հետո/, տեր, պարոն, ունևոր գյուղացի, ավազ եղբայր, եղբայր /կոչական/: Պատմական՝ որոշ պաշտոնավոր պետերի և դեմքերի տիտղոս, կոչում հին Թուրքիայում: Պատմական՝ որոշ մանր պաշտոնավոր դեմքերի և արհեստավորների տիտղոս, կոչում:

Պատմական՝ ցածր և միջին սպաներին տրվող տիտղոս, կոչում:
Աման—արք. միջազգային վա՛յ, վա՛խ, ա՛խ, օ՛հ, օ՛ֆ, Աստվա՛ծ, օգնեցե՛ք, գթացե՛ք, ողորմացե՛ք:
Ամէլ, համէլ—արք. գործ, գործողություն, աշխատավոր, բեռնակիր:
Ամէլէ, ամալէ, համալէ, համալիա—արք. աշխատավորական, աշխատանքային, բանվորական:
Ամի, ամմի—արք. քեռի, հորեղբայր:
Ամիողլի, ամիողլու—հորեղբոր որդի:
Այնալու—գավառական՝ հնատիպ հրացան:
Ան—արք. վայրկյան, պահ, ինչքան հնարավոր է արագ, խելք, գիտակցություն, միտք:
Անա—քրք. մայր, **անա բարա**—ծնողներ:
Աշիրեք, աշիրաք, էշիրեք, իշարեք—արք. /քոչվոր/ ցեղ, /քոչվոր/ տոհմ:
Ապ, աք—ջուր, տեստ, տաստ, տեսք—ավազան, տաշտ, կոնք:
Ապար-թուպար, ափալ-թափալ—քրք. իրարանցում, արագ-արագ, հապճեպ, շտապով, փութով, աճապարանքով:
Ապրես, ապրաստ, ապղեստ, արդաստ, ապտեստ—պրսկ. ծիսական լվացում /աղոթքից առաջ/
Առ—արք. ամոք, ամաչկոտություն, ամոքխածություն, քաշվել:
Ասըը, ապի—քրք. կախովի, կախ ընկած:
Ասմա—քրք.կախովի, կախ, կախ ընկած:
Ասքեր, ասքար, ասքյար, ասկյար, էսքեր—արք. զինվոր, զինվորներ, զորք, զինվորական զուեղ:
Ասքերի, ասքարյա, էսքերյա, ասքյարյա, ասկյարյա—արք. ռազմական, զինվորական:
Ասքյարյա թային, ասքարյա թային, էսքերի թային—զինվորական փայ:
Ասկերի մէկթեպ, էսքերյա մէքթեպ, ասքարյա մէքթեփ—ռազմական, զինվորական ուսումնարան:
Արգ—արք. աղերսագիր, խնդրագիր, խնդիրք:
Արզուհայ, ազրահայ—արքապրսկ. խնդրագիր, դիմում, աղերսագիր:
Արխալուխ, արխալուղ, արքալըք—քրք. անթև զգեստի տեսակ, բաճկոնակ:
Արաղ—խոսակցական՝ օղի:
Արշին, արսոն—ռուս. արշին: Ռուսական երկարության միավոր, որը հավասար է 0,71 մ:
Աֆերին, աֆերեմ խոսակցական, **աֆերին**—պրսկ. բրավո, ապրես, հիանալի, շատ լավ, գերազանց:

Բարա—քրք. հայր, պապա, ծնող, փոխաբերական՝ բարերար, հայր հարազատ: Շեյխ /որոշ դերվիշական օրդենների, միաբանությունների գլուխ/, շեյխերի տիտղոս:
Բազար, պազար—պրսկ.շուկա:

Բալա—պրսկ. բարձրագույն:
Բալա—խոսակցական՝ երեխա, ձագ:
Բալուլ—քրդ. բարուրած, խանձարուրած նորածին:
Բակ—բաք:
Բաքթալ, բագալ—արք. նպարավաճառ, մանրածախ առևտրական: **Բակկալ դյուքթանը**—նպարեղենի կրպակ, խանութ:
Բակկալիյէ, բաքթալիյէ—արք. նպարեղեն, նպարեղենի խանութ:
Բահք, բախտ—պրսկ.ճակատագիր, վիճակ:
Բահշ, բահշէս—պրսկ. նվեր, ընծա, պարգև:
Բահշիշ, բահշայիշ—պրսկ. նվեր, ընծա, ողորմություն:
Բահչէ, բաղչա, բախչա, պաղճա, պախճա—պրսկ. այգի, պարտեզ:
Բահչէջի—այգեպան:
Բաղ—պրսկ. խաղողի այգի, այգի, պարտեզ, քնարական՝ դրախտ:
Բաղարջ, փաղաչ, բաղաչ, բաղաջ—քրք. կենտրոնում անցքով ուռած բլիթի ձևի կամ տափակ շրջանաձև հաց, բոբոն:
Բայրամ—քրք.տոն, տոնակատարություն, տոնախմբություն:
Բանջար, փանջար, փինջար—քրք. ճակնդեղ, տակ, բազուկ:
Բաշ, պաշ—քրք. գլուխ, գլխավոր, առաջնորդ, ազնիվ:
Բաշիթօզուք, բաշիթօզուխ, բաշթօզուք, բաշիթուզուկ—քրք. բաշիթօզում, անարխիստ, վայրագ, անկարգ, ավազակաբարո մարդ, քաղաքացի, քաղաքացիական:
Բաշին, բաշրն—քրք. հիմնական, գլխավոր:
Բաշիկ, բաշիք, բաշուղ, բաշլըղ—գլխարկ, գլխազարդ, իշխանություն, վարչություն: Հաստ կտորից /շալից, մահուդից/ գլխի ծածկոց՝ վեղարի մնամ և երկար սուր ծայրերով:
Բաշխ—պրսկ. բաժին, մաս: **Բաշխեց**—պրսկ. նվիրեց:
Բաջի, բաճի—քրք. /ավազ/ քույր, դայակ, մորաքույր, կողակից, հորաքույր, հորեղբոր կին:
Բէքեր, բէթար—պրսկ. վատագույն:
Բէկա—արք. փորձանք, դժբախտություն, դժվար կացություն, աղետ, պատուհաս:
Բէլէդի—արք. քաղաքային, մունիցիպալ, տեղական:
Բէլէդիյէ, բէլէյա, բալատէա, պալատյա, պալատէա, պէլատյա, բալատիա—արք. բէլէդի բառի իգական ձևն է—մունիցիպալիտետ: **Բէլէդիյէ ռէյսի**—քաղաքագլուխ:
Բէհեզյա, բէյազ—արք. սպիտակ:
Բէրաք, բերաք—արք. պատմական՝ բերաք, վկայական, պատենտ, սուլթանի գրություն, մամակ, պարզևազիր, հրովարտակ:
Բիլէզիկ, բիլազուկ—քրք. սպարանջան:
Բին—քրք. հազար, արք. որդի:
Բինտ—բինտ, երիզ, վիրակապ, վիրակապ ժապավեն, կապ:
Բինբաշի, պինբաշի—քրք. մայր /ռազմական աստիճան/, հազարապետ:

Բիսմիլլահ — արք. կրոնական՝ հանուն այլափի /արտահայտություն, որը մուսուլմանները արտաբերում են ինչ-որ գործ սկսելիս:

Բիր — բրք. մեկ /թիվ և թվանշան/:

Բյույուկ, բէյուբ, բոյուբ, բոյուբ — բրք. մեծ, խոշոր, ընդարձակ:

Բու /բունու/ — բրք. այս, այդ, սա, դա:

Բուխանկա — ռուս. բռքոն, հատուկ անոթի մեջ թխված սովորաբար սև հաց:

Բույուբ, բույուտուն, բույուտունուզ — բրք. համեցեք, խնդրեմ, սիրալիք հրավիրել, ներս կանչել, լսում եմ, պատրաստ եմ քո ծառայությանը, օգնությանը:

Բօլուզ — բրք. գորամաս, գումարտակ, խումբ, հատված, մաս:

Բօհչա, բոխչա — բրք. քառակուսի կտոր, գործվածք, գլխաշոր /որի մեջ իրեր են փաթաթում/, փաթեթ, ծրար, կապոց:

Բօյ, պօյ — բրք. բարձրություն, հասակ, երկարություն, ցեղ, տոհմ, համայնք:

Գամ — սանձ:

Գայմական, կայմական, կայկամ, քայմաքամ, դայմադամ, դայիմախամ, դայմագամ, դայկամ — բրք. կուսակալի տեղակալ, տեղապահ, գավառապետ, ժամանակավոր պարտականություններ կատարող, տեղակալ, փոխարինող, ռազմական, հնացած՝ փոխ — գնդապետ:

Գանոն, գանյան/ — առաջինը եկած ձի: **Գանոն չավուշ** — ձիավոր չավուշ:

Գավուր, գյավուր, գյաուր, կյավուր, գավիր — պրսկ. գյաուր, անհավատ, ոչ մահմեդական, քրիստոնյա, անաստված, սրբապիղծ մարդ, դաժան, անխիղճ, անսիրտ, երդմնազանց, ուխտադրուժ:

Գէլին, կյալին — բրք. հարս, նորահարս:

Գյուղյում, գյուգյում, գյգյում, գումգում — բրք. կուժ /կանթով, կափարիչով և ծորակով՝ հաճախ պղնձե/:

Գյուռ, գյուռռ, գուռ, գյուռուլ — շատ, առատ, թավ, ճոխ, հնչեղ, ջրի հորձանքի աղմուկի ընդօրինակում: Հայերենում՝ փոքրիկ ջրավազան, ջրոց:

Գյուզէ, գյուզալ — բրք. գեղեցիկ, հիանալի:

Գրվանկա, գրվանքա — հնացած չափի միավոր՝ ֆունտ: Եվրոպական երկրներում հնացած քաշի միավոր է, Ռուսական ֆունտը հավասար է 409,5 գ, անգլիականը՝ 453,6 գ:

Գուրբեթ, գուրբաթ, դուրբաթ, դուրբեթ, դուրբբթ — արք. օտարություն, օտարաշխարհ:

Գօշ, քօշ — բրք. քոչում, քոչել, քոչ, չու, գաղթ, վերաբնակեցում, մահ, վերջ, գաղթի կամ տեղափոխության պահին տան իրերը: Հավանաբար այստեղից էլ «քոչք ու քենա», «քոչք ու քենա» արտահայտությունը:

Գօռեթ, գոռեթ, գուռխտան — պրսկ. մահմեդականի գերեզման, գերեզմանոց:

Գօռնափշտիկ — պրսկ. ուրվական:

Գարբե, դարբա — արք. հեծնելու, բեռնակիր կենդանի:

Գաիրե, տայրա — արք. շրջան, բնակարան, վարչություն, շրջապատ, շքախումբ:

Գայե — պրսկ. դայակ:

Գաստուր, դյուստուր — արք. թույլտվություն, կարգադրություն:

Գարդ — պրսկ. տխրություն, տրտմություն, դժբախտություն, վիշտ, հոգս, մտահոգություն:

Գարման, դերման — պրսկ. ուժ, ամրություն /ֆիզիկական/, դեղ, բուժիչ միջոց, դեղամիջոց, բուժամիջոց, դարման, փրկություն, պրծում, ազատություն, սփոփում:

Գարվեշ, դերվիշ, դարվիշ — պրսկ. մահմեդական՝ դերվիշ, մուրացկան, աղքատ, չքավոր, հասարակ, համեստ:

Գեքբաղ — արք. դարբաղ, աղադորդ, խաղախորդ, կաշեգործ, կաշեվաճառ:

Գեքբաղհանե, դարբախանե, դարբահանե — կաշեգործարան, կաշեմշակման արհեստանոց:

Գիլ — պրսկ. սիրտ, հոգի:

Գիլխոր, դիլիոր, դիլիուն — պրսկ. տրտմած, տխուր, սգավոր:

Գիվան, տիվան — արբապրսկ. պատմական՝ բարձրագույն խորհուրդ, ատյան, դատաստան, դատարան, ժողով, դիվան, բազմոց:

Գիվանբաշի — դիվանապետ:

Գյուշման, դուշման — պրսկ. թշմամի, հակառակորդ, ոսոխ, ախտյան:

Գյունյա, դունյա — արք. աշխարհ, տիեզերք, ամբողջ աշխարհ, սփյուռք, Երկիր /մուրրակ/, **դյունյա հաբերլերի** — միջազգային լուրեր:

Գոկտոր — բժիշկ, դոկտոր /գիտական աստիճան/:

Գօլմա, տօլմա, տօլմը — բրք. տոլմա, լցոնված, լցոն, լիքոց:

Չարիթ, զապիթ, զաբիդ — բրք. քաղաքապետ, իշխան, ոստիկան, պետ:

Չարիթա — արք. ոստիկանություն:

Չարբիլե, զաբթիա — արք. պատմական՝ ժանդարմերիա, ոստիկանություն, ժանդարմ, ոստիկան:

Չադե — պրսկ. ծնված, հանդես է գալիս իբրև բարդ բառի երկրորդ մաս՝ **հալազադե** — օրինաձին, օրինավոր ամուսնությունից ծնված:

Չառ, զահր — պրսկ. բարդ բառի երկրորդ մաս, որը ավելանալով գոյականին, տալիս է ինչ — որ բանով լի տեղի իմաստ: Այստեղից էլ՝ **զահրումար** — օձերով լի տեղ/՝:

Չիյա — արք. լույս, ճառագայթում, ճառաքում:

Չիյառեթ, զիարաթ — արք. այցելություն, ուխտագնացություն:

Չուլալ — արք. մաքուր, թափանցիկ, սառը ջուր:

Չուլում — արք. անարդարություն, աղետ, մեծ չարիք, անիրավություն, բռնություն, բռնակալություն, բռնապետություն:

Չուռնա — պրսկ. երաժշտական՝ գուռնա:

Չօս — պրսկ. ուժ, հզորություն, կարողություն, բռնություն, հարկադրում, ստիպում, անհրաժեշտություն, նեղություն, դժվարություն, ժող. տանջանք, տառապանք:

Չօքա, գօրպա, գօրքը — պրսկ. տիրան, բռնակալ, բռնապետ, կռպիտ, անհնազանդ, անգուսպ, սանձարձակ, ուժեղ, վես, ժանտ, խիստ, ապստամբ:

Չօրը — պրսկ. դժվար:

Չօսով — պրսկ. հազիվ: Խոսակցական՝ ստիպողաբար:

Էլիֆ — արբ. էլիֆ /արարական այբուբենի առաջին տառը/:

Էլիֆթա, էլիֆթե — արբ. այբուբեն, այբբենարան, այբբեն:

Էյ — միջագային՝ դե, լսի՛ր, ըը՛, է՛հ, վա՛հ:

Էյլեմ — քրք. գործողություն, արարք, գործունեություն, աշխատանք, գործ:

Էնթարի, անթարի — քրք. կանացի զգեստ /թևքերով/, խալաթ:

Էրմենի — քրք. հայ:

Էրմենիջե — քրք. հայոց լեզու, հայերեն:

Էշեղն — ռազմական՝ էշեղն, մարտակարգի երկայնաշարան, փոխադրագնացք:

Էվ — քրք. տուն:

Էվլա — արբ. ավելի հարմար, լավագույն, նախընտրելի:

Էֆենդի — քրք. էֆենդի, տեր, պարոն, սեփականատեր, ազնիվ, դաստիարակված, վեհանձն, ազնվաբարո: **Էֆենդիլերի** — կապիտալիստներ: **Էֆենդիլեր** — պարոններ:

Ըան, ան — պրսկ. պոետական գրավչություն, հրապույր, նազելիություն, նրբազեղություն:

Թարուր, քարուր, քափուր, քափուր, քրքուռ — քրք. ռազմական գումարտակ, դիվիզիոն, շարասյուն, ջոկատ, ռազմական հատուկ միավոր, տարբոր:

Թալան — պրսկ. կողոպուտ, կողոպտել, ավարառություն, թալան, ավազակություն:

Թազե, քազա — պրսկ. քարմ, ամուր, ուժեղ, առողջ, նոր: Թարմ, ջահել՝ կնոջ մասին, ջահել կին:

Թախըմ, քախում — քրք. սերմ, ամբողջ խումբ, կոմպլեկտ, սարք:

Թակրիթ — արբ. շարադրում, շարադրանք, պարզաբանում, բացատրում, գեկույց, գեկուցագիր, առաջարկություն, դիմում, ցուցմունք:

Թահթ, քախթ, քաղթ, քախտ — պրսկ. գահ, գահույթ:

Թահթա, քախթա — պրսկ. ծառ /իր պատրաստելու հումք/, փայտ, տախտակ:

Թահթափաբուչ, քախթափափուչ, քախթափափուն — պրսկ. կաղապար, ոտնակոճող: **Թախթա փափուչ**՝ փայտե չուստ:

Թամամ, քըմամ — արբ. ամբողջ, լիքը, ողջ, բոլոր, ավարտված, կատարյալ: **Թային, տային** — արբ. ռազմ. օրապարեն, փայ, մթերաբաժին, օրական մթերավորում, նշանակել, որոշել, ընտրել:

Թայֆե, քայֆա — արբ. մարդկանց խումբ, ամբոխ, ցեղ:

Թանդիր — արբ. քանդիր, թոնիր, հողի մեջ փորված օջախ:

Թանզիմ — արբ. կանոնակարգում, կարգավորում, վերափոխում, փոխակերպում:

Թանզիմաթ — արբ. բարեփոխումներ, բարեփոխություններ, ռեֆորմներ, բարենորոգություններ:

Թաշ, տաշ — քրք. բար:

Թառ — պրսկ. թել, մազաթել, նրբաթել, քառ: Հայերենում՝ փայտե ձող հավերթ բառերու համար, արևելյան երաժշտական գործիք:

Թաս — արբ. քաս, գավաթ, բաժակ, սկահ:

Թասփի, քասիթ — արբ. դժվարություն, խոչընդոտ, նեղություն:

Թափ — պրսկ. ուժ, հզորություն, կարողություն:

Թէսիմ — արբ. ընծայում, ապավինում, հանձնում, փոխանցում, անձնատուր լինել, կապիտուլյացիա, հանձնվել:

Թէսիմ օլ — հանձնվի՛ր, ընծայվի՛ր, ապավինի՛ր:

Թէսպիհ, քեսպիհ, քազբեհ, քազբե, քազբեխ — քրք. քազբեհ, տերողորմյա, համրիչ, վարդարան:

Թերզի, քըրզի — քրք. դերձակ:

Թերզիհանե, քերզիխանե, քերզիխանա, քըրզիհանե — քրք. դերձակի արհեստանոց, կարանոց, կարի արհեստանոց:

Թեփսի, քեփսի — քրք. մատուցարան, սկուտեղ, մեծ ափսե, թավա:

Թիջարթ, քուջարաթ — արբ. առևտուր, կոմերցիա, վաճառականություն, եկամուտ, շահույթ, շահում, վաճառել, զբաղվել վաճառքով, շահույթ ստանալ, վաստակել:

Թյուջջար, քուջար — արբ. թաջիր բառի հոգնակին է, վաճառականներ, առևտրականներ, վաճառական, առևտրական:

Թուման, քումբան — քրք. վարտիք, փոխան /լայն և երկար/:

Թօմբաթ, քամփակ, փամփակ — արույր, լատուն, պղձացիկ, տոմպակ:

Tombe [tu:m]՝ **թում** — անզլ. գերեզման, շիրիմ, տապանաքար, մահարձան, գերեզմանաքար:

Թօփալ — քրք. կաղ:

Ժաժի, ժաժիկ — քրդ. նաև ժողովրդական կաթնաշոռի տեսակ, որը ստանում են խնոցելով՝ քանից:

Ժանդարմա, ժանդարմ, ժանդարմիա — ժանդարմ, ժանդարմերիա:

Իբրիկ, իբրեկ, իբրեռ, իբրեխ — արբ. կուժ, սափոր, ջրաման /կանթով և ծորակով/:

Իբրիշիմ, ապրըշմ, ապրեշում, ապրշում — պրսկ. կերպաս, հյուսած մետաքս, մետաքսյա բելեր /կարի և ասեղնագործության համար/:

Իմամ — արբ. իմամ, ավագ մոլլա, մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ, հոգևոր դպրոցի առաջնորդ, որոշ փոքր մահմեդական պետությունների գլուխ, խալիֆ Ալիի և նրա տասնմեկ տոհմակիցների շնորհված տիտղոս, մահմեդական մեծ գիտնականներին և հոգևոր գրողներին տրվող տիտղոս:

Իմամօղլի — արբաթրբ. իմամի որդի:

Ինգիշ, Ինգիլիզ — քրբ. անգլիացի:

Ինսան, իսան — արբ. մարդ, մարդիկ, մարդկային տոհմ, ցեղ, մարդասեր, մարդկային:

Ինտենսիվ — լարված, աշխույժ:

Իշ — քրբ. աշխատանք, գործունեություն, զբաղմունք, աշխատանք:

Իշլեկ, իշլիկ — քրբ. աշխատանքային հագուստ, հանտուկ հագուստ, արհեստանոց /նկարիչների/:

Իշլի — քրբ. ասեղնագործ, նախշակար, զարդարված /ինչ-որ բանով/:

Իշմար — խոսակցական՝ նշան /ձեռքով, գլխով/ աչքով անել:

Իս'աֆ — արբ. ընդունում, կատարում, իրագործում /օր. խնդրանքի/:

Լաթա — քրբ. մուսուլմանական հոգևորականի հագուստ, զգեստավորում:

Լամուկ — քրդ. քրբ. տղա՝ քուրքի, քրդի:

Լէշ, լաշ — քրբ. դիակ, դի, լեշ:

Լիրա — լիր /Թուրքիայի դրամական միավոր, որը հավասար է հարյուր դուրուշի/:

Լէղեն, լանգան, լագյան, լակին — պրսկ. մեծ թաս, տաշտակ, լեղեն իբրիկ — թաս և կուժ /վացվելու կամ ծխական լվացման համար/:

Լոթի — բարբառային՝ զբոսանոլ, քեֆչի, զվարճասեր, շվայտ մարդ, ծակաչք, ազահ, շատակեր, զվարթ, սրտաբաց, կերուխում սիրող:

Խաթուն, խաթուն, հաթուն — տիրուհի, բեկի կին, հարգված կին:

Խալ, խըլ, խալօ, խալու, խըլե մի — քրդ. քեռի:

Խալաթ — պրսկ. զգեստ, որով արևելքում իշխողները պարզևատրում էին մեկին՝ ի նշան իրենց գոհունակության, նորահարսին արվող նվեր:

Խանչալ, խանջալ, խենջալ, խենչալ, հենջեր, խանչար — պրսկ. դաշույն:

Խաշ — արբ. գոհունակություն, հաճույք արտահայտող բացականչություն: Այստեղից էլ **խաշկամա, խաշբամա** — հանգիստ եղիր:

Խաս, հաս — արբ. լավ, շատ լավ, նրբին, նրաճաշակ: **Կաս դումաշ** — ընտիր կերպաս:

Խեթր — արբ. հարստություն, բարիք, բարօրություն: **Խեթր խաթար** — բարի նո-

րություն: **Խեթր օլտուն** — արբ. քրբ. Բարի լինի:

Խիար, հըյար — պրսկ. վարունգ:

Խոմ — խոսակցական՝ խո, հենց, էլ, ահա, գոնե:

Խուդա, խուդը, խուդէ — պրսկ. Աստված, տեր:

Խուժան — պրսկ. խառնամբոխ, սրիկա ամբոխ, խառնիճաղանջ ամբոխ:

Խուրջ, խուրջին, հուրչ — արբ. մի կողմից մյուս կողմը զցվող մեծ տոպրակ:

Խօնջան, խունջան — վարտիքի, անդրավարտիքի գոտենման կապը, որով դրանք ամրացվում էին մեջքին:

Կազան, դազան, քազան — քրբ. կաթսա:

Կազուխ, դազուխ, քազըք, քազիք, դազխ — քրբ. ցից, բիր, ձող, ցցիկ, բրիկ, ցցագերան:

Կամ — պրսկ. ցանկություն, նպատակ:

Կամա, քամա — քրբ. խանչալ, դանակ, սեպ, գամ:

Կանդ, քանդ — արբ. շաքար — ռաֆինադ /գլխիկներով/, տարբեր ձևերի գտած կտոր շաքար:

Կանդաշ, քանդաշ — քրբ. արյունակից:

Կասապ, քասափ, կասաթ, դասաթ, դասապ — արբ. ուղիղ և փոխաբերական իմաստով՝ մսավաճառ, մսագործ: **Կասափ դյուբյանի** — մսավաճառի կրպակ, խանութ:

Կասափանե, կասաթխանե, կասափիանե, դասափիանե, դասաթխանե, դասաթխանա — արբապրսկ. սպանդանոց:

Կավուրմա, կաուրմա, կադուրմա, քավուրմա, դավուրմա, դաուրմա — քրբ. դավուրմա, տապակած, խորոված, չորացրած, շիկացրած: Մառը ձևով պահվող տապակած միս:

Կարդէշ, քարդէշ, կարդաշ, գարդաշ, գարդէշ — քրբ. եղբայր, քույր: **Կադդէշիմ, գարդաշիմ** — եղբայրս, ընկերս, քույրս:

Կեփենկ, գարանք, գարանգ, քեփենք, կափանք, քրփանգ, գարանգ — քրբ. խծկանք, փեղկ, փակոցափեղկ, փեղկափակոց, կափարիչ, խուփ:

Կերափ, կերապ, քյաթաթ, քերափ — արբ. տապակած, շոգելիաշած միս, խորոված:

Կեսէ — պրսկ. ամենակարճ, կարճագույն, պարկ, դրամապանակ, գրպան, լո- դարանի թաթպատ, հնացած՝ 500 դուրուշ պարունակող դրամապանակ:

Կեսէջի, քեսէջի — քրբ. կտրող, ձևող, մսագործ, ձևարար:

Կերվան, քերվան, կարավան — պրսկ. քարավան:

Կերվանբաշի, կարվանբաշի, քերվանբաշի — քարավանապետ, քարավանի գլուխ, սկիզբ:

Կըզարթմա, կիզարթմա, քըզարթմա — տապակած միս կամ ձուկ, տապակած, բոված, խորոված /ուտեստ/:

Կըզըլ, կիզիլ, քըզըլ — քրբ. կարմիր: **Կզլմէջիդ** — Կարմիր մզկիթ:

Կըշա, քըշա, կշալ, դշալ, դշա, դշալ — քրբ. գորանոց:

Կըշլակ, դշլադ, բըշլաք — բրբ. ձմեռանոց, ձմեռային արոտավայր, հնացած ձմեռային բնակարան:

Կըսմէք, կըսմաք, դսմաք, բըսմըք, բըսմէք — արբ. երջանկություն, հաջողություն, բախտ, ճակատագիր, բաժին:

Կիր, կըր — քրդ. տղամարդու սեռական անդամ: **Կուռ, կօռ, կօռօ, կյօռօ** — տղա:

Կիս, քիս, քիսա — արբ. դրամապանակ, քսակ:

Կիգ, կըգ, բըգ, դըգ, գըգ — բրբ. աղջիկ, օրիորդ, կույս, աչիկ, դեռահաս աղջիկ:

Քյազըմ, քյազմ — իմ աղջիկ, աղջիկս:

Կճմտեկ — խոսակցական կամբել:

Կյուս, քյուս — բրբ. նեղացած, վիրավորված, քյուսյու — վիրավորանք, դժգոհություն, քյուսուպ — վիրավորված, դժգոհ, անարգված:

Կյօկ, կօկ, բօք, քյօք — բրբ. արմատ, հիմք, ծննդաբանություն, սերունդի սկիզբ, ստին:

Կնուտ — ռուս. մտրակ՝ փայտին ամրացված պարան կամ փոկ, որը ծառայում էր մարմնական պատիժների կամ կենդանիներին ձայն ածելով քշելու, վազեցնելու, վարելու համար:

Կոպալ, կօպալ — խոսակցական՝ փայտ, ձեռնափայտ, հաստ գլխով գավազան, ցուպ, մահակ:

Կրամիցա, գրիմիցա — ռուսկա մեծ զարդ: Հավանաբար ռուս. *գրիվնա շրուսո* բառից՝ Հին Ռուսիայում ռուսկա կամ արծաթյա զարդ, որը կրում էին պարանոցին, մանյակ:

Կուլուխ, քուլուք, դուլուխ, քուլիկ, քուլէկ — բրբ. ստրկություն, հնացած՝ պահակակետ, դիրք, կետ, պոստ, պահականոց, պահակատնակ:

Կումաշ, դումաշ, քումաշ — արբ. կտոր, գործվածք, ընտիր կերպաս:

Կունդուրա, կօնդուրա, քունդուրա — բրբ. կոպիտ կիսակոշիկներ, ռոտամաններ, կոշիկներ:

Կուռան, Քուր՛ան, կորան, դուրան — արբ. դուրան:

Կուրբան, կօրբան, դուրբան, քուրբան — արբ. զոհաբերվող կենդանի, զոհ:

Կուրբան բայրամը — մուս. լուսնային օրացույցի տասներկուերորդ ամսում կատարվող զոհաբերության տոն:

Կուրուշ, դուրուշ, քուրուշ — դուրուշ՝ թուրքական լիրայի հարյուրերորդ մասը:

Կօք մէյդան, քօկ մէյդան, կօք մեյդան, կոք մեյդան, կօկ մէյդան — բրբ. հիմնական հրապարակ, կենտրոնական հրապարակ:

Կօմսէր — լտ. կոմս բառից՝ ազնվական տիտղոս, զինվորական բարձր աստիճան: Որպես պաշտոն նույնանում է կոմիսարի հետ:

Հաբեր, խաբար, խապար — արբ. լուր, տեղեկություն, ազդարար, հաղորդում:

Հագըր — արբ. պատրաստ, ներկա, առկա, ի վիճակի:

Հագիճե, հագիճա, խագիճա, խագիճը — պետական գանձարան, դրամարկղ, գանձարկղ, գանձ, պահեստարան, պատմական՝ հարյուր վաթսու լիր արժողությամբ գանձապետական տոմս:

Հաթա — արբ. սխալ, վրիպակ: Հաթաբալա, խաթաբալա — բարբառային՝ պատուհաս, փորձանք, հոգս, անհաճո դրություն:

Հաթըր, խաթր — արբ. հիշատակ, հարգանք ինչ-որ մեկի նկատմամբ, հարգարժան վերաբերմունք:

Հալ — արբ. վիճակ, դրություն, պարագա, հանգամանք, կացություն:

Հալա, հըլը — արբ. դեռ, մինչև հիմա, ցայժմ, ցարդ, մինչև այժմ, դեռ էլի, դեռ հիմա էլ, ներկա ժամանակ, ներկա պահին:

Հալալ — արբ. արդար, անխաղախ, օրինավոր:

Հալը, խալի — բրբ. գորգ:

Հալըը — բրբ. գորգագործ, գորգավաճառ: **Խալիչա** — գորգի տեսակ:

Հալի, խալս, խալի, խալք — արբ. ժողովուրդ, բնակչություն, ամբոխ, մարդիկ:

Հալսից /գալ/ — արբ. հաշվի նստել, պատժելու իմաստով, հաշվեհարդար տեսնել:

Հակ — արբ. իրավունք, արդարություն, հասանելիք, մաս, փայ:

Համամ — արբ. բաղնիք, բաղնիս, լողարան: **Համամ կեռեսի** — բաղնիքի թաթպան:

Համամչի, համամջը — արբ. բաղնիքպան, մուսուլմանական՝ ծիսական լվացման կարիք ունեցող:

Հայ — միջազգային՝ արտահայտում է անակնկալ վախ, զարմանք, հիացմունք:

Հայաթ — արբ. կյանք, գոյություն: Բարբառային՝ տան արտաքին սրահ /ծածկված/, նախասենյակ, նախասրահ, տան առջև գտնվող բակ:

Հան, խան — պատմական տիտղոս՝ խան, պրսկ. իջևանատուն, իջևան, օթևան, պանդոկ, քարվանսարայ, գործարարական տուն, որտեղ տեղավորված են զանազան հաստատություններ, հիմնարկություններ ու գրասենյակներ:

Հանէ, խանէ — պրսկ.տուն, բարդ բառի երկրորդ մաս՝ սրահ, զետեղարան, շենք, տեղ:

Հանըմ, խանում — բրբ. խանում, տիկին, տիրուհի, տանտիրուհի, տանտիկին, օրիորդ:

Հաշ — արբ.որոշ արտահայտություններում ներդրություն արտահայտելու ձև:

Հաշա — արբ. երբե՛ք, Աստված կարոտ պահի, ներող եղեք:

Հաշամա, խաշամա — բրբ. եփած, խաշած, խաշովի, շոգեխաշած:

Հաջ, հաճ — արբ. մուսուլմանական հաջ /ուխտագնացություն Մեքքա, որը կատարվում է զիլխիջ ամսին/:

Հաջի, հաճի — արբ. բրբ. ուխտավոր, ուխտագնաց, մահտեսի, կոչում, որ տրվում է Մեքքայից եկած ուխտագնացին:

Հաստահանէ, հաստանէ, խաստախանէ, խաստախանա — պրսկ. հիվանդանոց, հոսպիտալ, լազարեք:

Հարամ — արբ. մուսուլմանական՝ արգելված, չթույլատրված, անթույլատրելի, արգելափակ, անիրավ, անօրեն, անարժան: Անագնիվ ճանապարհով ձեռք բերված, օրինակ՝ **հարամ փարա** — փող:

Հարամզադե, հարամզադա—արքայական. անօրինական անուսնությունից ծնված, արտանուսնական կապից ծնված, արտանուսնական զավակ, պոռնկորդի, բիճ, ոչ ցեղական՝ խառնածին էակ, վիժվածք, տականք, կիսատ—պատառ էակ, այլանդակություն:

Հարս—արք. մշակույթ, հնացած՝ վարում, հերկում:

Հարսը—արք. մշակութային, գյուղատնտեսական:

Հըմբըլ—բրք. հիմար, ծույլ: **Համբալ**—խոսակցական՝ բեռնակիր:

Հյուրիեթ—արք. ազատություն, անկախություն:

Հյուրյում, հուրմ, յուրմ—արք. հրաման, դատաստան, կամք, վճիռ:

Հյուրյումեթ, հյուրիմեթ, հուրիմեթ, հյուրիմետ—արք. կառավարություն:

Հյուջում, հուջում—արք. հարձակում, գրոհ, գրոհում, հարված, սրընթաց հարձակում:

Հուր, հուրի—արք. հուրի, հուրի-փերի, դրախտային կույս, գեղեցկուհի, սիրելիս:

Հօջա, հօճա, խօջա, խօճա—պրսկ. ուսուցիչ, վարժապետ, դաստիարակ, խրատատու, հօջա, մոլլա, հոգևոր դեմք, վաճառական, ավագ, պարոն:

Հօր—պրսկ. ստոր, ոչնչություն, արհամարհելի: Տե՛ս *դիխոր*:

Ղալմաղալ—մեծ աղմուկ, աղմուկ—աղաղակ:

Ղահեւ, դայֆե, դահֆե, դայֆա, կայֆա, կահեւ, կահվե—արք. սուրճ, կոֆե:

Ղայլան, կայլան, դայլօն, կայլօն—տեւ. մարգիլե:

Ղարիթ, գարիթ—արք. օտարական, պանդուխտ, օտարերկրացի:

Ղօշաղություն, ղօշախություն—բրք. արիություն, քաջություն:

Ղուլ—բրք. ստրուկ—զինվոր /զվարդիական զինվոր/, այստեղից՝ **ղուլուխ**, տե՛ս *կուլուխ*:

Մաժանդէն—բրդ. քսել, ձեռքերով տրորել: Այստեղից էլ **մաժել, մաժմժել**:

Մալ—արք. բրք. խոշոր եղջերավոր անասունների խումբ, հարստություն, ապրանք, գույք, ոսկի, արծաթ, սեփականություն, կարողություն:

Մալարիա—լատ. ժանտատենդ, ճահճատենդ:

Մահրա, մախարա—բրք. փայտե տարա /խաղողի տեղափոխման համար/:

Մաղարա—արք. քարանձավ, անձավ, այր, քարայր:

Մաշալլահ, մաշալլա, մըշըլլահ—արք. Ահա թե ինչ: Բրավո: Շա՛տ լավ: Փառք Աստծուն: Ի սեր Աստծո:

Մասալ, մասալա—արք. հեքիաթ, առասպել, միֆ, առակ:

Մար, մառ, մահր, մըր, մըհր—պրսկ. օձ:

Մեզար—արք. ջեջիմի տիպի բրդե ցանցագծավոր կտոր, ավելի սակավ հանդիպող, սովորաբար քառակուսի կտոր, որը մահ օգտագործվում է իբրև աղոթքի գորգ:

Մելեմ, միլամ, մալլամ, մերեմ—արք. քսուք, քսաղեղ:

Մէլդան, մէլտան, միլտան—արք. հրապարակ, վարժահրապարակ, դաշտ: **Մէջիդիյե, մէջիդյա, մէջիդե, մեճիդե, մեճիդյա, մեճիտյա**—արք. քսան դուրուշ արժեք ունեցող արծաթե դրամի անվանում: **Մէջիդիյե ալթինի**—մեկ լիրա արժեք ունեցող ոսկե դրամի անվանում: **Մէջիդիյե չէյրեդի, չարեկ**—հինգ դուրուշ արժեք ունեցող արծաթե դրամի անվանում: **Միմ մէջիդիե**—քսանհինգ դուրուշ արժեք ունեցող արծաթե դրամի անվանում:

Մէջիս, մեճիս—արք. ժողով, խորհուրդ, պառլամենտ, խորհրդարան: **Միլի մէջիս**—ազգային ժողով: **Բելեդիյե մէջիսի**—մունիցիպալ /տեղական կառավարման/ ժողով:

Մեւջիդ, մաչիթ, մզկիթ, մէչեթ, մէչետ, մէչիդ, մէչիթ—արք. աղոթատուն, փոքր մզկիթ /ուր չի կատարվում ուրբաթ օրվա կեսօրի աղոթքը/:

Մեքթեթ, մեքթեպ, մեքթեփ—արք. դպրոց, ուսումնարան, ուսումնական հաստատություն:

Միհրաթ, միհրապ—արք. մուսուլմանական՝ միհրաթ, մզկիթի որմնախորշ:

Մինարե, մինարեթ—արք. մինարեթ, 10—20 մ բարձրություն ունեցող, մզկիթների մոտ աշտարակ, որի վրայից մոլլաները բարձրաձայն աղոթքով հավատացյալներին աղոթքի են հրավիրում:

Միսիա, միսիա—հանճնարարություն, առաքելություն, առաջադրանք, միսիա:

Մյուղուր, մյուղիթ—արք. կառավարիչ, պետ, տնօրեն, ղեկավար, վարիչ, զավառակի ավագ:

Մյուֆթյու, մուֆթագ, մուֆթի, մուֆթանց—արք. մուսուլմանական՝ մուֆթի /բարձրագույն հոգևոր դեմք, որը համարվում է շարիաթի գործածության հարցերում զլխավոր իրավահոգևոր անձը, որն իր կարծիքն է արտահայտում ֆետվայում/:

Մորիլիզացնել—ռազմականացնել, զորահավաքի ենթարկել:

Մուզաննի, մուղամ—արք. երգիչ, երգ:

Մուրաֆ—պրսկ. արհեստավոր, որը այժի բրդից պատրաստում է իրեր /պարկեր, սքար, ծիու ծածկոց, տապաստ և այլն/:

Մուրաֆ, մուրաֆա, մուրաթ, մուրաքա, մուրանքա, մուրաֆաթ—պրսկ. այժի բրդից պատրաստված պարկեր, սքար, ծիու ծածկոց, տապաստ, երկար գլաբաձև բարձ:

Մուլսի—արք. մախտեսի, Երուսաղեմ ուխտագնացություն կատարած:

Մուհսին—բարերար, բարեգութ:

Մուհամմեդի—արք. մուսուլմանական, մահմեդական, մուսուլման, մահմեդական: **Մուհամմեդիե**—Մուհամմեդի վարկագրությունը:

Մուհանաթ, մուհնաթ—արք. վախկոտ, փոքրոգի, ստոր, անարժան, սրիկա, անպիտան:

Մուհաջիր, մուհաճիր—արք. գաղթական, էմիգրանտ, փախստանկան, վերաբնակիչ:

Մուհառ—պրսկ. խոսակցական տե՛ս մուրդառ:

Մուղառ, մուրդար, մուրտառ—պրսկ. կեղտոտ, աղտոտ, անմաքուր, պղծված,

ապականված, աղտեղի, անմաքրասեր, փնթի: **Մուռդառ հերիֆ**—կեղտոտ տիպ, ստոր տիպ:

Մուսանդրրա, մուսանդարա, մուսանդար—թրք. պատի պահարան /անկողինը պահելու համար/:

Մոլլա—արբ. մուսուլմանական հնացած մոլլա, մոլլա, գլխավոր դադի /մուսուլմանական հոգևոր դատավոր/, մուսուլմանական իրավունքի դոկտոր, մեղրեսեի /հոգևոր ուսումնարան/ աշակերտ:

Մոնսոյ—ֆր. պարոն: **Միստր**—անգլ. պարոն:

Mosque [mosk]—անգլ. մզկիթ

Յազմա—թրք. դաշովի չիթ, ասեղնագործ, նախշակար: **Յազմա մանդիլ**—նախշակար գլխաշոր, **յազմա յամանի**—ասեղնագործ քաշկինակ:

Յաքաք, յաքաղ—թրք. անկողին, մահճակալ, մահիճ:

Յաքը—թրք. գիշերում, օքևանում, գիշերելու տեղ, օքևան:

Յաքըմ—թրք. պառկելը, պառկած լինելը, թեթել, թեթվել, կռանալ, կռացնել, խոնարհել, խոնարհվել:

Յաշա—թրք. կեցցե՛, բրավո՛, ուռա՛:

Յավրու, յավրում—թրք. մանուկ, երեխա, զավակ:

Յափունջի, յափնջի, յափնջակ—թրք. բրդոտ, մագոտ սթար, ծիու ծածկոց, տապաստ, այծենական:

Յեթիմ—արբ. որբ:

Յեթիմհանե—արբապրակ. որբանոց, մանկատուն:

Յեղեկ, յեղեկ, յեղակ, էղակ—բաճկոն:

Յուգ—թրք. հարյուր:

Յուգրաշի—թրք. հարյուրապետ, կապիտան, ռոտմիստր:

Յուվա—թրք. բույն, օջախ, հանգրվան:

Յօլա, յօլ, յօլը—թրք. ճանապարհ, ճամփա: **Յոլա գնալ**—ճամփա գնալ: Նան՝ խոսակցական՝ դիմանալ:

Յօղուրմէք, օղուրմէք, էօլտուրտի—թրք. սայանել, սատկացնել:

Նազ—պրակ. քմահաճույք, քմայք, ինքնահաճութիւն:

Նալ—արբ. պայտ:

Նալբանդ—արբ. պայտար, պայտառ:

Նամուս—արբ. նամուս, պատիվ, հարգանք, պատվազգացություն, արժանապատվություն, խիղճ, խղճմտանք:

Նամագ, նեմագ—պրս. մուս. աղոթք, նամագ, Մուհամմեդ մարգարեին ուղղված աղոթք:

Նաշ—արբ. հանգուցյալով դագաղ, պատանկված հանգուցյալ՝ դագաղի մեջ դրված:

Նարգիլե—պրակ. նարգիլե, դայլան, գլգլակ՝ ծխելու սարք, որի մեջ ծուխը անցնում է ջրով լի անոթով ու մաքրվում:

Նե /նեյի/—թրք. ինչ, որ, թե:

Նե—պրս. նե... , նե...թե... , թե:

Նոքար, նոքյար—պրակ. ծառա:

Նուր—արբ. լույս, փայլ, ճառագայթ: **Նուրի Ալեմ**—կրոնական՝ աշխարհի լույս /Մուհամմեդի մականուն/:

Շամաքա, շամքթա—արբ. աղմուկ, իրարանցում, կոխվ-դավի, գոռոց, խայտառակություն:

Շառ, շըռ շեթի—արբ. բացատրել, մեկնաբանել, պարզել, վեճ, կոխվ, ընդհարում: Հայերենում՝ զավառական փորձանք, ճախողություն, զրպարտություն, սուտ մեղադրանք, չարագուշակ:

Շարափ, շառապ, շառափ, շեթաք—պրակ. գինի:

Շեթիաք—արբ. կրոնական շարիաթ:

Շեթիֆ—արբ. սուրբ, օրհնյալ, ազնվատոհմ, մահմեդական՝ մարդ, որը սերում է Մուհամմեդից:

Շեթեր, շաքար, շըթեր—պրակ. շաքար, կոնֆետներ, համեղ բան, քաղցր բան, քաղցրեղեն, քաղցրս: **Փինի շաքար, փեճի շեթեր**— շաքարկուտրիչով կուտրվող շաքար:

Շեյթան—արբ. սատանա, դև, գրող:

Շեյխ, շեխ—արբ. ծերունի, տարիքավոր մարդ, մուսուլմանական կրոնապետ, հոգևոր առաջնորդ, շեյխ, դերվիշների մենաստանի առաջնորդ, արաբական ցեղի առաջնորդ:

Շըռինգ, շըռիլ—ձայն, քչքչոց:

Շըք, շիք—ճոխ, շքեղ:

Շիա—արբ. մուսուլմանական՝ շիիզմ:

Շիլա, շիլը—կարմիր գույնի կտավ, քաթան:

Շիրա—պրակ. քաղցու, խաղողից մզված քաղցր հյութ:

Շիրմա—շիրմա, առաջակալ, վարագույր, ծածկույթ:

Շիլեզեկ, շիլաջի—թրք. սավան /բաղնիքի/:

Շիվեկար—պրակ. նագուտուզ անել, կուտրատվել, շինծու, անբնական: Այստեղից էլ՝ հնացած, զավառական՝ սուգ ու շիվան—ողբ, լացուկոց:

Շյուկրան, շուկրան, շուքրան—արբ. շնորհակալություն, երախտագիտություն, երախտապարտություն:

Շյուկյուր, շուքր, շիքիր—արբ. շնորհակալություն, երախտագիտություն, շատ շնորհակալ եմ, փառք Աստծուն:

Շրեշտ—բույս eremurus և սոսիճն, որը պատրաստում են այս բույսի արմատներից:

Շուրվա, շյոթը—արբ. սպուր, ջրալի կերակուր:

Չադրա— սպիտակ կամ գույնզգույն շոր, որի մեջ Արևելյան կանայք փաթափում էին տնից դուրս գալիս:

Չալմա, չալումա— բրբ. չալմա, տուրքան, նուրբ երկար կտոր, սպիտակ, սև կամ այլ գույնի, որը գլխավորապես մահմեդականները, մի քանի անգամ փաթաթում են ֆեսի վրա, գլխի փաթեթոց:

Չավուշ, չաուշ, չաուշ, չավիշ— բրբ. պատմական՝ մուսուլման, ավետաբեր, հանձնակատար, զինվորական կրտսեր աստիճան, նվիրակ, ավագ ժանդարմ, հարվածամարտիկ:

Չարք, չարկ, չարխ— պրսկ. անիվ, սրոցաքար, սրելու չարխ, պտուտակ:

Չամուռ, չամուր— ցելխ, շլոփա, ողորմելի, ոչնչություն:

Չարշը, չարշի, չարշու, չարսու, չարչնոց— պրսկ. շուկա, առևտրական շարքեր, պասաժ, առուծախի հրապարակ: **Կապալի չարշը**— ծածկած շուկա:

Չափա— բրբ. բրիչ, քլունգ:

Չափահան, ճապախան, ճապախանա— բրբ. զինանոց:

Չաք, չըք, չիք, ճաք, ճըք— զենք /հրազեն և սառը/:

Չիքիլա, չիքլա— քոչ, ծածկոց: Հայերենում՝ գավառական շղարշ:

Չյոլ, չոլ— բրբ. անապատ, անջրդի կամ անմշակ վայր, վայրի անբնակ տեղ, տափաստան, փխբ. ավերակ, քարուքանդ:

Չյոք, չոք— պրսկաբրբ. ծունկ, ծնկից, **չյոքեր, չոքել-իջնել, ծնկել**:

Չօբան— պրսկ. հովիվ, խաշնարած, նախրապան:

Չօլաք, չօլախ— բրբ. գասածեռն, ձեռքը չորացած, ձեռքերն անկար:

Չօփչու, չօփչի— բրբ. հավաքարար, աղբահան, բակապան:

Չուբուկ, չուբուք, չիբուխ— բրբ. ձող, ճիպոտ, շիվ, ծխափող, ծխամորճ:

Չուլ— բրբ. կոպիտ բրոյա կտոր, բրդե սփար, քուրձ, հնացած՝ շոր, զգեստ:

Պազար, բազար— պրսկ. շուկա:

Պէյ, բէյ— բրբ. բէյ, պարոն, ցեղի, տոհմի առաջնորդ, հատուկ անունների բաղադրիչ՝ Իհշան Բէյ: **Բէյիմ, պէյլմ**— իմ պարոն:

Պուդրա, պուդրի— դիմավառիչ:

Չամի, ճամի— արբ. մզկիթ, ուրբաթ օրվա մզկիթ, մահմեդականների աղոթատուն, ժողովարան:

Չան— պրսկ.բրբ. հոգի, անձ, մարմին, ոգի, կյանք, գոյություն:

Չաննաք, ճաննաք, ճանաք, Չանաք— արբ. ջեննեթ ձևի հոգնակին:

Չանֆիդա, Չանֆեդա— պրսկ. նվիրված, սեփական հոգին ինչ—որ մեկին կամ ինչ—որ բանի նվիրած:

Չեզվե, Չազվե, Չեզվա— բրբ. սրճաման, սրճեփ: **Չեզվա քահվե**— սրճեփ, ամանիկ, որի մեջ թուրքական ձևով սուրճ են պատրաստում:

Չեհնենեմ, Չահնամ, Չայնամ, Չանդամ, Չհայնամ, Չհանամը— արբ. դժոխք, զենեհ, տարտարոս, սանդարամետ:

Ջեյրան, ջեյլան— սովորական վիթ:

Ջեննեթ, ճեննեթ, ճենաթ, ջենեթ— արբ. դրախտ:

Ջիդեր, ջիզար, ջիզյար, ճիզյար, ճիզար, ջիեր— պրսկ. բոք, լյարդ, լյարդուբոք, սիրտուբոք, փորոտիք, հոգի, սիրտ:

Ջօմերթ, ջօմարդ— պրսկ. մեծահոգի, առատ, առատաձեռն, պտղաբեր:

Ռամազան, ռամադան— արբ. մահմեդականների լուսնային օրացույցի իններորդ ամիսը, որի ժամանակ մահմեդականները մեծ ծոմ են պահում:

Ռէյս, ռէխ, ռէս— արբ. նախագահ, գյուղապետ, գլխավոր:

Ռեզերվ— պահեստ, պահեստի ուժ, ռեզերվ:

Ռուբլի— ռուս. դրամական միավոր: Մովետական Միության և Ռուսաստանի հիմնական դրամական միավոր, դրամական նշան, մետաղադրամ:

Մաաթ, սահաթ, սրհաթ, սեհեթ— բրբ. ժամ, ժամանակ:

Մարիթ, սապիպ, սապապ, սըրբթ սապապ, սարաթ, սարապ— բրբ. պատճառ, առիթ:

Մալախան, սալախանա, սալահան, սալահանա— արբ. սպանդանոց:

Մալ— տափակ քար, քարե սալ, **խանե**— սրահ, շենք բառերից: Այստեղից էլ **սալախ**— մսավաճառ:

Մալահ, սէլե, սըրըհ, սլա, սալակ— արբ. հացը սեղանին մատուցելու համար շիվերից գործած սկուտեղ, լայն զամբյուղ: Հայերենում՝ ժողովրդական՝ զամբյուղ, կողով, ուղեմուց, կեղևից գործված տափակ աման հացի համար:

Մազ— պրսկ. արևելյան լարային երաժշտական գործիք: Խոսակցական՝ դիոլ, գուռնա:

Մազանդար, սազենդե— պրսկ. լարային գործիքների նվագախումբ, սազ նվագող:

Մաղ— բրբ. ողջ, առողջ, կենդանի, անվնաս:

Մալաթ— բրբ. մուս. նամազ, աղոթք, Մուհամմեդ մարգարեին ուղղված աղոթք:

Մանիտար— հիվանդապահ, սանիտար, վիրավորներին առաջին օգնությունը ցույց տվող և մարտադաշտից դուրս բերող շարքային բուժաշխատող զինվոր: Կրտսեր բուժաշխատող, որը զբաղվում է հիվանդների և վիրավորների սպասարկմամբ և բուժիմանարկի կացարանների մաքրությամբ: **Մանիտարկա**— սանիտարուհի:

Մաջ, սաճ— բրբ. սաջ, մետաղյա քիթեղ, քերթավոր երկաթ:

Մելլամ, սելամ, սալամ— արբ. խաղաղություն, հանգստություն, ողջույն, բարի ցանկություն:

Մելլամալեյլյում, սալամալեյլյում, սալամալեթմ— արբ. Խաղաղություն ձեզ: Բարև ձեզ:

Սելըմէք, սէլամէք, սլամաք, սալամաք, սիլամըք — արբ. բարիք, բարօրություն, փրկություն, ապահովություն, ողջություն, անվնաս:

Սէլիդ, սըիդ, սէյդ, սըյէդ — արբ. սեյդ:

Սէն — բրբ. դու: **Սէն սաղ օլ** — Դու լինես ողջ ու առողջ:

Սէր, սար — պրսկ. գլուխ, կատար, գլխավոր, ավագ, ծայր, վերջ:

Սէրասկէր, սարասքէր, սէրասքյար — արբապրսկ. պատմական՝ գլխավոր հրամանատար, ռազմական մինիստր /Օսմանյան կայսրությունում/, զորապետ, զորավար, զորագլուխ, սպարապետ:

Սէրքօմսէր, սէրկօմսէր — կօմսէրների գլուխ, գլխավոր, կոմիսարների գլխավոր:

Սիգարետ, սիգարէք, սիգառա — սիգարէք, սիգար, ինքնափաթեթուկ, ինքնափաթեթ գլանակ:

Սիմոռ, սիմօռ, սենոր, սէնոր — հուն. սահման, հարակից, սահմանակից:

Սյուննէք, սյունաք, սունաք — արբ. մուսուլմանական՝ սուննա /Մուսամմեդ մարգարեի կյանքի և գործունեության մասին պատմող «սուրք ավանդություն»/, **սյուննաք**, թլպատման ծիսակատարություն, թլպատության արարողություն:

Սուլթան, սուլտան — արբ. հատուկ անունից առաջ՝ սուլթան, միապետ, տիրակալ, հատուկ անունից հետո՝ սուլթանուհի, սուլթանի աղջիկ, արքայադուստր:

Սուջուք, սուջուխ, սուճուխ — բրբ. երշիկ, սուջուկ /քաղցրեղենի տեսակ/:

Սօրա — բրբ. վառարան, հալոց, հնոց:

Սօլ — սանդալ, կոշիկ, շուտ, սոլկարնոց — կոշիկի արհեստանոց:

Սօլկէր, սօլկար — կոշկակար:

Սօմաք, սումաք, սումաղ — բրբ. բուսաբանական աղտոր, կոծոխուր, ծոր, գրիշկ:

Սօֆի, սուֆի — արբ. կրոն. սուֆի /միստիկ փիլիսոփա/:

Սօֆռա, սօֆրա, սուփռա, սուփրա — արբ. ճաշի սեղան, զցած սեղան: **Սօֆռա քահրասը** — սուփրա /կարճ ուրբերով կլոր սեղան/:

Վաքան — արբ. հայրենիք, ծննդավայր, օջախ, ծագման վայր:

Վալլահ, վալլա, վալլահի — արբ. երդվում եմ Աստծով, Աստված վկա:

Վալի — արբ. վալի, կուսակալ, նահանգապետ:

Վար — բրբ. ինչք, կարողություն, կա, կան, ունենալ: **Վար օլտուն** — կեցցե՛:

Վէրէ — բրբ. կապիտուլյացիա, հանձնվել, ձեռնաքափ լինել: **Վէրէ կաղըրի** — կապիտուլյացիա /փաստաթուղթ/: **Վէրկախ, վէրքախ** — անձնատուր լինել, հանձնվել:

Վիլայէք, վիլայէտ — արբ. վիլայէթ, նահանգ:

Վուրմակ /վուրուր/, վուրդը — բրբ. ծեծել, խփել, հարվածել, սպանել, **վուր արալիյա** — գտել ես՝ ում խփես:

Տամա — շաշկի, տամախախ:

Տօնամա, տօնանմա, տոլաքմա — բրբ. տոն, ցնծություն, հրավառություն, հաղթանակ, նավատորմ:

Տուր — բրբ. շրջան, պտույտ, դարձ:

Բահաք, ռահաք — արբ. հանգիստ, հանգստություն, անդորր, անդորրություն, լուրջություն, խաղաղություն:

Բասուլ, րըսուլ, ռէսուլ — արբ. մարգարե /Մուսամմեդ/, Աստծո պատգամաբեր:

Ուլու — բրբ. մեծ, բարձրագույն, երևելի, կարկառուն, ակննավոր, նշանավոր:

Ուլու ջամի — մայր մզկիթ:

Ուլում — արբ. *իլիմ* բառից՝ գիտություն, **ուլումի դիմիլէ** — թելոգիա, աստվածաբանություն, **շէյխ ուլումի** — աստվածաբան, գիտուն շէյխ:

Ուլումակ — ոռնոց, ոռնալ:

Ուսուլսուլուզ — բրբ. անկանոն, կանոններից հակառակ, սխալ:

Ուսուսրի — սրիկա:

Փարուլ, փափուլ, բարուլ, բարուճ — պրս. կիսակոշիկներ /առանց կրունկ ու ետնամասի, կրնկամասի/, չստեր, մաշիկներ:

Փակ, պակ — պրսկ. մաքուր, անբիծ: **Փակէ, փաքի** — լավ:

Փամպ, բամփ/եյ/ — հարված վերևից, բացված ձեռքի ափով, քիչ ծալած մատներով /երբեմն կատակ/:

Փաշա — բրբ. պատմական՝ փաշա /բարձրագույն քաղաքացիական և ռազմական տիտղոս Օսմանյան Թուրքիայում/: **Փաշա կապիսի** — ա/Բարձր դուռ, ք/ կառավարական հաստատություն նահանգում, գավառում:

Փաշատի, փաշառը — բրբ. փաշայի իշխանությունը, փաշայի արժանիքը:

Փաշատայրա, փաշա տայրասի, դայրասի — փաշայի աշխատասենյակ, առանձնասենյակ:

Փաշա — բրբ. ոտքի ներքևի հատվածը, շալվարի ներքևի հատվածը, մանր եղջերավոր անասունների ոտքերը /մսեղիքի կտրատման ժամանակ/, ոչխարի, գառան ոտքերից պատրաստված կերակուր:

Փասակ, փասա — բրբ. կեղտ, կեղտոտ շոր, զգեստ: **Փուսաք, փուսէք** — բրբ. զենք, գործիք, սպառազինություն: Այստեղից էլ՝ *փասա* — *փուսա*, *փասա* — *փուսան*:

Փարդա, փերդե, փարդե, փարտա — պրսկ. վարագույր:

Փափաք, փափախ, փափաղ — բրբ. գլխարկ /ոչխարի մորթուց/, ժողովրդական՝ փափախ:

Փէլզամբեր, փէխամբար, փէխամբըր, փէլսեմբեր — պրսկ. մարգարե:

Փեմի, փիմի, փեմս, փեմսե — բրբ. արքան, ունելի, պինգետ, նրբունելի, շաքար կոտրիչ, շաքարի ունելի:

Փեմցրե, փեմճրա, փեմջարե — պրսկ. լուսամուտ, պատուհան:

Փեշ — պրսկ. փեշ, քղանցք, հետնափեշ, փողածալ: Այստեղից էլ ժողովրդական *փեշակ* — արհեստ, զբաղմունք:

Փեշկեշ, փեշքեշ — պրսկ. նվեր, ընծա:

Փեշկիր — պրսկ. անձեռոցիկ, սրբիչ:

Փեշումալ, փեշումալ, փիշումալ, փեշմալ — պրսկ. գոգնոց /լողարանի կամ խոհանոցի/, մեծ քաշկինակ:

Փիլավ, փըլավ — պրսկ. փլավ:

Փլազա, plaza — հրապարակ:

Փյուսքյուլ, փուսքյուլ, փուսքուլ, փյուսկյուլ, փուսկուլ, փուսկյուլ — բրբ. ծոպք, ծոպիկ, փնջիկ:

Փշտո, փշտով, փշտոց — Հին տիպի միհարվածանի ատրճանակ, հնատիպ հրացան, անպետք ժանգոտած հրացան:

Փռշմանել — բարբառային՝ ափսոսալ, զղջալ:

Փոլիս, պոլիս — հուն. պատմական՝ քաղաք — պետություն, ոստիկան, փոլիսմեն: **Փոլիս մյուդրու** — ոստիկանական վարչության պետ:

Փուսուլա — բրբ. գրություն, երկտող, կարգադրություն, ծանուցագիր, հրամանագիր:

Քասըլ, castle [ka:sl] — անգլ. ամրոց, դղյակ:

Քասիփ, քյասիպ, քյասիք — արբ. սեփական աշխատանքով վաստակող, առևտրական: Գավառական՝ աղբատ:

Քարթու — չոր, կոշտ, երեկվա /միայն հացի մասին/:

Քաֆթար, քյաֆթար, քաֆթառ, քավթառ — արբ. անատամ: Հայերենում՝ գավառական՝ բորենի, ջաղու, չար՝ վատ պառավ, զառամյալ, ծերունական:

Քեմեր, քյամար, քամար — պրսկ. գոտի, կամար, կուզիկ: **Կայիշ /ղայիշ/ կեմեր** — կաշվե գոտի, կաշեփուկ:

Քեյֆ, քեֆ — արբ. ուրախություն, քեֆ, զվարճանք, որակյալ, անկաշկանդ, ինքնական:

Քեմար, քեմա — պրսկ. ծայր, եզր, կողմ, ծայրամասային:

Քերվա — բարեկամ:

Քին, քեն — պրսկ. հիշաչարություն, զայրույթ, բշտամանք, ատելություն:

Քիսաջի, քիսաչի — բրբ. լվացող: Գավառական՝ լոլացնող:

Քյասե, քասե, քասիկ, քյասեք, քասա — պրս. պնակ, կթղա /կավե/:

Քյար, քյըր — արբ. շահույթ, օգուտ, շահ, վաստակ:

Քյար, քյեր — բրբ. էշ, ավանակ, իշամայր:

Քյատիպ, քյատիք, քյաթիպ, քյաթիփ — արբ. բարտուղար, գրիչ, գրագիր:

Քըսա, քյասա, քիսը — բրբ. կարճ:

Քյուլ — մոխիր, անթեղ:

Քյուրտ, քյուրթ, կյուրթ, քյուրդ — բրբ. բուրդ:

Քյօթեք, քյօթաք, քյօտակ — բրբ. հարվածել փայտով:

Քյօլօգ, քյօլօգ, քյօլօգ — թաղիքե, կաճյա սրածայր գդակ, որը կազմում է տղամարդու գլխագարդի հիմքը, այն կրում են մաս առանց փաթաթանի:

Քյօշե, քյօշա, գօշա, կյօշե — պրսկ. անկյուն, փոքրիկ անկյուն, խուլ նրբանցք:

Քյօշք, քյօշկ, քօշկ, քօշք, քօշք — բրբ. օթյակ, հովանոց, տաղավար, ապարանք, ամառային պալատ, շքեղ ամառանոց, պերճատուն, առանձնատուն, ռազմական աշտարակ:

Քյուֆթա, քյօֆթ — պրսկ. կոտլետ /մսե, կարտոֆիլե/, քակովի կոտլետ: **Ջիլ քյօֆթ** — կոտլետ, որն ուտում են հում վիճակում:

Քոդիկ, քուխեկ, քուդիկ — որսորդական տնակ, դարանատեղ, աննկատելի տեղ:

Քօշ — բրբ. բարբառային զույգ /օր՝ ձիերի/:

Քօշաք, կօշախ, դօշաղ, դօշախ — բրբ. արի, քաջ, խիզախ, անվեհեր, կտրիճ, առատածեռն:

Օդա, ուդա — բրբ. սենյակ, խուց, խցիկ, կամերա, կրպակ:

Օլմակ, օլ — բրբ. լինել, կատարվել:

Օլուկ, ուլուդ, ուլուխ — բրբ. կիսախողովակ, փողրակ, ջրհորդան, ակոս, ջրորդան:

Օդուլ /օդլու/ — բրբ. որդի, զավակ, տղա, երեխա, **քյուլուկ օդլի** — ավագ որդի:

Օյին, օյուն — բրբ. խաղ, ուրախություն, խորամանկություն, միջոց, ինտրիգ:

Օն — բրբ. տաս, տասնյակ:

Օնբաշի — բրբ. տասնյակի գլուխ, տասնապետ:

Օրդու, օրդա, ուտու — բրբ. բանակ, բանակատեղ, ճամբար: **Մունթազամ օրդու** — կանոնավոր բանակ:

Օրթա — բրբ. կենտրոն, մեջտեղ:

Յանար, ֆօնար — լապտեր, լապտերիկ, ցոլալապտեր:

Յեղշեր — բուժակ: Միջնակարգ բուժկրթությամբ բժշկի օգնական:

Յեթվա — արբ. կրոնական՝ ֆեթվա /Մուֆթու պատասխանն ու որոշումը շարիաթի հարցերում/:

Յես — բրբ. ֆես՝ գլխարկի տեսակ, **ֆես փյուսքյուլու** — ֆեսի ծոփք:

Յերման, ֆիրման, ֆարման — պրսկ. հրովարտակ, հրամանագիր, հրաման, կարգադրություն:

Յըքա, ֆաթա, ֆաթմա, ֆատա — բրբ. գոգնոց, մեզար, գավառական ֆաթա՝ գլուխը և մարմնի վերին մասը ծածկող ժանյակներից, մետաքսից, շղարշից պատրաստված թեթև քող, ծածկոց:

Յիդաի, ֆիդայի, ֆեդաի — արբ. ինչ-որ գաղափարի անձնուրաց նվիրված մարդ, պատրիոտ, հայրենասեր, կամավորական:

Ֆինջան, ֆինճան — բաժակ /տուրճի/, գավաթիկ, փոքրիկ բասիկ, ճեմնապակե բաժակ:

Ֆիսքան, ֆիստան — զգեստ, ֆուստանեյլա /արանացիների, հույների, շուլանդացի լեռնականի կիսաշրջագեստ/:

Ֆլան — քրդ. այդ, այսինչը:

Ֆլըն, ֆլա, ֆլահ, ֆիլան, ֆիլահի — քրդ. հայոց լեզու, հայերեն, խոսակցական՝ հայ: **Ֆիլաստան** — հայաբնակ տեղանք:

Ֆորնգաբզ, ֆրանըս, ֆրանսզ — Ֆրասիա, Ֆրանսիացի, /կշտամբանք/:

Ֆրանկ — քրդ. եվրոպացի կամ եվրոպական հագուստով:

Ֆուտ, փուտ, ֆրուրն, ֆիուուն — քրդ. վառարան, հալոց, հնոց, հացի փուտ:

Քառակապակցություններ և արտահայտություններ

Աբա գյավուրի քյասաջախ — քրդ. Հայրիկը գյավուրին մորթելու է՝ կարելու է: **Աղջի՛, անիսաֆ** — քրդ. բառացի՝ Աղջի՛, նազանքի իրագործում, կատարելություն:

Աման ալլահ — քրդ. Վայ Աստված:

Այ ալլահ բու նե խաբար — քրդ. Տեր Աստված, ես ի՞նչ լուր է:

Այ զըզ հարամզազա... — քրդ. Այ անհավատ աղջիկ:

Այ էրմենի կըզ — քրդ. Այ հայի աղջիկ:

Այ խանում, հոջա էյէրեմ: Այ խանում, հոջան էյէրեմ — քրդ. Այ տիկին, ուսուցիչը լինեն:

Բիամիլլահ իահման ի իհահիմ — արբ. Հանուն աստծո...

Գյավուր, յաթ — քրդ. Անհավատ, պատկի՛ր:

Գյավուր օղլի, յաթ — քրդ. Անհավատի տղա, պատկի՛ր: Պիղծ տղա, պատկի՛ր:

Գյավուր ֆլահ — քրդ. քրդ. Անհավատ հայ:

Գյավուրի վուրդը էօլուրտի: Գյավուր վուրդու օլուրդու — քրդ. Անհավատին խփե՛ց, աստկացրե՛ց:

Դունյա իշիբըր այ բաջի — քրդ. Աշխարհի գործն է, այ քույրիկ:

Դու սաղ սլամաթ: — քրդ. Դու ողջ — առողջ:

Է՛յ, գյավուր, քէսլիմ օլ: — քրդ. Էյ, անհավատ, հանճնվի՛ր:

Էյ, լաիլահ — յիլալահ — մամատիասուլավլա... — արբ. Աստված միայն Ալլահն է, Մուհամմեդը նրա մարգարեն...

Էֆէնդի տուռ — քրդ. Պարոն, կանգնի՛ր:

Լաիլահ — յուլալահ... — արբ. Աստված միայն Ալլահն է...

Լայիլա — յուլալահ — Մուհամմեդ բասուլ ալլահ... — արբ. Աստված միայն Ալլահն է, Մուհամմեդը նրա մարգարեն...

Խանում ավլա, խանում արլա — քրդ. քույրս, քույրիկս /ավագ քրոջը ուղղված հարգալից դիմելված/:

Խանում եվլա, խանում էվլա — քրդ. նախընտրելի, լավագույն խանում:

Խանու՛մ, հոջա էյէրեմ: Խանում, հոջան էյէրեմ: — քրդ. Տիկին, ուսուցիչը լինեն:

Խաշքամա բաջի — քրդ. Հանգիստ եղիր, քույրիկ:

Խաշքամա սահաթ րկա: — քրդ. Այս պահին հանգիստ եղիր:

Կախ, գյավուր, վերկախ — քրդ. Հանճնվի՛ր, գյավուր, անճնատուր եղի՛ր:

Կյոռ է ֆլահ, կուռ է ֆլա, կոռ է ֆլա — քրդ. խոսակցական՝ հայի տղա:

Կօռօ վարո ավ բդամա: Կօռօ վերոկը ավ բդամա: — քրդ. Տղա՛, դույլով ջուր տուր:

Կուռ է քյար է — քրդ. էշի տղա:

Համ զիարաթ, համ թուջարաթ: Հեմ թիջարեթ հեմ զիյարեթ: — քրդ. Համատեղել, միացնել դուրեկանը օգտավետին, օգտակարին:

Հայ ալլահ: Հայալլահ — արբ. Վա՛խ Աստված:

Յաշա յավրում — քրդ. Ապրե՛ս, բալես:

Պունբարաթ օլսուն օղլում, բունբարաթ օլսուն օղլում — քրդ. Շնորհավոր լինի, տղա՛ս:

Մեն սաղ բիզ սլամաթ: — քրդ. Դու ողջ ես, մենք առողջ ենք: **Մեն սաղ բեն սէլամեթ:** — ասացվածք՝ Ամեն ինչ կարգին է: Դու ողջ առողջ ես, ինձ մոտ էլ ամեն ինչ կարգին է /երբեմն, երբ գործերը իրականում վատ են/:

Վուր կիթսըն: Վուր գիթսն: — քրդ. Խփի՛ր, թող գնա: Չար՛կ, թող գնա:

Օղուլ, սա ի՞նչ օյին է: — քրդ. Տղա՛ս, սա ի՞նչ խորամանկություն է: Տղա՛ս, սա ի՞նչ խաղ է:

Օգտագործված գրականություն

«Հայկական հարց» հանրագիտարանից արված մեջբերումների համառոտագրությունները տե՛ս համանուն հանրագիտարանում: Հր. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարանից արված մեջբերումների համառոտագրությունները տե՛ս համանուն բառարանում:

Քարտեզ, Հայաստանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին /1914-1916թթ/, Բ.Հ.Հարությունյան, Երևան, 1980:

Բառարաններ

Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հատ. Ա-Բ, Հայաստան, Եր., 1976:

Հր.Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան, ԵՊՀ, ԵՀ հրատ, Եր., 1976:

Հ.Ա.Ասմանզույան, Մ.Ի.Հովհաննիսյան, Անգլերեն-հայերեն բառարան, շուրջ 30000 բառ, Հայաստան, Եր., 1984:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, 4հատ., ՀՍՍՀ ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1972-1980:

Ա.Ս.Ղարիբյան, Ռուս-հայերեն բառարան, երկրորդ հրատարակություն, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1977:

Վ.Հ.Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1956, էջ 603-613:

Հայ-ռուսերեն բառարան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1987:

Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ.Խ.Հակոբյան, Սո.Տ.Մելիք-Բախչյան, Հ.Խ.Բարսեղյան, 4 հատորով, ԵՀ հրատ., Եր., 1986, 1988:

Д.А.Магазаник, Турецко-русский словарь, 40000 слов и выражений, ОГИЗ, гос.изд. иностранных и национальных словарей, М., 1945.

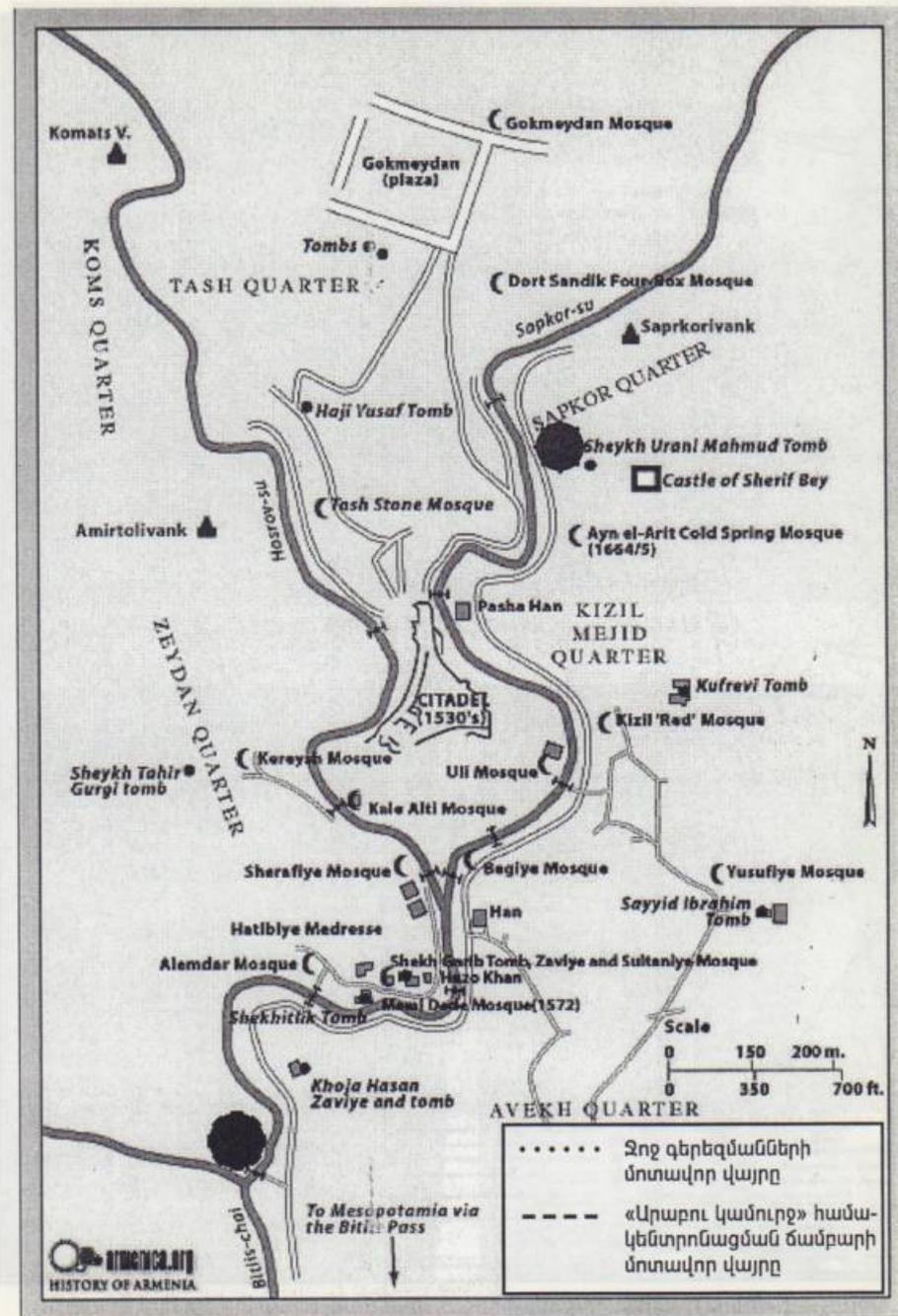
С.И.Ожегов, Словарь русского языка, около 57000 слов, М., «Русский язык», 1988.

Иосиф А. Орбели, Избранные труды в двух томах, том II, выпуск 2, Курдско-русский словарь, НАН РА Институт Востоковедения, Зангак-97, Եր., 2002.

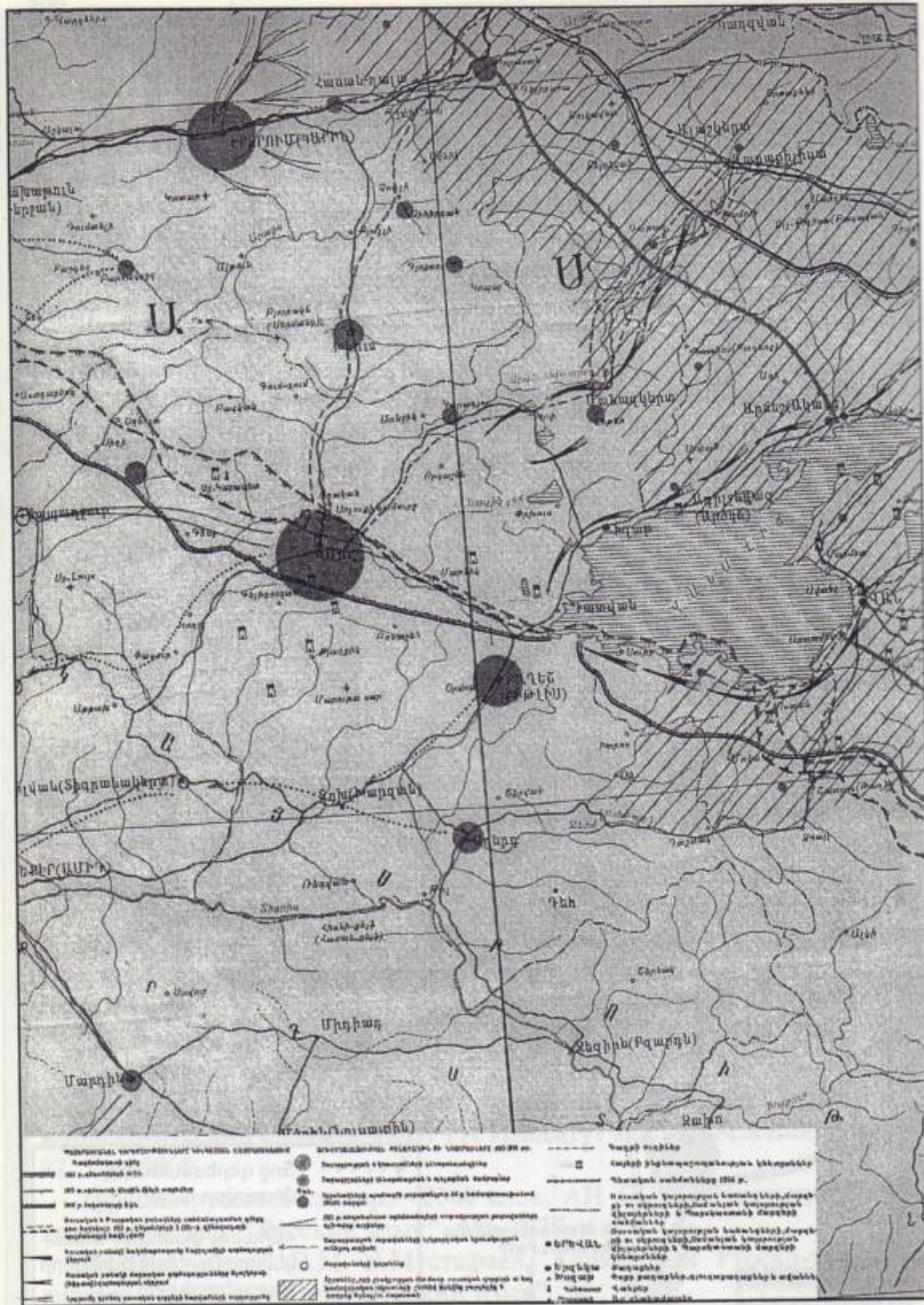
Турецко-русский словарь 48000 слов, АН СССР, Институт Востоковедения, изд. «Русский язык», М., 1977.

В.Г.Шербинин, Э.М.-Э.Мустафаев, Карманный Русско-турецкий словарь, 11000 слов, изд. «Русский язык», М., 1995.

Ю.В.Щека, Русско-турецкий разговорник, М., Высш. Шк., СП «Конто», 1992.



Բիւիսի քառասի հատակագիծը 19-րդ դ. վերջին



Հայաստանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին.



Նանե՝ բոռներ Մակիչի և Ջուլիետայի հետ. 1936թ.



Միրան և Յոդիկ Ղազարյանները՝ 1930-1931թթ.



Միրանը Յոդիկի և նրա քրոջ հետ. ձախից՝ Յոդիկը (1937թ.)



Միհրանի մայրը՝ Նամեն (1950-ական թթ.)



Միհրանը միջոցեկ որդու՝ Ռոմիկի հետ



Նամեն և Սիբուսու (1950-ական թթ.)



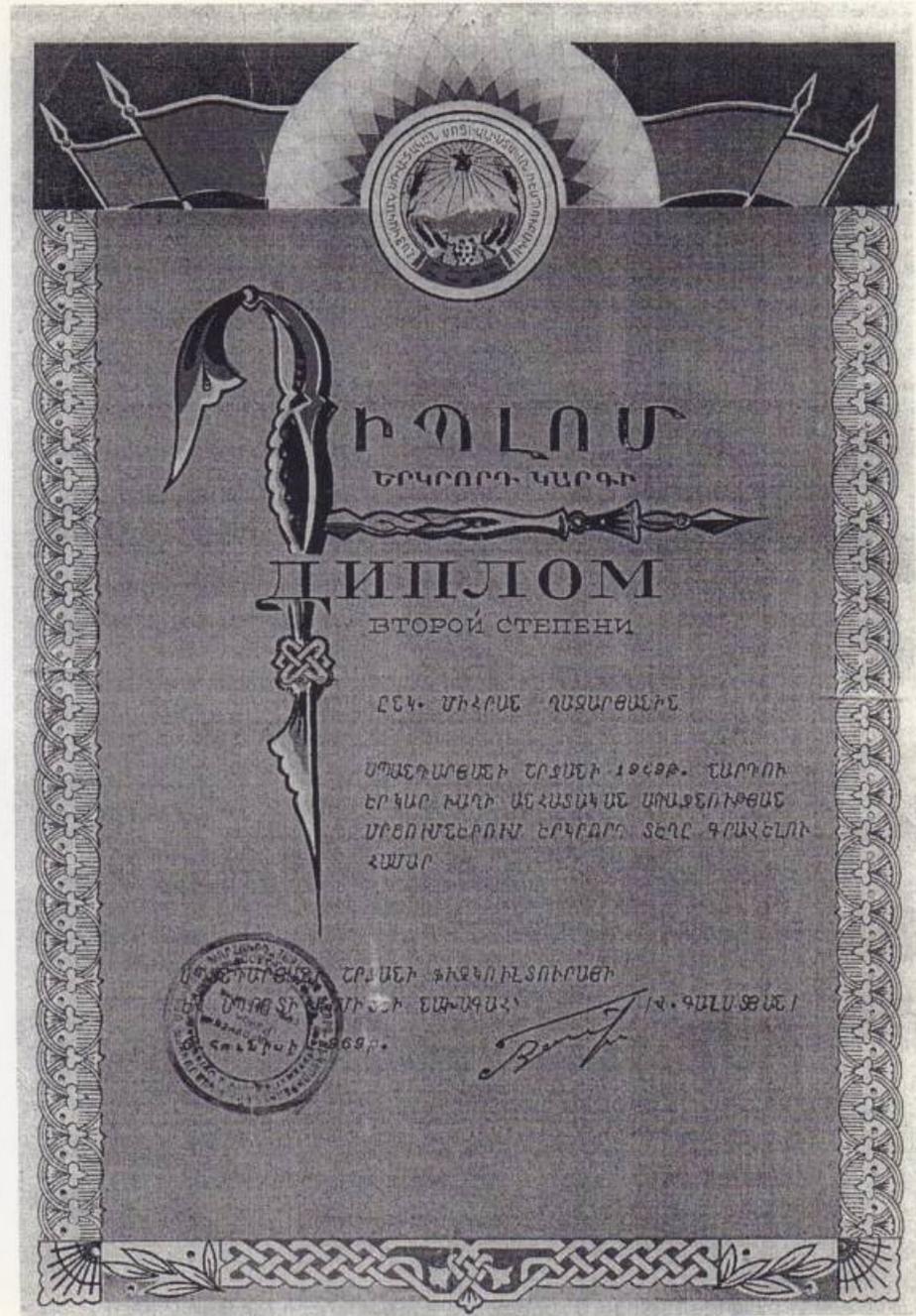
1960-ական թթ.



Միհրան և Յոդիկ Ղազարյանները՝ բոլոնուի Գայանեի հետ՝
տրոսակառ Սևոստանիկի հուշարձանի մոտ (Ուջան գյուղում, 1972-73թթ.)



Ծաղկաձորում. 1976 թ.



Ավագյան Ինգա Էդուարդի
Մեծ եղեռնը վերապրածները
(մատենաշար, գիրք 3)
1915 թ. Բիթլիսյան ողբերգություն
Միհրան Ղազարյանի հուշապատումը

Авагян Инга Эдуардовна
Пережившие Великий геноцид
(серия изданий, книга 3)
1915 г. Битлисская трагедия
Мемуары Миграна Казаряна
Гюмри, издательство «Дпир», 2008 г.
(на армянском языке)

Խմբագիր և հրատ. խմբագիր՝ Հովիկ Կարապետյան
Գեղ. և Կեի. խմբագիր, համակարգչային էջադրող՝ Մուրեն Մանուսաջյան
Շապհիկի դիզայնը՝ Համազասպ Պիճիկյանի
Թարգմանությունները թուրք.՝ Անահիր Մարդոյանի
Վերատ. սրբագրիչ՝ Կարինե Սկրյուսյան

Միրելի ընթերցող, Ձեր առաջարկություններն
ու ցանկությունները կարող եք
ուղարկել artakh@web.am էլ փոստով



Ամսագրի Դուրս Էլեկտրոնային
Մեծ Եղևեր Վերադարձվելու
Մասին Գրքի Կարգը
1915 թ. Թիբրիսիանի արհմիութենայի
Գրքերի Կարգի վերաբերյալ

Առաջին Ինքն Զգարուող
Սերժանտի Եղևերի Գրքեր
1915 թ. Երևանի Գրքերի Կարգը
Գրքերի Կարգի վերաբերյալ
Գրքերի Կարգի վերաբերյալ
Գրքերի Կարգի վերաբերյալ

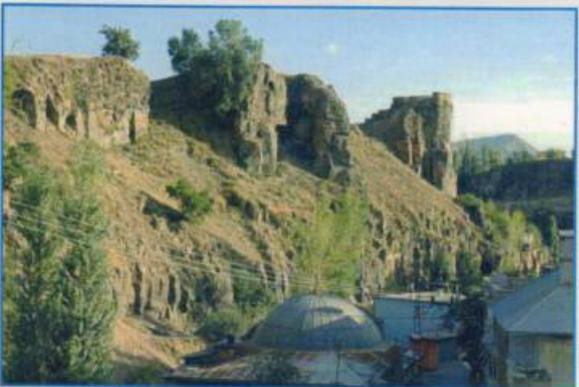
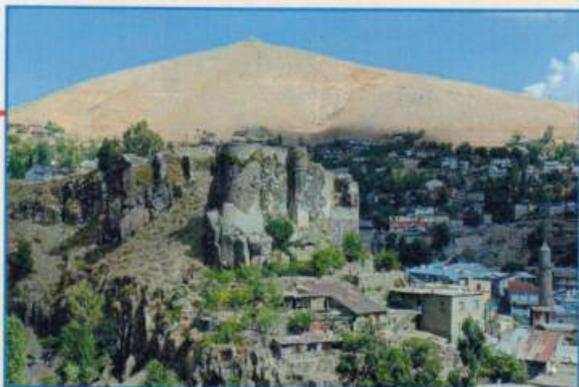
Ստորագրված է տպագրության՝ 14.04.2008 թ.
Գրչափ՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեր:
Տպագրությունը՝ օֆսեր: Տառատեսակը՝ DallakTimeNew:
19,5 պայմ.տպ. մանուկ, 15,91 հրատ. մանուկ:
Տպարանակ՝ 200:



«Դպիր գրատուն» ՍՊԸ հրատարակչություն,
Գյումրի, Անի քաղ., 7-րդ փ. 5/34: Հեռ./Տեղ. (093) 74-10-01:
Издательство ООО «Дпир гратун»,
Гюмри, кв. Ани, ул. 7, 5/34.
e-mail: dpirhrat@yandex.ru

9(47.925)

Ա-77



ԿԶ

Տեսարաններ Բիթլիսի բերդից



«ԳՊԻՐ»

ԳՅՈՒՄԻ - 2008

ISBN 978-99930-58-53-3